

File ID	uvapub:42392
Filename	EdeWijs_Wonen_op_Stand_dissertatie.pdf
Version	unknown

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	PhD thesis
Title	Wonen op stand: lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite
Author	E. de Wijs-Mulkens
Faculty	FMG
Year	1999

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:

<http://hdl.handle.net/11245/1.253720>

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use.

WONEN OP STAND

WONEN OP STAND

LIFESTYLES EN LANDSCHAPPEN VAN
DE CULTURELE EN ECONOMISCHE ELITE

ELLEKE DE WIJSE-MULKENS

Het Spinhuis
1999

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door bijdragen van:

Van Eesteren-Fluck & Van Lohuizen Stichting, Den Haag
ING Vastgoed Ontwikkeling B.V., Den Haag
J.E. Jurriaanse Stichting, Rotterdam
Afdeling Geografie en Planologie van de Faculteit
der Maatschappij- & Gedragwetenschappen,
Universiteit van Amsterdam

ISBN 90-5589-158-4

© 1999, Het Spinhuis Amsterdam

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslagontwerp: Jos Hendrix
Foto's omslag en in het boek: © Elleke de Wijs-Mulkens
(zie voor foto omslag bladzijde 197)
Foto's afdrukken en scannen: Mark Ydo
Figuren: © UvA Kaartenmakers
Lay-out: Hanneke Kossen

Uitgeverij Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

Inhoudsopgave

Voorwoord	ix
<i>Hoofdstuk 1</i>	
Residentiële differentiatie en woningmarkt-onderzoek	I
De expressieve kant van het wonen: wonen als aspect van de lifestyle	5
Doelstelling: naar een verkennende typologie van woonlandschappen op kenmerken die de sociale status der bewoners aangeven	9
<i>Hoofdstuk 2</i>	
Literatuurverkenning	13
De smaaktheorie van Bourdieu: een visie op ontwikkelingen in de sociale hiërarchie	13
<i>Bourdieu en de bepaling van iemands smaak</i>	15
<i>De smaak voor wonen bij Bourdieu</i>	20
<i>Kritiek op Bourdieu's visie ten aanzien van de smaak voor wonen</i>	23
Literatuurverkenning over smaakverschillen in de stedenbouw en bij de woonconsument	23
<i>Choay: stedenbouwkundige dimensies als mogelijk verwijzende kenmerken</i>	25
<i>Over smaakverschillen in het wonen in sociaal-wetenschappelijke beschouwingen</i>	28
<i>Horizontale en verticale verschillen in smaak voor wonen: enkele veldwerkstudies van paren van woonbuurten</i>	32
<i>Een macro-visie op residentiële uitsortering naar sociale status</i>	38
De theoretische basis van het onderzoek	40
<i>De hantering van Bourdieu's middelendimensies</i>	42
<i>De smaak voor wonen: Choay's schema als leidraad</i>	44
<i>Hoofdstuk 3</i>	
De opzet van het onderzoek	47
Een reeks van veronderstellingen	47
Het onderzoeksdesign	50
De keuze van vijf beroepsgroepen	54
<i>Kunstenberoepen</i>	54
<i>Hoogleraren</i>	56
<i>De rechterlijke macht</i>	57
<i>Leden van raden van bestuur van topbedrijven</i>	58
<i>Register-accountants</i>	59
De uiteindelijke onderzoekspopulatie	60

Hoofdstuk 4

De favoriete woongemeenten en woongebieden van de culturele en de economische elite	61
De favoriete woonmilieus naar type bekeken	69
Binnenstedelijke differentiatie in woonmilieus	74
De steekproefgebieden	83

Hoofdstuk 5

Van een structurele typering der beroepsgroepen naar een structurele typering van de woonmilieus	87
De middelen die deitaire beroepsgroepen hebben om status mee aan te geven	91
De leefwijze van de elitaire beroepsgroepen	93
De betekenis van de woonmilieus in verband met de middelen en de leefwijze van hun elitaire bewoners	101
Conclusie: een tweedimensionele typologie van woonmilieus op basis van het middelenpakket van hun elitaire bewoners	106

Hoofdstuk 6

Een verkenning van enkele lifestyle-aspecten buiten de woonkeuze	109
De verkozen auto	110
<i>Over imago-onderzoek naar auto's door het bedrijfsleven</i>	110
<i>De imago's van de auto's in dit onderzoek</i>	118
De smaak voor muziek	124
<i>Voorkeuren binnen het klassieke genre</i>	130
Het dagblad dat men leest	132
Vormgeving en sfeer van het eigen interieur	136
<i>Concrete aspecten van de inrichting</i>	137
<i>De stoffelijke kant van het interieur</i>	140
<i>De sfeer in huis</i>	149
<i>De eigen typering van de sfeer in de woonkamer</i>	153
Conclusie 1: De grote betekenis van de woonmilieus in de lifestyles	158
Conclusie 2: Over Gemeinschaft, Gesellschaft en hun vormtalen in de 'mobiele' lifestyles	164

Hoofdstuk 7

Van de vorm van de landschappen naar de smaak van zijn bewoners	167
Hoe de vijf beroepsgroepen in elk der vijf woonlandschappen gehuisvest zijn.	
Een vijftal beschrijvingen	170
<i>Het landschap van de nieuwkomers van de culturele sector</i>	170
<i>Het landschap van de arrivé's van de culturele sector</i>	178
<i>Het landschap van de nieuwkomers van de economische sector</i>	188
<i>Het landschap van de arrivé's van de economische sector</i>	194
<i>Een landschap van de economische elite van verschillende komaf</i>	201
Enkele bevindingen naar aanleiding van de beschrijving	208
<i>De betekenis van dichtheid en stijl van het landschap voor de expressie van individuele bewoners</i>	210
<i>De manier waarop de stijl van het landschap expressie geeft aan de anciënniteit van de bewoner(s)</i>	210

Het verband tussen lifestyle en woonlandschap vanuit het perspectief van de individuele bewoner	213
Slotsom	217
<i>Hoofdstuk 8</i>	
Conclusies en aanbevelingen	219
De woonsituatie als statusexpressie van de bewoner	219
Milieudifferentiatie op basis van lifestyles	220
<i>Een dimensie van dichtheid en een dimensie van stijl</i>	220
<i>De kenmerken van landschappen in gesellschaftelijke stijl: de landschappen van de arrivé's in de bovenlaag</i>	223
<i>De kenmerken van landschappen in gemeenschafelijke stijl: de landschappen van de nieuwkomers in de bovenlaag</i>	225
<i>Het landschap van de dorpen in en om het Groene Hart</i>	227
Wetenschappelijk betekenis van de onderzoeksuitkomsten	227
<i>De betekenis op micro-niveau: verbetering van het woningbehoefte-onderzoek</i>	228
<i>Nieuwe inzichten op macro-niveau: een impuls voor de Social Area Analysis</i>	228
<i>Stimulans voor de culturele geografie</i>	230
De betekenis van de onderzoeksuitkomsten voor ruimtelijke ordening en architectuur	230
<i>Landschapsdifferentiatie voor vier basistypen van lifestyle in de vrije sector</i>	230
<i>Het belang van de verdeling en de bescherming van het groen voor de statusstabiliteit van woonmilieus</i>	232
<i>Het aanwijzen van nieuwe woongebieden van absolute topkwaliteit</i>	233
<i>Nieuwe woonparken van zeer lage woningdichtheid</i>	234
Aanbevelingen voor verder onderzoek ten behoeve van praktijk en wetenschap	235
Literatuur	239
Bijlagen	249
Bijlage 1 Aanvullende informatie over de deelonderzoeken	250
Bijlage 1.1 De gebruikte woonmilieu-typologie naar gemeenten	250
Bijlage 1.2 De gemeenten waar recht wordt gesproken naar aard van de rechtspraak	253
Bijlage 1.3 De vragenlijst van het telefonisch interview-onderzoek	254
Bijlage 1.4 De samenstelling van de steekproef van het interview-onderzoek	269
Bijlage 1.5 De opzet van het foto-veldwerk	272
Bijlage 2 Toelichting op de techniek van de correspondentie-analyse	273
Bijlage 3 Tabellen en figuren bij hoofdstuk 4	275
Bijlage 4 Tabellen en een figuur bij hoofdstuk 5 en hoofdstuk 6	284
Summary	297
Résumé	303
Register	309

Voorwoord

Nooit heb ik architecten, stedenbouwers en planologen vertrouwd die hún type woningen en hún type stedenbouwkundige plan proberen te slijten als hét model waarop heel Nederland zit te wachten. Zelf heb ik altijd heilig geloofd dat de dooddoener 'smaken verschillen nu eenmaal' zijn verlengstuk heeft in de manier waarop Nederlanders willen wonen.

Jarenlang onderzocht ik de relatie tussen de mens en zijn gebouwde omgeving maar aan echte smaakverschillen kwam ik niet toe: de theoretische literatuur die mij over lifestyles onder ogen kwam vond ik ongeschikt. Niet toevallig, denk ik achteraf, raakte ik gecharmeerd van *La Distinction* van Pierre Bourdieu. Bourdieu geldt nu als socioloog maar begon zijn carrière als cultureel antropoloog. Van de culturele antropologie hebben wel de onderwerpen steeds mijn liefde gehad, maar de intensieve methoden van dat vak, waarmee slechts weinig mensen en plaatsen tegelijk te bestuderen zijn, waren niets voor mij. Met *La Distinction* kon ik uit de voeten.

Voor de totstandkoming van dit boek ben ik aan veel mensen dank verschuldigd. Allereerst dank aan mijn promotor Hans van Amersfoort, mijn oude docent methoden & technieken, die mij hielp om het te schrijven. In de tweede plaats dank aan copromotor Rob van Engelsdorp Gastelaars als degene die in 1989 meteen het belang van mijn plannen met Bourdieu inzag en het project voordroeg voor een promotiestipendium van NWO. Medio 1992 kon ik met deze subsidie een flink aantal jaren aan de slag op de sociaal-geografische afdeling van de Universiteit van Amsterdam.

Te veel reorganisaties maken het onmogelijk om een officiële naam te geven aan deze werkkring waarin voor mij altijd een plaats is geweest. Het is ondenkbaar dat mijn project daarbuiten tot een goed einde was gekomen. Ik kreeg steun en kritische commentaren van diverse medewerkers. In het bijzonder was er de bijstand van Wim Ostendorf bij de onderzoeksopzet en die van Sjoerd de Vos bij statistische en logische kwesties. Historisch inzicht kon ik altijd bijtanken bij Henk Schmal, Joos Droogleevers Fortuyn en Michiel Wagenaar terwijl Virginie Mamadou vraagbaak was bij lastige Franse passages. Uit het ruimere werkverband, het AME, dank ik vooral Leon Deben voor een literatuurtip op het goede moment. In deze omgeving vertoevend kon ik getalenteerde pas afgestudeerden en veelbelovende studenten strikken voor allerlei onderzoeksonderdelen. De bureau-assistentie van Caroline Combé en Roelf-Jan van Til en die van Constance Winnips en Arjan Jansen wil ik met name noemen en met Peter Kroon en Rob Hendriks als chauffeur-assistenten werd het fotoveldwerk tot een goed einde gebracht. Met plezier zal ik aan de perioden met hen terugdenken.

Door onderzoeksschool NETHUR, onder escorte van René kreeg ik de eerste gelegenheid om mijn verhaal in het buitenland uit te proberen. Door de SISWO-werkgroep Sociale Stratificatie en Mobiliteit (onder leiding van de hoogleraren Ultee,

Ganzeboom en Dronkers) werd ik opgenomen in de interuniversitaire kennisuitwisseling en kon ik beschikken over courante sociale status-schalen.

Ook van buiten de universitaire wereld ontving ik steun. In de eerste plaats waren er de suggesties en aanmoedigingen van stedenbouwkundige Ben Eerhart en van vakgenoot Ruud Bergh. Doordat Nelly Stam, destijds directeur van de Academie voor Bouwkunst te Amsterdam, mij aanraadde om aldaar enige tijd colleges te volgen, is de denkwereld van architecten voor mij opengegaan. Hulp bij de uitwerking van afzonderlijke thema's kreeg ik van Hester Kramer (stijlen van tuinen), van Michael van Eekeren (klassieke muziek) en van Joachim Wilbers (beeldende kunst); de Engelse vertaling van de samenvatting dank ik aan Lotty Cole en de Franse aan Laure Michon. Op twee momenten van werkelijke impasse hebben de makelaars o.g. en Ronald Gravesteyn en Bart Beukers van Makelaardij Van Groeningen mij weer vat op de woningmarkt gegeven. Onontbeerlijk is de hulp van twee vrienden geweest die samen het leeuwendeel van de interviews afnamen: Ria Smit-van Loon en Joachim. Voor het vertrouwen in mij gesteld dank ik de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak en de heer P. Ligthart, hoofd financiën van de afdeling Beeldende Kunsten, Bouwkunst en Vormgeving van het voormalige Ministerie van wvc. Een bijzondere dankzegging gaat uit naar de 234 druk bezette mensen uit de toppen van de samenleving die hun tijd afstonden voor een interview.

Mijn ouders (slechts één van de drie is nog in leven) ben ik er erkentelijk voor dat ze me al op jeugdige leeftijd les lieten geven in de Franse taal en me een klassieke opleiding gaven: zonder die achtergrond had ik Bourdieu's taal nooit vlot kunnen lezen. In de farmaceutische wereld van mijn ouders opgroeiend was ik reeds van kindsbeen af vertrouwd met twee uiterst degelijke onderzoeksmethoden: het experiment met proefdieren en het dubbelblind-onderzoek. Dit verklaart ongetwijfeld waarom ik later in methodologisch opzicht het avontuur heb gezocht. Mijn man Ivo en mijn kinderen Teun en Sophie, ten slotte, dank ik niet alleen omdat ze me voor mijn studie van leefstijlen en woonlandschappen alle ruimte gaven, maar vooral omdat ik door hen ons eigen huis en onze eigen stijl van leven begon lief te krijgen.

Amsterdam, juli 1999

Residentiële differentiatie en woningmarkt-onderzoek

Een populair denkbild in de planologie is dat de algemeen toenemende welvaart ertoe zal leiden dat iedereen zijn droom zal kunnen verwezenlijken: een vrijstaand huis met een tuin en een auto ervoor plus de vrijheid om het ontwerp van dat huis zelf te bepalen. Wanneer deze voorspelling uitkomt zal dat leiden tot een monotoon landschap, tot een zogenaamde *Californisering* van alle open ruimte in de verstedelijkte gebieden van Europa. In Nederland is dit scenario de schrik van de Rijks Planologische Dienst. Het zou namelijk al snel het einde betekenen van het Groene Hart, de centrale open ruimte in de Randstad, die gedurende de laatste decennia steeds op spaarzame wijze voor stedelijk grondgebruik werd aangesneden. 'Een oprukkende witte schimmel van bijna identieke cataloguswoningen in het Groene Hart' is de boze droom van Bernard Hulsman (1999) in zijn bespreking van onder andere Carel Weeber's boekje *Het Wilde Wonen* (1998). Europese hoofdsteden op hun beurt vragen zich af of deze trend het einde zal betekenen van de cultuur van de Europese stad of in ieder geval zal leiden tot een verminderende vraag naar stedelijk wonen en tot de afbraak van oude stadsbuurten (De Wijs-Mulkens 1998: 1).

Zal deze nivellering van het landschap werkelijk plaats gaan vinden? Naar mijn mening hoeven we dat niet te verwachten. Het is namelijk opvallend dat de literatuur over de ontwikkelingen van metropolitaine gebieden in de Verenigde Staten ons in elk geval juist informeert over een zeer opvallende toename in landschapsdifferentiatie. Auteurs als Soja (1989: 222-248) die de ontwikkelingen aan de Westkust beschrijft, Knox (1991) en McCann (1995) die de ontwikkelingen aan de Oostkust beschrijven, en Berry & Waddell (1990) die ons informeren over patronen in Houston, een recentelijk sterk gegroeide stad, wijzen op deze trend. De nieuwe tijd lijkt meer vrijheid te hebben gegeven aan stedenbouwers en architecten in vormgeving en bouwstijl. Het hernieuwd gebruik van oude vormen en het voortbestaan van traditioneel vormgegeven en traditioneel bewoonde buurten leidt tot een enorme variatie. De grotere vrijheid die het individu bij toegenomen welvaart heeft om zijn droomhuis te bouwen, lijkt zich daar eerder te uiten in een mozaïek van zeer verschillende buurten dan in een zee van bijna identieke droomhuizen.

In suburbane gebieden in de vs lijken naar het voorbeeld van Disneyland en andere themaparken nu nieuwe thematische nederzettingen te ontstaan. Wie rondreist aan de Westkust ontdekt er bijvoorbeeld een in één keer geprojecteerd quasi-Mexicaans dorp, compleet met dorpsplein en kerk (waarin een winkel is ondergebracht). Men ontwaart er een Frans-mediterrane ontwikkeling, waarvan de middelhoogbouw getooid is met Franse blinden. En na verloop van tijd kan men vaststellen dat de eindeloze uniforme suburbane strokenverkaveling van de Broad Acre City van

Frank Lloyd Wright uit 1935 (beschreven in Stern 181: 96) en van het Levittown van kort na de Tweede Wereldoorlog (beschreven door Gans in 1967) niet langer meer het enige echte Amerikaanse suburbane verkavelingspatroon is. Momenteel worden er her en der zelfs nostalgische stratenpatronen nagestreefd (Metz 1996).

Het huidige tijdvak lijkt aan de stedenbouwers en architecten zo'n grote vrijheid te geven, dat ook oudere en naar men zou menen verlaten ideeën aangaande stedenbouw in een andere setting weer een kans krijgen. Een voorbeeld daarvan vindt men in Costa Mesa (omgeving Los Angeles) waar een splinternieuwe tamelijk dure hoogbouwwijk is aan te treffen die bijna een kopie is van onze Bijlmermeer, compleet met ongelijkvloerse kruisingen, een wijk die (anders dan hier) tamelijk sjiek bewoond wordt, terwijl het maaiveld streng door *guards* in auto's wordt bewaakt.

In veel steden draagt daarnaast *gentrification* bij aan de nieuwe schakering: oude woonwijken (vooral die met huizen in Victoriaanse stijl) en oude bedrijfsmilieus met obsoleete gebouwen krijgen na een opknappbeurt een nieuwe woonbestemming.

Waar hangt deze differentiatie mee samen? Heeft de maatschappij er soms behoefte aan? Heeft het wonen in een bijzonder of juist conventioneel ontwerp, in een karakteristieke of doorsnee gemeente of nederzetting een bijzondere betekenis voor de bewoner in een tijd van sterk geïndividualiseerde levensstijlen?

De toename van de differentiatie in de Westerse verstedelijkte samenleving onder de bevolking is in de sociologische theorie duidelijk aangekondigd door Wirth (1938) als een ontwikkeling, die samenhangt met de ruimtelijke omvang van de samenleving, de bevolkingsdichtheid van het gebied en de mate van heterogeniteit naar afkomst (in land of streek van origine). Shevky & Bell (1955) hebben later aangetoond dat Wirth's differentiatie een mozaïekvorm aanneemt van verschillende gebieden, ieder met een verschillende bevolking op grond van combinaties van drie dimensies en meestal met een eigen morfologie. Dit zijn: 1. een dimensie naar sociaal niveau, waarin o.a. inkomen, opleiding en beroepsniveau samenvallen, 2. een *family*-dimensie, waarin o.a. familie- en huishoudstructuur, vruchtbaarheid en rolpatronen samenvallen, 3. een etnische dimensie. Hun 'Social Area Analysis' voor de Amerikaanse Westkust laat zien dat dit mozaïek in complexiteit toeneemt naarmate gebieden dichter bevolkt en sterker verstedelijkt worden.

Ook in Nederland is de variatie allengs aan het toenemen en, net als in de vs, met name in de dichtbevolkte gebieden: in de Randstad. Heel in het algemeen kunnen we al veel verschil constateren op gemeentelijk niveau. Er zijn in de Randstad grote steden en kleinere steden. Er zijn gemeenten die groeikernen zijn of dat ooit waren, maar daarnaast zijn daar ook de vroegste suburbs: rijke oude suburbs op de zandgronden. Er bestaan stagnerende dorpen en dorpen die uitgroeien tot een welstandelijk jong en nieuw woonoord dat al of niet welvarend genoemd mag worden. Ze onderscheiden zich zowel in een eigen type morfologie als in een karakteristiek soort bewoners (Dignum e.a. 1991). Ook binnen-gemeentelijk zet die variatie zich voort (zie bijvoorbeeld Urhahn & Bobic 1994).

Er zijn aanwijzingen dat men zich op beleidsniveau bewust begint te worden dat er knelpunten ontstaan bij een te grote uniformiteit van grote gebieden en dat is een nieuw gegeven. We kunnen het aflezen uit de beleidsvoornemens met betrekking tot

de stedelijke uitbreidingsgebieden van kort na de Tweede Wereldoorlog (Ministerie VROM 1997: 90). De klachten over de grote huizenzeen in CIAM-stijl die in die tijd ter leniging van de woningnood in ras tempo aan de steden werden toegevoegd, zijn recentelijk sterk toegenomen, terwijl het animo om uit vrije keus in deze voornamelijk middelhoogbouw te gaan wonen sterk afnam. De nieuwe doelstelling voor het beheer van zulke gebieden als Amsterdam-West en Den Haag-Zuidwest gaat in de richting van het aanbrengen van meer woningdifferentiatie in type, prijs en vormgeving.

Tot nu toe echter heeft de toename in de variatie naar vorm of stijl van de morfologie *zelf* geen systematische aandacht gekregen. Dit betekent dat we nauwelijks in staat zijn om te vermoeden wat de achtergrond van deze ‘postmoderne vormexplosie’ is. En dat betekent ook dat we nauwelijks in staat zijn om na te denken over de positie van de diverse stadslandschappen in een tijdvak waarin de welvaart onder de Europese bevolking sterk zal toenemen. Gaat dat inderdaad betekenen dat bevolkingsgroepen die nu nog weinig keuzevrijheid in het wonen kennen ook aan de suburbanisatie gaan deelnemen? De kernvraag van mijn studie is dan ook: *wat is de betekenis van morfologische variatie in woongebieden voor de afzonderlijke bewoners?*

Enkele jaren terug werden al eens pogingen gedaan om te laten zien hoe meer differentiatie in woonkeuzes (met name die tussen stad en land) fundamenteel valt te verklaren als een onderscheid in huishoudtypen met verschillende tijd-ruimte budgetten: op grond van leeftijd, samenstelling en aantal verdieners (Vijgen & van Engelsdorp Gastelaars 1986, 1992; De Wijs-Mulkens e.a. 1989; Drooglever Fortuijn 1993 – een en ander in navolging van Hägerstrand 1970 en Michelson 1985).

Veel aandacht is op die manier al besteed aan een toename van de differentiatie onder huishoudens zelf. Daardoor is in ieder geval al duidelijk geworden dat de trend naar individualisering in het wonen (die óók gezien wordt als een welvaartseffect) in veel gevallen juist tegen suburbanisering ingaat.

Van deze tijd-ruimte aanpak is gelukkig wel het nodige in het onderzoek ten behoeve van de ruimtelijke ordening terug te vinden en zelfs in de nieuwere nota's (zie bijvoorbeeld Ministerie VROM 1997, met name 33-44), maar het lijkt toch een goed idee om eens naar nieuwe perspectieven voor dit onderzoeksterrein om te zien. Het is namelijk nog steeds niet goed mogelijk om binnen het in genoemde onderzoekingen ontwikkelde kader typische *verschillen in vormgeving* tussen wijken en woningtypen te benaderen.

In dit boek zal daarom niet de gebruikelijke gezichtshoek worden genomen, waarbij de aandacht uitgaat naar de variatie in *functionele* eisen en *financiële* middelen die verschillende huishoudcategorieën ten aanzien van het wonen hebben. Het gaat in deze studie om de *expressieve* kwaliteiten die bewoners mogelijk aan die variëteit van landschappen toekennen.

De veronderstelling die zal worden getest is dat de historische variatie aan landschappen (binnen en buiten de stad) een bijdrage geeft aan de expressie der huidige bewoners. Met andere woorden: de expressie van een landschap met zijn karakteristieke bebouwing zou gezocht moeten worden *in het verlengde van de lifestyle van de bewoners*. Een woonlandschap biedt aan een bewoner een karakteristiek soort *individuele woonsituatie*. Een bepaald soort woonsituatie zou een aanvulling kunnen zijn op de

meer meeneembare, de 'mobiele' lifestyle-attributen van de bewoner, zoals zijn smaak voor een bepaald model auto, een bepaald soort inrichting van zijn huis of zijn smaak voor muziek.

Deze veronderstelling zal voor Nederland getest worden in een onderzoek binnen de bovenlaag van de samenleving die het meer voor het uitkiezen heeft in het leven. Het is een welbekend prognose-middel: te bestuderen 'wat doen de rijken?', teneinde een beeld te krijgen van het toekomstige gedrag der minder rijken.

Het is duidelijk dat ook de Nederlandse markt meer dan voorheen vraagt om gedetailleerde informatie over de marktpositie van specifieke kleine gedeelten binnen regionale gedeelten van het nationale areaal. Het onderzoek onder woonconsumenten gebeurt reeds frequent, waarbij hoogstens zijdelings aandacht aan kwesties van vormgeving of bouwstijl wordt gegeven. De resultaten van dit onderzoek geven dan ook maar een gedeeltelijk inzicht in het gedrag van bewoners op de woningmarkt.

Wat is bij voorbeeld de waarde van het OTB-onderzoek naar woonwensen voor nieuwe woningen op VINEX-locaties in de Randstad en in de regio Rotterdam (respectievelijk Wassenbergh e.a. uit 1994 en Leliveld & Kruijthoff uit 1995)? Zal 'het succesvol realiseren van nieuwbouwwijken die ook op de langere duur aantrekkelijk zijn' werkelijk opschieten met resultaten als (hier kort en gechargeerd samengevat) 'de kandidaat-kopers voor woningen op Rotterdamse VINEX-locaties willen voor twee-derde een eengezinswoning met een tuin in een suburbane wijk' (Leliveld & Kruijthoff: 63-68). Voor de Randstadwoonconsumenten zou bovendien het volgende gelden: 'Vergeleken met de hoekwoning, de twee-onder-één-kapper en de vrijstaande woning is de tussenwoning het minst populair' (Wassenbergh e.a. 1994: 103). Nog oppervlakkiger zijn conclusies in dit rapport op pagina 132: 'De meeste bewoners hechten weinig belang aan een eigen gezicht of de identiteit van de straat waar zij wonen. Slechts 20% vindt dit erg belangrijk, 38% vindt het enigszins belangrijk en 42% niet belangrijk'. En: 'Ook de status en het sociale aanzien van de buurt wordt zelden erg belangrijk gevonden (15%). De meeste respondenten vinden het alleen enigszins belangrijk (48%) of niet belangrijk (37%)'. Kennelijk vinden de auteurs zelf hun eigen onderzoeksresultaten niet altijd te vertrouwen (en terecht: zie bijvoorbeeld Tazelaar 1985: 153-154), want ze voegen hier meteen aan toe: 'Mogelijk geven sommige mensen echter sociaal wenselijke antwoorden, terwijl ze feitelijk anders handelen.'

Het is niet zo dat dergelijke uitspraken bezijden de waarheid of ontbloot van nut zouden zijn. Maar kunnen we er echt tevreden mee zijn? Het eerste bezwaar is dat de uitspraken gebaseerd zijn op informatie over woonwensen en niet op een bestudering van patronen van *feitelijk* gemaakte keuzen. Het tweede bezwaar is dat ze, als het te pas komt, wél de nodige differentiërende uitkomsten geven over soorten huishoudens en soorten morfologie, doch op dit punt nauwelijks overzicht en inzicht bieden. In plaats van compacte en theoretisch geformuleerde teksten en grafieken die handig zijn om een menigte aan concrete situaties te overdenken, geven ze eigenlijk slechts vrij simpele informatie over de wensen van de consumenten (prijs, type, tuin, kameraantal) in een paar gebieden echter zonder een uitgebreide check op hun alternatieven. Hoeveel van hen hebben de vrijheid om werkelijk een locatie te kiezen *buiten* de Randstad? En hoe aannemelijk is *niet* verhuizen? Huishoudens die bijna uit de kinderen zijn zullen

nogal eens van hun verhuiswens afzien, terwijl jonge expanderende huishoudens (ook al geven ze dat op het moment van onderzoek niet aan) vaak op korte termijn wél de aandrang krijgen om te verhuizen (De Wijs-Mulkens 1972).

Academisch onderzoek naar woonwensen zou meer moeten zijn dan een momentopname die voor andere gebieden slecht in te schatten is en die snel verouderd. De Utrechtse serie *Wonen op Maat* probeert dat niveau dan ook te overstijgen. Hierin komt duidelijk aan de orde hoe woonwensen van identieke huishoudtypen variëren naar gelang de bevolkingsdichtheid of verstedelijkingsgraad van het gebied waarop ze van toepassing zijn (FRW Rijksuniversiteit Utrecht 1994).

De belangstelling om woonwens-onderzoek te verrichten heeft evenwel niet alleen betrekking op het lokale of regionale niveau. Daarnaast is woonwens-onderzoek voortdurend gericht op het checken van het Californiserings-scenario voor Nederland: de trend voor het jaar 2000, voor 2010, voor 2030, enzovoorts. Maar dan altijd: trend geschreven als enkelvoud. Ik hoorde het zelf door RPD-mensen verwoordend bij een bezoek dat ik daar in 1995 bracht met een aantal andere promovendi van de universitaire onderzoeksschool NETHUR: 'We willen weten welke kant de neuzen op gaan: gaat de Nederlander kiezen voor de stad *of* kiest dé Nederlander voor buiten wonen?' Dé Nederlander is dan de optelsom van alle verschillende Nederlandse huishoudens, steeds op verschillende momenten geregistreerd. Deze vraag wordt bij de RPD huiselijk aangeduid als 'de rood-groen verhouding'. Wat er in dit boek ook naar voren gebracht gaat worden, het moet in elk geval óók licht laten schijnen op deze verhouding bebouwd-onbebouwd.

Wat zou er tegen zijn om het wonen eens expliciet te benaderen *als uiting van smaak*? Het moet verhelderend zijn om woning, woonomgeving en woonlocatie nu eens op te vatten als een consumptiegoed zoals er vele andere zijn (bijvoorbeeld auto's) waarin een uitgebreide keuze bestaat, niet alleen in prijs- en grootteklassen, maar ook in bouwjaar, grondvorm, stijl, voorgeschiedenis en image. We veronderstellen dan dat de consument het bewonen van een bepaald type huis op een bepaald type plek opvat als expressie van zijn leefstijl en als een verwijzing naar zijn identiteit. Dit boek is daarom een pleidooi voor zo'n *communicatieve* of '*expressieve*' kijk op het wonen.

De expressieve kant van het wonen: wonen als aspect van de lifestyle

In het dagelijks leven is het voor ons vrij gewoon om gebruik te maken van kennis die ons geboden wordt door middel van beelden die woonlandschappen uitstralen. We zijn gevoelig voor de indruk die een bepaalde buurt met zijn huizen op ons heeft, omdat we weten dat die indruk aanwijzingen bevat voor de identiteit van zijn bewoners; hoe hun lifestyle op andere aspecten er uitziet en wat hun positie is in de samenleving. Bij gelegenheid, als we bijvoorbeeld een geschikt huis of appartement voor onszelf zoeken, en onze makelaar biedt ons de keus uit verschillende woonruimtes voor dezelfde prijs, dan maken we zorgvuldig onderscheid tussen de verschillende images die de objecten omringen: het ene image past ons beter dan een ander. Uiteindelijk aanvaarden we een bepaalde woonsituatie als de onze.

Lyn Lofland (1973) formuleert duidelijk het belang en de maatschappelijke betekenis van dit onderwerp. Hoe zou, zo zegt zij, het leven in een grote stad ooit mogelijk zijn als de stad werd ervaren als een anoniem gebied vol met vreemden. Een burger kan onmogelijk de meeste mensen die hij door de dag ontmoet persoonlijk kennen. In feite, zo legt zij uit, probeert hij zich te redden met de kennis die hij heeft over *categorieën* personen. In de eerste plaats bezit hij kennis over hoe bepaalde mensen zich presenteren. In de tweede plaats bezit hij kennis over buurten. Hij weet wie hij waarschijnlijk kan tegenkomen in een bepaalde gelegenheid en wie niet. Hij kent het type mensen dat in een bepaalde buurt woont en het type dat daar beslist niet woont. Kortom: voor de toeschouwer geeft iemands lichamelijk voorkomen en zijn aanwezigheid op een bepaalde plaats aanwijzingen voor zijn identiteit.

De categorieën die als classificaties kunnen dienen, zijn in wezen onbeperkt: ze variëren van utilitaire classificaties van het gedrag (bijvoorbeeld 'als je op de snelweg rijdt, kijk dan uit voor oude mensen die in een kleine Volvo rijden') tot plaatsing in de sociale hiërarchie ('nu ik deze man zie in een witte Mercedes ben ik er voor honderd procent zeker van dat hij een aannemer is'). Natuurlijk is de burger zich ervan bewust dat hij op zijn beurt aan de buitenwereld óók een beeld overbrengt en dat ook hij wordt 'geplaatst' (zeker in eerste instantie) aan de hand van de informatie die zijn verschijning overdraagt.

Opmerkelijk is dat leefstijltrekken meestal in vaste patronen voorkomen. In bepaalde buurten blijken mensen te wonen die overwegend in een bepaalde stijl gekleed zijn, een voorkeur voor bepaalde auto's bezitten en een verwante stijl van spreken hebben, terwijl andere varianten (van kleding, autovoorkoor of spraak) overduidelijk ontbreken. Kortom: er is sprake van leefstijlpatronen die ruimtelijk uitgesorteerd zijn.

Hoewel Lofland (en met haar anderen uit de school van het symbolisch interactionisme) meestal de nadruk leggen op ontmoetingen met volkomen vreemden en op ontmoetingen op openbare plaatsen (Goffman 1959, Strauss 1959, Karp e.a. 1977, Form & Stone 1957), treedt naar mijn mening de betekenis van images ook duidelijk naar voren bij mensen die de burger reeds kent, thuis en op het werk. Eigenlijk heeft een gewone uitdrukking als 'let us keep up with the Joneses' betrekking op dit niet-openbare terrein. Het betekent dat het 'beeld' van iemands *individuele woonsituatie* meestal meer dan één soort mensen bereikt: voorbijgangers, kennissen (zakenrelaties), burens, vrienden en zelfs familie.

Deze voorbeelden laten zien dat in de samenleving-in-het-algemeen images van buurten en huizen belangrijk zijn. Omdat het onderzoek ernaar zo weinig ontwikkeld is, heb ik zelf enkele bruikbare theoretische gereedschappen bijeen gezocht. Het gaat dus over de identiteit van mensen en hoe hun individuele woonsituatie daarvan uitdrukking geeft. Maar wat is identiteit? In de opvatting van Anselm Strauss is iemands identiteit verbonden met belangrijke beoordelingen die hij of zij over zichzelf heeft endie anderen over hem of haar hebben. Iedereen presenteert zichzelf aan de anderen en aan zichzelf. Iedereen ziet zichzelf en zijn eigen leefstijl weerspiegeld in de ogen van anderen. Centraal in elke discussie over identiteit (ook weer volgens Strauss) staat taal. Door taal te gebruiken maken mensen classificaties en beoordelingen van wat voor hen belangrijk is. En wat belangrijk is hangt af van de invalshoek die men kiest.

Onder architecten is het tamelijk gebruikelijk om onderscheid te maken tussen de 'conditionele' betekenis van een gebouw en de 'expressieve' betekenis ervan (Eerhart 1980). Men kan dat onderscheid gebruiken voor de gehele woonsituatie van een individu: voor het woonverblijf (de woning van binnen), voor het woondomein (de buitenkant ervan) en voor de locatie van de woning (de buurt waarin de woning ligt, de verdere standplaatshoedanigheden).

Aandacht voor de *conditionele kant van de woonsituatie* betekent dat de aandacht zich richt op het materiële geheel met alles erop en eraan dat de woning biedt voor de existentie van de bewoners: voor hun fysieke behoeften (beschutting, veiligheid) en hun activiteiten (hoeveelheid ruimte, opslagplaats, afstand tot werk). Dit betekent dat vooral de functionele en financiële kanten de aandacht krijgen. Bijvoorbeeld: 'geeft een huis met een puntdak meer bergruimte dan een plat dak?' of: 'hoeveel inkomen hou ik over nadat ik de hypotheek van dat huis heb betaald?' Of: 'wat is het verschil voor mij in reistijd tussen buurt A en buurt B?' In dit idioom wordt het grootste deel van het huidige woningmarktonderzoek afgehandeld en ook de benadering van het wonen door middel van tijd-ruimte budgetten valt in deze categorie.

De *expressieve of communicatieve kant van iemands woonsituatie* draait om de symbolische betekenis die ervan uitgaat door zichtbaarheid of reputatie. Bijvoorbeeld: 'staat een eengezinshuis met een plat dak niet te zakelijk voor een gezin en zou een schuin dak niet veel knusser zijn?' of: 'zou ik mijzelf in de ogen van mijn familie niet verlagen als ik een huis in buurt B kies en niet dat huis in hun favoriete buurt A?' In plaats van de woonsituatie te zien als een levensconditie wordt de woonsituatie gezien als iets dat smaak uitdrukt: een bundel leefstijl-attributen die de identiteit van de (vermoedelijke) bewoners communiceert door middel van de locatie van het huis, de buurt en het externe en interne voorkomen van het huis. Het huis vormt *een bundel leefstijl-attributen*, naar mijn opvatting omdat de woonsituatie van mensen waarschijnlijk niet op losse kenmerken wordt getaxeerd doch meteen wordt gereduceerd tot kernachtiger typen. Zo wordt een dure nieuwe flat in een zeer matige buurt al gauw een adres voor snollen genoemd, terwijl een oud herenhuis waar een bruidssluier over de voorgevel groeit naar veler mening verwijst naar bewoning door een alternatieve intellectueel. Het is verleidelijk om op een dergelijke manier te typeren, maar het gaat mij niet om het verzamelen van losse stereotypen: het gaat om het vinden van een systeem.

Ofschoon in dit onderzoek expressie en communicatie als invalshoek worden genomen zal ook de conditionele kant van het wonen niet uit het oog worden verloren, zodat er contact blijft bestaan met de inzichten die daaromtrent heersen. Om die reden kies ik voor een benadering van expressie die in laatste instantie gebaseerd is *op de sociale structuur van de samenleving en de materiële en de materieel-ruimtelijke kanten daarvan*. Het image van iemands woonsituatie vat ik op als een uitdrukking van zijn leefwijze en als een verwijzing naar zijn sociale positie. Ter verduidelijking van deze definitie en van de hier gekozen benadering worden achtereenvolgens de begrippen leefwijze, leefstijl en lifestyle en het begrip woonsituatie toegelicht. Samen maken ze duidelijk dat voor een *differentiërend sociologische* invalshoek is gekozen en bijvoorbeeld niet voor een psychologische (zoals we zien bij Altman 1975, Proshansky e.a. 1970, Pennartz 1981 en ook enigszins bij Lynch 1960).

Een *leefwijze* wordt meestal gedefinieerd als een samenhangende collectie normen en waarden, feitelijke gedragingen en attributen van individuen of groepen van individuen. Vaak worden de aanduidingen leefwijze en leefstijl (of lifestyle) door elkaar gebruikt. In het algemeen gebruik ik in dit boek de term *leefwijze* voor datgene dat compleet structureel bepaald is door de beperkingen die uitgaan van het geldbudget en het tijd-ruimte budget van personen of hun huishoudens. De term *leefstijl* of liever nog *lifestyle* gebruik ik wanneer het expliciet gaat om de expressieve, de verwijzende kant van de leefwijze, om smaak. Lifestyle draait om die verschillen die in eerste instantie weinig gedetermineerd lijken en niet rechtstreeks door kostenverschillen in tijd en geld worden bepaald.

Studies naar leefwijzen, leefstijlen of lifestyles leggen niet altijd een verband tussen leefwijze of lifestyle en sociale positie. Wat dat aangaat lijken er twee kampen te bestaan: een culturele partij en een structurele partij. De culturele partij omschrijft de groepen van individuen primair op grond van overeenkomst in leefstijl of smaakuiting. Wanneer er gesproken wordt over een verwijzing, wordt er niet naar een positie verwezen, maar naar een patroon van leefwijze of lifestyle, en daarmee ook naar anderen die er net zo'n leefwijze of lifestyle op na houden. Uiteenlopende onderzoeken, onder meer van Mitchell (1984) en van Nas & Van der Sande (uit 1985, uitgewerkt in Nas & Van den Eerenbeemt uit 1987), doen dat in feite. Ook Hannerz (1980) staat dat voor. Het is in hoge mate de vrije keuze van de onderzoeker of hij kiest voor een structureel gedetermineerde benadering van leefstijl of niet. Ik schaar mij bij de structurele partij, waartoe op het vlak van woononderzoek ook Grünfeld (1970) en Nauta (1973) zijn te rekenen.

De *woonsituatie* omvat, zou men kunnen zeggen, eigenlijk alles wat een aspirant bewoner aantreft als hij een woning betreft, inclusief de prijs van het moment. Deze definitie geldt namelijk ook voor zittende bewoners als geobjectiveerde omschrijving. In hoofdstuk 2 stel ik voor om het begrip woonsituatie ook in expressieve zin te gebruiken.

Specifieke landschappen (binnen en buiten de stad) hebben vaak een bepaald soort huizen. Daarom vindt een bewoner er een specifieke expressieve woonsituatie. De woonsituatie vormt een bundel lifestyle-aspecten, terwijl bepaalde bundels worden gevonden in specifieke landschappen. Het is op een dergelijke wijze dat ik me voorstel dat lifestyle en landschap met elkaar verbonden zijn.

Als we een onderzoek willen doen dat met behulp van leefwijze of lifestyle iets over de aan een lifestyle verbonden woonwensen wil blootleggen, dan kunnen we ons daarover buigen zowel in macro-zin als in micro-zin.

In *macro-zin* kunnen we aangeven hoe een woonlandschap eruit ziet dat past bij lifestyle A en hoe een ander woonlandschap veel meer past bij lifestyle B.

In *micro-zin* kunnen we aangeven waarom een bewoner vindt dat juist een bepaald landschap tegemoetkomt aan zijn individuele expressieverlangens rond het wonen: het ene landschap bevat voor hem geschikte typen woonsituaties en het andere niet.

Wat veel moeite zal kosten (en wat vaak zelfs onmogelijk zal zijn) is om landschappen in hun expressie los te zien van hun bewoners. Een bewoond landschap duiden we meestal aan met woonmilieu of, nog simpeler, met buurt, wijk of gemeente. Toch

probeer ik nu, door analytisch te werk te gaan en door het onderzoek in stappen te verrichten, een indruk te krijgen van de eigen tekentaal van de morfologie.

Doelstelling: naar een verkennende typologie van woonlandschappen op kenmerken die de sociale status der bewoners aangeven

Binnen een expressieve benadering is specialisatie mogelijk. De interesse gaat in deze studie uit naar het fenomeen hiërarchie oftewel naar de betekenis van sociale status: hoe worden mensen hiërarchisch geklasseerd via hun woonsituatie en hoe reageren ze op die klassering? Hoe kunnen we ontdekken welke woonlandschappen behoren bij bepaalde niveaus van sociale status en hoe blijken die landschappen te passen bij de leefstijl op dat niveau? Mijn speciale interesse in verwijzingen naar sociale positie houdt verband met mijn interesse in de genese en toekomstige ontwikkeling van de sociale kaart (ik kom hierop terug in hoofdstuk 2). Uiteindelijk wil ik deze verzameling woonmilieus (en met name hun woonlandschappen) inderdaad kunnen lezen als een deel van een *sociaal-semiotisch* systeem (deze benaming nam ik over van Levi 1994, 1995, 1996).

Het is frappant dat niet alleen in de studie van woonlandschappen maar ook in die van leefstijlen in het algemeen steeds gecompliceerdere patronen worden waargenomen. Het oude ééndimensionale onderscheid in 'lower class, middle class en upper class' dat in vroeger tijd de voornaamste variatie tussen lifestyles vormde, bleek vanaf eind jaren zestig niet meer terug te vinden. Van Doorn & Lammers (1969: 176) concludeerden al eerder dat de oorzaak voor dit verdwijnen moest liggen in een toename in de moderne samenleving van zogenaamde 'statusinconsistentie'. Daarmee bedoelden zij dat (anders dan voorheen) iemands structurele posities zoals de hoogte van zijn sociale afkomst, van zijn opleiding en zijn inkomen (kortom de 'middelen' waarmee hij sociale status kan aangeven) niet langer naar niveau samenvallen. Anders gezegd: het sociaal-hiërarchische systeem zou in de moderne tijd complexer zijn geworden. Omdat de enkelvoudige hiërarchie gaandeweg 'oploste' kwam ook in het gebruikelijke leefstijlonderzoek de klad.

In 1988 kon Ganzeboom echter vaststellen dat het status- en leefstijlonderzoek nieuw elan had gekregen met de studie van Pierre Bourdieu *La Distinction* uit 1979 over de smaak en het maatschappelijke onderscheid in het algemeen.

Ook Bourdieu ziet de toename van de complexiteit in leefstijl als resultante van een maatschappij-ontwikkeling in de richting van een complexer hiërarchisch systeem. In plaats van in de statusbepalende middelen één dimensie te onderscheiden, onderscheidt er daarin twee. Voor Bourdieu wordt ook de smaak (bijvoorbeeld het dagblad dat iemand leest, het merk en type van zijn auto, het soort vakantie dat men zichzelf geeft, de stijl van zijn woninginrichting) bepaald door iemands gelijktijdige plaats op twee dimensies.

De *eerste dimensie* (de reeds bekende statusdimensie) is het *totaal van iemands middelen om status mee aan te geven* (opleidingsniveau, inkomensniveau, niveau ouders, niveau partner). Wie geen middelen heeft om status te tonen, zal zich niet gemakkelijk van het gewone volk kunnen onderscheiden. Wie zeer veel middelen heeft om status te tonen, zal juist een lifestyle hebben die exclusiviteit en verfijning benadrukt.

De *tweede* dimensie betreft de *oriëntatie van iemands middelen om status mee aan te geven*: zijn die middelen meer stoffelijk (inkomen, bezit) of meer geestelijk (kennis, in het bijzonder kennis van de cultuur van de samenleving). Bourdieu laat zien dat alle leefstijluitingen in principe in twee richtingen te typeren zijn. Wie zijn status uitsluitend ontleend aan zijn geld, neigt naar wat cultureel antropologen meestal aanduiden met ‘conspicuous consumption’: een opzichtige consumptieve stijl. Wie het daarentegen geheel moet hebben van zijn opleiding, zal alles doen om de aandacht te vestigen op zijn goed gedocumenteerde smaak en zijn culturele kennis. Combinaties van smaakuitingen (leefstijlen) verwijzen bij Bourdieu naar specifieke sociale posities. Bij elke sociale positie zijn bepaalde beroepsgroepen te plaatsen.

Mijn centrale onderzoeksvraag (op het micro-niveau gelegen) wordt: hoe communiceert in het bijzonder de woonsituatie over de sociale status van de bewoner(s)? De centrale vraag die ik daarmee in macro-zin tracht te beantwoorden luidt: hoe zijn verschillende woonmilieus en hun woonlandschappen te verbinden met bepaalde typen sociale status en met bepaalde leefstijlen. Vooral Bourdieu’s tweede dimensie van de ‘oriëntatie van middelen’ krijgt daarbij bijzondere aandacht. Ik kies om deze reden de Bourdieu-aanpak en zal trachten die te gebruiken in ruimtelijk georiënteerd onderzoek, in het bijzonder om de vormtaal van architectuur en stedenbouw rond het wonen te kunnen plaatsen. Hiermee tracht ik een bijdrage te leveren aan het aangeven van een wenselijke milieudifferentiatie, namelijk een die wenselijk is uit oogpunt van de expressiemogelijkheden van de gezamenlijke bewoners.

Voor Nederland is deze wetenschappelijke toepassing van Bourdieu een primeur, de eerste experimenten ermee van Anderiesen & Reyndorp (1989) en van Monasch-van Sloten (1990) daargelaten. In Frankrijk echter heeft deze combinatie al geleid tot interessant onderzoek op diverse schaalniveaus en op uiteenlopende deelgebieden (Tabard e.a. 1987), Aldeghe e.a. 1988, Pinçon & Pinçon-Charlot 1989, Bessy 1990, Bernard 1992, Haumont 1994).

Ik werk mijn vraagstelling in de komende hoofdstukken uit aan de hand van een verkennend onderzoek waarin niet alleen de stijl van wonen maar ook een breed spectrum van andere leefstijlonderwerpen wordt aangesneden. Deze verkenning wordt verricht onder een aantal beroepsgroepen uit de bovenlaag van de Nederlandse samenleving.

In hoofdstuk 2 wordt de theorie waarvan gebruik gemaakt is nader uit de doeken gedaan. Begonnen wordt met een uitwerking van Bourdieu’s visie op lifestyles op het niveau van de samenleving en op individueel niveau. Ik inventariseer vervolgens wat er aan theoretische inzichten bestaat over smaakverschillen of stijlverschillen in de vormgeving van woningen en woonbuurten, waarmee ik zou kunnen aansluiten op Bourdieu’s indeling van de sociale status.

Hoofdstuk 3 bevat het design van het onderzoek. De vijf beroepsgroepen uit de bovenlaag die werden uitgekozen om het onderzoek op te concentreren, worden hier geïntroduceerd. Een uitgewerkte probleemstelling sluit dit hoofdstuk af.

Hoofdstuk 4 is het verslag van het eerste gedeelte van het onderzoek. Dit behelst een onderzoek naar de feitelijke woonadressen van de beroepsgroepen in Nederland. Besloten wordt met het aanwijzen van het voor elke groep preferente type woon-

milieu. Daarmee wordt duidelijk in welke typische gebieden het verdere onderzoek, het interview-onderzoek, gesitueerd gaat worden.

Hoofdstuk 5 geeft een verzameling structurele kenmerken van de *beroepsbeoefeningen*, hun huishoudens en hun woningen in de vijf onderzochte typen gebieden die samen zicht geven op verschillen in *hun* leefwijze. Hoofdstuk 6 doet verslag van *hun* smaakpatronen zowel op terreinen geheel buiten het wonen als op het gebied van de binnenhuisinrichting en de bewoning van het huis.

Hoofdstuk 7 doet verslag van een apart onderzoek naar de expressieve kwaliteit van *hun* woondomeinen en *hun* woonlandschappen, een deelonderzoek dat vooral aan de hand van foto's is gedaan. Het bevat een aanzet om enkele woonlandschappen te interpreteren als aspecten van lifestyles die elk naar een eigen positie in de sociale hiërarchie verwijzen.

Hoofdstuk 8 bevat de eindconclusies alsmede enkele implicaties voor beleid en onderzoek.

Literatuurverkenning

De smaaktheorie van Bourdieu: een visie op ontwikkelingen in de sociale hiërarchie

De toename van de complexiteit in leefstijlen ziet Bourdieu als een effect van onze maatschappij-ontwikkeling in de richting van een steeds complexer wordend hiërarchisch systeem. Hij concentreert zich op de middelen die iemand heeft om status mee aan te geven – de hoogte van zijn opleiding, zijn inkomen, zijn vermogen, zijn afkomst. Vroeger was het zo dat een hoge opleiding meestal samenging met een hoog inkomen, een groot vermogen en een hoge afkomst, terwijl een lage opleiding samenging met een laag inkomen, enzovoort. Wat veranderde is dat deze middelen in de loop van de tijd steeds *minder* in vaste combinaties voorkwamen waardoor ook een veel gevarieerder spectrum aan leefstijlen tot ontwikkeling kwam. Ik geef een parafrase van zijn visie.

Drijvende kracht in dit proces is voor Bourdieu de verandering in de beroepsstructuur. Veel oudere beroepsgroepen krompen in de loop van eeuwen of van decennia in. Andere beroepsgroepen hebben zich vanuit oervormen in het verleden verzelfstandigd en zich geëmancipeerd. Vaak brachten deze nieuwe beroepen een specifiek middelenprofiel met zich mee, dat door hun groeiende aantallen merkbaar werd in de samenleving.

Van grote betekenis is onder meer geweest de emancipatie van beroepsactiviteiten die in een niet al te ver verleden vooral door kloosterlingen (mannen én vrouwen), wereldlijke geestelijken en anderen zonder eigen gezinshuishouding werden verricht: de verpleging, het onderwijs en de zielzorg. Deze nogal geletterde beroepen verzelfstandigden zich en werden ook voor leken zonder eigen vermogen (d.w.z. zonder bruidsschat voor het klooster) toegankelijk: ze waren voortaan via een opleiding (al gauw op HBO-niveau) bereikbaar en gingen een nieuwe bestaansbasis vormen, omdat er een echt salaris aan verbonden werd. (En, zo kunnen we met oog op ons onderwerp toevoegen: daardoor kon ook de groepshuisvesting worden vervuld voor individuele vormen van huisvesting). Een uitgebreide beschrijving van deze ontwikkeling is overigens te vinden bij Martin (1981), een auteur die verderop in dit hoofdstuk nog behandeld wordt. Maar ofschoon de strijd in de twintigste eeuw om een behoorlijke salariëring aanvankelijk goed verliep en ook het aantal ‘-logen’, ‘-gogen’ en therapeuten met universitaire en lagere graden explosief toenam, liep de gunstige ontwikkeling van de salariëring na de jaren zeventig vast. Het is overigens in de wat lagere gelederen van dit beroepsveld dat Bourdieu de *nieuwe kleine middenstand* plaatst.

Het bestuurlijke apparaat van de overheid evolueerde in vergelijkbare zin. Elk land heeft uiteraard altijd zijn klerken en tolgaarders gehad, maar in de loop der tijd is het

aantal ambtenaren sterk toegenomen. Met hen groeide het segment in de samenleving dat een (van oudsher) hoge opleiding paarde aan een aan banden gelegd salaris. Dit geldt niet voor de allerhoogste functies van de Nederlanders, een echelon dat zich in de loop van deze eeuw nauwelijks uitbreidde, waar nog steeds de telgen van adel en patriciaat meer kans maken op een aanstelling (Dronkers e.a. 1998). De groei geldt echter wel bijvoorbeeld voor de omvang van de Nederlandse rechterlijke macht (De Groot-van Leeuwen 1991: 61) en die van het hoglerarencorps (Gerritsen 1989) en in het algemeen van het ambtelijk echelon waarvoor universitaire graden onmisbaar werden geacht. Diploma-inflatie remde hand in hand met het grotere aanbod van academici de loonontwikkeling.

Kunstenberoepen ontwikkelden zich vanuit het ambacht tot beroepen met een eigen identiteit, een identiteit die mede door de officiële vorming in de academies zijn beslag kreeg en daarmee recht op overheidssubsidies verwierf. Van al de overheids- of overheidsafhankelijke beroepssectoren van de samenleving waarin opleiding relatief hoog is en de beloning relatief laag, hebben deze artistieke beroepen als geheel toch de laagste inkomens.

Ook aan de economische kant van de samenleving deden zich veranderingen voor. De *oude kleine middenstand* die zijn status vooral ontleende aan eigen bezit, nam in aantal af. De inkomens stagneerden en de positie van de oude kleine middenstand verslechterde bovendien omdat haar leden door vele andere beroepsgroepen niet alleen in inkomen maar ook in opleidingsniveau werden gepasseerd.

Aan de top van de grote bedrijven ontstonden directie- en andere kaderfuncties waarvoor nu een hoge opleiding noodzakelijk geacht wordt, maar waar voorheen afkomst uit zakenkringen al voldoende was. Ofschoon in de leiding ruimte bleef voor telgen uit het ondernemersmilieu zelf, profileerde dit zeer goed betaalde kader zich ten koste van de categorie van kleinere directeur-eigenaars (voor Nederland: zie Beekenkamp & Dronkers 1984). Maar ook – iedereen kan het nu in de jaren negentig zelf meemaken – ontstaan er juist in de private sector nieuwe beroepen (en bedrijfstakken) waarvoor zelfs nauwelijks adequate hoge opleidingen bestaan, maar waarin zeer goed en snel geld wordt verdiend: men denke aan beroepen in de automatiseringsbranche en in de amusementsindustrie.

Al met al valt in te zien hoe de complexiteit in statuspositie is toegenomen. Het blijkt, aldus Bourdieu, dat met name inkomenshoogte en opleidingshoogte zich per sector ongelijk tot elkaar verhouden: in de private sector is het maandloon naar verhouding tot de opleiding hoger dan in de door de overheid gecontroleerde sectoren van de samenleving.

Op welke wijze draagt op dit moment het milieu van herkomst nog bij aan de toename van de complexiteit? Wat mensen van het ouderlijk of grootouderlijk milieu meekrijgen heeft grote invloed op hun smaakuitingen. Bij de behandeling van de smaak op micro-niveau zal ik hierop uitgebreider ingaan. Eerst echter verwerk ik deze factor nog in het resumé van Bourdieu's macro-visie.

De betekenis van het milieu van herkomst moet men zich als volgt voorstellen. Ook al staan hogere beroepen in de samenleving in aanleg door het bestaan van formele opleidingen met diploma's tegenwoordig meer dan vroeger open voor de men-

sen van lage afkomst, dat wil nog niet zeggen dat daarmee elk beroep bijvoorbeeld in gelijke mate openstaat bijvoorbeeld voor iedere kandidaat die over de vereiste diploma's beschikt. *Elk* beroep, aldus Bourdieu, *kent zijn eigen modale traject van sociale afkomst*. Sommige beroepen trekken relatief veel mensen van lage afkomst aan, andere recruterende bijna uitsluitend afstammelingen uit de bovenlaag. Nieuwe beroepen zijn vaak opener dan oude. Welnu, naast het opleidingsniveau en het gemiddelde inkomen dat aan het beroep kleef, bepaalt dit recruteringsbeeld de plaats van een beroep in het gehele maatschappelijke bestel. Aan de 'culturele of overheidskant' evenals aan de private kant bestaat een eigen hiërarchie van specifieke beroepen en bedrijfstakken – de onderste sport van elke ladder is het gemakkelijkst te bereiken voor personen van een lage afkomst, doch de bovenste is dat voor hen nauwelijks of niet.

Ofschoon veel carrières van families zich afspelen binnen één sector (bekende reeksen zijn die van kleine bedrijfseigenaar naar directielid van een grote onderneming (Beekenkamp & Dronkers 1984) of van onderwijzer naar hoogleraar) vonden en vinden er ook karakteristieke omzettingen in middelen plaats die tot een sectorale verschuiving leiden. Zo is op bepaalde momenten veel middenstandskapitaal geïnvesteerd in universitaire opleidingen voor de volgende generatie. Deze voor elk beroep of sector kenmerkende trajecten dragen uiteindelijk bij aan de diversiteit in smaakuitingen. Personen die eenzelfde beroep uitoefenen doch verschillen in hoogte van afkomst (in 'ancienneté dans la bourgeoisie') tonen, zoals hij empirisch vaststelde, alweer onderscheid in hun smaakuitingen.

Bourdieu en de bepaling van iemands smaak

Verskil in afkomst werkt door in de *habitus* van mensen. Wat men jong geleerd heeft, in het ouderlijk en/of grootouderlijk milieu, noemt hij de 'apprentissage precoce'. Het gaat er Bourdieu om of men reeds kennis en vaardigheden heeft of reeds vertrouwd is met smaakschema's die in de hogere lagen van de samenleving van betekenis zijn. Iemand wiens habitus reeds gevormd is naar het milieu waarin zijn gekozen beroep hem binnenleidt, kan zich daar soepel handhaven. Wie in lagere kringen is opgegroeid zal zich deze disposities nog moeten verwerven: in het milieu van de formele opleiding of langs de weg van aanvullende training.

Met de sociale achtergrond hangt ook de geografische omgeving van herkomst samen: streek, gemeente, buurt. *Sociale posities* kunnen, aldus Bourdieu, gerelateerd worden aan *reële geografische posities*. In principe neemt men de plaats in die past bij zijn sociale positie. Bij elke keuze die men deed of doet, klasseert men zich immers. Elke geografische woonpositie impliceert bepaalde mensen met een bepaalde spraak en bepaalde gebruiken in die omgeving, en bij die plek past ook een bepaalde afstand tot voorzieningen van een bepaalde kwaliteit (Bourdieu 1979: 135-137, 1990a).

Deze stelling van Bourdieu laat zich op diverse manieren uitwerken. Als iemand een beroep op hoog niveau combineert met een bescheiden afkomst, dan zal hij niet automatisch in staat zijn om zich te handhaven in een 'upper class'-milieu of in staat zijn te genieten van de speciale voordelen ervan (men moet bijvoorbeeld de vigerende sporten en kunsten beheersen en (mede daardoor) toegang krijgen tot de sociale net-

werken aldaar). Anderzijds, wie geboren is in een slijke buurt, doch later niet genoeg inkomen heeft om er goed te kunnen wonen, moet kiezen: ofwel verhuizen ofwel in deze buurt genoeg nemen met een bescheidener huis en van voortplanting afzien.

Met behulp van empirische gegevens heeft Bourdieu een veld geconstrueerd dat de zeer specifieke smaakuitingen (de lifestyles) en de structurende gegevens van de vele beroepsposities abstraheert tot één schema. Dit veld wordt namelijk gevormd door twee loodrecht op elkaar staande dimensies. De dimensie die van boven naar beneden loopt is feitelijk de vroegere, de geijkte statusdimensie, die *het totale niveau van iemands middelen* (financiën, opleidingsniveau, niveau ouders, niveau partner) aan geeft. Dit alles geeft een globale statusrangorde ongeacht de sector waarin gewerkt wordt of de precieze verhouding tussen middelen. De tweede betreft de *oriëntatie van die middelen*: of mensen hun vermogen om status aan te geven meer ontleen aan kennis (in het bijzonder aan kennis van de cultuur der samenleving), of dat ze dit vermogen meer ontleen aan hun financiële achtergrond (bezit, inkomen en capaciteiten om geld te verdienen).

Zo laat Bourdieu zien dat bijna alle lifestyle- of (anders genoemd) *smaak*aspecten tweezijdig zijn: ze zijn én het resultaat van de combinatie van iemands middelen én ze zijn de wijze waarop dit middelenbezit wordt aangegeven. In Figuur 2.1 staat een schema dat slechts iets beknopter is dan het schema zoals Bourdieu dat zelf gebruikt (Bourdieu 1979: 140-141).

Het gaat hier eigenlijk om twee op elkaar gelegde diagrammen. *De eerste is de ruimte van de sociale posities* (hier weergegeven in hoofdletters) waarin onder meer in kaart gebracht zijn: beroep, opleiding, inkomen en bezit, urbanisatiegraad van de woonplaats en sociale herkomst, alsmede het aantal uren dat aan betaalde arbeid wordt besteed. *De tweede ruimte is die van de leefstijlen* (in cursief weergegeven), waarin onder meer indicaties zijn opgenomen voor de krant die gelezen wordt, de favoriete muziek, voorkeurs-componisten, de geliefde artiesten, de gebruikelijke gerechten en dranken, type auto dat men rijdt, beoefende sporten en politieke voorkeuren.

De gegevens dateren uit een naar sociale strata gedifferentieerde enquête, gehouden onder mannen en vrouwen. Het schema berust in principe op een tweetal correspondentie-analyses en het vormt daarvan een samenvattende collage. (In hoofdstuk 6 wordt deze techniek opnieuw gebruikt en in Bijlage 2 worden de constructie en de interpretatiewijze van de diagrammen uiteengezet).

De interpretatie van figuur 2.01 is intuïtief zeer eenvoudig: nabijheid tussen twee kenmerken betekent dat zij relatief vaak samen voorkomen. Zo kan men boven in de figuur zien dat golf en bridge vaak samengaan, de betreffende personen hun meubelen vaak bij antiquairs kopen en vaak vrije beroepen uitoefenen. Linksboven vindt men het terrein van de intellectuele groepen wier favoriete culturele repertoire namen als Warhol, Bach en Brecht omvat. Rechtsboven treft men de economische elite aan, veelal bezitters van een eigen huis en een tweede huis, rijdend in een niet-Franse auto en de vakanties doorbrengend in een hotel. Daalt men af naar de lagere regionen van de leefstijlruimte dan treft men de groepen aan met een lagere opleiding, inkomen en beroepsstatus. De favoriete auto is hier de Renault 4 en het onderhoud eraan verricht men zelf. Karakteristieke sporten zijn hier vissen, rugby en voetbal. Tot de

[illegible]

* Bron: Bourdieu 1979. De gegevens dateren van de periode 1963-1968. De vertaling is een versimpelde versie van zijn figuur

favoriete sterren behoren Fernandel en Brigitte Bardot. Het verschil tussen ‘veel statusmiddelen’ en ‘zeer weinig statusmiddelen’, oftewel het verschil tussen de hoogste strata en de laagste strata in de samenleving ziet Bourdieu weergegeven in de volgende verschillen in basisoriëntatie in stijl:

aan de top van de hiërarchie
de cultus van verfijning

op de bodem van de hiërarchie
het benadrukken van het meest noodzakelijke en het meest doelmatige

Het verschil in basisoriëntatie tussen de ‘culturele’ en de ‘economische’ kant van de samenleving verwijst sterk naar dit verschil in middelen:

in de culturele hiërarchie
is men gericht op vertoon van kennis en van cognitieve vaardigheden op het gebied van de cultuur van de samenleving en op benadrukking van zuiverheid en ascese

in de economische hiërarchie
is men gericht op vertoon van inkomen en bezit: ‘conspicuous consumption’

Als geheel toont dit schema dat de variatie in leefstijlen aan de onderkant van de samenleving volgens Bourdieu als gering mag worden beschouwd. Dat mag eigenlijk geen verwondering wekken: beroepsbeoefenaren aan de onderkant hebben weinig middelen om status aan te geven: ze hebben zowel weinig opleiding als een laag inkomen en ze zijn bovendien bijna allemaal afkomstig uit een vergelijkbaar laag beroepsmilieu. Men zou aan Bourdieu kunnen toevoegen dat de differentiatie in leefstijl als gevolg van het verschil in de samenstelling van de middelen om status aan te geven, wordt *afgedempt* naar mate de totale hoeveelheid middelen van de beroepsgroepen afneemt. Deze *afdemping* van leefstijlverschillen naar onder toe is reeds geconstateerd in een eerder onderzoek (Van Engelsdorp Gastelaars e.a. 1983). Maar Bourdieu's *afdemping aan de onderkant van de samenleving* is in de literatuur toch een omstreden zaak. Zo toonden Rupp & Haarmans (1994) bijvoorbeeld aan dat soortgelijke verschillen in waardenoriëntaties en gedrag óók een rol van betekenis spelen op een lagere tree van de sociale ladder.

In de inleiding van dit boek werd gesteld dat naast een op de structuur geënte visie op smaak (als die van Bourdieu) ook een culturele visie op smaak mogelijk is. In die tweede visie zijn het de ideologieën (de waardenstelsels) die het gedrag van mensen richten en langs die weg hun materiële cultuur en expressie bepalen en die zelfs de oorsprong vormen van de onderlinge band van mensen. Het is geenszins de bedoeling om deze wedstrijd hier uit te vechten, maar het is wél zinvol na te gaan welke rol Bourdieu toebedeelt aan ideologieën. Ideologieën spelen ook bij Bourdieu een rol bij het aangeven van de smaak, doch op een iets andere wijze. Ze worden voornamelijk gekozen omdat ze passen bij bepaalde smaakuitingen die aansluiten bij iemands ‘middelenpositie’. Vervolgens neemt de ideologie de legitimering en de verdere profilering van de smaakuitingen voor zijn rekening. Volgens Bourdieu draagt ideologie ertoe bij dat

er een soort eenheid in de smaak op divers gebied komt. Meestal wordt die eenheid 'stijl' genoemd.

Wellicht benadruk ik in de bovenstaande alinea aspecten van smaak die Bourdieu zelf hooguit wat summier heeft uitgewerkt. McCracken (1988: 118-129) komt met een fraaie benaming voor het effect dat ideologie en middelen op elkaar hebben. Hij spreekt van de 'Diderot-eenheid' en het 'Diderot-effect'. Deze benamingen koos hij omdat de 18e-eeuwse Franse schrijver en geleerde Denis Diderot in 1772 over dit onderwerp schreef. In een fraai essay, getiteld *Regrets sur ma vieille robe de chambre* laat Diderot zien hoe een prachtige scharlaken kamerjas die hij cadeau heeft gekregen, niet blijkt te passen in zijn romantische interieur en eigenlijk ook niet bij zijn verdere leefstijl van schrijver. De scharlaken kamerjas hoort namelijk thuis in een duur, meer klassiek interieur en Diderot verzucht: 'Och, had ik nog maar mijn oude gemakkelijke kalemanderse vod waaraan ik zo heerlijk mijn pen kon afvegen'. Het is met die scharlaken kamerjas zelfs nog erger gesteld, vertelt Diderot verder: de kamerjas gedraagt zich imperialistisch tegenover de andere voorwerpen in de kamer en zou hem dwingen om de rest van zijn studeervertrek aan te passen: meubilair wegdoen waaraan hij gehecht is en prenten die eerst aan de wand hingen te verruilen voor prenten van hofschilders (Diderot 1951).

Hoe Bourdieu zich voorstelt dat verschillen in smaak een aangrijpingspunt vormen voor klasseringen, komt goed tot uiting in het volgende citaat:

Alle actoren van een bepaalde sociale formatie hebben een geheel van fundamentele perceptieschema's gemeenschappelijk die een begin van objectivering krijgen binnen de paren van antagonistische adjectieven die gewoonlijk worden gebruikt om verschillende personen of objecten te klasseren binnen allerlei gebieden van de dagelijkse praktijk. De matrix van al deze gemeenplaatsen, die niet zo makkelijk is op te maken omdat ze voorkomen in de gehele sociale orde, is het netwerk van tegenstellingen tussen hoog (of subliem, verheven, puur) en laag (of vulgair, plat, eenvoudig), tussen spiritueel en materieel, tussen fijn (of geraffineerd, elegant) en ruw (of dik, vet, brutaal, onbehouwen), tussen licht (of subtiel, vlot, handig) en zwaar (of langzaam, dik, stomp, noest, onhandig), tussen vrij en gedwongen, tussen ruim en beperkt, of – binnen een andere dimensie – tussen uniek (of zeldzaam, verschillend, gedistingeerd, exclusief, uitzonderlijk, zonderling, ongehoord) en gewoon (of alledaags, banaal, gangbaar, willekeurig), tussen briljant (of intelligent) en dof (of duister, teruggetrokken, middelmatig). Het heeft als principe de tegenstelling tussen de 'elite' der heersers en de 'massa' van de overheersten, de toevallige en ongeordende, uitwisselbare en talloze, zwakke en ontwapende menigte, die geen ander bestaan heeft dan een statistische (Bourdieu 1979: 546. Vertaling van de auteur).

Links (de cultureel/maatschappelijke kant) en Rechts (de economische kant) ziet Bourdieu samenvallen met een aantal tegenstellingen die hij al in de tijd van Molière benoemd vond: die tussen de 'doctes' of 'pédants' tegenover de 'mondaines'. Heel gemakkelijk ligt die tegenstelling overigens niet, want het links-rechts thema *verwordt* in de praktijk nogal snel. Het feit bijvoorbeeld dat de 'mondaines' prat gaan op een

‘lichtere’ smaak voor cultureel genot, terwijl zij de smaak van de ‘doctes’ graag typeren als ‘zwaar’, geeft hen volgens het automatisme der tegenstellingen een instrument in handen om de ‘doctes’ daarmee lager te klasseren.

We zien in het citaat overigens hoezeer Bourdieu een Franse antropoloog is die in de structuralistische school van Claude Levi Strauss werd gevormd. Een deel van Bourdieu’s visie, dat *tweedelingen* bij smaakverschillen een hoofdrol spelen, is op dit moment niet te karakteriseren als een uitsluitend Franse visie: ook bij de genoemde McCracken, een vaak geciteerd Amerikaans werk, treffen we deze aan (McCracken 1988: 75-76).

Bourdieu gelooft in een vrij rigide systeem van tekens omdat hij gelooft in vaste combinaties van disposities. Weliswaar heeft iedereen in Bourdieu’s optiek een eigen unieke habitus die hem de weg wijst in de winkel der smaken, maar die habitus is voor Bourdieu slechts tot op zekere hoogte een uniek individueel gegeven, omdat een individu de klassecondities deelt met velen. In Figuur 2.02 is te zien hoe de twee loodrecht op elkaar staande middelen-dimensies de smaak op het gebied van eten en drinken overzichtelijk samenvatten in een aantal paren van tegenstellingen.

Rest nog de vraag: wat is in de dagelijkse praktijk de betekenis van het aanzien van het beroep zelf is en wat voegen uitingen van smaak daar nog aan toe? Ik kies hiervoor de formule zoals die ooit in Nederland werd opgeschreven door Ponsioen (1955) en Klein (1963) en die op het volgende neerkomt. De alledaagse stratificatie-praktijk benut naast smaakuitingen (oftewel uitingen van stijl) duidelijk ook de rechtstreekse criteria: zowel de plaatsing aan de hand van iemands condities (beroep, opleiding, inkomen, afkomst) als plaatsing via de sociale netwerken waarvan mensen deel uitmaken. De criteria die gebruikt worden verschillen sterk van de situatie waarin klassering moet plaats vinden. Smaak of stijl speelt een grote rol in twee soorten situaties: a. voor globale plaatsing van onbekende of nauwelijks bekende personen naar stratum (bijvoorbeeld: als bovenlaag, burgerij of arbeiders), b. voor een klassering van ongeveer gelijken met name in het kader van de daadwerkelijke sociale omgang. In haar verhaal *Ongeregeld goed* beschrijft Letty Kosterman de ‘juiste’ wijze om de was op te hangen: hemden bij hemden, sokken bij sokken ‘met de hielen dezelfde kant op’, alles gerangschikt in afnemende grootte en op kleur (Kosterman 1991: 84). Het is onderscheid maken met simpele middelen, oftewel met stijl.

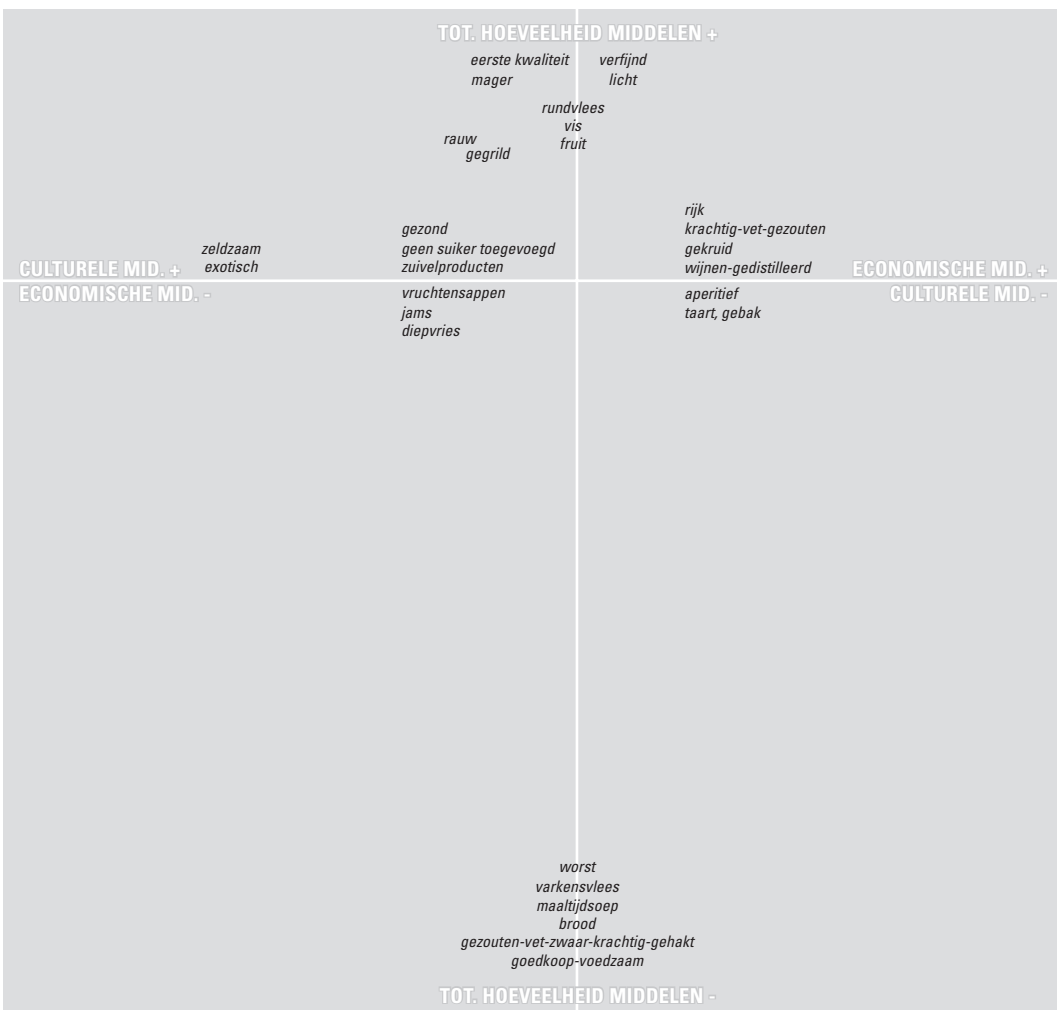
De smaak voor wonen bij Bourdieu

Mijn eigen vraag is nu: wat vertelt de woonsituatie over de sociale status van de bewoner(s)? In het bijzonder: hoe zijn verschillende woonmilieus te verbinden met bepaalde typen sociale status? Maar wat zegt Bourdieu zelf over de woning als uiting van smaak? Wat zegt hij in dat verband over de standplaats van de woning, over de buitenkant ervan (*het domein*), en over de binnenkant van het woonverblijf?

In *La Distinction* (135-137) behandelt Bourdieu vooral de standplaatskant van de woning, maar dan in zeer ruime zin: ook de afstand tot andere huishoudens komt aan de orde. Interessant is allereerst dat hij in de verspreiding van huishoudens over

de geografische ruimte óók een hiërarchische ordening ziet. Hierin speelt wat hem betreft de hiërarchie der steden naar grootte een rol, maar vooral de afstand tot Parijs. Wie een mooi beroep uitoefent doch buiten Parijs woont, is maatschappelijk gezien nog niet gearriveerd. De betere categorieën beroepen hebben hun werkadres evenals hun domicilie in of bij Parijs. De actuele hiërarchische ordening tussen beroepen komt daarin duidelijk tot uiting. Bourdieu benadrukt echter niet zozeer de gunstige status-expressie van een Parijse standplaats (dat het bijvoorbeeld chique staat om vlak bij de Opera te wonen, ook al gaat men er zelden heen). Nee, hij heeft het vooral over het conditionele standplaatsvoordeel van het wonen in Parijs: het reël gebruik van de uitstekende culturele voorzieningen.

Figuur 2.02 De indeling van smaken voor spijs en drank volgens Bourdieu

Bourdieu's schema in figuur 2.01 geeft aan dat de 'culturele kant' van de samenleving in grotere steden woont dan de 'economische kant' van de samenleving, dat de gesalarieerde top van het bedrijfsleven getypeerd wordt door een woonplaats binnen de Parijse agglomeratie en dat bedrijfshoofden vaker in de kleinere steden zijn te vinden terwijl dat hoogleraren vaker in Parijs wonen dan leraren en nog weer vaker dan onderwijzers.

Een markant verschil maakt Bourdieu in Parijs zelf, waar hij in het centrum een precieze uitsortering waarneemt tussen de bewoners van de Rive Droite en van Rive Gauche: aan de rechterkant woont vooral de economische elite aan de linkerkant de intellectuele elite. Heel genuanceerd zijn die aanduidingen niet. Omdat Pinçon & Pinçon-Charlot (1989) van de complete set van elite-gebieden in Parijs en omstreken een veelzijdige studie hebben gemaakt in de trant van Bourdieu is het Parijse voorbeeld voor mijn onderzoek een empirische ruggensteun is geweest.

In recente artikelen behandelt Bourdieu vooral de eengezinswoning: van binnen en van buiten, waarbij hij vrij zwaar de symbolische en de verwijzende kant van de woning beklemtoont en de oorsprong daarvan aangeeft (Bourdieu 1990a, 1990b). In het alledaagse verkeer bestaat nu eenmaal, zo zegt hij, automatisch de betekenisvermenging of vereenzelviging tussen 'huis' en 'huishouden', tussen woning en bewoners. Dat de verwijzende betekenis van het huis zo groot is, komt voort uit de omstandigheid dat we hier te maken hebben met een zeer kostbaar, maar ook een buitengewoon zichtbaar duurzaam goed, waardoor het alles van iemands bestaansachtergrond uitdrukt en zijn smaak nauwkeurig typeert.

Bovenstaande is geen zeer bijzondere visie te noemen. Het wordt pas weer interessant als Bourdieu in zijn eerst genoemde publicatie uit 1990 woningen in vergelijkt met auto's vanwege hun éven eindeloze uitsplitsingen naar prijs, merk en uiterlijk. Het artikel 'woning' is echter door de gebondenheid van huizen aan specifieke locaties nog in veel vergaandere mate dan auto's in mini-markten opgesplitst. Hoe dan ook: auto's en huizen zijn beide kostbare duurzame artikelen met een hoge symbolische waarde. Vergelijkbaar eraan is dat met zorg door de aanbieders niet alleen voor elk model een prijs-kwaliteitsverhouding wordt vastgesteld, maar ook voor een in elk marktsegment aansprekende materiaalkeus en vormgeving. De reclame en andere publiciteit rond zulke artikelen dragen ertoe bij dat nieuwe modellen benoemd raken, communicabel worden gemaakt in het sociale verkeer *en op die manier klasseerbaar worden voor het publiek*. Zo krijgen nieuwe woningen die op een bepaalde plek zijn gebouwd hun expressieve betekenis. Bourdieu constateert (geheel conform aan zijn eigen visie op de sociale strata) dat in de reclame op de woningmarkt voor de minder bemiddelde groepen het accent vooral wordt gelegd op de functionaliteit van de materialen en op het revolutionaire (dit staat voor: het goedkopere) bouwproces, ook al verwijst het uiterlijk van woningen en materialen beslist naar voorbije tijden. In de reclame voor de economische en de culturele top worden huizen veel sterker benaderd in termen van de symbolische waarde van 'het huis': degelijkheid, authenticiteit en dergelijke. Een smaakverschil tussen de culturele en economische topgroepen naar vormgeving van het huis werkt hij in beperkte mate uit: hij behandelt in genoemde artikelen uitsluitend nieuwbouw en met name die buiten de stad. Als ik het goed

begrepen heb, zouden van de bovenlaag in dat specifieke onderzoek van Bourdieu c.s. alleen ingenieurs enige interesse hebben voor een modern vormgegeven huis, terwijl alle andere beroepen meer aan traditionele vormen zouden hechten.

Bourdieu benadrukt in deze publicaties ten slotte dat de grote investering in een woning door velen nadrukkelijk wordt opgevat als bezitsvorming en als toekomstig erfgoed. En dat is iets wat een woning in onze samenleving weer van een auto onderscheidt.

Kritiek op Bourdieu's visie ten aanzien van de smaak voor wonen

Enige kritiek op de implicaties die de theorie van Bourdieu voor het wonen heeft vinden we bij Raymond Pahl. Pahl gelooft niet dat als mensen een betere baan of in elk geval een hoger inkomen krijgen, ze dan de neiging hebben om hun burens en familie in de steek te laten en zich scharen bij groeperingen die een hogere plaats in de samenleving hebben. Pahl gelooft (naar aanleiding van zijn eigen bevindingen in een bepaald gebied in Engeland) dat ze eerder hun bestaande huis gaan vergroten en verbeteren. Dit onder andere om veel familie te kunnen ontvangen. (Zie Pahl 1989).

Pahl heeft mijns inziens een iets andere simplificatie van de aard van mensen in zijn hoofd dan Bourdieu. Daar waar Bourdieu de mens reduceert tot *homo statuszoeker*, reduceert Pahl de mens tot *homo familiensis*.

In de wetenschap is het kiezen van een reductie ieders recht. Wendell Bell, evenwel, kiest niet en stelt dat er *naast elkaar* huishoudens bestaan die daarin juist verschillen van elkaar: dat sommigen meer *carrière gericht* zijn en anderen meer *familie gericht* (Bell 1968).

Er zijn evenwel aanknopingspunten om te veronderstellen dat de 'homo statuszoeker' vaker in Frankrijk voorkomt dan in Engeland of Nederland, waar de 'homo familiensis' wellicht meer gebruikelijk is. De Franse samenleving wordt immers wel vaker geschetst als centralistischer en autoritairder dan de Engelse of de Nederlandse (Olsen 1986, Wagenaar 1998).

Wat nu zijn de implicaties van deze opmerkingen voor dit onderzoek?

Voorals aangaande de standplaats van het wonen betekent het dat we, náást de neiging naar *centripetie* die we bij de 'homo statuszoeker' aantreffen wellicht rekening moeten houden met neiging naar *regionalisme* bij de 'familie-mens'.

Wij laten deze andere zienswijze voorlopig voor wat hij is, en gaan voort, op pad met de zienswijze van Bourdieu. We komen hier echter op terug in de eindconclusies, in hoofdstuk 8.

Literatuurverkenning over smaakverschillen in de stedenbouw en bij de woonconsument

Wat voor onderzoek hier nu ook precies ondernomen gaat worden en hoe er ook precies bij Bourdieu wordt aangesloten, duidelijk is dat woonlandschappen moeten kunnen worden getypeerd op grond van hun expressieve kenmerken. Daartoe analyseer ik eerst

de literatuur over stedenbouw en ga vervolgens in op enkele verhandelingen over verschillen in smaak voor wonen en materiële cultuur in het algemeen. Daarna ga ik de resultaten na van enkele empirische studies die elders in de wereld op dit terrein gedaan zijn.

De smaak van bewoners voor de gebouwde omgeving is niet gemakkelijk in kaart te brengen. Slechts zelden hebben bewoners rechtstreeks invloed op de totstandkoming van het aanbod, zelfs niet op de jongste scheppingen. Afgezien van de smaak van de stedenbouwers en architecten zelf, doen zich daarin smaakopvattingen gelden van rechtstreekse opdrachtgevers (corporaties, bouwmaatschappijen, overheden) en smaakopvattingen van degenen die daarin de randvoorwaarden stellen (welstandscommissies en – opnieuw – overheden). Voor aanbod dat in een verder verleden tot stand kwam, doch nog steeds tot de voorraad behoort, geldt dat al helemaal. Dat wil overigens niet zeggen dat smaakverschillen tussen bewoners geheel los zouden staan van smaakverschillen bij die andere partijen.

In dit hoofdstuk gaat het in de eerste plaats om de keuzen die bewoners van het moment maken uit het *complete* aanbod: het *recent* en het *niet recent* gebouwde. Uitgezocht moet worden welke verschillen in dat aanbod expressie geven aan de onderlinge hiërarchische verschillen van de bewoners. Stedenbouwkundige stijl of architectuur kan daarin een rol spelen, maar eveneens verschillen in locatie. Ook verschillen in ouderdom van woningen of wijken kunnen in een of andere vorm expressieve lading krijgen. Het moet mogelijk zijn om die gehele verzameling woonlandschappen als een sociaal-semiotisch systeem te zien. Het gaat er niet in de eerste plaats om hoe verschillen in totale statushoogte (de verticale verschillen) zich daarin uitdrukken. Het gaat hier vooral om de horizontaal te interpreteren verschillen: hoe verschillen in de mix van middelen om status mee uit te drukken hun expressie hebben gevonden.

Wie het begrip ‘landschap’ op dit moment in wetenschappelijke zin wil gebruiken moet zich realiseren dat ‘landschap’ in de geografie al sinds jaar en dag een centraal begrip is. Recentelijk beleven we in de Verenigde Staten een ware hausse in beschouwingen over ‘landscapes’. ‘Landscape’ had aldaar vroeger vooral te maken met het maken van beschrijvingen en duidingen van verschillende stijlen van artefacten zoals die door de verschillende etnische groepen van emigranten werden meegebracht en zich daar verder ontwikkelden. Voorbeelden zijn volop te vinden in het tijdschrift *Landscape*. Naderhand kwam de nadruk meer te liggen op het beschrijven, typeren en duiden van gehele nederzettingen met uiteenlopende achtergronden of van belangrijke delen daarvan: de Spaanse Missions in Californië, de grootgrondbezittingen in het Zuiden van de vs, enzovoort. Van deze aanpak, die sterk historisch beschrijvend en wat minder naar zijn hedendaagse duiding toegetrokken is, verscheen een overzicht in de bundel van Conzen ed. (1990).

De meest recente ‘landscape’-studies zijn sterk beïnvloed door de ‘postmoderne’ stroming. Daarin staat de belangstelling voor vorm en genese van het landschap veel scherper in het teken van het herkennen van een dominante ideologie. De wetenschapsbeoefening concentreert zich daarin op de analyse van de ideologische uitgangspunten die een rol hebben gespeeld bij de vormgeving van het landschap. Voorbeelden hiervan zijn Zukin (1991) en de bundel van Duncan & Ley (1993) alsmede het artikel van Vance (1990) uit de genoemde bundel van Conzen.

Deze jongste aanpak van 'landscapes' heeft geleid tot series zeer fraaie opstellen over afzonderlijke landschappen. Het is evenwel nog niet gekomen tot een serieuze ontmoeting van deze aanpak met de nieuwe gefragmenteerde postindustriële samenleving en zijn uitzinnige variëteit aan sublandschappen, zoals we die in hoofdstuk 1 reeds beschreven vonden bij Soja, Knox en Berry & Waddell. Ook zijn in de 'landscape'-literatuur geen goede aanknopingspunten voor hetgeen in dit onderzoek centraal staat: iets meedelen over mogelijke horizontale smaakverschillen in het wonen.

Om die reden baseer ik dit literatuuroverzicht vooral op de studie van Françoise Choay die een overzicht van de totale variatie biedt en daarmee ook een perspectief voor de analyse van horizontale smaakverschillen.

Choay: stedenbouwkundige dimensies als mogelijk verwijzende kenmerken

Françoise Choay (1968) slaagde erin om de vele uiteenlopende stedenbouwkundige modellen en visies van de afgelopen honderdtachtig jaar op eenvoudige wijze te typeren. Elke stedenbouwkundige/architectonische uitwerking is volgens haar te rangschikken op twee dimensies:

- 1 naar de mate van dichtheid van bebouwing (gedoeld wordt op het gehele complex van versteningsgraad, hoeveelheid groen en bouwhoogte;
- 2 naar de geledingswijze van de bouwvolumes oftewel de korrelgrootte: de mate waarin de woningen individueel herkenbaar zijn. De vormgeving aan het ene uiterste is: de woningen vormen afzonderlijke bouwvolumes en/of ze zijn bouwkundig afzonderlijk gedetailleerd in de gevelwand. De vormgeving aan het andere uiterste: de bouwkundige volumes zijn grover en omvatten blokken van woningen, in de vormgeving van het front der woningen wordt het blok opgevat als één geheel.

Het aardige is dat Choay een visie aanbiedt op het soort bouwen dat zou kunnen horen bij de 'linker kant' van de samenleving en het soort dat is onder te brengen bij 'rechts'. Ze past op haar terrein namelijk de ideaaltypen *Gemeinschaft en Gesellschaft* à la Tönnies toe, waarbij ze het waardenstelsel van de Gemeinschaft links laat vallen en dat van de Gesellschaft rechts en noemt die respectievelijk culturalisme en progressiviteit. (Zie over zulke polariteiten ook Mamadouh 1992: 34-40). De toedeling in waarden bij de tweede dimensie door Choay staat in figuur 2.03.

Dit schema heeft zeer aantrekkelijke kanten maar het moet naar mijn idee wel voorzichtig gehanteerd worden. Geheel anders dan de enkelvoudige tegenstellingen die Bourdieu zelf voor zijn overzichten hanteert (hoog-laag, zwaar-licht, etcetera) is het paar Gemeinschaft-Gesellschaft gevuld met vele contrasten, contrasten die geacht worden op elke pool op ideaaltypische wijze samen te vallen. Het heeft iets gevaarlijks om begrippen van ongelijksoortige aard met elkaar te willen verbinden. En in Choay's stedenbouwkundige smaakpatronen is die ideaaltypische aard juist sterk benadrukt. Zij probeert aan te tonen dat er twee hoofdrichtingen in het stedenbouwkundig denken zijn aan te wijzen, te weten de *culturalistische* en de *progressivistische stromingen*. Zij stelt vast dat alle ontwerpen die vanuit de twee waardenstelsels Gemeinschaft en Gesellschaft werden gemaakt een herkenbare vormtaal bezitten. Ze tenderen naar een

Figuur 2.03 Toedeling van waarden volgens Choay

<i>culturalisme = Gemeinschaft</i>	<i>progressivisme = Gesellschaft</i>
gericht op het verleden	gericht op toekomst, vooruitgang
traditie / nostalgie	moderniteit
localisatie / nationalisme	universalisme
onbestemde gevoelsmatige waarden	zakelijke, rationele waarden
de geest, het geheel meer dan de som der delen	het verstand
intuïtie, kunst, creativiteit	wetenschap, techniek
ambachtelijkheid	industriële productie
individuele productie	standaardisering
	hygiëne
culturele en geestelijke behoeften	objectiveerbare biologische en materiële behoeften
doelstelling: individuele ontwikkeling in een culturele sfeer	doelstelling: praktisch rendement (varianten: op menselijke behoeften of op geldelijke winst), waarbij collectieve oplossing mogelijk is
continuïteit, aanpassing van leefmilieu, participatie	de stad als optimaal product voor de industriële maatschappij

Figuur 2.04 Hoofdrichtingen in vormtaal van de bouw volgens Choay

<i>culturalistisch</i>	<i>progressivistisch</i>
afkeer van / vrees voor regelmaat, lof der diversiteit	orderingsverlangens
onregelmatigheid	herhaling, regelmaat
asymmetrie	symmetrie: logica=schoonheid
persoonlijke expressie of expressie van 'de cultuur'	sobere vormgeving (expressie van 'de functie')
complexiteit	eenvoud
kromme lijnen	rechte lijnen
gesloten	open bebouwingsvormen
smalle straten	licht en lucht
traditionele materialen: baksteen	'moderne materialen': gietijzer, beton, glas
	hoogbouw
kleinschaligheid	grootschaligheid
menging van functies	scheiding van functies/nadruk op vervoer
hogere dichtheden	lagere dichtheden
scherpe scheiding tussen stad en platteland	groen tussen bebouwing/ bebouwing tussen het groen
(= scherpe scheiding tussen 'rood en groen')	(= menging van 'rood en groen')

eigen vaste positie ten opzichte van haar tweede dimensie, die der korrelgrootte. Culturalistische ontwerpen zijn te herkennen aan een fijnkorrelige geleding, progressivistische ontwerpen kenschetsen zich door een grofkorrelige geleding (zie figuur 2.04). Onderscheid naar dichtheid maakt zij om de varianten, het specifieke stedenbouwkundige karakter van beide stelsels aan te duiden voor uitwerkingen die ontstaan in hoogstedelijke gebieden of de periferie.

Als vertegenwoordigers van culturalistische stromingen noemt Choay onder andere Camillo Sitte, Ebenezer Howard en Raymond Unwin, terwijl zij Augustus W.N. Pugin, John Ruskin en William Morris tot de voorlopers rekent. Vertegenwoordigers van progressivistische stromingen zijn voor haar Tony Garnier, Walter Gropius en, uiteraard, Le Corbusier. Tot de voorlopers van het progressivisme in de stedenbouw rekent zij Robert Owen, Charles Fourier, Pierre-Joseph Proudhon en Jules Verne.

Beklemtoond moet worden dat Choay hier de basisoriëntaties van stedenbouwers en architecten op het oog heeft. Hun visie zal in de meeste geval een keuze-element zijn aan de *aanbodzijde* van de woningmarkt. Wat we derhalve als veronderstelling moeten invoegen is dat de verschillende basisoriëntaties die in de stedenbouw zijn te onderscheiden *eveneens aan de vraagzijde* (dus bij leken) een onderscheid vormen in de feitelijke keuzepatronen naar woning en woonbuurt. Tot wat voor uitsortering zou dat kunnen leiden? Culturalistische wijken, wijken gebouwd vanuit het waardestelsel van de Gemeinschaft, zouden dan vooral overheidsdienaars en mensen uit zorgberoepen en de artistieke sector aantrekken. Progressivistische wijken, wijken gebouwd vanuit het waardestelsel van de Gesellschaft, zouden daarentegen vooral mensen uit de private sector aantrekken. Deze veronderstelling valt in principe te onderzoeken.

Er is nog een andere kanttekening bij Choay te plaatsen, namelijk over het aanbod aan verschillende morfologieën waaruit woningzoekenden kunnen kiezen. Letten we uitsluitend op de vormgeving, dan blijkt het aanbod beslist *niet alleen* te bestaan uit landschappen die door *bewust stedenbouwkundig ontwerp* zijn ontstaan. Wie het wil hebben over de ‘culturalistische’ middeleeuwse stad met zijn kronkelstraatjes en kruisingen als spinnenwebben, die heeft het over geleidelijk ontstane, nooit helemaal perfecte patronen, waar geen bewuste stedenbouwkundige hand achter zit. Nu bestaat echter ook de mogelijkheid om een dergelijk grondpatroon in één keer op de tekenafel na te maken. In de praktijk doet zich dat vaak voor. In het verleden werden veel tuindorpen en ‘garden-cities’ ontworpen die hun vormgeving bewust aan deze ‘spontane’ vormen ontleenden. Ook het nieuwe Mexicaanse dorpje en het Mediterrane havenplaatsje bij Costa Mesa zijn nostalgische tekenafelnabootsingen van historisch langzaam gegroeide patronen. Zouden die mikken op de ‘culturele’ kant van de samenleving of zit het anders? In elk geval worden de woningen er, anders dan die in de originele dorps- of stadsvarianten, meestal in één klap op de markt gebracht, wat uiteraard effect heeft op de bevolkingssamenstelling.

Wanneer anderzijds de voorkeur voor de Engelse landschapsstijl aan het eind van de vorige eeuw in de vroege aanleg van forenzengebieden voor de zeer rijken (bijvoorbeeld Het Spiegel in Bussum) leidt tot bewuste ongelijkmatige verkavelingen van grote villa-gebieden ineens met kronkelweggetjes ertussen, dan zou dat volgens Choay misschien een ‘culturalistisch’ patroon moeten heten. Nagegaan zou kunnen worden

of deze smaak ook terug te vinden is in de vormgeving der villa's zelf. Niettemin zou men 'culturalisme' niet direct verwachten als smaakoriëntatie van de toenmalige en huidige villa-bewoners zelf vanwege hun veelal kapitalistische achtergrond.

Als we de balans wat betreft Choay opmaken dan lijken twee punten van belang. In de eerste plaats Choay's onderverdeling in dichtheid van bebouwing en geleidingswijze der bouwvolumes. Deze zal helpen om wijken in stedenbouwkundige zin te typeren. Maar het lijkt prematuur om haar indeling in 'culturalistisch' – 'progressivistisch' zonder meer over te nemen als de twee polen van smaak die respectievelijk links en rechts in Bourdieu's schema zouden kunnen staan. Of de twee waardestelsels in de stedenbouw in verband staan met Bourdieu's onderscheid in een culturele en een economische oriëntatie zal moeten blijken uit mijn onderzoek.

Ook elders in de literatuur over stedenbouw en architectuur wordt het bestaan van Choay's waardepatronen aangegeven, zij het onder andere benamingen. *Romantisch* tegenover *classicistisch* of *klassiek* is de belangrijkste variant. In de Franse geestesgeschiedenis is het onderscheid romantisch tegenover klassiek overigens langer bekend dan het onderscheid culturalistisch-progressivistisch. In het begin van de negentiende eeuw vinden we het welbewust gehanteerd door Madame De Stael in *De l'Allemagne* waarin ze de volgens haar vermoeide en te formalistische klassieke cultuur van het Frankrijk aan het begin van de negentiende eeuw op diverse terreinen vergelijkt met de vrijgevochten, ruimte aan gevoelens gevende Duitse romantische cultuur van haar tijd (De Stael 1993). Over de vraag of polair verschillend georiënteerde bouwstijlen (welk namenpaar ze dan ook mogen dragen) mogelijk in werkelijkheid samengaan met de horizontale verschillen in smaakpatroon tussen de bewoners van horizontaal uiteenlopende beroepen gaat de volgende paragraaf.

Over smaakverschillen in het wonen in sociaal-wetenschappelijke beschouwingen

Bernice Martin analyseert in haar boek *A Sociology of Contemporary Cultural Change* uit 1981 de systematiek in de vormenvoorkeur van de oude Britse samenleving van voor 1965 en ze vergelijkt die met de samenleving die tevoorschijn kwam uit de Culturele Revolutie (eind jaren zestig tot eind jaren zeventig). De oude samenleving (ze beschrijft die vooral vanuit de 'nette working class') was tot in alle uithoeken van het leven volkomen gedisciplineerd en overal werden grenzen getrokken. De manier van wonen reflecteerde dat steeds maar trekken van grenzen op allerlei gebied: in de indeling, in de aankleding en in het gebruik van het huis. Er werd verschil gemaakt tussen de formele voorkant en de informele achterkant van het huis, tussen de nette kamer aan de voorzijde en het eetgedeelte dicht bij het fornuis achter, tussen het gebruik van het huis door vrouwen en mannen (mannen meestal buitenshuis, maar zondagmiddag wél thuis), enzovoorts. Door het benadrukken en handhaven van zulke grenzen wist ook de buitenwacht dat hier sprake was van een respectabel huishouden. Wie grenzen aanbracht en respecteerde, zijn uitgaven budgetteerde, zondagse kleren onderscheidde van daagse of werkkleren, aan huis eigenlijk alleen familieleden binnenliet en een levenspatroon toonde waarin rituele, repeterende

elementen overheersten (er bestond een zekere hang naar symmetrie), was een fatsoenlijk huishouden. Alle andere huishoudens rekende men tot de onderklasse waar men zich verre van had te houden.

Martin meent dat 'the Culture of Boundary and Control' zich toen feitelijk uitstrekte over de gehele samenleving. Een uitzondering daarop zag ze in de 'middle class' (in Nederland meestal aangeduid met 'de vrije beroepen'), die zich ook in die tijd al veel minder aan grenzen hield.

Deze vrije beroepen onderhielden destijds reeds, mede vanwege het werk, een uitgebreid netwerk van contacten. Naast familieleden en oude vrienden werden ook nieuwe relaties, die men via allerlei verenigingen had leren kennen, aan huis genood. De mensen uit de vrije beroepen werkten ook toen al niet op vaste uren (en vaak aan huis) en lieten anderen dan gezinsleden hun huishoudelijk werk doen. Anders dan bij de arbeiders was de buitenkant van hun huis niet het enige 'gezicht' naar buiten. Terwijl arbeiders hun gordijnen met de goede kant naar buiten ophingen, koos de 'middle class' ervoor om de gordijnen met de goede kant naar binnen op te hangen: ook de binnenkant van het huis werd gebruikt om er status mee aan te geven. Deze middle class deed veel meer zijn best om het front-aanzien van het huis te *onttrekken* aan blikken vanaf de straat, bijvoorbeeld door het aanleggen van een beschermende voortuin (Martin 1981: 76). Desalniettemin waren in de 'middle class' de grenzen tussen publiek en privé, tussen de buiten- en de binnenkant van het huis ook in die tijd al wat minder scherp.

De Culturele Revolutie van 1966 en later heeft geprobeerd allerlei grenzen op te blazen: de grenzen tussen publiek en privé, de afstand tussen mannen en vrouwen, de starheid van eet- en drinkpatronen. Het motto was: alles moet overal kunnen, leve de zelfexpressie. Dit heeft voor veel maatschappelijke beroering gezorgd. De revolutie kwam niet uit de lucht vallen. Martin: 'Affluence had filtered down the statushierarchy enabling all the classes to taste the possibilities of consumer hedonism' (Martin 1981: 77).

In alle hoeken van de samenleving is wat van de Culturele Revolutie blijven hangen. De begrenzingen die het arbeidersbestaan kenmerkten werden verzacht. Toch hebben voor de meeste beroepsgroepen en hun huishoudens de ordelijkheid en de grenzen in het gewone leven zich in grote lijnen hersteld, waarbij de cultuur van grenzen overschrijden en zelfexpressie een eigen plek heeft gekregen in de vrije tijd: bijvoorbeeld tijdens de vakantie. Het verdwijnen echter van het oude cultuurpatroon van 'boundary and control' is volgens Martin voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het sterk gedaalde aandeel van typische (autochtone) arbeiders in de samenleving. Voor hen in de plaats kwam een nieuw en groot segment van lagere witteboordenberoepen en dienstverlenend personeel.

De echte 'bohème', de groep die weinig structurering kent en permanente grenzeloosheid nastreeft, is volgens Martin heden ten dage te vinden onder de 'humanistische' professionele klasse, onder artiesten van allerlei aard (bohémien sinds de negentiende eeuw) en bij de elite van de massa-media veel meer dan bij de commerciële en bureaucratische klassen. Eerstgenoemde groepen prefereren ongestructureerde of oneindig flexibele tijd en ruimte. Men verwerpt de speciale claims op 'het uiterlijk', mengt principieel zijn rollen en categorieën, deritualiseert zijn activiteiten en tracht

het 'heilige' onderscheid tussen werk en vrije tijd, tussen publiek en privé, tussen mannen en vrouwen en tussen binnen en buiten te ontkennen. Martin ziet deze ongestructureerdheid, dit mengen, het duidelijkst terug bij de hoogstgeschoolden in deze sectoren, maar constateert dat deze stijl ook naar onderen doorgesijpeld is. Martin is voor onze studie interessant niet alleen omdat zij andere aspecten van het wonen aansnijdt dan Choay. Martin's ingang is eerder de gehele wooncultuur dan de 'hardware' van de woning in engere zin. Martin's uitspraken over uitersten in smaak voor wonen zijn geschikt om Bourdieu's horizontale statusverschillen op dit gebied te voorspellen. Dat Martin goed aansluit bij Bourdieu komt omdat ook zij verschillen in de smaak voor wonen (dus in de expressie die van het wonen uitgaat) plaatst in een structureel perspectief.

Het mag overigens duidelijk zijn dat slechts *bepaalde beroepsgroepen* ter linkerzijde door Martin's verhaal over grenzeloosheid gedekt worden en niet automatisch alle groepen die een hoog opleidingsniveau paren aan een relatief laag niveau van verdiensten.

Inhoudelijk gezien wil ik bij Martin twee kanttekeningen plaatsen. Ten eerste is bekend dat van de ongestructureerd levende beroepen (zij noemt het de 'humanistische' of 'expressieve beroepen') in elk geval de hoogstgeschoolden in haar dagen relatief vaak werden gerecruteerd uit *nieuwkomers* in de bovenlaag. Er is daarmee sprake van een nieuwe intellectuele en artistieke elite. Als zij die vergelijkt met arbeiders uit vroeger tijd, dan zijn dat arbeiders uit *traditionele* arbeidersbuurten. De vraag is of het ongestructureerde leef- en woonpatroon der 'humanistische' of 'expressieve' beroepen (waarin weinig grenzen worden getrokken) wellicht *meer* te maken heeft met het feit dat zij juist nieuwkomers in die maatschappelijke bovenlaag zijn, iets wat niet rechtstreeks verband hoeft te houden met hun speciale beroepswereld. In de verkenning van meer empirische literatuur verderop in dit hoofdstuk ga ik daarom in op het verband tussen woonstijl en 'ancienneté dans la bourgeoisie'.

Ten tweede plaats verdient het aanbeveling goed te letten op de introductie en acceptatie van het nieuwe ongestructureerde leefpatroon dat de 'humanistische' en 'expressieve' beroepen in de samenleving tot uiting brengen. Want hoewel de neiging bestaat om alles wat aan die linkerkant gebeurt als ouderwets, humanistisch en (wie weet) als gemeenschappelijk te percipiëren, moet dat *nieuwe* patroon beslist gezien worden als de introductie van een *modern* patroon, een patroon dat de hele samenleving uiteindelijk – geheel of gedeeltelijk – overnam. Het ongestructureerde patroon lijkt breder geaccepteerd te worden naarmate de individualisering verder doorzet. Als het aandeel van 'flexwerkers' en '24-uurs openstellingen' in de samenleving verder toeneemt, zullen (om even een voorbeeld te nemen) niet langer 'gezamenlijke maaltijden met het gehele huishouden op vaste tijden' aangehouden worden doch zal solo uit de muur of uit de magnetron eten het gewone patroon worden en zal 'grazing' tot norm worden verheven. Het verband tussen een 24-uurs economie en een flexibele huishoudelijke organisatie wordt besproken door Brunt naar aanleiding van het voorbeeld Hong Kong (Brunt 1996: 95-97). Met dit interfererende effect van 'hoe individueler is hoe moderner' moet ook rekening gehouden worden bij de bestudering van horizontale smaakverschillen.

In haar publicatie *De elitaire verbeelding van volk en massa* (1988) gaat Irene Cieraad expliciet in op verschillen in materiële cultuur van elites. Anders dan Choay behandelt ze *niet* de keuze in vormtaal van stedenbouwkundigen, architecten en hun opdrachtgevers, maar *de keuze in vormtaal van de elitaire consument zelf*. Evenals Choay is Cieraad ervan overtuigd dat Gemeinschaft en Gesellschaft als symboolsferen eigenlijk altijd naast elkaar zijn blijven bestaan en aan hun respectievelijke vormtalen afleesbaar zijn. Aan de hand van literatuur onderzoekt Cieraad daarvoor hoe verschillende elites in verschillende tijden tegen 'de massa' of 'het volk' aankeken, want dat is voor haar dé manier om de keuze voor het waardestelsel (en vormtaal) van de Gemeinschaft of dat van de Gesellschaft te traceren. Die vormtalen duidt Cieraad aan met *romantiek* tegenover *classicisme*. Het onderstaande is samengevat uit haar hoofdstukken 7 tot en met 9.

Soms ziet een elitegroep zichzelf ten opzichte van het volk als geplaatst aan de top van een 'Gemeinschaft', zo stelt Cieraad, en soms plaatst de elite zichzelf in gedachte aan de top van een 'Gesellschaft'. Afhankelijk van die keuze kiest deze elite voor de daarbij horende symbol sfeer.

In een Gesellschaft, de verzakelijkte maatschappij die gekenmerkt wordt door verzakelijkte ruilrelaties, past het, aldus Cieraad, dat iemand met een hogere hiërarchische positie grenzen trekt en vooral de grens onder hem benadrukt: alle mensen die ónder hem zijn te rangschikken vallen in feite af voor de sociale omgang. Eigen aan degenen die uitdrukken dat ze graag tot deze gesellschaftliche richting willen horen is dat ze in feite een hekel hebben aan alle uitingen van het volk. Rustieke voorwerpen of rustieke vormgeving zijn voor hen niet alleen uít, maar ook absoluut een gepasseerd station. Ze zijn slechts gericht op het exclusieve, het horen bij de uitverkorenen. Bij hun voorkeur voor classicistische vormen passen harde glimmend gepolijste materialen (gepolijste natuursteen, glad goud), meubilair met ingelegd hout en voorwerpen die met glans door eeuwenlang gebruik en boenen glans oftewel 'patina' hebben opgedaan). Deze gladde harde voorwerpen symboliseren de afstand. Ook het overdreven benadrukken van ruimtelijke grenzen of overgangen past bij deze stijl: niet alleen in vormgeving, maar ook in gedrag. Men denke hierbij bijvoorbeeld aan de grens tussen binnen en buiten. Het steeds maar weer bezig zijn met het stoepje schrobben of de ramen zemen is onderdeel van dit complex (zie Douglas 1966, Schama 1987: 379-403 en Cieraad 1999).

Wanneer de elite zich echter bedient van romantische vormen (boerenvoorwerpen, volkskunst, maar ook rococo) dan is dat een teken dat deze elite zich met volk en massa in een Gemeinschafts-model geplaatst denkt. Hierin onderscheidt Cieraad nog weer twee richtingen.

In een *burgerlijk-romantische* visie is sprake van een zendings- of beschavingsdrang van de (burgerlijke) elite ten opzichte van het gewone volk waarmee de elite probeert het volk te verheffen. Hun hoge plaats in die samenleving krijgen deze burgers (of ze verdienen die in hun eigen visie) omdat ze door het volk op handen worden gedragen. Zeker bij deze romantische visie horen cadeaus van *uitwisselings- of schenkelrelaties*. Mensen met een dergelijke visie kopen niet bij de kunsthandel, maar hebben in hun huis schilderijen hangen die gemaakt zijn door bevriende kunstenaars of die ooit een geschenk waren van 'het dankbare personeel'. Ze zullen een voorkeur hebben voor de romantische vormtaal met zijn ronde en krullerige belijningen en met zachte en ongepolijste materialen. In de taal van de Gemeinschaft wordt de economische sfeer

in symbolische zin aangeduid in termen van ‘de persoonlijke uitwisseling’ en ‘het nuttige gebruik’. Dat verschil in kijk bepaalt ook de appreciatie voor volkskunst- en voor cultuuruitingen van ‘gewone mensen’ en daarmee tevens de eigen smaak.

Soms echter is volgens Cieraad sprake van een *romantisch-elitaire* visie, waarbij sprake is van een verheerlijking van natuur, platteland en plattelandsbevolking à la Rousseau. Ideaal is de harmonie met de natuur; de plattelandsbevolking in concrete zin wordt uit het beeld weggedacht. Men denke aan de rococo-koningin Marie Antoinette die aan de vooravond van de Franse Revolutie speelde dat zij een herderinnetje was in het voor haar romantisch aangelegde tuingedeelte van Versailles. Voor luxe-goederen en voor wanddecoratie gaat de voorkeur uit naar fleurale en oosterse motieven, maar echte boerenvoorwerpen en ongepolijste materialen blijven achterwege.

Genoemde drie gezichtspunten wisselen elkaar in de geschiedenis enigszins af en bepalen zo de dominant in de mode. Cieraad koppelt de maatschappijvisies niet automatisch aan beroepen, maar zij suggereert naar mijn mening wel dat de ene ideologie bij bepaalde groepen beter ligt dan de andere. Dat de ene stroming meer dan de andere in een bepaald tijdvak domineert, wordt volgens haar bepaald door ‘der Zeitgeist’. In dat laatste stukje visie sluit ze aan bij de vaak meer ideeën beschrijvende aanpak in de kunstgeschiedenis.

Cieraad lijkt op het eerste gezicht redelijk dicht bij de visie van Martin te zitten – beide auteurs ontleen hun verhalen over het vertalen van sociale indelingen in grenzen tussen ruimten aan Mary Douglas (1966). Cieraad’s kijk op smaakverschijnselen is in wezen een culturele visie (met het primaat voor waarden of een eigen ideologie) in tegenstelling tot de visie van Martin maar ook van die van Bourdieu. Ten aanzien van de vormgeving werkt Cieraad ongeveer met dezelfde ideaaltypen als Choay, maar dan vooral uitgewerkt voor de binnenhuisinrichting. De grote behoefte van de op de Gesellschaft georiënteerde elite om contacten met de lagen onder hen te vermijden, komt mijns inziens overeen met Choay’s homogeniteit (in het wonen! – toevoeging mijnerzijds).

De ‘romantisch-elitaire’ elite-oriëntatie van Cieraad lijkt mijzelf in wezen te passen bij een gesellschaftliche oriëntatie. Dat betekent dat die *in vormtaal* een alternatief levert voor de meer rechtlijnige stedenbouwkundige variant van Choay’s ‘progressivisme bij lage dichtheid’. De wijk Het Spiegel in Bussum maar ook andere kronkelig aangelegde villaparken uit de negentiende eeuw of later zouden dan tot het romantische homogeen hoge status type van lage dichtheid gerekend mogen worden.

Cieraad’s ‘burgerlijk-romantische’ elite-oriëntatie lijkt mij samen te gaan met een voorkeur om niet al te ver van het gewone volk af te wonen (oftewel: met naar status heterogeen wonen) doch zich er wel zichtbaar van te onderscheiden.

Horizontale en verticale verschillen in smaak voor wonen: enkele veldwerkstudies van paren van woonbuurten

Het lijkt niet overbodig om de zojuist behandelde meer beschouwende literatuur te confronteren met enkele veldwerkstudies over paren van woonbuurten. Er zijn alleen

heel weinig studies waarin de smaak voor het wonen (een voorkeur voor bepaalde type woonbuurten) wordt beschreven als een horizontaal verschil binnen eenzelfde sociale laag (een verschil in beroepsoriëntatie). Verticale smaakverschillen (verschillen tussen sociale lagen, maar ook verschillen in niveau van afkomst binnen dezelfde laag) krijgen in zulke studies in het algemeen veel meer aandacht.

Vancouver

Er bestaat een beschrijvend artikel dat rechtstreeks ingaat op het culturele verschil zoals Martin dat omschreef. David Ley vergeleek in 1987 de stijl van twee stadsdelen in Vancouver die na elkaar gebouwd werden. Hun plan- en ontwerpfasen plaatste hij in de context van het culturele klimaat van beide tijden en hij beschouwde elk als het product van zijn tijd.

Granville Island is een uitbreidingsgebied van Vancouver (Westkust van Canada) in de periferie van de stad uit het midden van de jaren zeventig, dat Ley beschrijft als een stedenbouwkundige ontwikkeling in de trant van 1968, de Culturele Revolutie. Vele architecten, zoals onder andere de stedenbouwkundige coryfee Jane Jacobs (bekend van haar boek *Death and Life of Great American Cities* uit 1961) hebben aan dit plan meegewerkt. Granville Island is een enigszins geïsoleerd stukje stad aan de zuidelijke rand van het stadsgebied, waar een afwisselende bebouwing werd gerealiseerd met enige bestaande en nieuwe bedrijvigheid, waar aandacht was voor handhaving van waardevolle natuurgebieden met 'niches' voor de Canadese gans en waar later maar liefst vier theaters bleken te draaien. Kortom: kleinschalige functionele menging. De vormgeving is naar Ley's smaak bijna te sterk overladen met historische symboliek. Achter de gevels die oude fabrieken suggereren, moeten, denkt hij, wel mensen wonen die erg op zelfexpressie uit zijn. Aangaande de bevolking die er is gaan wonen suggereert Ley dat er wel degelijk de beroepen wonen die in een dergelijk functioneel gemengd milieu zouden thuishoren ('expressieve beroepen' zegt hij), maar hij is niet scheutig met zijn informatie daarover.

British Columbia Place (ten noorden van False Creek) is een herontwikkelingsplan van een industrieel gebied dat tamelijk dicht grenst aan het Central Business District. Het is het resultaat van 'public-private partnership' en een mislukte poging om met dit project winst te maken. Het project startte in 1980. Ley ziet het project als een consolidatie van de massa-maatschappij: als een poging van het stadsbestuur om brede bevolkingslagen te paaien met 'brood en spelen', want het plan draaide om de aanleg van een expo-terrein en een groot stadion met uitstekende verkeersontsluitingen. Ook zou er woningbouw in hoge dichtheid omheen komen. Van eengezinswoningen in een kindvriendelijke omgeving werd echter grotendeels afgezien ten gunste van hoogbouwflats. De smaakmaker van dit project was Arthur Erickson, een specialist in het ontwerpen van megastructuren. Zijn ontwerp voldoet aan de kenmerken van een zogenaamd moderne, op de toekomst gerichte aanpak: in het oog lopende verkeersaders en een vormgeving van het type dat het best tot zijn recht komt als het gezien wordt vanuit een vliegtuig. Er is strijd geleverd over het behoud van industrieel-archeologisch interessante gebouwen, maar voorstanders van de visie om naast de toekomst óók continuïteit met het verleden in het stadsbeeld te behouden, verloren meestal van de aanhangers van de moderne school, die eigenlijk alles dat niet modern was uit beeld

wilden hebben. Over de bewoners die in de woningen van British Columbia Place zijn neergestreken en over hun beroepen geeft Ley jammer genoeg in het geheel geen informatie.

Voor de aanduiding van het verschil in stedenbouw en architectuur tussen de twee gebieden gebruikt Ley termen die in de jaren tachtig in de architectuur gebruikelijk waren. Granville Island noemt hij een postmodern landschap voor een postmoderne levensstijl, British Columbia Place een neo-conservatief landschap bedoeld voor de massa-consumptie. Het kiezen voor *actuele* aanduidingen is verstandig omdat de vormen waarin de gemeenschappelijke-culturalistische-romantische bouw danwel de gesellschaftliche-progressivistische-classicistische bouw zich voordoen kennelijk per tijdvak een andere gedaante aannemen. Nemen we Martin en Ley bij elkaar, dan constateren we dat de gemeenschappelijke periode van de Culturele Revolutie zowel werd voorafgegaan als wordt gevolgd door perioden van gesellschaftliche bouw.

Westchester

In 1973 publiceerde James Duncan een artikel over een dorp in County Westchester: het noordelijke suburbane gebied van de staat New York. In dit dorp, waarin vrijwel iedereen volgens Duncan tot de 'upper-middle' en 'upper class' behoort, onderscheidt hij twee gebieden die op belangrijke punten uiteenlopen: het *alfa-gebied* en het *bèta-gebied*. Waar staan Duncan's benamingen voor?

Morfologisch gezien is het *alfa-gebied* het oudste suburbaan bewoonde gebied; het is al sinds 1847 een 'suburb' van New York. Vóór die tijd was het een open weidelandschap. De voormalige boerenstulpen werden opgekocht, in gebruik genomen als zomerhuisjes en langzaam vergroot tot permanente verblijven, terwijl de schuren werden omgebouwd tot stallen voor rijpaarden, alles steeds welbewust met handhaving van een 'eenvoudige uitstraling'. Het landschap werd naar romantisch-Engelse landschapsstijl omgevormd: asymmetrisch geplaatste bosjes worden afgewisseld met veel open stukken, terwijl ter verhoging van het effect de hoofdwegen zelfs ongeplaveid zijn gehouden. In het gebied functioneren enkele keurige authentieke boerderijen, waardoor de velden goed verzorgd worden en het landschap open blijft. Bijna 70% van de huizen is vanaf de weg niet zichtbaar. Dit 'elegante pastorale gebied', zoals Duncan het karakteriseert, wordt door zijn bewoners met kracht verdedigd. In de jaren twintig wisten zij te bereiken dat huizenbouw op kavels kleiner dan vier acres (1,6 hectare) verboden werd. De New England-vorm bleef daardoor behouden.

Het *bèta-gebied* is gelegen binnen het kleinere dorpsgebied waar wél op kleinere kavels gebouwd mocht worden. Dat gebeurde vooral in de jaren zestig. Aan geplaveide wegen staan de huizen tussen een dunne, symmetrisch gehouden aanplant van bomen verspreid over grasgrond. Het zijn veelal wit geverfde huizen, perfecte reproducties van historische Amerikaanse stijlen (onder andere de stijlen 'colonial' en 'farm'). In het algemeen ogen ze imposanter dan de alfa-huizen en vaak zijn ze ook echter hoger opgetrokken. Erfscheidingen ontbreken, wat er toe bijdraagt dat de huizen dominant aanwezig zijn in het landschap (hier is 70% van de huizen zichtbaar vanaf de weg). Volgens Duncan zou die zichtbaarheid en die openheid samen met de veel kleinere kavels het burenccontact bevorderen. Opzichtige brievenbussen, versieringen met Amerikaanse adelaars erop en rijtuiglampen aan de huizen trekken in het

bèta-gebied de aandacht, daar waar in het alfa-gebied veel minder decoraties voorkomen en er gewone brievenbussen staan.

Het verschil tussen de bewoners van de twee gebieden kan kort worden samengevat als dat tussen oud ingezetenen en nieuwkomers, maar ook als het verschil tussen oud geld en nieuw geld. Het alfa-landschap is het oudste en wordt ten dele bewoond door families die in dat gebied al meerdere generaties wonen en vaak tot de in de nationale 'rode boekjes' geregistreerde upperclass behoren. Dit gebied heeft zich waarschijnlijk rond enkele oudere families ontwikkeld tot een WASP-gebied, een verblijfplaats voor de groep die in heel Amerika (en vooral aan de Oostkust) als de 'eerst gevestigde' geldt. Deze groepering, die in de Oostkust als eerste tot welvaart kwam en als eerste geleidelijk aan suburbaniseerde, woont in een landschap dat deze gunstige afkomst goed etaleert. En ofschoon veel nieuwe bewoners in dit gebied van huis uit al protestant zijn is het vrij gebruikelijk dat men overstapt naar het kerkgenootschap dat sociaal het hoogst geklasseerd staat: de episcopale kerk, maar ook bekeringen van katholieken naar dit episcopale geloof komen voor. Burenccontacten gaan in dit gebied uitsluitend op afspraak, ook voor kinderen.

In het bèta-landschap wonen de nieuwkomers. In dit gebied heeft juist de katholieke kerk haar leden. Deze kerk staat het laagst aangeschreven bij de alfa's, omdat die geldt als de kerk van de Ieren en de Italianen, bevolkingsgroepen die pas na de WASP's de vs binnenkwamen, later tot welstand kwamen en ook later suburbaniseerden. Hoewel lang niet iedereen in het bèta-gebied katholiek of Italiaans of allebei is, betekent het wonen op een bèta-adres dat men zelden door de ballotage komt van alfa-verenigen. Slechts een uitvoerige kennismakingsronde (invitaties op alfa-partijen en een huisbezoek) kan daar verandering in brengen. Interessant is dat de groep nieuwe rijken in Westchester een hedendaagse landschapsvorm lijkt te hebben gevonden om (aldus Duncan) hun geloof in de gelijkheidsbeloften van de Nieuwe Wereld uit te drukken. Ook al mag Vance in 1990 suggereren dat de vorming van typische 'Democratic American Landscapes' inmiddels tot de vorige eeuw behoort, we kunnen vaststellen dat deze ideologie nog vele decennia nadien in de nieuwbouw van invloed was.

Wat is nu de betekenis van het benoemen van de gebieden als 'alfa' en als 'bèta'? Het alfa-gebied lijkt de oorspronkelijke, de 'echte' lokale historie van het gebied te willen weerspiegelen. Dat daartoe het onregelmatige landschap bijna 'gemanicueerd' wordt tot een ideaal-landschap doet daaraan weinig afbreuk. Het gebrek aan 'Gemeinschaft' dat wordt opgeroepen door de afstandelijkheid tussen burens, wordt, als men het zo wil zien, ruimschoots goedge maakt door cohesie via deelname aan voor dit alfa-gebied exclusieve organisaties. Geen gemeenzaamheid met andere groepen, doch vooral een op elkaar betrokken zijn. Of er in dit gebied vooral alfa- ofwel culturalistische beroepen wonen (men zou dan bloeiende upperclass-beroepen verwachten: advocatuur en boekwezen) is niet te zeggen, want Duncan geeft geen enkele informatie over de aard van beroepen.

Maar wat te denken van de staalkaart van historische Amerikaanse stijlen van de bèta-huizen? Stijlen uit allerlei gebieden staan hier naast elkaar en tegenover elkaar. Anno 1997 zouden we dit verschijnsel misschien typeren als 'postmodern', of als 'Disneyland-invloed' (Zukin 1991: 217-275). Ik beperk me voorlopig tot de suggestie dat we hier wellicht te maken hebben met catalogusbouw. In de vs is het al lang heel

gebruikelijk dat er geadverteerd wordt met kant en klare bestekken en soms zelfs met complete bouwdozen van huizen. Uit de catalogi die deze industrieel vervaardigde halfproducten aan de man brengen, kan men dan zijn eigen stijl kiezen, zoals: 'Farm', 'Colonial', 'Salt Box', 'Contemporary', 'Mediterranean', 'Tudor' (afbeeldingen bij Nasar 1989). Het zijn moderne producten in een historisch jasje à la carte! In gebieden waar niet bijtijds is gezorgd voor aanwijzingen over de stijl kan zo een grote variëteit in stijl ontstaan. De beperking die in dit bèta-gebied waarschijnlijk uit zichzelf ontstond, is de alomtegenwoordige witte kleur, hetzelfde wit dat ook Washington kenmerkt. Dat wit stond toen voor vrijheid van onderdrukten uit het oude feodale Europa. Het bèta-gebied voldoet vooral aan het gesellschaftliche-progressivistische trekje dat de huizen gelijkmatig in dunne dichtheid verstrooid zijn in het groen, ofschoon de kavelvormen curvenrijk en onregelmatig zijn. Of in dit gebied vooral bèta-beroepen wonen is niet bekend, maar categorieën uit andere indelingen (nieuwkomers, nieuw geld) lijken wel goed op te gaan.

Aan het eind van zijn artikel constateert Duncan: 'De onderzoekers van sociale stratificatie hebben de smaak voor het woonlandschap over het hoofd gezien' (Duncan 1973: 355). Met mijn studie streef ik ernaar deze lacune in ieder geval voor Nederland op te vullen.

Hyderabad, India

In een middelgrote stad in India deden James & Nancy Duncan onderzoek onder twee elite-groepen die ieder in een eigen specifiek woonmilieu waren gehuisvest (Duncan & Duncan 1976a, 1976b, Duncan 1981). De onderzochte families waren leden van twee elites: van de traditionele upper class (deze woonde in de dicht bevolkte ommuurde oude binnenstad) en van de nieuwere en wat minder autochtone elite, die in de 'nieuwe stad' in woonwijken aan de rand van het stadsgebied woonde.

De oude elite woonde in de kleine kronkelige straatjes te midden van allerlei bevolkingsgroepen. De werkelijke grootte van hun huizen ging achter de lage aaneengesloten gevels verborgen. Niet alleen van buiten maar ook van binnen oogden de huizen sjofel, bijna armoedig. De interieurs waren vrij kaal en wat volgens de onderzoekers nog het meest leek op statusvertoon, waren grote fotoportretten van familieleden aan de wand.

De foto van de huizen in de nieuwe wijken toont villa's met kleine voortuintjes die, in tegenstelling tot de huizen in de binnenstad, erg veel raamoppervlak hebben. Ofschoon de oude elite de huizen van de nieuwe elite opzichtig en ondoelmatig voor het klimaat noemde, doen ze in vormgeving erg denken aan de ingehouden bouwstijl van villa's uit de jaren dertig in het Gooi en Zuid-Kennemerland. In de interieurs staan weliswaar meer stoelen dan in die van de binnenstad, maar van een heel eenvoudig model. De plaats van de ijskast (een voorwerp dat in de binnenstad niet voorkwam) is ostentatief te noemen: goed zichtbaar en in de woonkamer.

Het verschil tussen de leden van de oude en de nieuwe elite was voor een belangrijk deel te danken aan hun plaats in de samenleving. De nieuwe elite was door minder netwerken aan elkaar gebonden. Er waren meer mensen van buiten de stad onder, die behalve traditionele beroepen (handel) ook nieuwe beroepen uitoefenden (bij voorbeeld als ambtenaar van de eenheidsstaat). Dat maakte hen individualistischer en rijp

voor een moderne westerse levensstijl en expressie. In deze nieuwe elite mengden zich de kasten, terwijl de oude elite zich uitsluitend binnen de eigen kaste bewoog en de omgang uitsluitend tot de uitgebreide familie beperkte.

In een apart artikel plaatst James Duncan (1981) het verschil in presentatie van huis en interieur bij de oude traditionele elite en bij de nieuwe moderne elite in Hyderabad in nog een ander perspectief, te weten in een verschil in man-vrouw verhoudingen. In het traditionele patroon is het huis vooral het domein van de vrouwen en de plaats waar vrouwen met elkaar omgaan. De mannen treffen elkaar doorgaans buitenshuis. Dit traditionele patroon heeft tamelijk universele trekken, vindt Duncan, hetgeen hij aan de hand van een literatuuroverzicht voor vele samenlevingen probeert te staven. Voor mannen bestaan in veel samenlevingen aparte bouwsels, en de mannenhuizen of mannentrefpunten zijn in het algemeen rijker van uitvoering dan de verblijfplaatsen van vrouwen en kinderen. In een moderne individualistische samenleving is die zeer duidelijke grens tussen de mannenwereld en de vrouwenwereld opgeheven. Mannen ontvangen elkaar nu ook vaker in het huis waarin hun vrouw en kinderen wonen en dit zou ertoe geleid hebben (of ertoe leiden) dat mannen meer belangstelling krijgen om datzelfde huis zelfs van binnen tot statussymbool op te waarderen.

Poging tot synthese

Het is moeilijk om in deze literatuur kant en klare lijnen te zien wat betreft de verschillen in de smaak voor wonen van beroepen aan de culturele kant van de samenleving en beroepen aan de economische kant. Te veel verschillen in andere middelen waarmee sociale status kan worden aangegeven lopen er doorheen. Ook is het bijna niet mogelijk om te stellen dat woonlandschappen met veel karakteristieken van de culturalistisch-gemeinschaftliche vormen van Choay tenderen naar meer bewoning door de culturele kant van de samenleving, terwijl anderzijds progressivistisch-gesellschaftliche woonlandschappen juist meer huishoudens uit de economische kant van de samenleving aantrekken.

Wél is duidelijk aan het worden dat de authenticiteit van de woning en de ouderdom van een gebied heel vaak worden gebruikt om status mee te claimen, door aan te geven of te suggereren dat de familie al sedert generaties ter plaatse gevestigd is en/of al sedert lang behoort tot de hogere kringen. Wie hoog scoort op 'anciënniteit' heeft daarbij de neiging om welstand verborgen te houden, het huis onopvallend of onzichtbaar te laten zijn, weinig geld uit te geven aan het interieur en het interieur ook spaarzaam te bemeubelen. De inzet van de oude elite (het oude geld en/of de oudst ingezetenen) gaat in tijd en geld uit naar het collectief, naar de netwerken die hun groep bijeenhouden. Dit kunnen familienetwerken zijn maar ook bijvoorbeeld instituties die uit deze groep hun bestuur rekruteren. De inzet van de nieuwe elite (het nieuwe geld en/of de nieuwkomers) gaat uit naar het versterken van individueel statusvertoon in ego-centrische netwerken. De vraag is alleen of de lifestyle van de nieuwe elite uiteindelijk toch de trend blijkt te zijn geworden voor de gevestigden van enkele decennia later.

De literatuur is wat betreft nog niet eens uitputtend behandeld. Ook bij Pratt (1981) treft men bij zijn vergelijking van twee elitewijken in Vancouver (Canada) dezelfde oud-nieuw verschillen aan. In Suttles' *The social order of the slum* uit 1972 over

Chicago staat beschreven hoe van de etnische groepen die dicht bijeenwonen in dezelfde slum, de groep die het meest gevestigd is, eigen huizen en eigen winkels heeft, zich heel simpel en bijna boers kleedt, namelijk de Italianen. De Afro-Amerikanen en de Spaanssprekenden daarentegen, die beiden in blokken van sociale huisvesting wonen, maken juist veel werk maken van hun stijl van kleden en zien er meer urbaan uit. Ook de situatie aan de onderkant blijkt te kunnen worden toegeschreven aan de Amerikaanse sociale stratificatie, die grotendeels op basis van volgorde van vestiging is geregeld, met de voor de Afro-Amerikanen zo treurige uitzondering. Enigszins vergelijkbare uitkomsten op een eveneens lager stratum komen naar voren uit het onderzoek van Elias & Scotson (1965) over een Engelse 'company town': *The established and the outsiders*. Daar blijken de slecht integrerende, opvallend geklede nieuwkomers in dezelfde fabriek te werken, eveneens van Britse oorsprong te zijn en niet eens in slechte woningen te zijn gehuisvest. Deze woningen staan echter wel in een later bebouwde uithoek van het plaatsje: aan de 'verkeerde' kant van de spoorlijn.

We besluiten dit overzicht door de aandacht te vestigen op twee aspecten die aan de nuancerings bijdragen:

1 *Oude elite en nieuwe elite*: meestal hebben ze andere bestaansbronnen, die soms verschillen naar sector (overheid versus private sector) maar zeker niet altijd. Het is echter de set van hun middelen die ze hebben om status aan te geven die verschilt, en daarin speelt hun anciënniteit een belangrijke rol.

2 *De man-vrouw verhouding*: uit de overtuigende analyse van James Duncan (1981) mag men afleiden dat deze bij de overgang van een niet-westerse naar een meer westerse samenleving een enorme ontwikkeling doormaakt. Toch zal deze cruciale overgang van de woning 'van vrouwenbewaarplaats tot statussymbool' ertoe leiden dat deze verhouding op één moment in de tijd niet alleen tussen afzonderlijke landen nogal verschilt maar mogelijk óók bij verschillende groepen van de bevolking binnen één en het zelfde westerse land variatie kennen. Hoe dan ook: scheiding of geen scheiding tussen mannen en vrouwen is één van de grenzen of grenzeloosheden die expressieverschillen in het wonen kan veroorzaken.

Een macro-visie op residentiële uitsortering naar sociale status

Waar ik de bespreking van Bourdieu ben begonnen met zijn macro-visie en van daaruit naar het micro-niveau ben gegaan, wil ik de literatuurverkenning rond de smaak voor wonen laten eindigen met een macro-verkenning. Mijn vermoeden is dat de ideeën van Bourdieu in macro-zin ook op vruchtbare wijze kunnen worden ingepast in de wetenschappelijke beschrijving en duiding van residentiële patronen van buurten of wijken in metropolitaine gebieden. Daarvoor moet worden nagegaan of de meerdimensionale statushiërarchie van Bourdieu het residentiële patroon beter verklaart dan een (tot nu toe gebruikelijke) enkelvoudige dimensie naar sociaal niveau.

Residentiële patronen in stedelijke gebieden worden meestal verklaard met behulp van drie afzonderlijke, grotendeels van elkaar onafhankelijke factoren: 1. een dimensie naar sociaal niveau, waarin onder andere inkomen, opleiding en beroepsniveau

samenvallen (sociale afkomst werd in dit verband nauwelijks onderzocht), 2. een 'family'-dimensie, waarin onder andere verschillen in gezins- en huishoudstructuur, vruchtbaarheid en rolpatronen samenvallen, 3. een etnische dimensie. Overzichten van de vele analyses die dat aantonen zijn te vinden bij Abu-Lughod (1969), Timms (1971), Carter (1972) en Robson (1975).

Het feit dat deze drie dimensies steeds opnieuw gevonden worden in de residentiële patronen, wil echter niet zeggen dat ze in het verleden eveneens alledrie een rol speelden. Het ontstaan van ruimtelijke differentiatie-patronen langs deze lijnen is al decennia geleden in verband gebracht met de ontwikkeling van de maatschappij. De sociologische stellingen van Wirth (1938) omtrent de overgang van de traditionele, ongecompliceerde samenleving naar de moderne, complexe stedelijke samenleving lagen ten grondslag aan de bovengenoemde dimensies die Shevky & Bell (1955) ontwikkelden voor hun Social Area Analysis.

Dat de prémoderne stad in het verleden aanzienlijk zwakker gedifferentieerd was (in ieder geval op een veel kleinere schaal gedifferentieerd) is vooral door Vance (1971) aangetoond. Hij concentreert zich in zijn artikel op de uitsortering naar sociaal-economische positie en laat zien dat er aanvankelijk slechts sprake was van een zeer kleinschalige differentiatie tussen de klassen (*rijk* woonde in de hoofdstraten en *arm* in de zijstraten, de sloppen en de stegen). Pas bij de ontwikkeling van de maatschappij sinds de laatste twee eeuwen is deze uitsortering op een groter schaalniveau tot stand gekomen. Met andere woorden: in het patroon *op buurtniveau* ontbraken *aanvankelijk* verschillen op de sociaal-economische dimensie.

Contemporaine vergelijking van de moderne stad naar westers model met de (nog) niet verwesterde stad toont in de laatst genoemde een geringe mate van differentiatie aan en vooral een geringe mate van ruimtelijke uitsortering. Klassiek in dit verband is de studie van Caïro door Janet Abu-Lughod (1969). Zij ontdekte dat differentiatie daar langs huishoudtype-/gezinslijnen wel degelijk voorkwam, doch op buurtniveau bleek samen te hangen met de sociaal-economische differentiatie: alleen hoge statuswijken konden onderverdeeld worden in gezinswijken en wijken voor huishoudens zonder kinderen. Dat wil zeggen dat alle uitsortering valt binnen één 'containerachtig' te noemen factor. Zij concludeert dat naarmate een stedelijke samenleving moderner wordt (en ook wel varender, zo zou men er aan toe kunnen voegen) de drie 'Shevky & Bell'-dimensies gaandeweg meer los van elkaar raken en op den duur onafhankelijk van elkaar worden.

De ruimtelijke ontwikkeling gaat echter verder en daarmee de uitsortering. In veel stedelijke gebieden in de vs ontwikkelt ook de etnische dimensie zich. In Suttles' studie van een slumgebied in Chicago die, zoals aangegeven, uit 1968 dateert, wordt een sociale en ruimtelijke structuur getoond waarin de hiërarchische verschillen tussen Italianen, Spaanssprekenden en Afro-Amerikanen weliswaar goed tot uiting komen in het soort huizen en straten waar elk groep geconcentreerd bijeenwoont, maar eigenlijk wonen deze groepen ruimtelijk gezien heel dicht bij elkaar, soms zelfs in dezelfde huizenblokken. Een Social Area Analysis van de in de afgelopen decennia florerende Amerikaanse stad Dallas door Berry & Waddell (1990) laat niet alleen zien dat de drie onafhankelijke dimensies beter dan ooit zichtbaar zijn in het residentiële patroon, maar ook dat deze dimensies daarin inmiddels in allerlei denkbare combinaties voorkomen. De Spaanssprekenden en de Afro-Amerikanen komen, anders dan bij Shevky

& Bell in de jaren vijftig, er niet meer voor in één statistische etnische dimensie doch in twee, hetgeen betekent dat beide bevolkingsgroepen ieder hun eigen buurten hebben. Spaanssprekende en Afro-Amerikaanse *middengroepen* zijn bovendien *ieder voor zich* alweer onderverdeeld in aparte buurten naar huishoudtype (of huishoudfase), en zelfs soms onderverdeeld naar scholingsniveau (bijvoorbeeld: Afro-Amerikaanse tweeverdieners zonder kinderen met tenminste een 'college'opleiding). Berry & Waddell nemen waar dat zulke precieze onderverdelingen ook verschillende doelgroepen vormen op de onroerend goed-markt. De ontwikkeling van nieuwe nederzettingen aan de buitenkant van de stad blijkt zich juist op zulke zeer specifieke doelgroepen te richten en de publiciteit ervoor wordt er ook nauwkeurig op afgestemd. Alleen aan de top van de welstandsladder nemen Berry & Waddell in etnisch zin enigszins gemengde buurten waar. De auteurs beschrijven slechts het heden en vergelijken hun beeld van Dallas helaas niet omstandig met het etnische woonpatroon in de VS van weleer. Niettemin kan gesteld worden dat het geëvolueerde woonpatroon van Dallas duidt op emancipatie en op in allerlei gelederen toegenomen welvaart.

Ontwikkelingen zoals hierboven beschreven laten zich doortrekken naar de toekomst. Het aantal dimensies dat bepalend is voor de differentiatie in het residentiële stedelijke patroon neemt toe naarmate de samenleving zich verder ontwikkelt in 'moderne' richting. Te verwachten is daarom dat zich op den duur nieuwe onafhankelijke dimensies gaan aandienen.

In de inleiding (in hoofdstuk 1) is de verwachting uitgesproken dat systematische openbreking van dimensie 1 (de oude eendimensionale sociale stratificatie!) ertoe leidt dat smaakverschillen op individueel niveau beter analyseerbaar worden. Te verwachten is ook dat de openbreking van de sociaal-economische dimensie zich zal manifesteren in de huidige residentiële patronen op het niveau van wijken of woonplaatsen. Daarin zou 'samenstelling van de statusset' kunnen functioneren als een nieuwe dimensie, zeg maar: als vierde factor. Uitsortering langs die lijn zou zicht geven op een extra onderverdeling naar beroepsgroepen waarin de hoogte van de opleiding overweegt boven de inkomenshoogte (zorg-, overheids- en artistieke beroepen) en beroepen waar het inkomen overweegt boven de hoogte van de opleiding (uit de private sector). Wellicht zou ten slotte een nieuw principe in het ontstaan van de sociale kaart in zicht komen als blijkt dat deze niet eerder besproken vormen van uitsortering gekoppeld zijn aan verschillen in stedenbouwkundige stijl van de bijbehorende woonlandschappen.

De theoretische basis van het onderzoek

De *doelstelling* van dit onderzoek is om een verkennende typologie te maken van woonlandschappen die relevant zijn voor de lifestyle-schakeringen in de samenleving. In termen van Bourdieu betekent het dat we enkele woonlandschappen gaan opsporen die karakteristiek zijn voor mensen met uiteenlopende typen van sociale positie.

Onder een *type woonlandschap* verstaan we hier een specifieke constellatie van morfologische vormen zoals die binnen een stedelijk gebied voorkomen, zowel wat

betreft de geomorfologie en de vorm van bebouwing, als wat betreft de vorm die de begroeiing/het groen er heeft en op de gezamenlijke patronen tussen rood en groen.

Als we duidelijk willen maken op welke manier de vormgeving van een landschap past in de lifestyle van een individueel huishouden, dan moet goed duidelijk worden gemaakt wat voor type expressieve woonsituatie (of woonsituaties) het woonland-schap voor het huishouden heeft te bieden.

De *woonsituatie* omvat eigenlijk alles wat een aspirant-bewoner aantreft als hij een woning betreft, inclusief de prijs. Deze vormt als het ware het object dat hij evalueert en dat ook klaar ligt om door andere aspirant-huurders of -kopers geëvalueerd te worden. Neemt hij de woning dan stapt hij *in* die woonsituatie. En daarmee is het *zijn* woonsituatie geworden. Deze definitie is aangehouden omdat hij ook de geobjectiverde situatie is voor zittende bewoners. Ruimtelijk gezien omvat de woonsituatie de woning zelf (van binnen en van buiten), de buitenruimte van de woning, de directe woonomgeving maar ook de situering van de woning in een groter gebied. Deze benadering in concentrische cirkels is in het algemeen bruikbaar en heeft voldoende ingang gevonden, vooral in meer functioneel getint onderzoek (zie onder andere Burie (1972) en Van Engelsdorp Gastelaars (1980, 8-16).

Mijn voorstel is om het begrip woonsituatie ook in expressieve zin te gebruiken. De benadering in concentrische cirkels sluit enigszins aan bij Goffman's 'regions and region behavior' (Goffman 1959, hoofdstuk 4) en biedt perspectieven om morfologische verschillen vanuit het standpunt van het individuele huishouden te bespreken.

Van belang is *de expressie die uitgaat van de binnenkant van de woning*: de plattegrond, de kamers. Deze lay-out zal op zijn best de smaak voor wonen in algemene zin ondersteunen.

Belangrijk is ook *de expressie van het individuele domein* – de individuele woning, haar tuin en bijgebouwen (garages en dergelijke) – zoals die aan de buitenkant overkomt op een toevallige voorbijganger. Het domein vormt een uitdrukking van het individuele bezit. Een fijne korrel (het accent op het front van afzonderlijke panden) benadrukt de expressie van het individuele domein veel meer dan een grove korrel (nadruk op gehele straatwanden). Eveneens lijken sociaal gemengde buurten meer de neiging te hebben om de domeinexpressie te versterken dan sociaal meer homogene buurten.

De expressieve standplaats: de manier waarop het woonadres op de sociale kaart herkenbaar is en de sterkte waarmee het op de kaart staat. Zowel de topografische als de thematische representatie kunnen daarbij van belang zijn. Wat betreft de topografische kant zijn het speciaal namen van gebieden die heel geschikt zijn voor hun classificatie op een sociaal-semiotische wijze: noord en zuid, rive gauche en rive droite, oud-zuid en nieuw-zuid kunnen een plaats krijgen in het schema van Bourdieu naar hoog of laag, links of rechts (Levi 1996 in parafraze). Ook in de thematische representatie van het adres op de sociale kaart zullen wellicht paren van tegenstellingen een rol spelen: oud versus nieuw, authentiek versus niet-authentiek, centraal versus perifeer, rijk versus arm, dicht bebouwd versus dun bebouwd en mogelijk ook culturalistisch versus progressivistisch. We vermoeden in elk geval dat van adressen omgeven door een homogeen landschap (dus omringd met identieke woonsituaties) een sterkere 'sociale standplaats-expressie' uitgaat dan van adressen die gelegen zijn in een heterogeen landschap.

Het naast elkaar hanteren van de begrippen woonsituatie en woonlandschap hoeft geen verwarring te scheppen. Het hangt af van de benadering die op een bepaald moment gekozen wordt. Bij een *micro-benadering* (een benadering waarin de expressie van individuen het onderwerp is) past als begrip de *woonsituatie*, opgevat als een bundel statusattributen voor de bewoner. Bij een *macro-benadering* daarentegen past als begrip het *woonlandschap*, zodat de (bestaande) expressieve variatie in landschappen kan worden geplaatst tegenover de (bestaande) variatie in lifestyles.

Moeilijk is het wel (en vaak zelfs onmogelijk) om landschappen in hun expressie los te zien van hun bewoners, hoewel de begrippen woonsituatie en woonlandschap analytisch gezien duidelijk zijn. Een bewoond landschap wordt hier meestal aangeduid met *woonmilieu* of, nog onspecifieker, met buurt, wijk of gemeente. Toch gaan we proberen om in dit onderzoek een indruk te krijgen van de eigen tekentaal van de morfologie der bewoonde gebieden.

De hantering van Bourdieu's middelendimensies

Voor een studie naar de expressieve betekenis van het wonen is door mij gekozen voor een duidelijk accent op de horizontale as van Bourdieu.

Ik koos een wat andere interpretatie van Bourdieu dan Ganzeboom indertijd deed (Ganzeboom 1988: 55). Ganzeboom zag de combinaties van opleidings*hoogte* en inkomens*hoogte* als verantwoordelijk voor het horizontale effect. Ook diens achtergrondvariabelen 'culturele beroepsstatus' en 'economische beroepsstatus' zijn niet veel meer dan twee typering van iemands beroepsgroep: naar opleidings- en inkomenshoogte. (Inmiddels wordt in Nederlandse sociologische uitwerkingen van Bourdieu bij de voorspelling van houdingen en smaken gelukkig meer aandacht besteed aan de *oriëntatie* van het beroep (Blees-Booy 1994) en aan de *oriëntatie* van de opleiding (Van de Werfhorst e.a 1997).

Toch kies ik zelf voor een andere aanpak.

In mijn voorstelling van Bourdieu's schema zijn twee principes herkenbaar die op individueel niveau verantwoordelijk zijn voor smaak en leefstijl:

- a* de betekenis van iemands huidige beroep;
- b* de betekenis van iemands eigen sociale achtergrond: zijn niveau van afkomst.

Ad a Het huidig beroep

Bourdieu stelt vast dat variatie tussen mensen in smaak en leefstijl te maken heeft met de sector van werkgelegenheid waarin ze hun werk hebben, het soort werk dat ze doen, alsook het niveau waarop ze werken. Geografische literatuur geeft aan dat verschil in leefstijl heel vaak hand in hand gaat met vormen van residentiële segregatie. Volgens Bourdieu althans worden structurele verschillen in leefstijl rond de beroepssector gelijktijdig veroorzaakt vooral door:

- ongelijke financiële middelen;
- ongelijke culturele kennis c.q. opleiding;
- ongelijke aantallen arbeidsuren per week.

Bourdieu's 'economische versus culturele oriëntatie' weerspiegelt in feite de combinatie van middelen die in elke sector van werkgelegenheid vigeren. De woningkeuze van mensen zal afhangen van de bijzonderheden van hun sector van werkgelegenheid (dus de middelen en beperkingen die samenhangen met een baan in een bepaalde sector) en van de leefstijl die daar uit voortkomt. De woningkeuze zelf is weer bepalend voor afstanden tot voorzieningen en daarmee in tweede instantie ook voor de leefstijl-uitkomsten. Kortom: de structurering die de achtergrond vormt van de smaakverschijnselen (een structurering die in hoofdstuk 5 verder zal worden uitgewerkt) is in gangbaar sociaal-geografisch onderzoek niet echt heel anders dan bij Bourdieu. Sociaal-geografisch onderzoek als dat van Michelson (1977), Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars (1992), De Wijs-Mulkens e.a. (1989) en Droogleever Fortuijn (1993) naar het functioneren van huishoudens, legt echter weer niet of nauwelijks een verband met sectorverschillen.

In het licht van die overeenstemming heeft het dus wél mijn verbazing gewekt dat Bourdieu bij de verschillen die hij sectoraal uitwerkt zo weinig nadruk laat vallen op de plaats die *mannen en vrouwen* in de verschillende sectoren innemen: qua beroep en qua huishouden. In genoemd sociaal-geografisch onderzoek blijken zulke verschillen juist sterk structurerend voor huishoudens (onder meer sterk standplaats-bepalend).

Dit man-vrouw onderscheid wordt ook door cultureel geograaf David Ley benadrukt in een recent paper over Bourdieu. Hij toont daarin aan dat in de beroepen van het midden- en hogere niveau juist aan de linkerzijde relatief veel vrouwen werkzaam zijn (Ley 1994). Veel van deze beroepen waren trouwens van origine vrouwenberoepen, zij het voor ongetrouwde vrouwen. Aan de 'economische' kant bezetten vrouwen in de bedrijven of instellingen weinig functies hoger dan die van directie-secretaresse. Ook participeren weinig vrouwen aan hoge bèta-, technische of economische opleidingen.

Het zal weinig moeite kosten om datzelfde ook voor Nederland vast te stellen. Omdat paarvorming en huwelijk nogal eens tot stand komen op opleidingsinstellingen en op de werkvloer (Douma & De Hoog 1978), betekent dit dat aan de 'culturele' kant van de samenleving het verschijnsel 'tweeverdieners van bijna gelijk beroepsniveau' veel vaker zal voorkomen dan aan de 'economische' kant ervan. Mede van belang lijkt dat tijdens de studietijd de verwachtingspatronen worden gevormd voor de latere wereld van werken in de gerelateerde beroepssector.

Het betekent in het algemeen dat er bij een cultureel georiënteerde opleiding minder vaak sprake zal zijn van een strakke scheiding tussen mannen- en vrouwenwerelden dan aan de andere zijde. Welnu, volgens de in de vorige paragraaf besproken literatuur hangt de betekenis van de woning als statusattribuut duidelijk af van het al of niet bestaan van die scheidslijn. Het is daarom zinvol om (anders dan Bourdieu ten aanzien van de lifestyles deed) aan dit man-vrouw aspect in het kader van onderzoek dat speciaal gericht is op de smaak voor wonen, systematische aandacht te besteden.

Mijn vermoeden is dat de wijze waarop status wordt aangegeven niet uitsluitend wordt bepaald door de individuele positie van de beroepsbeoefenaar, maar ook door de verhoudingen die binnen huishoudens heersen. Dit betekent zowel aandacht voor het verschillende gebruik van de woning als voor de arbeidsverdeling tussen mannen

en vrouwen, maar ook voor de bijdrage die man en vrouw ieder afzonderlijk leveren aan de middelen van het huishouden om status mee te kunnen aangeven.

Mijn concrete verwachting ten aanzien van de oriëntatie van beroep en/of opleiding (alfa-georiënteerd versus bèta-, technisch- of economisch georiënteerd) is dat huishoudens van de eerste groep meer *man-vrouw symmetrisch* en de tweede meer *man-vrouw asymmetrisch* geordend zijn.

Ad b De sociale achtergrond

Het gaat hier om iemands levensloop voor zover die te maken heeft met zijn sociale positie en zijn leefstijl. Van belang is de zogenaamde ‘ancienneté dans la bourgeoisie’ – of iemand werd geboren in de bovenlaag of daarin een nieuwkomer is.

Zoals gezegd hangt de sociale achtergrond samen met het type beroep: voor sommige beroepen kan men in het algemeen een ‘arrivé’-achtergrond verwachten, terwijl andere beroepen veel meer open staan voor mensen uit de lagere klassen.

Met de sociale achtergrond hangt ook de omgeving waar men vandaan komt samen. Sociale posities kunnen gerelateerd worden aan reële geografische posities. Iemand hoort de plaats in te nemen die past bij zijn sociale positie. Doet men dat niet, dan bevindt men zich nog niet tussen de juiste soort mensen en is men daarom nog niet ‘established’ te noemen.

De algemene visie op de expressieve kant van de woonsituatie, de lifestyle-kant ervan kan nu worden geherformuleerd. Iemands sociale status zoals die wordt uitgedrukt in zijn woonsituatie bestaat uit de volgende volgende factoren: zijn sector van werkgelegenheid, het algehele niveau van het beroep dat hij uitoefent en zijn eigen sociale achtergrond.

De smaak voor wonen: Choay's schema als leidraad

Wij nemen voorlopig Choay's onderscheid voor de classificatie van landschappen over en onderscheiden:

- een dimensie van de dichtheid van de bebouwing; *en*
- een dimensie van stijl; voor Choay is de hoofdindicator voor een gemeenschappelijke dan wel een geselschaftliche stijl de korrelgrootte van de bebouwing oftewel de textuur ervan.

Dit levert een typologie op van vier combinaties:

- hoge dichtheid – culturalistisch;
- hoge dichtheid – progressivistisch;
- lage dichtheid – culturalistisch;
- lage dichtheid – progressivistisch.

De centrale vraag is dan: in welke mate spelen de dimensies van Choay ook een rol in de smaak-in-het-algemeen (de lifestyles)? En ook: in hoeverre deelt haar typologie van vier basistypen landschappen ook de lifestyles in?

Voordat we Choay's typologie proberen te gebruiken, benadrukken we nogmaals dat Choay wijst op verschil in de basis-oriëntatie in de waarden van stedenbouwkundigen, van architecten en misschien ook van de opdrachtgevers. Het betekent steeds een keuze aan de aanbodkant van de huizenmarkt. De vraag is of die keuze hetzelfde zal liggen aan de vraagkant van de woningmarkt: maakt de consument wel dezelfde keuze?

Wat voor soort *uitsortering* zal daaruit resulteren? Zouden culturalistische buurten, buurten die gebouwd zijn volgens het waardesysteem van de Gemeenschap, een speciale attractie hebben voor beroepen in de kunsten, in het onderwijs of in de overige ambtenarij? Zouden, aan de andere kant, progressivistische buurten meer mensen aantrekken uit de private sector?

Dit houdt in dat bewust gebroken gaat worden met de vaak impliciete veronderstelling dat de Gesellschaft met haar uitingen per definitie zou horen bij de moderne tijd (en dus automatisch 'moderner' zou zijn), en de Gemeenschap en haar uitingen bij vroeger tijd (en dus automatisch 'ouderwets', meer 'retro', of 'een terugval' zou betekenen). We gaan uit van de veronderstelling dat binnen de samenleving tegelijkertijd beide vormtalen aanwezig zijn waaruit *de consument (bewust of onbewust) zijn keuze maakt*.

We trachten de keuze voor een van beide vormtalen in de vormgeving van woonmilieus structureel te benaderen. Nu is het zo dat in een structurele benadering niet alles over expressies en tekentaal omtrent het wonen aan het licht zal komen, maar toch zal getracht worden om aan de hand van de smaakpatronen die zijn te ontdekken in het wonen en in andere lifestyle-aspecten, zicht te krijgen op achterliggende ideologieën c.q. waardesystemen.

Om deze verbanden op het spoor te komen vergelijken we de smaak voor de 'hardware' van landschap en woning met meer 'mobiele' aspecten van de lifestyle. Onder dat laatste verstaan we dan expressies die een bewoner in principe in elk woongebied ten toon kan spreiden, zoals muziekvoorkeur, voorkeur voor bepaalde automerken maar ook voor een bepaalde stijl in de inrichting van zijn huis of de aanleg van zijn tuin.

In de actuele woonexpressie zullen de verschillende variabelen niet gescheiden zijn en daardoor min of meer gelijktijdig invloed uitoefenen. In deze studie dienen de verschillende aspecten van de woonexpressie zo volledig mogelijk in kaart te worden gebracht. De volgende aspecten verdienen daarbij in ieder geval de aandacht:

- verschil in de (stedenbouwkundige) dimensies van dichtheid en stijl;
- verschil in zichtbaarheid en accentuering in het algemeen;
- verschil tussen nieuw en oud;
- verschil in authenticiteit van vormgeving en materialen;
- verschil in het wel of niet aanhouden van grenzen:
 - tussen mannen- en vrouwensfeer;
 - tussen wonen en werken;
 - tussen huispersoneel en gezin;
 - tussen binnenshuis en buitenshuis.

De opzet van het onderzoek

Een reeks van veronderstellingen

De theoretische overwegingen en benaderingen zijn nu uitvoerig aan de orde geweest. Voor het opzetten van een empirische studie naar de expressieve betekenis van het wonen, moet ik nu een concreet beeld geven van de verbanden die van belang zijn. Ik formuleer hiertoe de verbanden als een reeks veronderstellingen:

Smaakuitingen c.q. leefstijlpatronen geven iemands positie in hiërarchisch opzicht aan en wel als positie in een tweedimensionale ruimte.

Iemands smaakuitingen worden bepaald door de combinatie en hoogte van middelen die hij heeft om status aan te geven. In mijn gereduceerde versie van Bourdieu zijn dat:

- a* de hoogte van de eigen middelen gezien het niveau van zijn beroep in zijn bedrijfssector: zijn opleidings- en inkomensniveau;
- b* de oriëntatie in die eigen middelen: met name de verhouding tussen opleiding en inkomen, waarmee min of meer automatisch is vastgelegd is of iemands beroepspositie meer cultureel/maatschappelijk dan wel privaateconomisch georiënteerd is;
- c* de hoogte en de oriëntatie van zijn middelen door sociale afkomst in het bijzonder zijn anciënniteit in 'hogere kringen'.

Iemands oriëntatie (en daarmee zijn smaak) wordt mogelijk niet alleen bepaald door de *hoogte van de opleiding ten opzichte van zijn inkomen* maar ook door de *oriëntatie van die opleiding zelf*.

Smaakuitingen geven tevens expressie aan de *leefwijze*. De leefwijze zelf is een direct uitvloeisel van tijd-ruimtelijke en geldbudgettaire mogelijkheden *van een huishouden* zoals die gangbaar zijn bij specifieke beroepsposities.

De expressie die iemand geeft aan zijn plaats in de sociale hiërarchie komt tot uiting door middel van *zijn woonsituatie*:

in *zijn verblijf*, de binnenkant van zijn woning;

in *zijn domein*, zijn woning met entree en erf van buitenaf gezien;

in *zijn standplaats*, in de sociaal-semiotische betekenis van zijn woonadres.

Deze expressie van sociale status in het wonen vertoont een zekere overeenkomst met/past in zijn hiërarchisch georiënteerde smaakpatroon oftewel zijn leefstijl of lifestyle.

In verband met de voorgaande stelling veronderstel ik dat verschillen in smaak voor wonen tussen bewoners eveneens bepaald worden door verschillen in de samenstelling en de hoogte van middelen die ieder heeft om zijn status mee aan te geven:

- a* de verhouding tussen de middelen die hij heeft krachtens zijn type beroep en bedrijfssector;
- b* het beroepsniveau dat hij heeft binnen zijn sector;
- c* zijn sociale afkomst.

Op macro-niveau kan daarom verwacht worden dat de bevolking van woonmilieus (specifieke morfologische woonlandschappen met hun actuele bewoning en met een karakteristieke ligging) structureel is uitgesorteerd naar verschil in hoogte en samenstelling van middelen waarmee deze bevolking status aangeeft.

Op macro-niveau kan dat er eveneens toe leiden dat bewoners van uiteenlopende woonmilieus in hiërarchisch georiënteerd smaakpatronen verschillen, ook buiten het wonen.

Woonmilieus waarvan de bewoners in hun statusmiddelen vooral gericht zijn op de cultureel-maatschappelijke kant van de samenleving zullen meer en/of vaker de stedenbouwkundige trekken vertonen van de *Gemeinschaft*, terwijl woonmilieus met bewoners die vooral gericht zijn op de bedrijfs-economische kant van de samenleving meer of vaker trekken laten zien van de *Gesellschaft*.

En wellicht is er daarbij tevens sprake van dat de vormtaal van het culturalisme aansluit bij de morfologie van de eerstgenoemde woonmilieus en de vormtaal van het progressivisme aansluit bij de morfologie van de laatstgenoemde woonmilieus.

Ditzelfde onderscheid in trekken (*Gemeinschaft* versus *Gesellschaft*) zou ook verwacht kunnen worden niet alleen in de morfologie van het gekozen woonmilieu maar ook in de smaakuitingen op ander terrein, in het bijzonder in de stijl van inrichting van de woningen.

De eerste twee verbanden mogen we beschouwen als getoetst door Bourdieu. Het gaat mij er nu om om inzicht te krijgen in de verbanden op ruimtelijk macro- en op ruimtelijk micro-niveau.

Welke afhankelijke variabelen zijn hierbij in het geding? Omdat de algemene smaakpatronen zelf niet uitvoerig onderzocht hoeven te worden, volstaat een sondering om te laten zien of de uitkomsten in dit onderzoek overeenstemmen met Bourdieu's bevindingen. Verstandig is wél om speciale aandacht te besteden aan de wooncultuur (de woninginrichting en de stijl van bewoning van panden en tuinen), omdat die een brug kan vormen tussen de smaak voor wonen en de smaakpatronen als geheel.

Afhankelijke variabelen in dit onderzoek zijn óók de expressieve woonsituaties en de expressieve woonmilieus. Uit het complete aanbod daarvan moet toch een keuze gemaakt worden om er het eigen veldwerk op te richten. Bij aanvang van het project ging de voorkeur reeds uit naar veldwerk in twee stedelijke regio's. Het uitsluitend bestuderen van een *klein aantal* buurten of gemeenten (bijvoorbeeld twee, vier of zelfs zes) zal echter weinig zekerheid kunnen verschaffen over de samenhang

tussen variaties in morfologie en lifestyles. Daarvoor is de variatie die zich voordoet echt te groot. Om die reden heeft een onderzoeksmodel waarin ook macro-observaties (eenvoudiger vergelijkingen tussen een *groot aantal* woongebieden) mogelijk zijn, de voorkeur. Tevens moet er naar gestreefd worden dat uiteindelijk de morfologische kant van de dimensies die nu reeds naar voren komen uit het gangbare residentiële macro-onderzoek (de Social Area Analysis), ook in expressieve zin geduid gaan worden, zoals het onderscheid stedelijk-landelijk (horend bij de 'huishoudens/gezins' dimensie), het onderscheid naar status van woongebieden, alsmede het etnische onderscheid daarin.

Bij de *onafhankelijke* variabelen doet zich eveneens het probleem voor dat het ondoenlijk zal zijn om *alle* sociale posities in het status-veld in beschouwing te nemen. Ook hier moest in het onderzoeksontwerp een keuze gemaakt worden. De effecten van verticale verschillen (in totale hoogte van statusmiddelen, dus verschillen tussen sociale lagen) staan in dit onderzoek niet centraal. *Centraal staan de effecten die horizontale positieverschillen (= verschillen in oriëntatie van middelen) hebben op de feitelijke smaakverschillen in het wonen binnen één sociale laag.*

Uiteindelijk is gekozen voor een *pilot-onderzoek* naar horizontale smaakverschillen binnen *de bovenlaag van de samenleving*, omdat zulke smaakverschillen daar naar verwachting duidelijker waarneembaar zullen zijn dan aan de onderkant van de samenleving.

(Dat tegen deze redenering bezwaren bestaan (ik behandelde die reeds eerder) kunnen we, nu het om een *elitair* pilot-onderzoek gaat dat op andere strata herhaalbaar is, voor lief nemen.) Evengoed zijn de resultaten van dit onderzoek ten aanzien van de maatschappelijk lager geplaatsten te interpreteren als een blik op de toekomst, als prognose. Vooral voor consumentengedrag worden prognoses vaak tamelijk simpel ontwikkeld. Zo wordt bijvoorbeeld gekeken naar wat er gebeurt in de vs: want wat we daar *nú* zien, krijgen we hier. Een andere mogelijkheid, zoals hier is vaststellen: wat doen de rijken, de bovenlaag? Ook Bourdieu's onderzoekingen geven enige steun aan de veronderstelling dat de adoptie van veel bezittingen en gewoonten 'van boven naar beneden' gaat. Wat op een bepaald moment nog alleen voorkomt bij de bovenlaag, is één of meer generaties later algemeen geworden.)

De horizontale smaakverschillen zullen overigens *niet uitsluitend* aan de orde komen als de gecombineerde verschillen tussen opleidingsniveau en inkomensniveau. Gezien de vele verborgen structurele verschillen tussen beroepen wil ik in de gelegenheid zijn om horizontale smaakverschillen óók te kunnen interpreteren als *verschillen tussen concrete beroepsposities*. In een groot onderzoek kunnen vele beroepen onderzocht worden, in een klein onderzoek als dit moet dat aantal beperkt worden.

Met deze aanpak wijk ik in onderzoeksvorm af van de factorbenadering die in Nederland, sinds het recept van Wippler daarvoor in 1968 verscheen, de empirische sociologie beheerst. Het beroep is daarbij een lastige grootheid en wordt ontbonden in enkele componenten. Ik acht deze aanpak niet bruikbaar, noch voor functioneel-ruimtelijk georiënteerd veldwerkonderzoek noch voor onderzoek naar de expressieve kant van woonlandschappen en zeker niet als het gaat om een verkennende studie zoals hier. In plaats daarvan maak ik (evenals Vijgen & van Engelsdorp Gastelaars

1986, 1992, en Droogleever Fortuijn 1993) gebruik van een typologie, waarin de hoofdvariabelen in enkele contrasterende combinaties voorkomen: in dit geval in eerste instantie in een typologie van beroepen.

Enige tijd terug verscheen *Leven op stand* (Montijn 1998), een op documenten en herinneringen gebaseerd normatief ideaalbeeld van het vooroorlogse leven in dé bovenlaag. Mijn bedoeling met *Wonen op Stand* is voor het heden een weliswaar minder indringend beeld te geven van de bovenlaag, maar wel een beeld dat gebaseerd is op systematische waarneming van hun feitelijke leven waarin juist verschillen binnen die bovenlaag nauwgezet worden aangegeven.

Het onderzoeksdesign

Op grond van de weergegeven overwegingen is een steekproef gemaakt. Deze bevatte:

- brede variatie naar sector van werkgelegenheid;
- topberoepen binnen elke sector;
- beroepen die in het algemeen een formele scholing vereisen op hoog niveau (deze factor wordt op die wijze ongeveer constant gehouden);
- variatie naar richting in de genoten formele scholing;
- variatie in anciënniteit binnen elke sector;
- variatie in woonsituatie.

Als er in Nederland nog een recente volkstelling was geweest, was een spreidingsstudie van de beroepsgroepen uit de beroepsbevolking mogelijk geweest die als ruimtelijk steekproefkader had kunnen dienen zoals dat in Frankrijk is gebeurt (Aldeghi e.a. 1988, Tabard e.a. 1987). Nu moest ik zelf gaan improviseren en wel met behulp van een aantal *nationale adresbestanden* van een vijftal beroepsgroepen uit uiteenlopende beroepssectoren en wel uit:

- a* die der beoefening der vrije kunsten;
- b* de ambtelijke sector;
- c* de privaat-economische sector.

Uiteindelijk werd uitgegaan van de volgende aantallen adressen:

<i>a</i>	kunstenaars (literatoren en beeldende kunstenaars)	1065
<i>b</i>	hoogleraren (van verschillende faculteiten)	2065
<i>b</i>	leden van de rechterlijke macht (de staande en zittende magistratuur)	1302
<i>c</i>	leden van de raad van bestuur van 600 topbedrijven	548
<i>c</i>	register-accountants (als vennoot of als zelfstandige werkzaam bij de controle van jaarrekeningen)	501
	totaal	5481

Deze steekproef wordt nader toegelicht in de volgende paragraaf.

Het onderzoek werd ingedeeld in twee fasen, gekozen werd voor een getrapte steekproef en op die manier werden twee verschillende onderzoeken uitgevoerd:

Fase 1

Een woonadressen-onderzoek vond plaats voor heel Nederland onder alle 5481 beroepsbeoefenaren. Het eerste resultaat gaf aanleiding om daarna in te zoomen op de drie randstedelijke provincies. Het elitaire woon- en werkpatroon werd bekeken op het niveau van gemeenten, terwijl in de vier grote steden ook nog intra-stedelijke analyse plaatsvond op het niveau van CBS-buurtcombinaties. Hiermee werden in de eerste plaats de namen van de favoriete woongemeenten en woonbuurten van elke beroepsgroep bekend. Daarnaast werd globaal vastgesteld in wat voor *type woonmilieu* elk der vijf beroepsgroepen vooral woont en in welke juist niet. Dat laatste was mogelijk door zogenaamde verrijking van alle woonadressen waarbij beschikbare informatie over bevolking en morfologie van de eigen woongemeente in de computer aan het eigen adres wordt gekoppeld. Dit onderzoek vond plaats tussen eind '92 en eind '94.

Er werden vervolgens vijf typen woonmilieus geselecteerd voor de volgende fase, waaronder de kennelijk favoriete woonmilieus van elk der beroepsgroepen. Omdat zowel de regio Amsterdam als de regio Den Haag er uitspringen als elite-woongebieden, werden in beide regio's concrete gebieden geselecteerd die behoren tot een der vijf woonmilieutypen. Het gaat uiteindelijk om twee typen buurten in de stad en drie typen erbuiten.

Fase 2

Een eigen veldwerkonderzoek in een vijftal favoriete woonmilieus van de vijf beroepsgroepen die het adressenonderzoek als zodanig heeft aangewezen. De beroepsbeoefenaren moesten, om voor nader onderzoek in aanmerking te komen, woonachtig zijn binnen deze geselecteerde gebieden. Dit heeft op twee manieren vorm gekregen:

- Bij 234 beroepsbeoefenaren werd een telefonisch interview afgenomen;
- Ongeveer even zoveel panden (niet noodzakelijk de panden der geïnterviewden) werden aan de buitenkant vanaf de openbare weg gefotografeerd.

Voor het telefonisch gesprek konden niet alle beroepsgroepen benaderd worden omdat daarvoor de toestemming ontbrak van hun bestandbeheerders. Van de kunstenaars konden alleen de schrijvers worden genomen en niet de beeldende kunstenaars. Ook de rechterlijke macht viel om die reden af. Ondervraagd werden derhalve vier beroepsgroepen: literatoren, hoogleraren, leden van raden van bestuur en register-accountants. Ook was het bij twee beroepsgroepen nodig om het aanvankelijke adresbestand iets te verruimen (zie de bespreking van de afzonderlijke beroepsbestanden in dit hoofdstuk: bij de leden van raden van bestuur en de register-accountants).

De steekproef in fase 2 behoeft enige toelichting. Er bestaan namelijk twee soorten van steekproeven. De eerste soort is de *afspiegelingsgetrouwe steekproef*, die een afspiegeling is van de onderzochte populatie. Voorbeelden daarvan vindt men bij de CBS-onderzoeken (onder andere bij het WoningBehoeftte Onderzoek), het verkiezingsonderzoek, de onderzoeken Telepanel en de Familie-Enquête Nederlandse Bevolking. De tweede soort is de *niet-afspiegelingsgetrouwe steekproef*. Bij deze steekproeven staat het leggen van verbanden in de populatie voorop of het meten van effecten daarin, doch de verhoudingen die worden aangetroffen in de steekproef vormen geen afspiegeling van de verhoudingen in de populatie. Voorbeelden daarvan treft men

vooral aan in het medische, maar ook in het sociale en ruimtelijke wetenschappelijke onderzoek. *Hier is gebruik gemaakt van een niet-afspiegelingsgetrouwe steekproef*, een die van hetzelfde type is als die werd gebruikt in Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars (1986, 1992) en in Droogleevers Fortuyn (1993).

De eerste vraag die moest worden beantwoord is of er een verband bestaat tussen de middelen die mensen hebben om status aan te geven en hun lifestyle op divers gebied en uiteindelijk ook van hun woonsituatie in expressief opzicht. De variatie in middelen werd reeds geoperationaliseerd door middel van een aantal beroepsgroepen.

Het tweede aan te tonen verband was dat tussen de lifestyle van mensen op divers gebied en hun expressieve woonsituatie. In eerste instantie is variatie naar expressieve woonsituatie ingebracht door vijf verschillende woonmilieus te kiezen.

Om deze twee typen verbanden zo goed mogelijk los van elkaar vast te stellen was het nodig de wederzijdse invloed op elkaar zo goed mogelijk uit te schakelen. Dat was noodzakelijk omdat (zoals blijkt uit fase 1) de verschillende beroepsgroepen bijzonder scheef over de verschillende woonmilieus verdeeld wonen.

In de uiteindelijke steekproef voor fase twee is daarom gestreefd naar voldoende mate van vertegenwoordiging van alle vier de beroepsgroepen in elk der vijf woonmilieus en voldoende vertegenwoordiging van alle woonmilieus bij elke beroepsgroep. Daarnaast werden minimum 'randtotalen' nagestreefd. De steekproefgrootte maakte het mogelijk om zowel de vier beroepsgroepen te bestuderen van de vijf woonmilieus tezamen en, ook omgekeerd, om de vijf woonmilieus te bekijken met hun gezamenlijk aldaar gevestigde beroepsbeoefenaren.

Ofschoon het de bedoeling is geweest om in het veldwerk een volledige onderzoeksreplicatie te maken in twee regio's (dat werden uiteindelijk de regio Amsterdam en de regio Den Haag) is dit door de kleine aantallen geschikte adressen niet gelukt. Een overzicht van de verdeling van de interviews over beide regio's is opgenomen in bijlage 1.4 (tabel B1.02). Uiteindelijk werden de interviews uit beide gebieden steeds samengenomen, zodat men kan zeggen dat het onderzoek naar regio enigszins gerandomiseerd is. Slechts in het foto-onderzoek (hoofdstuk 7) konden de regio's min of meer apart worden besproken.

Het interview-onderzoek vond plaats in de periode maart-juni 1975. Voor bijzonderheden over het foto-onderzoek: zie Bijlage 1.5.

De telefonische vragenlijst omvatte:

- *vragen naar de middelen om status aan te geven van de beroepsbeoefenaar en diens (eventuele) partner plus andere tamelijk structurele kenmerken:*
 - opleiding, inkomen, beroep en nevenberoep en woonplaats in de jeugd;
 - een peiling bij de beroepsbeoefenaar van diens kennis van (klassieke) muziek;
 - de actuele samenstelling van het huishouden en enkele ruimtematen van de woning;
- *vragen naar de smaak in het algemeen hadden betrekking op:*
 - het autobezit van het huishouden;
 - de muziekvoorkeuren en de voorkeur in de beeldende kunst van de beroepsbeoefenaar;
 - de gelezen dagbladen;

- *vragen naar de wooncultuur:*
 - over het interieur (herkomst meubelen, soort vloerbedekking, stijl van opstelling der meubelen, karakterisering van de eigen woonsfeer door de beroepsbeoefenaar, de stijl van de tuin);
 - over de scheiding die in huis al of niet wordt gemaakt tussen woonsfeer en werksfeer of tussen intimi en werkcontacten (met vragen naar de bezigheden van beide partners, de bestemming en het gebruik der ruimten in huis en over het al of niet laten verrichten van huishoudelijk of tuinwerk door betaalde derden).

Bijlage 1.3 bevat de volledige vragenlijst.

Door de volharding van ervaren interviewers en de accurate toezending van introductiebrieven is het mogelijk geweest om uit een betrekkelijk klein bestand van steekproefadressen toch een behoorlijk aantal vraaggesprekken te realiseren: 234. Hiervoor werden in totaal 404 adressen aangesproken, waarvan 58% resulteerde in een geslaagd vraaggesprek, 16% in een weigering, terwijl 26% afviel om andere redenen. Hoeveel benaderingen voor een enkel gesprek ook nodig waren, het bleek op twee uitzonderingen na mogelijk om de beoogde beroepsbeoefenaar zelf te ondervragen. De kleine aantallen wegen nu op tegen de bereikte scherpste van de steekproef. Het onderzoek vond plaats in de periode maart-juni 1995.

Hoofdstuk 4 is het verslag van het eerste gedeelte van het onderzoek: het onderzoek naar de feitelijke woonadressen van de beroepsgroepen in geheel Nederland. Dit wordt besloten met het aanwijzen van het voor elke groep preferente type woonmilieu. Aan de hand daarvan wordt de ruimtelijke steekproef bepaald: de regio's maar ook de typen gebieden daarbinnen waarin het verdere onderzoek (het interview-onderzoek en het fotoveldwerk) gesitueerd gaan worden.

Hoofdstuk 5 geeft een verzameling structurele kenmerken van de beroepsbeoefenaren, hun huishoudens en hun woningen in de vijf onderzochte typen gebieden die samen zicht geven op verschillen in hun leefwijze. Hoofdstuk 6 doet verslag van hun smaakpatronen zowel op terreinen geheel buiten het wonen als op het gebied van de inrichting binnenshuis en de bewoning van het huis. Hoofdstuk 7 doet verslag van het aparte onderzoek naar de expressieve kwaliteit van de woondomeinen en de woonlandschappen van de beroepsbeoefenaren; een deelonderzoek dat vooral aan de hand van foto's is gedaan. Het bevat een aanzet om vijf woonlandschappen te interpreteren als aspecten van lifestyles die elk naar een eigen positie in de sociale hiërarchie verwijzen. Hoofdstuk 8 bevat de eindconclusies alsmede enkele implicaties voor beleid en onderzoeksvoorstellen ter afronding van de hier gekozen benadering.

De keuze van vijf beroepsgroepen

In de vorige paragraaf kwam al ter sprake dat de onderzoekspopulatie uit vijf beroepsgroepen geselecteerd is. De keuze van deze vijf beroepsgroepen werd mogelijk omdat voor deze groepen adreslijsten voor geheel Nederland bestonden en toegankelijk waren. Vereist was dat elk bestand ofwel 'van huis uit' een scherp gedefinieerde populatie

zou bevatten dan wel na systematische reductie mijnerzijds aan deze eis voldeed. Ik heb vermeden om als onderzoeker zelf een (top)populatie samen te stellen.

Voor elk beroep werd een steekproefkader verkregen door de adreslijsten van beroepsverenigingen te zoeken of overeenkomstige lijsten. Variatie in sociale achtergrond werd ingebouwd door zowel bij de beroepen in de sector overheid als bij die in de sector bedrijfsleven een beroep toe te voegen dat reeds bekendstaat om de hoge afkomst van de vakbroeders, respectievelijk de rechterlijke macht (zie hiervoor De Groot-van Leeuwen 1991) en leden (inclusief voorzitters) van de raden van bestuur van topondernemingen (zie hiervoor Beekenkamp & Dronkers 1984). Afgaande op verschillen in sociale afkomst onder studenten van diverse universitaire studierichtingen (Vink 1986) zouden voor hoogleraren verschillen in sociale afkomst naar faculteit verwacht kunnen worden. Kortom: een naar afkomst gemengde groep.

Deze vijf bestanden werden in meerdere fasen gebruikt. Allereerst dienden ze voor het maken van een beschrijving en analyse vooraf op wat zou kunnen worden beschouwd als het populatie-niveau. Deze informatie werd tevens gebruikt om de steekproefgebieden voor het verdere onderzoek te bepalen. Vervolgens dienden de bestanden met betrekking tot deze gebieden weer rechtstreeks als adresboek voor adressen en telefoonnummers ten behoeve van de interviews en als adresboek voor het foto-onderzoek.

Lang niet alle beroepsgroepen die nodig zouden zijn voor een volledig overzicht aan de top werden in het onderzoek betrokken. Dit onderzoek moet ook wat dit betreft worden beschouwd als een verkennend onderzoek voor de hier gekozen invalshoek. Hoewel door de keuze van de beroepen de variatie in opleidingsniveau inderdaad beperkt is, blijft de variatie in inkomen van deze beroepen uit verschillende sectoren groot.

Kunstenberoepen

Met een beroepspositie aan de extreme linkerzijde van culturele elite heb ik iets anders voor ogen dan Stokkink (1989) heeft met 'cultuur-elite'. Bij Stokkink gaat het om zogenaamde kunstpausen (ambtenaren, ministers, managers, voorzitters van commissies) en andere personen in kunstbeïnvloedende instanties en commissies, die de cultuur 'manipuleren' en van wie slechts een aantal tevens tot de vrije kunstenaars gerekend mag worden. Mijn ingang is de vrije kunstbeoefening – of deze personen *daarnaast* andere banen hebben of op een of andere wijze een machtspositie bekleden in het kunstweb is in het midden gelaten.

De sector der vrije kunstbeoefening viel in tweeën uiteen: in een populatie van *literatoren* en in een populatie *beeldende kunstenaars*. Deze werden bij elkaar opgeteld tot 'kunstenberoepen'. Deze omvat daarmee 1065 personen: 565 literatoren plus 500 beeldende kunstenaars.

De populatie van *literatoren* bestaat uit het ledenbestand van de Vereniging van Letterkundigen (VvL), een beroepsvereniging voor literaire auteurs (incl. jeugdauteurs) en literaire vertalers (andere vertalers zijn georganiseerd in een aparte vereniging) en scenarioschrijvers. Het is een belangenvereniging die onder meer juridisch

advies geeft aan de aangeslotenen en die onderhandelt over het leenrecht van boeken. De contributie bedroeg in 1993 circa f 105 per jaar en de organisatie zetelt in Amsterdam.

Hoe ziet dat ledenbestand uit 1993 eruit? Twee categorieën ontbreken. Aan de onderkant zijn dat vooral de dichters, van wie zelden werk gepubliceerd wordt door de erkende literaire uitgeverijen. Aan de bovenkant ontbreken enkele zeer gerenommeerde auteurs. Mijn vuistregel is hiervoor: auteurs die ooit verfilmd werden, zijn meestal geen lid (want die nemen voor de omvangrijke rechtenkwesties een eigen agent of advocaat). Er bestaat enige ballotage: men moet (als auteur of als vertaler) reeds een boek hebben uitgegeven of een scenario's hebben uitgezonden op radio of tv.

Of deze vereniging vooral Amsterdammers aantrekt (43% van alle leden heeft een Amsterdams adres) of dat het nogal Amsterdamse ledenbestand het gevolg is van de concentratie van de beroepsgroep in de hoofdstad, is moeilijk te beantwoorden. Niet waar is in elk geval dat ook alle Amsterdamse auteurs lid zijn. Mede om deze reden werd een tweede groep kunstenaars in het onderzoek betrokken, maar ook bij deze beeldende kunstenaars bleek het percentage dat in Amsterdam woont hoog te zijn (46% van het adressenbestand).

Het bestand *beeldende kunstenaars van enige gerenommeerdheid* werd verkregen via wvc. Vanwege het geregelde onderzoek dat wvc laat verrichten naar de bestemming der gelden uit haar beleidsinstrumenten kreeg ik de mogelijkheid (en de toestemming) om een geschikt bestand te laten aanmaken door het IVA (Instituut voor Arbeidsvraagstukken) in Tilburg. In overleg met het hoofd financiën van de afdeling beeldende kunsten, bouwkunst en vormgeving van het toenmalige wvc (Drs. P. Ligthart) werd ervoor gekozen om de 500 beeldende kunstenaars te selecteren die in de periode 1990-1992 de meeste revenuen hadden gekregen uit een aantal rijksinstrumenten: aankopen van rijksmusea, werkbeurzen en reisbeurzen. Deze 500 werden geselecteerd uit een bestand van circa 4000 kunstenaars. Om privacy-redenen kreeg ik de namen der kunstenaars los van de adressen in een aparte lijst toegeleverd.

Wat stelt dit wvc-bestand (met woonadressen uit 1994) voor qua namen? Drie groepen ontbreken evident. Allereerst zijn dat beeldende kunstenaars die uitsluitend op de vrije markt werken en nauwelijks museale kunst produceren (bijvoorbeeld: De Lussanet). Ook enkele kunstenaars die in 1994 vooral succes hadden in de Artothekenruimte zijn er buiten gebleven (dit bleek uit een check van de 500 verkregen namen met de arthoteektop van kunstenaarsnamen in Hamers en de zijnen uit 1993. (De kunstuitleen-subsidiebron was buiten de selectie gehouden vanwege zijn te 'populaire' invloed op de selectie). Ten slotte ontbreekt ook nog de categorie van vooral monumentaal werkende kunstenaars die veel opdrachten krijgen voor gebouwen van de overheid naast die van het bedrijfsleven (bijvoorbeeld: Marthe Röling), doch die nauwelijks geld ontvangen via subsidiepotten van wvc zelf.

Het is vooral jammer dat die laatste categorie ontbreekt. Immers, we kunnen het verkregen bestand kenschetsen als een lijst van kunstenaars die werk leveren dat in ieder geval *mede* door de censors van de overheid wordt gewaardeerd en erkend. Dit was ook eigenlijk mijn bedoeling: in moderne opvattingen over de kwaliteit van de kunst speelt het niveau van de jurering ervan een grote rol. Het slagwoord voor die jurering is de *mate van institutionele erkenning*. Dit criterium wordt in genoemde publicatie

van Hamers en de zijnen onderbouwd met behulp van kunstsociologische literatuur en het werd overgenomen door Vinken & Van Dun (1994).

Lid zijn van de Vereniging van Letterkundigen betekent overigens niet dat de literator voor zijn inkomen automatisch uitsluitend leeft van met de pen verworven revenuen: voor zeer velen is het pen-bedrijf bijwerk (althans financieel gezien). Ditzelfde geldt, mutatis mutandis, ook voor de beeldende kunstenaar. De totale inkomsten uit genoemde wvc-bronnen variëren voor deze 500 kunstenaars van f 12.270 tot f 798.860 gemiddeld per jaar (over drie jaar gerekend). De verdeling hiervan is extreem scheef te achten: slechts weinigen verdienen een 'top'-bedrag. Bekend is slechts dat zeer velen een of twee dagen per week lesgeven op middelbaar- of hoger niveau. Het gaat er in deze categorie echter om dat de beroepsbeoefenaar daadwerkelijk 'iets' betekent binnen deze kunstensector. Dat *het huishoudinkomen* (het inkomenscriterium in onze eigen analyse) van de beroepen in de kunsten in het onderzoek *gemiddeld* (rekenkundig) ongetwijfeld toch het laagste uitvalt van alle vijf de opgenomen beroepsgroepen (zie Hoofdstuk 5) komt niet onverwacht. Wat de man-vrouw verdeling aangaat: van de schrijvers is ongeveer een op de drie een vrouw, van de beeldende kunstenaars is dat een op de tien.

Hoogleraren

Van de hoge beroepen in de ambtelijke sector koos ik voor de topposities van de universiteiten, namelijk *hoogleraren*. Steekproefkader was in de eerste plaats het adresboek *Universiteiten en Onderzoeksinstellingen* 1992 (1991). Ik koos bewust voor een flink aantal faculteiten en nam daarvan steeds alle hoogleraren wèl of geen enkele. Ook sloeg ik alle 'meng'faculteiten over, daar waar alfa, bèta, economie of gamma door elkaar lopen. Dus: geen ruimtelijke wetenschappen, geen biologie en geen bedrijfskunde. Ik nam extra veel hoogleraren in het bestand op teneinde in staat te zijn om de groep – daar waar gewenst – naar facultaire richting op te splitsen. Zo kon ik dan met de groep van hoogleraren de veronderstelling onderzoeken waarin gesteld wordt dat niet alleen de hoogte maar ook de richting van het onderwijs bepalend is voor de smaak.

Ik koos:

- letteren (inclusief wijsbegeerte);
- rechten;
- sociale wetenschappen (inclusief psychologie);
- bèta-wetenschappen (wis- en natuurkunde alsmede scheikunde);
- medische wetenschappen;
- economische wetenschappen;
- technische en agrarische wetenschappen.

Van deze richtingen zijn alle hoogleraren van alle universiteiten opgenomen. Niet opgenomen werden bijzondere hoogleraren. Ook werden niet opgenomen hoogleraren van de Open Universiteit, Nijenrode en de overige kleinere instellingen op universitair niveau. Of deze hoogleraren een deeltijd of full-time betrekking hadden, was niet

systematisch vermeld – een onderscheid hiernaar werd dan ook niet gemaakt. Pas in de enquête werd hier een vraag naar gesteld.

Lang niet alle woonadressen staan in deze gids afgedrukt. Naspeuringen naar ontbrekende adressen heb ik niet gedaan. Slechts de RU Limburg en de medische faculteit van de RU Groningen, die geen of bijna geen privé-adressen hadden laten afdrukken, is apart om aanvulling gevraagd en deze werd prompt verkregen. De verdeling van de hoogleraren naar faculteit zoals ze in het interview-onderzoek terecht zijn gekomen, staat in Bijlage 1.4 (tabel B1.02).

De rechterlijke macht

Het tweede beroep in de sector ambtenarij werd dichterbij gesitueerd bij het openbaar bestuur en geoperationaliseerd in de functionarissen van de rechterlijke macht: de zittende en de staande magistratuur, oftewel de Nederlandse rechters en officieren van justitie. Van de NVVR (Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak) kreeg ik toestemming om het adresbestand van haar leden te gebruiken zoals dat er eind 1993 uitzag. Om privacy-redenen was dit bestand tevoren door de vereniging ontdaan van de persoonsnamen. Eruit verwijderd werden door mij de plaatsvervangende functionarissen, de opleidingsfuncties (onder andere RAIO's), een niet academische functie (verkeersschout) en de leden buiten functie. Gehandhaafd zijn de functionarissen van bijzondere rechtbanken zoals de functionarissen die zich bijvoorbeeld bezighouden met de uitvoering van de wet studiefinanciering. De gemeenten waar recht wordt gesproken, staan naar niveau vermeld in Bijlage 1.2.

In salaris komt de rechterlijke macht (alzo afgebakend) ongeveer overeen met hoogleraren zonder bijverdiensten: ruwweg tussen de 1 en 1.5 ton (in 1994). Slechts voor een enkel procent bestaan hogere salarisrangen. De Groot-van Leeuwen (1991) stelt dat de rechterlijke macht een beroep voor mannen en vrouwen is geworden: in 1990 was 19% van degenen met een volledige betrekking en inclusief deeltijdbetrekkingen was dat percentage 22. In de hogere functies zijn de vrouwen ondervertegenwoordigd. Daarmee past de rechterlijke macht volgens De Groot-van Leeuwen in een reeks van bestuurlijk-politieke functies als lid van de Tweede kamer, Statenlid, staatssecretaris en burgemeester. En daarmee onderscheidt het zich van het hooglerarschap, dat toch vrij sterk een mannenberoep is (van mijn totale hooglerarenpopulatie is gemiddeld 3% vrouw).

Dat onder de rechterlijke macht geen interviews mochten worden afgenomen is minder erg dan het lijkt. Juist deze groep is recentelijk tweemaal goed onderzocht: in een eigen onderzoek van *Vrij Nederland* (verslagen in een themanummer uit 1991) en in het reeds genoemde promotie-onderzoek van De Groot-van Leeuwen.

Leden van raden van bestuur van topbedrijven

In de sector 'bedrijfsleven' ging ik op zoek naar een hoog beroep dat in loondienst werd uitgeoefend. Daarom zocht ik uitsluitend naar directeurs van top-bedrijven in

Nederland, omdat ik het 'niveau van bezig zijn' wilde controleren. Alleen door top-bedrijven te nemen maakte ik kans om vooral hoger en academisch gevormden te selecteren. Als maatstaf koos ik of het bedrijf voorkwam in het *Financieel Economisch Lexicon* 1992, 1993. Dit handboek nam in dat jaar als topbedrijven in totaal 649 'echte' bedrijven op, terwijl het daarnaast nog een aantal beleggingsfondsen onderscheidde. De maatstaf voor de grootte van de bedrijven bleek bij navraag ofwel op de jaaromzet ofwel (bij banken, verzekeringen en fondsen) op de omvang van het ingelegde kapitaal te berusten.

Omdat de beleggingsfondsen in het algemeen ressorteren onder banken en dus vaak geen werkelijk apart bestuur hebben, liet ik die buiten beschouwing. Slechts het Robeco-concern mocht mijns inziens als een echt bedrijf gezien worden. In totaal telde ik 650 bedrijven. Overigens staat met de opname in het Lexicon niet helemaal vast wie nu precies aan de top van de onderneming staat, want de bezitsverhoudingen krijgen in de presentatie in dit compendium minder aandacht dan de vraag of het bedrijf al dan niet zelfstandig geleid wordt. Fusies bijvoorbeeld leiden lang niet altijd tot complete integratie, zodat de directeurs der fusiepartners nog jaren nadien gewoonweg over en weer dubbel worden benoemd. In het blootleggen van de bezitsverhoudingen heb ik niet veel tijd gestoken. Voor mijn globale niveau-selectie acht ik de lijst van bedrijven en hun bestuurders uit het *Lexicon* voldoende betrouwbaar.

Ik koos bewust voor onderzoek onder leden van raden van bestuur (of bij afwezigheid daarvan: van de hoogste directeurs) en niet voor onderzoek onder commissarissen a. omdat ik niet al te veel 55+ in dit onderzoek wilde krijgen en b. omdat ik vooral functionarissen in het onderzoek wilde hebben met een primaire binding aan één bedrijf (dit in verband met woon-werkrelaties).

Met het *Lexicon* had ik in principe een lijst van namen van directeurs met gegevens over hun werkkring, maar ik had nog steeds geen woonadressen. Eliteonderzoeker Jos van Hezewijk (zie Van Hezewijk 1986 en Van Hezewijk & Metze 1998) bood uitkomst. Bij diens bureau Elite-Mail te Uden kon ik een op mijn *Lexicon*-selectie afgestemd bestand van directeurs kopen met de woonadressen erbij. Na nog bewerkingen en opschoningen van mijn kant (onder andere een indeling van de personen op grond van hun voornaamste dagelijkse functie en een indeling van hun bedrijf in branches) werd het een bruikbaar bestand. Voor zover ik kon nagaan bevinden zich in dit bestand uit 1993 geen vrouwen.

Voor het eigen onderzoek in fase 2 heb ik uiteindelijk in de steekproefgebieden gebruik moeten maken van een recentelijk door Elite-Mail vergroot adressenbestand. Het omvat nu de raden van bestuur van de *Lexicon* top-1000 bedrijven. In dit bestand (in 1995 verkregen) bevinden zich naar verhouding meer jonge bedrijven, waarvan de topbestuurder oprichter en/of grootaandeelhouder is. Deze collectie functionarissen is dus waarschijnlijk wat minder 'established' als de eerste. In dat bestand kwamen wel een paar vrouwen voor.

In dit onderzoek wordt de categorie aangeduid met *leden* van raden van bestuur. Hieronder zijn ook de *voorzitters* van raden van bestuur en de in aanmerking gekomen directeurs/grootaandeelhouders inbegrepen.

Register-accountants

Binnen de sector van het bedrijfsleven zocht ik ook nog naar geschikte vrije beroepen, beroepen die liefst ook voornamelijk werkzaam waren binnen het bedrijfsleven zelf. Medische specialisten vielen derhalve af. Mijn voorkeur ging uit naar zowel de advocatuur als naar de register-accountants. Helaas bleek voor de advocatuur een bestand met huisadressen niet beschikbaar of zeer lastig aan te leggen en zo werd het uitsluitend de laatste groep. Gekozen werden de *register-accountants* en het steekproefkader werd het ledenbestand van het NIVRA (Nederlands Instituut van Register Accountants) dat wél woonadressen bevatte.

De studie voor register-accountant kan op twee manieren gedaan worden: ofwel als kopstudie van twee jaar bovenop het doctoraal bedrijfseconomie (sinds kort ook bovenop het HEAO) ofwel als een 'in-company' studie van zo'n jaar of acht gesteund door een cursus-stelsel van het instituut. Laatstgenoemde instroommogelijkheid maakt het beroep ongetwijfeld relatief goed toegankelijk voor 'nieuwkomers'. In 1992 waren er ca. 7500 register-accountants die naar verluidt vrijwel allemaal lid zijn van het Nederlands Instituut van Register Accountants. Deze vereniging, die zich onder meer met de opleiding bezig houdt, zetelt in Amsterdam, de contributie bedroeg circa f 1000 voor leden in functie en circa f 80 voor leden zonder werkkring. Hun adresbestand is jaarlijks verkrijgbaar via de boekhandel (NIVRA-gids 1992).

Binnen een accountantsbedrijf (of een accountantsfiliaal) werken als regel twee categorieën gediplomeerden. De eerste bestaat uit de vennoten (ook wel 'partners' genaamd). Zij delen in de winst en laten zich bij terugtrekking uitkopen. De tweede groep is in dienst bij de vennootschap en ontvangt slechts een salaris. De hiërarchie is duidelijk.

Mijn selectie uit het register beperkte ik uitsluitend tot *vennoten* (dat waren de meesten) en *zelfstandige accountants* (dat waren er slechts enkele) in functie. De eerste voorwaarde was dat voor een persoon ook een werktelefoonnummer vermeld moest staan in de adreslijst. De tweede voorwaarde was dat aannemelijk was dat het bedrijf of de zelfstandige zich bezighield met de oorspronkelijke bezigheid van register-accountants: het controleren van jaarrekeningen (en niet bijvoorbeeld gespecialiseerd was in bedrijfsadvies). Dat waren er ongeveer 1500. Ik verwerkte daarvan elke derde in een eigen bestand voor het adressenonderzoek in de eerste fase. Vrouwen werden niet aangetroffen. Voor het eigen onderzoek in fase 2 heb ik in de vijf typen steekproefgebieden geput uit alle adressen van de categorieën accountants die ik aangewezen had.

De uiteindelijke onderzoekspopulatie

Opschoning van het gezamenlijke bestand was nodig, want er waren op allerlei manieren 'dubbelen in het totale bestand geslopen'. Dat waren allereerst personen die meerdere functies vervulden binnen hun eigen sector (vooral bij directeuren maar ook bij hoogleraren: dubbele aanstellingen). Meestal konden die nog wel in het bestand gehandhaafd worden (door bijvoorbeeld slechts hun gegevens over werkkring of werk-

adres te laten vallen). Met personen die zowel een positie bekleden in één sector maar ook in een andere (hoogleraar-schrijvers en accountant-hoogleraren kwamen het meest voor), werd harder omgesprongen: ze werden buiten de uiteindelijke adressenbestanden gehouden.

Het definitieve bestand bevat slechts personen met correcte Nederlandse woonadressen met postcode en met een werkadres in Nederland (dat laatste met uitzondering van de schrijvers en de beeldende kunstenaars, voor wie geen werkgegevens beschikbaar zijn).

In de opschoningsfase is nagegaan hoeveel beroepsbeoefenaren er waren die even over de grens woonden. Dat bleken er buitengewoon weinig te zijn. De gedachte dat het wonen in België voordelig zou zijn bij topsalarissen bleek bij navraag niet helemaal juist. Ten tijde van het adressenonderzoek ('92-'94) maakte het Belgische belastingregime vestiging aldaar aantrekkelijk voor vooral directeuren-*eigenaars* en wel rond het moment dat zij zich uit hun zaken terugtrokken. Toch lijkt wonen in België voor Nederlandse topfunctionarissen uit het bedrijfsleven (behalve nogal excentrisch) ook 'not done' te zijn. Even over de grens in Duitsland wonen in zeer bescheiden mate hoogleraren van de ru Twente en in België die van de ru Eindhoven. De rechterlijke macht en de accountancy hebben wel een niet verwaarloosbaar aantal vertegenwoordigers op de Nederlandse Antillen wonen (en werken), maar ook deze vallen buiten het onderzoek. Bij de beroepen in de kunsten blijkt wonen in het buitenland te betekenen: wonen in een grote stad (zoals Parijs of New York) of aan de Middellandse Zee. Tijdens de interviews is naar woonalternatieven en woonoverwegingen niet geïnformeerd.

In het woordgebruik van de komende hoofdstukken worden de te bestuderen beoefenaren uit het gekozen topsegment van hun sectoren aangeduid met *culturele en economische elite* of kortweg met *elite*, terwijl de gebieden waarin zij frequent wonen soms kortweg *elite-gebieden* worden genoemd. Als wij de onderzochte groepen generaliseren, dan spreken we over de gestudeerde, werkende elite van Nederland.

De favoriete woongemeenten en woongebieden van de culturele en de economische elite¹

Wil men zich een beeld scheppen van het expressie-aspect van iemands woonsituatie dan is informatie over het uiterlijk van de woning zelf (het domein) niet het meest geschikte vertrekpunt. Een wisecrack uit de wereld van het onroerend goed luidt als volgt. Hoe wordt de waarde van een object bepaald? allereerst door *locatie*, vervolgens door *locatie* en daarna door ... *locatie*. Ik ga daarom eerst na welke adressen de beroepsgroepen als geschikte standplaatsen blijken te zien. Een topografisch-geografische benadering is daarvoor het meest geschikt. De kennis die reeds algemeen aanwezig is over de expressie die aan het wonen in bepaalde gemeenten of bepaalde regio's verbonden is, kan de lezer helpen om zich een voorstelling te maken van de verschillen in woonpatroon tussen de beroepsgroepen. 'O, u woont in Haren. Dat is toch bij Groningen?' klinkt anders dan 'O, u woont in Bloemendaal!' Toch zijn Bloemendaal en Haren beide tamelijk elitaire plaatsen van niet al te recente datum, maar de eerste ligt binnen de Randstad en de tweede erbuiten.

Welke gemeenten zijn nu speciaal in trek bij de verschillende beroepsgroepen? Met behulp van de frequentieverdeling over de (Nederlandse) gemeenten is voor elk van de vijf beroepsgroepen een top 30 opgesteld van hun favoriete woongemeenten (tabel 4.1 tot en met tabel 4.5). De cumulatieve percentages daarin geven aan in welke mate de beroepsgroep geconcentreerd woont in één, drie, tien of dertig van hun voornaamste woongemeenten.

De uitersten in concentratie zijn het interessantst. Het blijkt dat accountants elkaar het minst opzoeken in eigen woongemeenten. De kunstenberoepen vormen de groep die het meest geconcentreerd woont en wel in hun absolute topgemeente: Amsterdam. In die stad woont 44% van de beoefenaren van kunstenberoepen. Van deze concentratie werd ten aanzien van de productie in de beeldende kunst onder meer melding gemaakt door Van Kempen (1982). Hoewel de beschikbare gegevens geen informatie over hun plaats van werk geven, mag ervan uitgegaan worden dat woonplaats en werkplaats bij deze groep in hoge mate samenvalt. Toch valt op hoe ook de andere grote steden en kleinere steden voor beroepen in de kunsten van belang zijn. De mate van hun stedelijkheid wordt preciezer bekeken in de komende paragraaf.

De leden van de rechterlijke macht en de hoogleraren zijn twee eveneens stedelijk georiënteerde beroepsgroepen. Leden van de rechterlijke macht wonen de facto in elke plaats waar rechtbanken zijn. Hun systematiek is niet moeilijk te omschrijven. Niet alleen de grootte van de plaats bepaalt het aantal rechters en officieren van justitie dat er is aangesteld, maar ook het aantal niveaus waarop in die plaats rechtgesproken

1 Grote delen van dit hoofdstuk zijn reeds gepubliceerd in De Wijs-Mulkens, 1994.

Tabel 4.01 Top-30 woongemeenten van personen werkzaam in kunstenberoepen

naam woongemeente	aantal	%	cumulatief %	rang- nummer
Amsterdam	470	44,1	44,1	1
Rotterdam	58	5,4	49,5	
Den Haag	54	5,1	54,6	3
Eindhoven	25	2,3	57,0	
Utrecht	24	2,3	59,3	
Haarlem	18	1,7	61,0	
Arnhem	17	1,6	62,6	
Tilburg	17	1,6	64,2	
Groningen	15	1,4	65,6	
Hilversum	11	1,0	66,6	10
Maastricht	10	,9	67,5	
Leiden	9	,8	68,4	
Amstelveen	8	,8	69,1	
Den Bosch	8	,8	69,9	
Amersfoort	7	,7	70,5	
Almere	5	,5	71,0	
Nijmegen	5	,5	71,5	
Bloemendaal	5	,5	71,9	
Landsmeer	5	,5	72,4	
Delft	5	,5	72,9	
Middelburg	5	,5	73,3	
Breda	5	,5	73,8	
Apeldoorn	4	,4	74,2	
De Bilt	4	,4	74,6	
Nieuwegein	4	,4	74,9	
Alkmaar	4	,4	75,3	
Laren	4	,4	75,7	
Loppersum	3	,3	76,0	
Heerenveen	3	,3	76,2	
Leeuwarden	3	,3	76,5	30
Meppel	3	,3	76,8	
Zutphen	3	,3	77,1	
Abcoude	3	,3	77,4	
Breukelen	3	,3	77,7	
Zeist	3	,3	77,9	
Egmond	3	,3	78,2	
Bergen NH	3	,3	78,5	
Bussum	3	,3	78,8	
Hoorn	3	,3	79,1	
Gorinchem	3	,3	79,3	
Leiderdorp	3	,3	79,6	
Zoetermeer	3	,3	79,9	
Brouwershaven	3	,3	80,2	
Bakel & Milheeze	3	,3	80,5	
Roermond	3	,3	80,8	
Valkenburg	3	,3	81,0	
Totaal	1056	100,0	100,0	

Tabel 4.02 Top-30 woongemeenten van hoogleraren

naam woongemeente	aantal	%	cumulatief %	rang-nummer
Amsterdam	182	8,9	8,9	1
Leiden	98	4,8	13,7	
Groningen	81	4,0	17,6	3
Rotterdam	76	3,7	21,4	
Oegstgeest	63	3,1	24,4	
Utrecht	59	2,9	27,3	
Maastricht	59	2,9	30,2	
Nijmegen	49	2,4	32,6	
De Bilt	47	2,3	34,9	
Haren (G)	44	2,2	37,0	10
Delft	44	2,2	39,2	
Amstelveen	42	2,1	41,3	
Den Haag	38	1,9	43,1	
Eindhoven	36	1,8	44,9	
Enschede	30	1,5	46,3	
Zeist	29	1,4	47,8	
Eelde	24	1,2	48,9	
Wageningen	23	1,1	50,0	
Tilburg	23	1,1	51,2	
Hilversum	21	1,0	52,2	
Bussum	20	1,0	53,2	
Pijnacker	20	1,0	54,2	
Wassenaar	20	1,0	55,1	
Bunnik	18	,9	56,0	
Heemstede	18	,9	56,9	
Leiderdorp	17	,8	57,7	
Nuenen (G)	17	,8	58,6	
Haarlemmermeer	16	,8	59,3	
Voorburg	14	,7	60,0	
Driebergen Rijnsburg	13	,6	60,7	30
Voorschoten	13	,6	61,3	
Waalre	13	,6	61,9	
Roden	12	,6	62,5	
Ede	12	,6	63,1	
Heumen	12	,6	63,7	
Naarden	12	,6	64,3	
Abcoude	11	,5	64,8	
Bloemendaal	11	,5	65,3	
Haarlem	11	,5	65,9	
Rijswijk	11	,5	66,4	
Breda	11	,5	67,0	
Totaal	2046	100,0	100,0	

wordt. Tweeënzestig plaatsen hebben alleen een kantonrechtbank, negentien daarvan hebben ook een arrondissementsrechtbank, vijf van die negentien hebben een gerechtshof en alleen in Den Haag wordt op vier niveaus rechtgesproken, omdat daar

Tabel 4.03 Top-30 woongemeenten van leden van de rechterlijke macht

naam woongemeente	aantal	%	cumulatief %	rang- nummer
Den Haag	100	7,7	7,7	1
Amsterdam	84	6,5	14,1	
Rotterdam	51	3,9	18,0	3
Arnhem	43	3,3	21,4	
Breda	36	2,8	24,1	
Utrecht	30	2,3	26,4	
Zwolle	25	1,9	28,3	
Leiden	25	1,9	30,3	
Groningen	23	1,8	32,0	
Leeuwarden	22	1,7	33,7	10
Amstelveen	21	1,6	35,3	
Dordrecht	21	1,6	36,9	
Voorburg	20	1,5	38,5	
Bloemendaal	19	1,5	39,9	
Nijmegen	18	1,4	41,3	
Rheden	18	1,4	42,7	
Vught	18	1,4	44,1	
Haarlem	17	1,3	45,4	
Middelburg	15	1,2	46,5	
Maastricht	15	1,2	47,7	
Heemstede	14	1,1	48,8	
Renkum	13	1,0	49,8	
Zeist	13	1,0	50,8	
Almelo	11	,8	51,6	
Bussum	11	,8	52,5	
Oegstgeest	11	,8	53,3	
Haren	10	,8	54,1	
Zutphen	10	,8	54,8	
Gouda	10	,8	55,6	
Wassenaar	10	,8	56,4	30
Roermond	10	,8	57,1	
.....				
Totaal	1302	100,0	100,0	

ook de Hoge Raad is gevestigd (zie bijlage 1.2). Om die reden is Den Haag ook de absolute top-woongemeente van deze groep. De plaatsen met twee of drie soorten rechtbanken zijn meestal oude steden (Dordrecht, Zutphen, enzovoorts). Komisch is dat in Rotterdam op evenveel niveaus rechtgesproken wordt als in het kleine Dordrecht (dat lang geleden reeds de gebroeders De Wit huisvestte), terwijl in Almere geen recht te krijgen is (voor heel Flevoland is er slechts een kantongerecht in Lelystad, als arrondissementsrechtbank dient Zwolle en als rechtbank Arnhem). De steden met rechtbanken vormen een relict van een Christalleriaanse structuur: een stedenpatroon dat gebaseerd is op een goede bereikbaarheid door vaste onderlinge afstanden en een hiërarchie in het aanbod der diensten in de steden (Christaller 1933), maar in dit geval dan wel gebaseerd op een gebieds- en bevolkingsverdeling uit het

Tabel 4.04 Top-30 woongemeenten van topbestuurders van grote bedrijven

naam woongemeente	aantal	%	cumulatief %	rang-nummer
Wassenaar	32	5,8	5,8	1
Bloemendaal	22	4,0	9,8	
Amsterdam	21	3,8	13,6	3
Rotterdam	21	3,8	17,4	
Den Haag	17	3,1	20,5	
De Bilt	12	2,1	22,6	
Blaricum	11	2,0	24,6	
Bussum	11	2,0	26,6	
Hilversum	10	1,8	28,4	
Laren	9	1,6	30,0	10
Naarden	8	1,5	31,5	
Soest	8	1,5	33,0	
Zeist	8	1,5	34,5	
Breda	7	1,3	35,8	
Heemstede	7	1,3	37,1	
Maastricht	7	1,3	38,4	
Amersfoort	6	1,1	39,5	
Huizen	6	1,1	40,6	
Amstelveen	5	,9	41,5	
Apeldoorn	5	,9	42,4	
Breukelen	5	,9	43,3	
Driebergen Rijsenburg	5	,9	44,2	
Helmond	5	,9	45,1	
Leiden	5	,9	46,0	
Almelo	4	,7	46,7	
Baarn	4	,7	47,4	
Bergen (NH)	4	,7	48,1	
Dordrecht	4	,7	48,8	
Eindhoven	4	,7	49,5	
Haarlemmermeer	4	,7	50,2	30
Reeuwijk	4	,7	50,9	
Rheden	4	,7	51,6	
.....				
Totaal	548	100,0	100,0	

verleden. Interessant in expressieve zin is dat de leden van de rechterlijke macht ook vaak blijken te wónen in die historische steden en stadjes.

Hoogleraren én topbestuurders uit het bedrijfsleven wonen in ongeveer dezelfde mate van geconcentreerdheid binnen hun eigen reeks van woongemeenten. Des te pikanter is het dat er zo'n groot verschil bestaat tussen de gemeenten waarin zij woonachtig zijn.

Uit de top 30 woongemeenten der hoogleraren blijkt dat deze beroepsgroep in hoge mate woonachtig is in plaatsen met universiteiten (met Amsterdam, de dubbele universiteitsstad, als absolute top). De vrij grote belangstelling voor het universiteitsloze Den Haag vormt hierop een uitzondering. Het stedennetwerk van deze groep valt

Tabel 4.05 Top 30-woongemeenten van de topselectie van register-accountants

naam woongemeente	aantal	%	cumulatief %	rang- nummer
Rotterdam	15	3,0	3,0	1
Amsterdam	10	2,0	5,0	
Bloemendaal	9	1,8	6,8	3
Castricum	7	1,4	8,6	
De Bilt	7	1,4	9,2	
Capelle a/d IJssel	6	1,2	10,8	
Haarlemmermeer	6	1,2	12,0	
Hilversum	6	1,2	13,2	
Den Haag	6	1,2	14,4	
Tilburg	6	1,2	15,6	10
Woerden	6	1,2	16,8	
Amstelveen	5	1,0	17,8	
Baarn	5	1,0	18,8	
Binnenmaas	5	1,0	19,8	
De ronde venen	5	1,0	20,8	
Renkum	5	1,0	21,8	
Uithoorn	5	1,0	22,8	
Vleuten / De Meern	5	1,0	23,8	
Wassenaar	5	1,0	24,8	
Zeist	5	1,0	25,8	
Alpen a/d Rijn	4	,8	26,6	
Breda	4	,8	27,4	
Dordrecht	4	,8	28,2	
Driebergen Rijsenburg	4	,8	29,0	
Groningen	4	,8	29,8	
Heiloo	4	,8	30,6	
Leusden	4	,8	31,4	
Mierlo	4	,8	32,2	
Oisterwijk	4	,8	33,0	
Oud Beijerland	4	,8	33,8	30
Prinsenbeek	4	,8	33,6	
Rijswijk	4	,8	34,4	
Soest	4	,8	35,4	
Zoetermeer	4	,8	36,2	
				
Totaal	501	100,0	100,0	

geheel binnen het *Intercity NS railnet*. Dit railnet verbindt kennelijk niet alleen hun plaatsen van werk met elkaar, maar sluit ook aan op hun voornaamste woonplaatsen. Voorts wonen hogleraren in de 'betere' randgemeenten die op fietsafstand van de instelling liggen, zoals Amstelveen, Oegstgeest en Haren. Daarna pas komen de genoemde suburbane gemeenten. In Wassenaar echter wonen hogleraren slechts zelden. De Nederlandse universiteiten (inclusief de voormalige hogescholen) liggen vrij goed verspreid door het land. In de laatste decennia zijn ze vooral gesticht in regio's die moesten worden opgepept. Dat de Vrije Universiteit bij haar oprichting in 1879 ervoor koos om zich juist náást de Gemeentelijke Universiteit (nu de Universiteit

van Amsterdam geheten) te vestigen, had tot doel om de gereformeerde denktank zich goed te laten profileren in het culturele en emancipatoire hoofdkwartier Amsterdam van het zich verzuilende Nederland (Rullmann 1930: 7-28).

Weliswaar wonen veel bestuurders van grote bedrijven eveneens in de grote steden, maar absoluut gezien zijn hun aantallen aldaar klein vergeleken met hun aantallen in de gerenommeerde forenzengebieden op de zandgronden binnen de Randstadprovincies: Kennemerland (Bloemendaal, Heemstede/Aerdenhout), het Gooi (Bussum, Blaricum, Laren, Naarden, gedeelten van Hilversum, Huizen) of de Utrechtse Heuvelrug (Soest, De Bilt, Zeist, Driebergen). Wassenaar is overduidelijk hun top-woongemeente. Deze bestuurders van Nederlandse bedrijven wonen vooral in plaatsen waarvan het noemen van de naam alleen al een wolk van rijkdom en status doet opstijgen.

Het is interessant om deze klinkende lijst namen binnen de private sector te vergelijken met die van de topselectie van register-accountants. Ook daar zitten wel 'namen' bij, zoals Bloemendaal. Maar de namen van hun favoriete gemeenten Woerden, Castricum, Capelle a/d IJssel, de Ronde Venen (bevat Vinkeveen) en Vleuten/de Meern maken toch aanmerkelijk minder indruk. Het zijn voor het grootste deel woonplaatsen die in het centrale kleiveengebied van de Randstad liggen en die vooral recentelijk een forse uitbreiding ondergingen. De typering dat er onder accountants een voorkeur voor zogenaamde groeikernen of groeigemeenten bestaat, lijkt voorshands niet ongepast – in de volgende paragraaf wordt dat nog preciezer nagegaan. Het valt overigens op dat van de grote steden Rotterdam bij de accountants meer in trek is dan Amsterdam of Den Haag. Mogelijk heeft dat (naar analogie van de groeigemeenten) iets te maken met de *wederopbouw van de stad* waar Rotterdam nog immer mee bezig is.

In *welke gebieden* van Nederland wonen de vijf elite-groepen vooral? En werken ze daar ook? In tabel 4.06 wordt het huidige Randstad-gebied vergeleken met het minder dicht bevolkte deel van het land. Het blijkt dat alle vijf de beroepsgroepen in vergelijking tot de totale bevolking van Nederland geconcentreerd wonen in het huidige Randstad-gebied (hier geïndiceerd als de provincies Noord- en Zuid Holland plus Utrecht). Maar onderling loopt de mate van concentratie aanzienlijk uiteen: 75% van de kunstenaars woont er, 66% van de leden van raden van bestuur, 63% van de hoogleraren, 58% van de topselectie van register-accountants en 53% van de leden van de rechterlijke macht, terwijl slechts 44.5% van de totale Nederlandse bevolking in dat gebied woont!

De *plaats van het werk* der elitaire beroepsgroepen vertoont ongeveer dezelfde verdeling (zie eveneens tabel 4.06). Het valt op dat hun werk sterker in de Randstad geconcentreerd is dan hun wonen. De twee groepen uit de privaat-economische sector (de leden van raden van bestuur en de register-accountants) contrasteren echter in één opzicht met de andere groepen in die zin dat ze vaker in het Randstadgebied werken zonder er te wonen. Dit verschil, een specifieke preferentie om congestiegebieden te ontvluchten, lijkt te wijzen op een verschil in smaak dat een van onze onderwerpen van bespreking vormt.

Deze eerste gegevens karakteriseren het Randstad-gebied op een speciale manier. Hoewel het niet mogelijk is om dat gebied te kenschetsen als hét elite-gebied van Nederland (met name niet-werkende elite-groepen ontbreken in het onderzoek), toch

Tabel 4.6 De verdeling van woonplaats en plaats van het werk van de beroepsgroepen tussen de randstedelijke provincies en overig Nederland*

	kunsten- beroepen	hoog- leraren	rechterlijke macht	leden raden v. bestuur	register- accountants	Ned. bevolking 1/1/'95
<i>woonplaats</i>						
in NH, ZH of Utrecht	75	63	52	66	59	51,5%
elders in Nederland	25	37	48	34	41	48,5%
(n=5481)	100%	100%	100%	100%	100%	100,0%
V=0,16 p=0,000**						n=1,6 miljoen
<i>plaats werkring</i>						
in NH, ZH of Utrecht		66	54	71	65	48,1%
elders in Nederland		34	46	29	35	51,9%
(n=4351)		100%	100%	100%	100%	100,0%
V=0,13 p=0,000**						

is wél vastgesteld dat de Randstad nog steeds hét gebied is van de werkende Nederlandse elite. Dit laatste is al veel langer zo, in elk geval al in 1800 (Van Engelsdorp Gastelaars & Wagenaar 1981). De uitkomsten komen in hoge mate overeen met de oververtegenwoordiging van de hbo- en wetenschappelijk opgeleiden in deze drie woonprovincies ten opzichte van de gehele Nederlandse beroepsbevolking (CBS 1997, tabel 20). Als we besluiten het veldwerk-onderzoek in zijn geheel te situeren in het Randstad-gebied, dan is dat onder andere omdat deze standplaats karakteristiek is voor de gehele werkende elite. Daar waar deze standplaats in de eerste plaats functioneel lijkt, krijgt deze daardoor ook een expressieve lading.

Het valt namelijk op dat in provincies waar slechts een klein deel van de Nederlandse bevolking woont de elitaire beroepsgroepen nog sterker ondervertegenwoordigd zijn: in de drie noordelijke provincies, Zeeland en in geringere mate ook in Limburg (raadpleeg hiervoor in de bijlagen de tabellen B3.01 en B3.02 met volledige lijsten van de *provincies* naar woon- en naar werkadres). In deze provincies geven de beroepsgroepen van de culturele sector die er 'van staatswege beroepen zijn' de toon aan: de rechterlijke macht en de hoogleraren. Vooral in de provincie Groningen is dit staats-effect aan de top van de samenleving goed zichtbaar. Deze voor de elite 'Tsjechovachtige' provinciale woonlocaties zullen buiten het veldwerk-onderzoek blijven.

De favoriete woonmilieus naar type bekeken

Na verkenning van de topografie van de woonadressen, is het van belang om een nauwkeuriger idee te krijgen van de voorkeur die de elite-beroepsgroepen aan de dag leggen voor *een specifiek type woonmilieu*. Op die manier raken we beter geïnformeerd over aard van de mensen en de morfologie van het gebied in hun directe omgeving en krijgen we een indicatie over hun woonlandschap en van hun eigen domein. Daartoe zijn de woongemeenten naar type woonmilieu ingedeeld. Ik wilde de verschillende adressen zó karakteriseren dat ze herkenbaar zouden worden. Ik ging daarvoor op zoek naar ‘gecondenseerde’ informatie. Om de adressen van het gehele land te kunnen bestrijken, gebruikte ik allereerst *een typologie op het niveau van de woongemeente*.

De typologie ‘Woonmilieus in Nederland’ was reeds eerder ontwikkeld (Dignum c.s. 1991). Hoewel de gegevens die voor deze typologie werden gebruikt dateren van 1986, was hij voor mijn doel toch nog zeer wel bruikbaar.

Aan de constructie van deze typologie ligt een cluster-analyse ten grondslag die op statistische gegevens van de gemeenten werd toegepast. (Helaas zijn daar geen gegevens bij die aspecten van de culturele hiërarchie representeren). Factor- en clusteranalyse vormen bij het ruimtelijk macro-onderzoek, in het bijzonder bij Social Area Analysis, een gebruikelijke aanpak. Met behulp daarvan kunnen typen aangewezen worden. De factoren die in deze typologie van Nederlandse gemeenten voorkomen zijn:

- 1 stedelijkheidsgraad;
- 2 welstand;
- 3 ouderdom van de bevolking en de morfologie.

De typen woonmilieus zijn uitgeschreven in tabel 4.07. Uitgebreidere informatie over de constructie van de typologie is te vinden in bijlage 1.1.

Iedere woongemeente ontvangt op die manier één type-aanduiding. Rotterdam is nu bijvoorbeeld gevoegd bij Amsterdam en Den Haag, Amstelveen en Castricum heten nu ‘een ouder welvarend woonmilieu’, Haren en Bloemendaal vallen beide in de categorie van ‘rijke oude woongemeenten’, Woerden en Capelle aan de IJssel zijn nu ‘groeigemeenten’, terwijl Dordrecht en Zutphen in de categorie ‘overige steden’ zijn terechtgekomen. Andere typen zijn: ‘jonge welvarende woonmilieus’ (bijvoorbeeld Pynacker en Bunnik), ‘bloeiende dorpen’ (vooral te vinden in Brabant), ‘stagnerende dorpen’ (vooral in de drie noordelijke provincies en in Zeeland). Wat we op die manier doen is in feite onze reeds aanwezige kennis over gemeenten binnen een analytisch-systematisch kader plaatsen.

Het doel is om op den duur deze dimensies en typen in hun expressieve betekenis te vangen. Zo kunnen we op voorhand al zeggen dat een beroepsbeoefenaar uit het topsegment van de samenleving, die woont in een gemeente met een hoog welstandsniveau een *sociaal exclusieve omgeving* heeft opgezocht met veel ‘andere eliteaire mensen’ in zijn buurt – dit in tegenstelling tot het weinig exclusieve adres van iemand die in een gemeente van lage welstand is neergestreken.

Tabel 4.07 Een typologie van woonmilieus op het niveau van gemeenten gebaseerd op drie dimensies

	stedelijkheid	leeftijd van bevolking/ woningvoorraad	sociaal- economisch
1. stagnerende dorpen	-	+	-
2. bloeiende dorpen	-	-	0
3. steden*	+++++	+	-
4. oude rijke suburbs	+	+++	++++++
5. groeigemeenten	++	--	0
6. jonge welvarende woonmilieus	0	--	+++
7. oudere welvarende woonmilieus	0	+	++

Bron: Dignum c.s. 1991

* Type 3 wordt in tabel 2 in twee categorieën verdeeld. Een overzicht van de componenten der dimensies en van de indeling der Nederlandse gemeenten in deze typen is te vinden in bijlage 1.1.

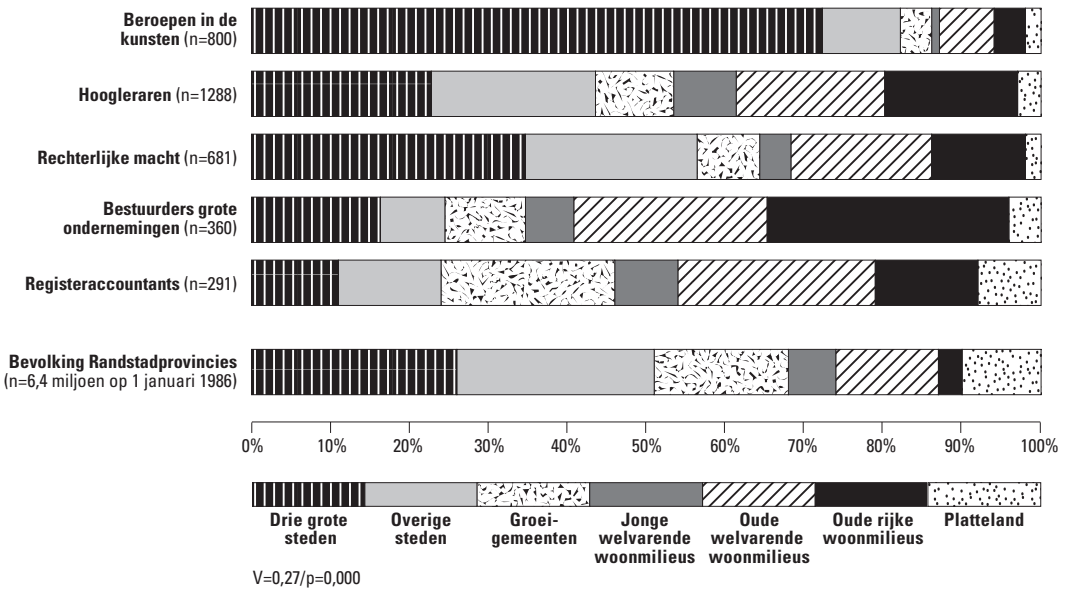
Allereerst bekijken we hoe de vijf geselecteerde elite-beroepen wonen. (In de tekst worden in dit verband twee figuren gepresenteerd, terwijl bijlage 3 de tabellen B3.03 tot en met B4.05 bevat met de exacte percentages.) In figuur 4.1 is hun verdeling over de typen gemeenten alias woonmilieus gegeven binnen het globale Randstad-gebied.

Het Randstad-gebied biedt in vergelijking met de rest van het land veel keuze naar woonmilieus. Dignum c.s. stelden vast dat er niet veel echte dorpen zijn, maar men vindt er grote steden, groeikernen en groeisteden, rijke oude suburbs en ook iets gewonere maar nog steeds betrekkelijk welvarende woongebieden van variërende ouderdom. Alle vier de stedelijke regio's (inclusief Utrecht) hebben dit bijna complete arsenaal te bieden, terwijl de grote steden zo dicht bij elkaar liggen dat forenzen op een ander stedelijk gebied ook mogelijk is.

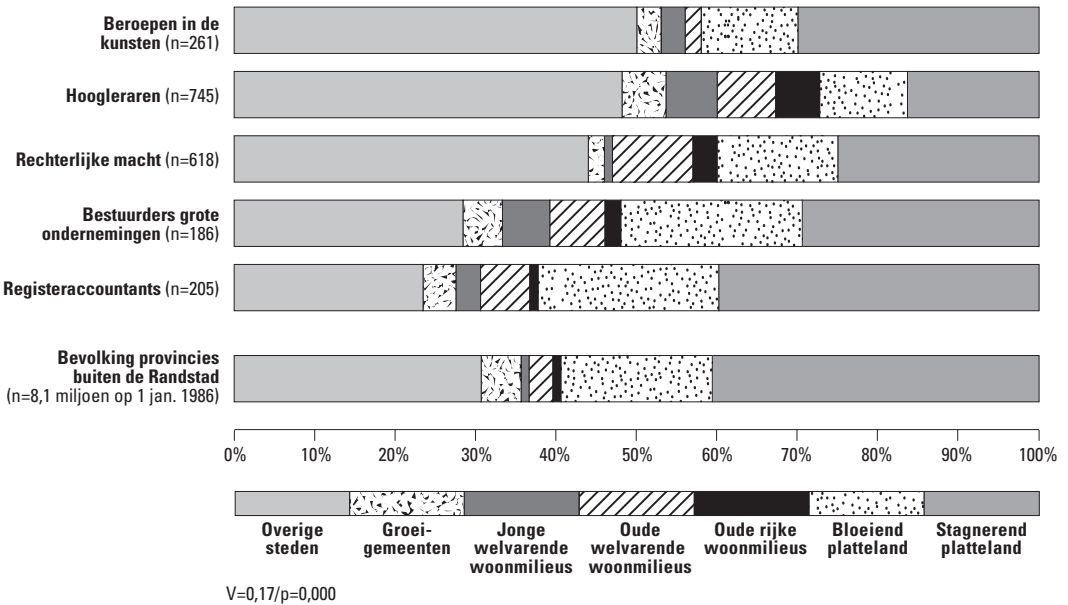
Het interessante is nu dat de uitkomsten in figuur 4.01 niet alleen verschillende patronen van woonmilieus per sector laten zien, doch zelfs *onderscheid naar beroep*. De geselecteerden uit de kunstensector wonen vooral in de grote steden – veel vaker dan de Nederlandse bevolking. Hun huishoudinkomen kan voor dat laatste geen verklaring zijn, want dat ligt hoger dan dat van het gemiddelde Nederlandse huishouden (zie hoofdstuk 5, tabel 5.02). Het blijkt verder dat de helft van de overheidssector (hoogleraren en rechterlijke macht) ook in de grote of kleinere steden woont. De verklaring daarvoor kan beslist niet zijn dat deze sectoren vaker dan de bedrijfs-economische sectoren in steden hun werk zouden hebben, want dat is niet het geval (zie Bijlage 3, tabel B3.06). Van de zakensector woont slechts een derde in steden, wat beduidend beneden het Nederlandse gemiddelde is.

Vergeleken met de gemiddelde bevolking van het Randstad-gebied wonen alle vijf de elite-beroepen vaker in rijke of welvarende gebieden. Dit is zelfs het geval voor de kunstensteroepen wanneer die buiten de grote steden wonen. Hun gemiddeld relatief lage inkomens lijken hen niet verhinderen om onder de rijken te wonen.

Figuur 4.01 Vijf elite-beroepsgroepen naar type woonmilieu (drie Randstadprovincies)

Figuur 4.02 De vijf beroepsgroepen naar type woonmilieu (provincies buiten de Randstad)

Binnen de zakensector drukken de leden van raden van bestuur van topondernemingen hun hoge positie uit door veel en veel vaker dan de vier andere beroepsgroepen te wonen in oude rijke gemeenten. Register-accountants blijken in feite in dit type woonmilieu ondervertegenwoordigd. Hun gemiddeld inkomen, dat in het algemeen dat van de sector overheid te boven gaat (zie ook hoofdstuk 5, tabel 5.02), blijkt register-accountants niet in de richting van de rijke oude suburbs te drijven. Karakteristiek voor de accountants is veel meer dat ze in groeigemeenten wonen, een milieu dat de andere elitaire beroepsgroepen minder aanspreekt.

Op dezelfde manier kan ook naar *Nederland buiten de Randstad* gekeken worden: zie figuur 4.02. Dignum c.s. stelden zelf al vast dat dit gebied als totaal *veel minder differentiatie in woonmilieu* laat zien: geen grote steden, zeer weinig groeikernen, en slechts een handjevol rijke oude suburbs. Kenmerkend zijn vooral de dorpen en allerlei kleinere steden. Dit is terug te zien in de verdeling van de totale woonbevolking over de verschillende woonmilieus in de rest van het land die ook in de tabel wordt gegeven. Het bijzondere van de verdeling van de vijf elite-groepen over dit gebied is dat hun onderlinge verschillen *veel globaler* zijn geworden en *slechts een tweedeling* tussen de culturele sector en de economische sector laten zien. Grosso modo woont in de dorpen de economische elite (zowel de accountants als de leden van raden van bestuur), terwijl in de steden en stadjes de culturele elite woont. Het is opmerkelijk dat de weinige rijke oude suburbs die er buiten de Randstad zijn (de categorie Vught, Haren), kennelijk niet de woonplaats bij uitstek zijn van bestuurders van grote bedrijven. Zou de dominantie van de 'hoge overheidsdienaars' aldaar van invloed zijn geweest op die keuze?

Concluderend: de grotere differentiatie in woonmilieus die kenmerkend is voor het dichtbevolkte verstedelijkte gebied in de Randstad, wordt gebruikt om expressie te geven aan de genuanceerde verschillen die tussen beroepen bestaan. In de periferie (waar minder milieu-differentiatie bestaat) zijn de verschillen die worden aangegeven veel globaler.

Het is duidelijk dat we moeten nagaan welke verschillen in expressieve woonkwaliteit precies tot uiting worden gebracht. Voor nader onderzoek dienen zich uitdrukkelijk aan: de regio Amsterdam (bevat met de stad zelf het hoogste aantal hoogleraren en het hoogste aantal kunstenaars van alle gemeenten) én de regio Den Haag (bevat met het rijke oude Wassenaar het hoogste aantal leden van raden van bestuur en met de stad zelf het hoogste aantal leden van de rechterlijke macht). Het is de bedoeling in elke regio een overeenkomstige reeks van typen woonmilieus in de steekproef op te nemen, zodat lifestyle én woonlandschap aldaar met elkaar vergeleken kunnen worden.

In een onderzoek als dit zou het echter onjuist zijn om 'de grote steden' als één woonmilieu op te vatten, want de intra-stedelijke verschillen (de verschillen tussen delen in de stad onderling) kunnen hoog oplopen. De bedoeling was al van vóór de start van het project om ten minste twee typen stadsmilieus in het veldwerk te vertegenwoordigen. Helaas was het niet mogelijk om de typologie van gemeenten ook toe te passen op gemeentelijke CBS-buurtcombinaties: die was niet beschikbaar, terwijl het vervaardigen van zo'n indeling zeer tijdrovend is. Een knelpunt is ook dat er op dit niveau weinig statistische gegevens bestaan.

Tabel 4.08 Een overzicht van paren van gemeenten en grootstedelijke buurten in de drie Randstedelijke provincies met maximale inkomenscontrasten (1989)

	% personen met besteedbaar inkomen < f 19.000,- per inkomens- verwerver	% personen met besteedbaar inkomen > f 32.600,- per inkomens- verwerver	x1000 = gemiddeld besteedbaar inkomen per inkomens- verwerver
Noordhollandse gemeenten			
HOOGST Bloemendaal	32	39	32
LAAGST Medemblik	42	16	22
(3e van onderen: Amsterdam)	44	17	23
<i>Amsterdam intern</i>			
HOOGST Apollobuurt	24	51	37
LAAGST Betondorp	58	9	19
Zuidhollandse gemeenten			
HOOGST Wassenaar	31	38	33
LAAGST Rotterdam	48	16	22
in LAAGSTE KWARTIEL: Den Haag	42	18	23
<i>Den Haag intern</i>			
HOOGST Marlot	18	68	54
LAAGST Schilderskwartier-Noord	65	5	18
<i>Rotterdam intern</i>			
HOOGST Molenlaankwartier	31	44	34
LAAGST Schiedmond	61	4	19
Utrechtse gemeenten			
HOOGST Abcoude	29	35	30
LAAGST Utrecht-stad	44	15	22
<i>Utrecht intern</i>			
HOOGST Tuindorp-Oost	21	46	33
LAAGST Wijk C + Grote Gracht	58		19
(beneden 6)			

Bron: CBS Wijk- en buurtregister 1993 (herziende oplage). Heerlen 1994 (de inkomensgegevens komen uit een steekproefonderzoek uit 1994)

Overwogen is nog om over te stappen op vier-cijferige postcode-gebieden, ruimtelijke eenheden waarover bij het commerciële marktonderzoek veel gegevens bekend zijn uit telefonische onderzoeken. Contact is daarover geweest met bureau GEOMARKT-PROFIEL B.V. te Weesp. Om twee redenen werd uiteindelijk van dat idee afgestapt. Ten eerste sluiten de grenzen van de postcode-gebieden aanzienlijk slechter aan bij de morfologische grenzen in de steden dan de CBS-buurtten en -buurtcombinaties. Ten tweede bleek bij een omrekeningsproef dat de door het marktonderzoek geschatte aantallen van de totale bevolking naar gebied te zeer en te onsystematisch afweken van de CBS-gegevens hierover, een lastig punt bij het aanwijzen van buurtconcentraties van de getalsmatig kleine elite-groepen. Daarom is uiteindelijk de voorkeur gegeven aan de CBS-indelingen.

Om te laten zien hoe scherp de intra-stedelijke verschillen kunnen zijn in verhouding tot de verschillen tussen gemeenten is in tabel 4.08 uit CBS-gegevens over inkomens een overzicht opgesteld van extreme gemeenten in de Randstad en extreme buurten c.q. wijken binnen elk der grote steden. (Omwille van de volledigheid zijn ook het Rotterdamse en het Utrechtse daarin opgenomen.) Uit dit overzicht blijkt dat binnen de gehele Randstad de scherpste contrasten worden gevormd niet tussen gemeenten, maar tussen buurten in Amsterdam en tussen buurten in Den Haag. Tevens blijkt dat deze twee steden buurten bevatten die in rijkdom aansluiten bij de allerrijkste woongemeenten van de drie provincies tezamen. De keuze van de gewesten Amsterdam en Den Haag wordt daarmee ondersteund.

Het was evenwel niet de bedoeling om uitsluitend te letten op economische middelen waarmee status kan worden aangegeven, zodat de gegevens in tabel 4.08 eigenlijk een te eenzijdig beeld geven. De interne geleding van de vier steden en met name die van Amsterdam en Den Haag moest daarom nader worden geanalyseerd om te beslissen welke twee soorten stadsmilieus in het veldwerk moesten worden betrokken.

Binnenstedelijke differentiatie in woonmilieus

In hoeverre woont in de grote steden de elite in eigen buurten? Bestaan er aparte buurten voor de economische elite en voor de culturele elite? Bestaan er aparte buurten voor de afzonderlijke beroepen van de culturele elite? We gaan dit na voor de vier grootste steden van Nederland en met name voor Amsterdam en Den Haag. Het is al min of meer duidelijk dat de getalsverhouding tussen de economische en culturele elite weinig, doch die tussen de afzonderlijke beroepen in de culturele sector in elk der steden sterk verschilt. Figuur 4.03 geeft daarvan ten overvloede het overzicht. Het promillage van de vijf beroepsgroepen op de totale bevolking (1994) is:

- Amsterdam 1,1;
- Rotterdam 0,4;
- Den Haag 0,5;
- Utrecht 0,5.

Voor elk der steden wordt nu nagegaan in hoeverre elke beroepsgroep geconcentreerd woont in elite-buurten, onderling en ten opzichte van de totale bevolking die er

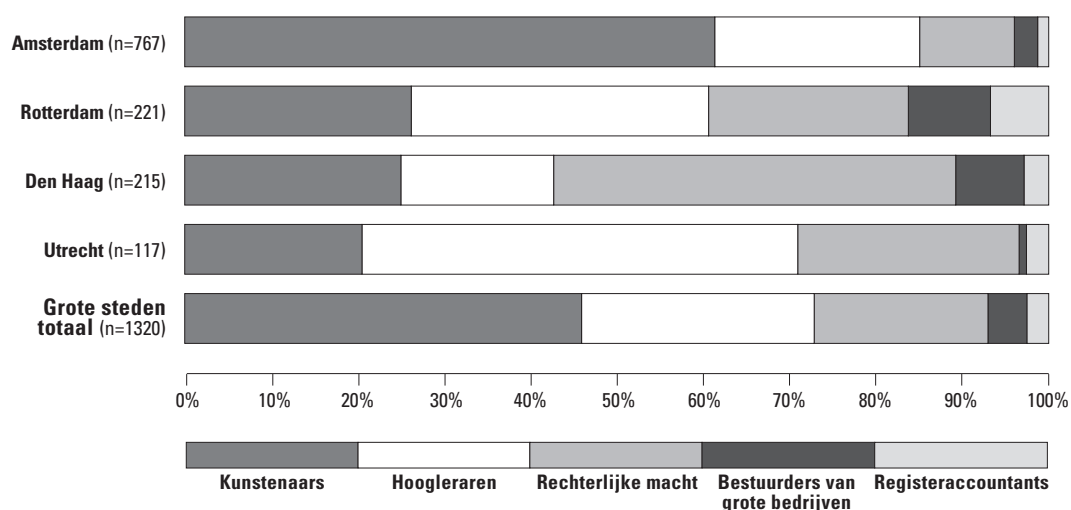
woont. Als elite-buurtten merken we aan buurtten met een oververtegenwoordiging van elite-beroepsgroepen. Als aantal elite-leden per wijk is genomen de som van de er wonende personen uit de vijf beroepsgroepen. De tabellen 4.09 a tot en met d. geven de concentraties aan.

Op de vraag welke beroepsgroepen het meest geconcentreerd in elite-buurtten wonen, kan een duidelijk antwoord worden gegeven. Binnen de stad wonen het meest elitair de bestuurders van grote bedrijven, gevolgd door de magistraten, terwijl de hoogleraren nog wat minder elitair wonen. Beoefenaren van de kunsten zijn hekken-sluiters, maar ook zij wonen tamelijk geconcentreerd in elite-buurtten. De aantallen register-accountants in de steden zijn eigenlijk te klein voor een dergelijke analyse. Accountants wonen niettemin minder geconcentreerd in elite-buurtten dan de bestuurders van grote bedrijven (die bijna uitsluitend in topbuurtten wonen). We vinden dit patroon heel duidelijk gemanifesteerd in Amsterdam en Den Haag, in Rotterdam is het wat zwakker, terwijl het in Utrecht (mede door de kleine aantallen van de economische beroepen) enigszins zoek is.

Het meest de aandacht trekt het duidelijke verschil in mate van elitair wonen tussen de rechterlijke macht en de hoogleraren, omdat tussen deze groepen geen essentiële verschillen in inkomen bestaan.

Een verschil tussen Amsterdam en Den Haag is dat in de meest elitaire buurtten van Den Haag de kunstenberoepen ten opzichte van de totale bevolking van de stad niet oververtegenwoordigd zijn, terwijl ze in de meest elitaire buurtten van Amsterdam viermaal zo vaak zijn aan te treffen. De grote aantallen beoefenaren van de kunsten in Amsterdam drukken hun stempel op het patroon aldaar. Het betekent ook dat de uitsortering tussen de beroepen onderling (met enerzijds de kunstenberoepen, anderzijds de bestuurders van grote bedrijven) in Den Haag aanzienlijk scherper is dan in Amsterdam.

Figuur 4.03 Elite-groepen in de vier grote steden

Tabel 4.09a Cumulatieve weergave van de mate waarin de vijf beroepsgroepen geconcentreerd wonen in elite-buurtten: Amsterdam*

% in Amsterdam wonend	kunsten-beroepen	hoog-leraren	rechterlijke macht	leden van raden v. bestuur	register-accountants	totale bevolking op 1-1-1993
in buurten met 5 of meer elite-leden op 1000 inwoners	20%	45%	64%	76%	60%	5%
in buurten met 2 of meer elite-leden op 1000 inwoners	59%	71%	83%	90%	70%	17%
in alle buurten met een elite-index > 100	79%	85%	90%	100%	90%	28%
in de stad als geheel	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	n=470	n=182	n=84	n=21	n=10	n=718487

* Aantal elite-leden per wijk is gelijk aan de som van zijn bewoners uit de vijf beroepsgroepen

Tabel 4.09b Cumulatieve weergave van de mate waarin de vijf beroepsgroepen geconcentreerd wonen in elite-buurtten: Den Haag*

% in Den Haag wonend	kunsten-beroepen	hoog-leraren	rechterlijke macht	leden van raden v. bestuur	register-accountants	totale bevolking op 1-1-1993
in buurten met 5 of meer elite-leden op 1000 inwoners	2%	32%	38%	71%	33%	2%
in buurten met 2 of meer elite-leden op 1000 inwoners	26%	58%	68%	94%	33%	7%
in alle buurten met een elite-index > 100	65%	82%	93%	100%	67%	21%
in de stad als geheel	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	n=54	n=38	n=100	n=17	n=6	n=444011

* Aantal elite-leden per wijk is gelijk aan de som van zijn bewoners uit de vijf beroepsgroepen

Tabel 4.09c Cumulatieve weergave van de mate waarin de vijf beroepsgroepen geconcentreerd wonen in elite-buurtten: Rotterdam*

% in Amsterdam wonend	kunsten- beroepen	hoog- leraren	rechterlijke macht	leden van raden v. bestuur	register- accoun- tants	totale bevolking op 1-1-1993
in buurten met 5 of meer elite-leden op 1000 inwoners	14%	49%	51%	67%	53%	3%
in buurten met 2 of meer elite-leden op 1000 inwoners	14%	58%	63%	81%	60%	4%
in alle buurten met een elite-index > 100	81%	88%	94%	95%	93%	24%
in de stad als geheel	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	n=58	n=76	n=51	n=21	n=15	n=598689

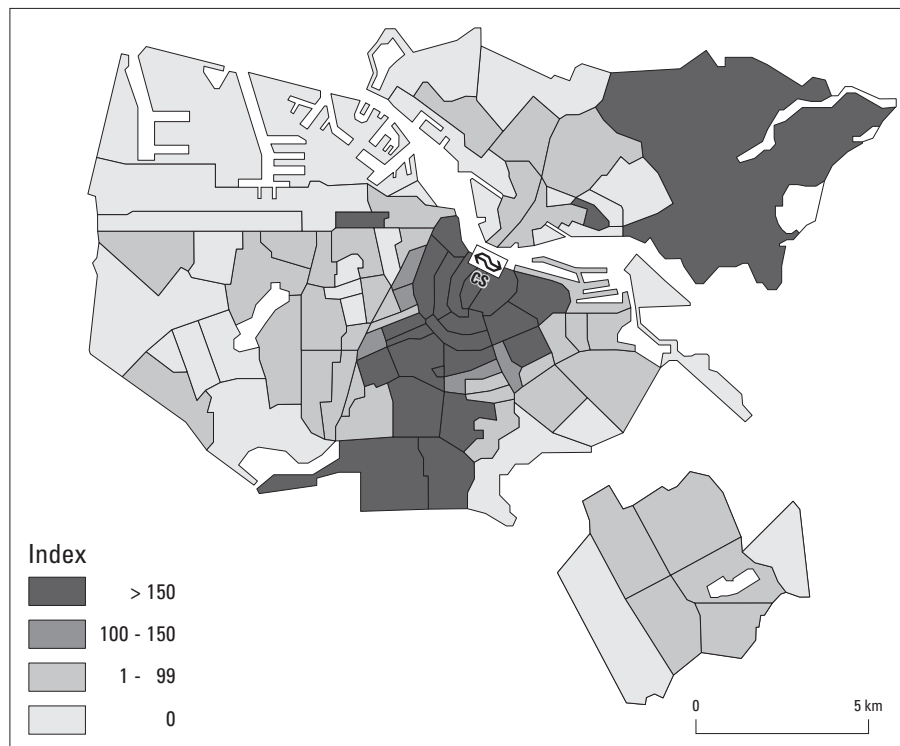
* Aantal elite-leden per wijk is gelijk aan de som van zijn bewoners uit de vijf beroepsgroepen

Tabel 4.09d Cumulatieve weergave van de mate waarin de vijf beroepsgroepen geconcentreerd wonen in elite-buurtten: Utrecht*

% in Utrecht wonend	kunsten- beroepen	hoog- leraren	rechterlijke macht	leden van raden v. bestuur	register- accoun- tants	totale bevolking op 1-1-1993
in buurten met 5 of meer elite-leden op 1000 inwoners	4%	22%	27%	0%	0%	1%
in buurten met 2 of meer elite-leden op 1000 inwoners	21%	47%	37%	100%	33%	5%
in alle buurten met een elite-index > 100	88%	95%	80%	100%	67%	28%
in de stad als geheel	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	n=24	n=59	n=30	n=1	n=3	n=236865

* Aantal elite-leden per wijk is gelijk aan de som van zijn bewoners uit de vijf beroepsgroepen

Figuur 4.04 Elitebuurten van Amsterdam

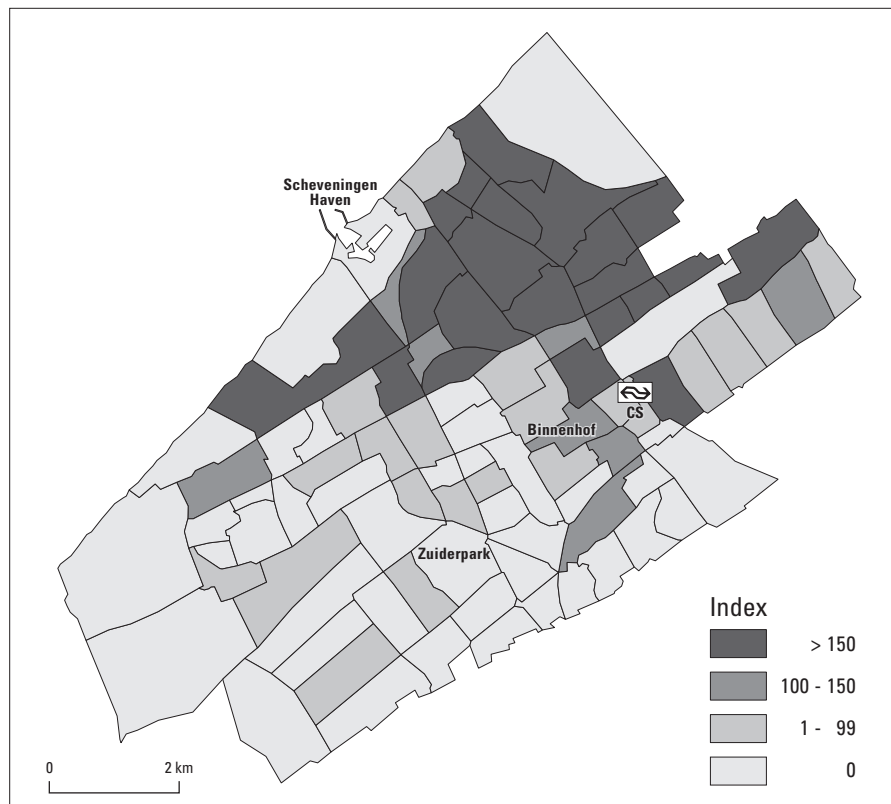

De figuren 4.04 en 4.05 zijn kaarten waarop de elite-buurten van Amsterdam en Den Haag aangegeven (de kaarten van Rotterdam en Utrecht staan in bijlage 3 als respectievelijk de figuren B3.03 en B3.04).

De duidelijkste patronen vindt men opnieuw in Amsterdam en in Den Haag. In Amsterdam tekent zich het reeds bekende sectorale patroon af waarin het centrum wordt verbonden met het zuidelijke gedeelte van de stad (zie Van Engelsdorp Gastelaars c.s. 1971 en Van Engelsdorp Gastelaars & Beek 1972). Heden ten dage blijkt de zuidsector zwak gespiegeld te worden in een enigszins elitaire sector in noord-oostelijke richting. Dit patroon is complementair aan de (deels voormalige) situering van de industrie- en havenactiviteiten en de erop aansluitende arbeiderswijken.

In Den Haag verschijnt een dwars door Den Haag lopende verdeling tussen elite- en niet elite-buurten die een rechte tweedeling vormt die loopt van Kijkduin tot aan Huis Ten Bosch. Deze tweedeling is terug te voeren op de bodemkarakteristieken van de Haagse ondergrond, te weten een verdeling in zandgrond (elite) en klei-/veengrond (niet elite). Deze wetenschap is uitstekend bekend bij veel gemeentelijke diensten in Den Haag en het aantonen van de historiciteit van dit patroon staat centraal in het proefschrift van Henk Schmal (1995).

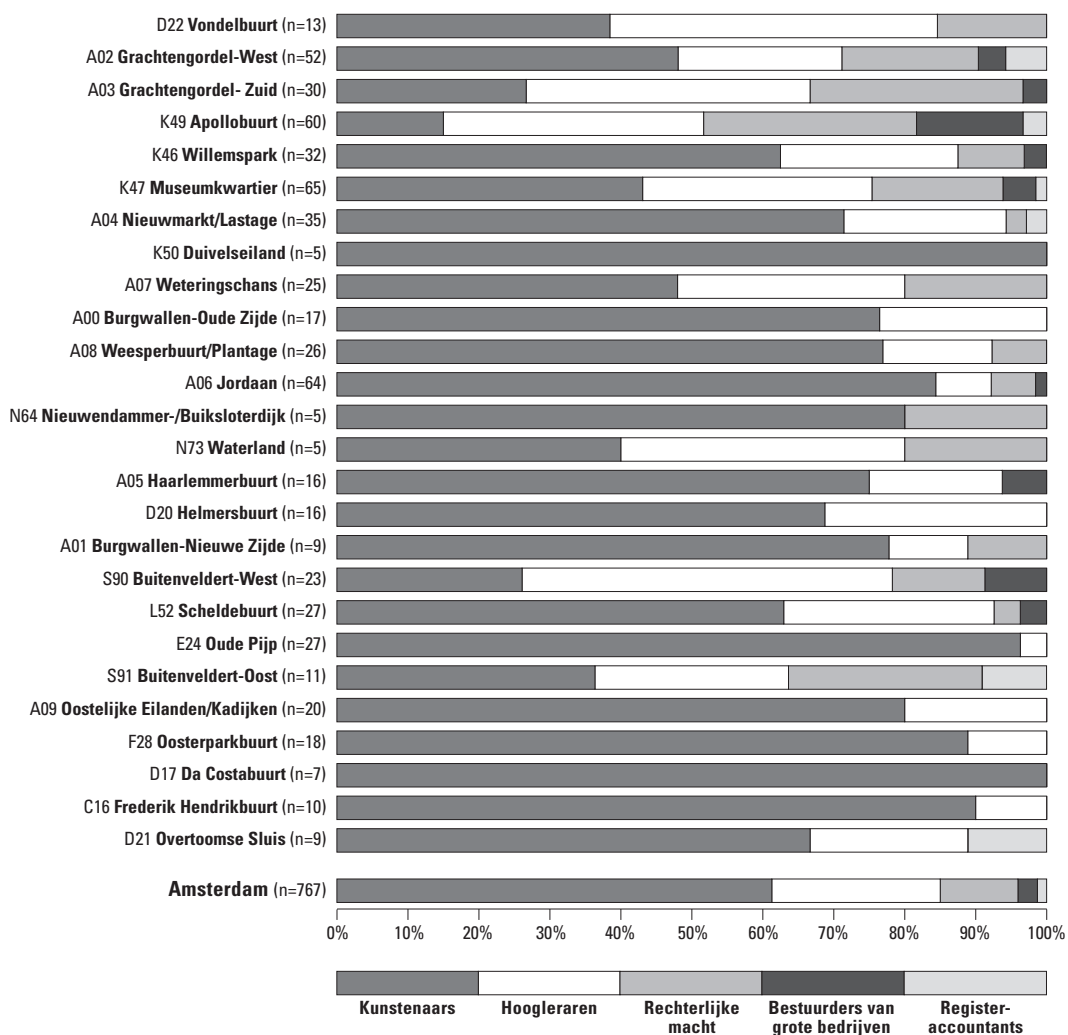
Figuur 4.05 Elitebuurten van Den Haag

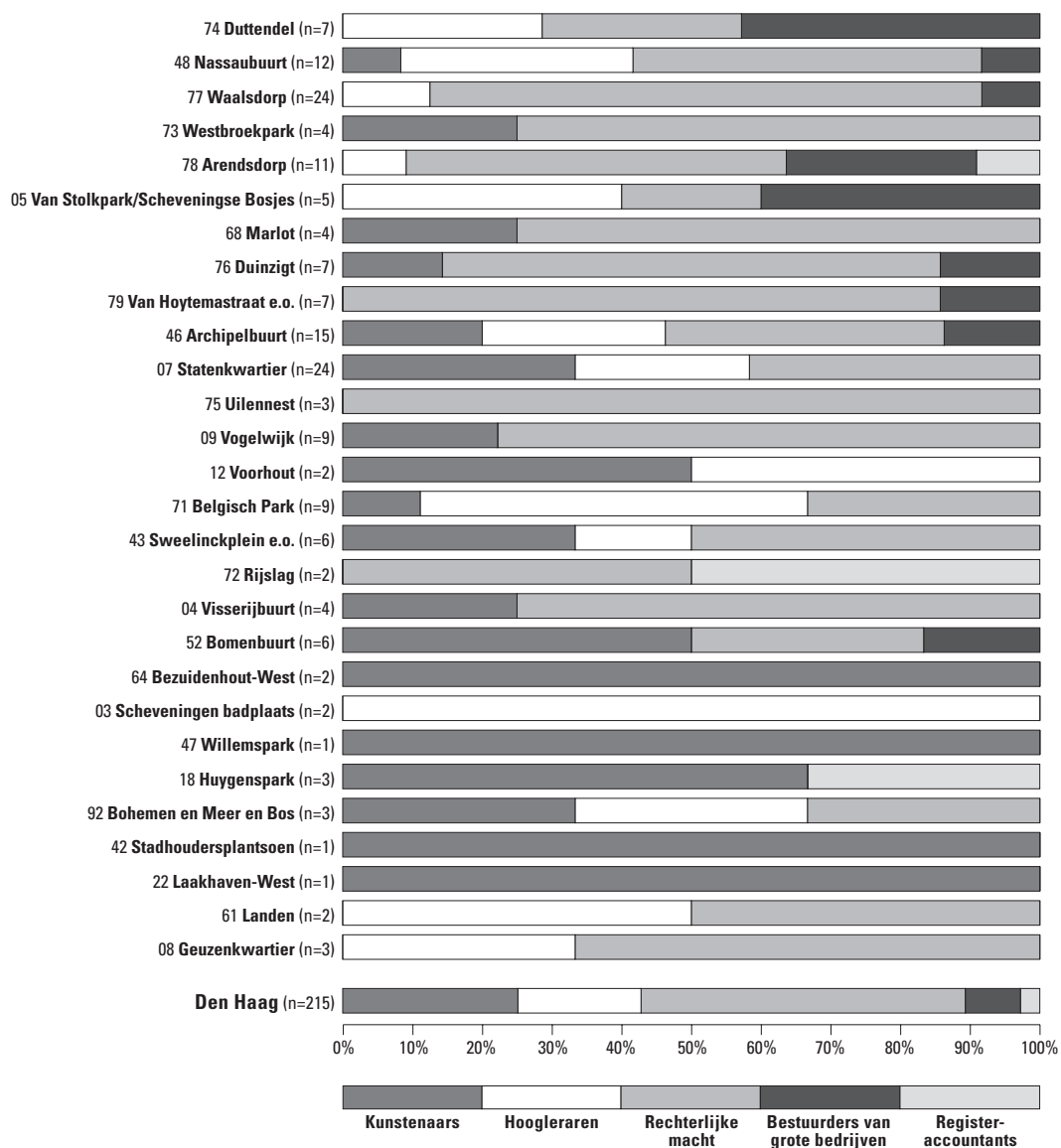
De gevallen Amsterdam en Den Haag werden verder uitgewerkt door statistische buurten (of buurtcombinaties) allereerst te rangschikken naar het promillage dat de 5 beroepsgroepen tezamen uitmaken van de totale bevolking van elke buurt (zie de figuren 4.06 en 4.07; de gegevens van Rotterdam en Utrecht staan in de bijlage in de figuren B3.05 en B3.06 en worden verder niet meer besproken). Aan de top tekenen zich van hoog naar laag drie clusters van buurten af:

- *De absolute top-stadsbuurt*: het mooie deel van de Amsterdamse grachtengordel, daterend uit de Gouden Eeuw en uniek in Nederland vanwege zijn hoge concentratie aan elite-beroepen (buurtcombinaties Grachtengordel-West en -Zuid). Dit gebied kent geen pendant in het Haagse, want de Haagse binnenstad is, ondanks de vestiging van kroonprins Willem Alexander aldaar, non-existent op de hier getoonde elite-woonkaart.

Figuur 4.06 Elitegroepen in buurten van Amsterdam

Figuur 4.07 Elitegroepen in buurten van Den Haag

- *De top-1 stadsbuurten*: goede buurten voornamelijk gebouwd in het interbellum: de Amsterdamse Apollobuurt en het Haagse stadsdeel Benoordenhout (met name Waalsdorp, Arendsdorp, van Hoytemastraat en Uilennest, waar de oudere Nassaubuurt, het nieuwere Duinzigt en de niet tot dat stadsdeel behorende, ietwat afwijkende buurt Duttendel op aansluiten).
- *De top-2 stadsbuurten*: goede buurten in hoofdzaak gebouwd rond 1900: het Amsterdamse Oud-Zuid, ook wel genoemd de Concertgebouwboulevard of Vondelparkbuurt (in feite de buurtcombinaties Museumkwartier en Willemspark) en de Haagse buurten Statenkwartier en Archipelbuurt (waarop de Bomenbuurt enigszins aansluit).

In Amsterdam woont ongeveer een derde van de vijf beroepsgroepen in deze drie topbuurten (tegen vijf procent van de doorsnee bevolking). In Den Haag woont ongeveer de helft van hen in de topbuurten (tegen tien procent van de bevolking).

- Als *subtop* zijn relevant een aantal centraal gelegen buurten in het oude centrum en buurten in de negentiende eeuwse gordel voor zover ze in ligging goed aansluiten bij het centrum en de boven vermelde topbuurten (onder meer Nieuwmarkt/Lastage, Jordaan en Helmersbuurt in Amsterdam; Willemspark en Huygenspark in Den Haag). Ik betitel deze als *bohème-wijken*.

De beroepsgroepen wonen in ongelijke mate geconcentreerd in deze buurten. Kunstenberoepen wonen, zoals al opgemerkt, het minst geconcentreerd in elite-buurten (vooral beeldende kunstenaars treft men er weinig), doch als ze er wonen is dat, afgezien van de bohème-wijken, meestal in top-2 buurten. Hoogleraren wonen wat meer geconcentreerd in elite-buurten, verhoudingsgewijs ook wat vaker in top-2 buurten en verder ook in 'de bohème'. De rechterlijke macht woont in vrij hoge mate in de topbuurten geconcentreerd en is verhoudingsgewijs het meest aan te treffen in de absolute topbuurt en in de top-1 buurten. Wat de bestuurders van grote bedrijven aangaat: als ze al in de stad wonen, dan blijken ze vooral in dezelfde buurten te vinden als de rechterlijke macht.

Waarom juist deze buurten in deze volgorde en met deze bewoningspatronen op deze manier uit de bus komen, zal nog nadere uitleg en misschien ook nog wel extra studie buiten dit onderzoek vragen. Het is onmogelijk om voor al deze buurten op dit moment een indringende morfologische schets te geven. Ik geef daarom een voorlopige kenschets van de verschillen in de aard van de bebouwing en de achtergrond van de clusters, te weten de absolute top-elite-buurt, de top-1 buurten en de top-2 buurten. Een uitgebreidere beschrijving en beschouwing volgt in hoofdstuk 7.

Met verwijzing op voorhand naar de foto's van beide clusters in hoofdstuk 7 mag voorlopig worden vastgesteld *dat er een redelijke overeenstemming bestaat tussen de drie typen buurten naar dichtheid (naar mate van stedelijkheid), doch dat de korrelgrootte ervan, de geleidingswijze der bouwvolumes, verschillend is*. Zou men op grond van overeenstemming in bewoning een overeenstemming in geleidingswijze verwachten tussen enerzijds de absolute topbuurt en anderzijds de top-1 buurten, dan volgt hier de eerste teleurstelling: die overeenkomst in basisvorm bestaat eenvoudigweg niet. De lange doorlopende wanden van de zeventiende-eeuwse grachten bestaan namelijk uit talloze

aan elkaar geschakelde individuele panden die vaak geaccentueerd zijn door puntgevels. Kortom: het gebied kent bepaald een fijne korrel. De top-1 buurten die vooral rond 1930 gebouwd zijn (in beide steden volgens een plan van Berlage) laten een tamelijk grove korrel zien. De bij de top-2 buurten dominante bouw van rond 1900 toont daarentegen weer een fijnere korrel.

Een verschil dat wél spoort met het verschil in bewoning is gelegen in de *bewoningsgeschiedenis* van drie typen buurtenbuurten. Zowel de absolute topbuurt als de top-1 buurten hebben sinds hun bestaan vrij continu tot de top behoord. Dit in tegenstelling tot de top-2 buurten, oorspronkelijk ook goede buurten die echter naar bewoning en naar bouwkundige staat door langdurige kamerbewoning en slecht onderhoud waren afgezaakt, maar er vanaf de jaren zeventig-tachtig weer bovenop zijn geraakt. Dit proces, dat met *gentrification* wordt aangeduid, doet zich voor in centraal-stedelijke gebieden (Cortie & Van de Ven 1981). Genoemde top-2 buurten in beide steden staan bij stadsonderzoekers bekend als *gentrification-gebieden*.

Het verdere onderzoek zal zich toespitsen op de twee typen buurten die zowel in Amsterdam als Den Haag voorkomen en die naar stijl als representant kunnen gelden voor respectievelijk de Gesellschaft en de Gemeinschaft. Niettemin zal aan het eind van het onderzoek teruggekomen moeten worden op de Grachtengordel.

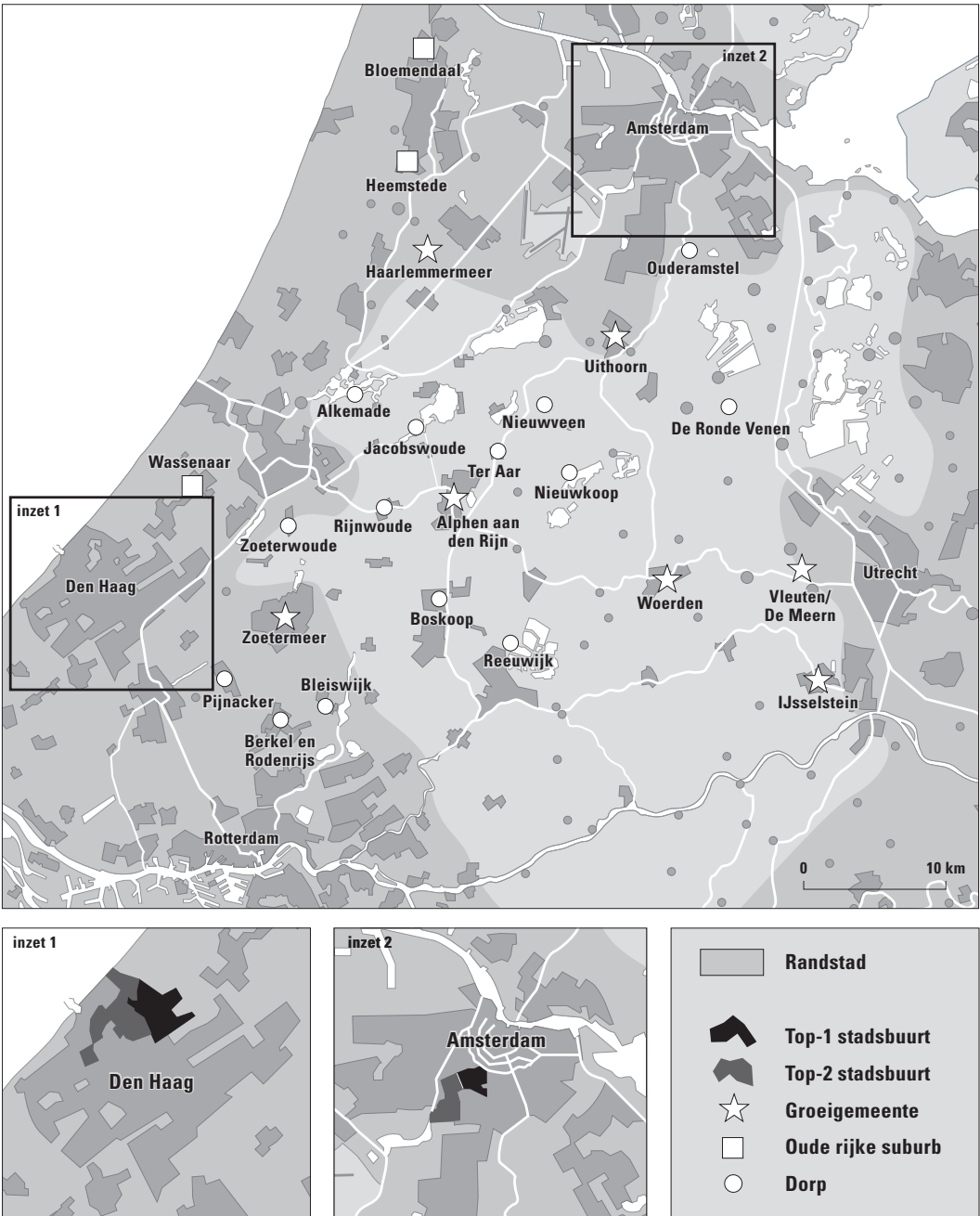
In de nu komende onderzoeksgedeelten wordt een uitgebreide vergelijking gemaakt tussen de Berlagebuurten en genoemde *gentrification-buurten*: kan verschil in smaak in het algemeen (in lifestyle) een reden zijn dat deze twee typen stadslandschappen verkozen zijn door verschillende beroepsgroepen binnen de culturele sector? De neutrale aanduiding met top-1 en top-2 zal tot aan hoofdstuk 7 gehandhaafd blijven.

De steekproefgebieden

In welke gebieden is het veldwerk-onderzoek gesitueerd? Gezocht is naar een concentratie van het onderzoek binnen twee regio's. In elke regio moest een overeenkomstige reeks van typen woonmilieus worden aangewezen. Er is gekozen voor concentratie van de onderzoeksgebieden binnen regio's omdat het niet de bedoeling was om verschillen tussen ver uiteenlopende gewesten te onderzoeken. Het gaat bij ons onderzoek immers vooral om de keuzen en de afwegingen die verschillende soorten beroepsgroepen in principe maken tussen milieus binnen één woon-werkgewest. Dat de keuze voor de elite *niet altijd* binnen het gewest valt (op topgemeenten, zo blijkt uit hier niet getoonde woon-werk gegevens, wordt erg vaak over grote afstanden gependeld) maakt een gewestelijke benadering nog niet overbodig.

Het mag duidelijk zijn dat uiteindelijk ook gewesten van elkaar kunnen verschillen naar samenstelling van de elite, maar anderzijds mag verwacht worden dat de woonpatronen van de elite binnen elk gewest ook overeenkomstige uitsorteringen naar woonmilieu en naar woonlandschap vertonen. Door in twee reeksen woonmilieus, gelegen in twee voor de elite bijzondere gewesten, onderzoek te doen werd het mogelijk om a. meer inzicht te krijgen in de extra expressie van expliciete topwoonlandschappen, b. om algemene uitspraken over gewesten te doen. Dat de uiteindelijke plaatsen niet altijd precies binnen de regio's vallen is daarbij geen probleem.

Figuur 4.08 De gebieden in het interviewonderzoek

Het veldwerk werd gehouden in vijf voor de beroepsgroepen karakteristieke typen woonmilieus: twee stedelijke speciaal om de kunstensector en de overheidssector te belichten, twee niet-stedelijke voor het bedrijfsleven alsmede een vijfde als strategische aanvulling. Dit zijn achtereenvolgens (zie ook figuur 4.08):

- *top-1 stadsbuurten*: het typische woonmilieu voor de rechterlijke macht met Apollobuurt (Amsterdam) en Benoordenhout en omgeving (Den Haag);
- *top-2 stadsbuurten*: het typische woonmilieu voor hoogleraren (wanneer ze in de stad wonen en voor literatoren met Oud-Zuid (Amsterdam) en Statenkwartier plus Archipelbuurt en verwante buurten (Den Haag);
- *groeigemeenten*: een zeer typisch woonmilieu voor register-accountants met de Haarlemmermeer, Uithoorn, Woerden, de Meern (regio A'dam) en Zoetermeer plus Alphen aan den Rijn (regio Den Haag);
- *rijke oude suburbs*: het meest typische milieu voor leden van raden van bestuur met Bloemendaal (is inclusief Aerdenhout), Heemstede (regio Amsterdam) en Wassenaar (regio Den Haag);
- *dorpen*: toegevoegd om een contrast te verkrijgen van een milieu met lage stedelijkheid in vergelijking tot de vier meer stedelijke milieus, en óók omdat de economische elite op dorpen buiten de Randstad blijkt te pendelen. Genomen zijn gemeenten die zo veel mogelijk in het Groene Hart zijn gelegen of in de landelijke gebieden daar direct aan grenzend van de typen 'bloeiend of stagnerend platteland' aangevuld met een aantal 'jonge welvarende gemeenten' (zie figuur 4.08). Dit laatste type is bij de dorpen getrokken omdat dit meestal om dorpen gaat die tamelijk recent een expansie in de vrije sector ondergingen.

Met dit adressenonderzoek alleen al zijn tal van verbanden aan het licht gekomen, die op zichzelf aanwijzingen bevatten over de aard van de expressie van de beroepsgroepen in hiërarchische zin. De interpretaties zijn echter summier gehouden in afwachting van de gegevens uit het verdere onderzoek die in de volgende hoofdstukken ter sprake komen.

Van een structurele typering der beroepsgroepen naar een structurele typering van de woonmilieus

Smaakaspecten in engere zin komen pas tot uitdrukking als ze merkbaar zijn in het sociale verkeer: ten eerste bij directe visuele of andere zintuiglijke waarneming en ten tweede in de verbale communicatie: door het noemen van hun namen of door zinspelingen erop. Deze direct waarneembare smaakverschillen vormen echter het topje van een ijsberg. Om een beter begrip te krijgen van de betekenis van smaakpatronen moeten we eerst het fundament ervan blootleggen: de factoren die vanuit de beroepssituatie of vanuit het totale pakket van middelen richting geven aan het materiële bestaan van de beroepsgroepen. Bij dat laatste moeten we denken aan de investeringen in tijd, ruimte en geld die karakteristiek zijn niet alleen voor de leden van een beroepsgroep maar ook voor die van *hun huishoudens*. Ook typerende verdelingen en verschillen in investeringen tussen de afzonderlijke leden van zo'n huishouden vallen daaronder. Dit is wat meestal wordt aangeduid als *de leefwijze*. Van belang is nu om te ontdekken welke verschillende principes uit de leefwijze op hun beurt vormgeven aan de communicatieve kant van het leven. Die vormgeving ten behoeve van de communicatie zelf gebeurt dan weer doordat in aanleg steeds een keuze wordt gemaakt in een reeks van tweedelingen (zie de behandeling van Bourdieu's smaaktheorie in hoofdstuk 2).

In dit hoofdstuk wordt deze tussenstructuur, de leefwijze, verkend door op te sporen hoe het verschil tussen de culturele kant van de samenleving en de economische kant hier een vorm vindt. Dit gebeurt in drie stappen.

Stap 1 – In de nu volgende paragraaf ga ik na hoe de samenstelling is van het pakket van middelen waarover de vier beroepsgroepen beschikken om sociale status aan te geven (opleiding, inkomen, afkomst). Zonder dit voorwerk is een interpretatie van hun smaak voor wonen in een Bourdieu-aanpak onmogelijk. Anders dan Bourdieu echter behandel ik de omvang en de samenstelling van het pakket aan middelen dat *de partner* aan het huishouden van de beroepsbeoefenaar toevoegt heel zorgvuldig apart. Juist in verband met het wonen en de smaak voor wonen moet worden nagegaan hoe de middelen-verhouding *binnen het huishouden* ligt. Nagegaan moet worden in welke huishoudens daarin symmetrie en in welke asymmetrie in middelen tussen de partners (meestal nog steeds tussen man en vrouw) overheerst. Op die manier kan een grondslag voor esthetische verschillen naar boven komen, die zouden samenvallen met een keuze voor een in dit opzicht meer symmetrische Gemeinschaft en een meer asymmetrische (of misschien zelfs wel hiërarchisch te noemen) Gesellschaft.

Stap 2 – In de paragraaf daarna wordt aandacht gegeven aan de tussenstructuur: aan de leefwijze. Er wordt een beschrijving gegeven van wat voor de bestudeerde beroepsgroepen specifiek is in hun tijdsbestedingen aan wonen en werken, aan hun gebruik

van de ruimte in huis, in de keuze van hun woonadres, hun investeringen in woonruimte binnen en in woonruimte buiten en ten slotte hun investeringen in verplaatsingsmiddelen.

De leefwijze wordt gefixeerd door materiële investeringen: in huizen van een bepaalde grootte al of niet met een tuin erbij in bepaalde topografische of in bepaalde typen plaatsen, woonmilieus of woonlandschappen. Ook vervoermiddelen vormen zo'n gerichte investering. Het gaat er in dit hoofdstuk om deze tamelijk algemene categorieën goederen kwantitatief-vergelijkend voor de vier beroepsgroepen in kaart te brengen. Om het betoog niet al te abstract te maken wordt allereerst gezien waarin de vier beroepsgroepen zoal geïnvesteerd hebben.

Ook voor de uiteindelijke smaak op het gebied van de kunst is het mogelijk zo'n investeringscategorie in de leefwijze aan te wijzen. Informatie wordt hier verstrekt niet over smaak op het gebied van de kunst zelf (dat komt aan de orde in hoofdstuk 6) maar over het niveau van kennis van kunst. Kunstkennis kan worden opgevat als een vorm van gerichte investering (of in ieder geval als het resultaat daarvan).

Concrete verschillen in tijdsbesteding en ruimtegebruik rond het wonen komen daarna aan de orde. Centraal staat de wijze waarop de scheiding tussen wonen en werken per beroep gestructureerd is. Vermoed wordt dat dit licht kan werpen op de aard van de investeringen. We gaan na bij welke groepen er van weinig scheiding sprake is en bij welke groepen er juist een duidelijke scheiding in dat opzicht bestaat. Een duidelijke scheiding (of tegenstelling) tussen 'het domein van werken en het domein van wonen' en 'man=werksfeer tegenover vrouw=woonsfeer' alsook 'woonsfeer=geen zakelijke arbeidsverhoudingen tegenover werksfeer=wel zakelijke arbeidsverhoudingen', past vooral in een 'gesellschaftlich' smaakpatroon.

De veronderstelling dat er fundamenteel verschil tussen de maatschappelijke sectoren bestaat, zal het moeten opnemen tegen andere voorstellingen van zaken. In de eerste plaats moeten we nagaan in hoeverre de 'met elkaar samenhangende status-set' nog steeds overheerst, dat wil zeggen dat opleiding, inkomen en afkomst covariëren en samen de uitsortering in woonpatronen veroorzaken.

Er is nog een andere mogelijke verklaring die de aandacht verdient. In de benadering die Nederlandse sociologen van Bourdieu geven (zie hoofdstuk 2) wordt het verschil in sectoren in hoofdzaak gezien als een schema waarin slechts opleidings*hoogte* en inkomens*hoogte* op elkaar inwerken om gedrag, bezit, houdingen en voorkeuren te bepalen. Deze benadering moet worden vergeleken met de visie dat inhoudelijke verschillen tussen beroepen of tussen maatschappelijke sectoren in elk geval óók effect hebben. Indien de eerstgenoemde voorstelling juist zou zijn dan zou met de gegevens uit onze steekproef (waarin variaties in opleidings*hoogte* flink aan banden gelegd zijn) met name de *hoogte van alles wat materiële investeringen vereist* steeds en sterk met de *inkomenshoogte* moeten samenhangen.

Stap 3 – Daarna volgt een paragraaf waarin het wonen centraal staat. Nagegaan wordt welke rol de woonmilieus zouden kunnen hebben in het herbergen of in het accentueren van de in de twee eraan voorafgaande paragrafen gevonden verschillen in middelen of in leefwijze. Het was immers zo, dat vier van de vijf woonmilieus elk het voor-

keursmilieus waren elk van een speciale beroepsgroep. De vraag is of het misschien zo is dat de verschillen tussen die beroepsgroepen in feite óók zijn aan te wijzen bij de *gezamenlijke* elitaire bewoners van deze woonmilieus, *en misschien wel in versterkte mate, namelijk doordat er uitsortering plaatsvindt*. Nadat dezelfde informatie die eerst in tabellen voor de vier beroepsgroepen is gegeven ook in tabellen voor de vijf woonmilieus is gepresenteerd, wordt een begin gemaakt om althans de mate van stedelijkheid van de woonmilieus in verband te brengen met de *inhoudelijke aard van beroep en opleiding* der beroepsgroepen: gericht op de culturele kant van de samenleving dan wel op de materiële kant ervan.

Stap 3 bis – De juistheid van deze aanzet wordt vervolgens nog eens gecontroleerd aan de hand van uitsluitend de groep van *hoogleraren*. Zoals bekend werd uit het adressenonderzoek (hoofdstuk 4) wonen hoogleraren tamelijk verspreid over de woonmilieus van het veldwerk. Onder andere zal worden nagegaan in hoeverre *verschil in facultaire richting* verantwoordelijk is voor die spreiding.

Stap 4 – Nadat de lezer er op die manier van overtuigd geraakt is dat ook de aard van beroep en opleiding tot het pakket van middelen behoort, stel ik aan het slot van dit hoofdstuk *een typologie van woonmilieus* op die gebaseerd is op een verschil in middelen dat de bewoners van de woonmilieus kenmerkt.

Tabel 5.01 De verdeling van de respondenten over de vier beroepsgroepen en de vijf typen woonmilieus (respectievelijk absoluut, horizontaal en verticaal percentage)

	literatoren	hoogleraren	leden raden van bestuur	register- accountants	totaal
Top-1 stadsbuurten	3	15	13	3	n=34
	9	44	38	9	15%
	11	17	21	5	
Top-2 stadsbuurten	17	18	4		n=29
	44	46	10		17%
	63	21	6		
Groeigemeenten	4	17	14	19	n=54
	7	32	26	35	23%
	15	19	22	34	
Oude rijke suburbs	3	20	22	18	n=63
	5	32	35	29	27%
	11	23	35	32	
Dorpen		18	10	16	n=44
		41	23	36	19%
		21	16	29	
Totaal	n=27	n=88	n=63	n=56	n=234
	12%	38%	27%	24%	100%

Tabel 5.02 Gegevens over het middelenbezit van vier elitaire beroepsgroepen

	literatoren	hoogleraren	leden raden v. bestuur	register- accountants	V of èta	p
De eigen middelen van de beroepsbeoefenaar						
opleiding					0,45	0,000
% lager dan hbo	17	-	5	-		
% hbo en hbo+	29	-	23	62		
% wo en wo+	54	100	73	38		
totaal	100%	100%	100%	100%		
<i>inkomen</i>						
gem. bruto jaarinkomen v.h. huishouden (x fl 1.000,-)	91	220	485	295	0,62	0,000
<i>anciënniteit</i>						
prestige beroep vader (Sixma & Ultee-schaal)					0,19	0,008
% laag (cat. 1+ 2)	42	35	27	52		
% midden (cat. 3)	50	32	45	37		
% hoog (cat. 4)	8	33	28	12		
totaal	100%	100%	100%	100%		
Bijdrage in middelen door partner						
% wonend met een partner	67	91	100	95	0,34	0,000
<i>opleiding partner</i>						
					0,29	0,000
% lager dan hbo	44	24	44	76		
% hbo en hbo+	33	35	25	18		
% wo	22	41	31	6		
totaal	100%	100%	100%	100%		
<i>bijdrage van partner aan het huishoudinkomen</i>						
% van wie partner werkt	67	54	26	22	0,34	0,000
<i>anciënniteit partner</i>						
prestige beroep schoonvader					0,13	0,328
% laag (cat. 1)	31	8	12	23		
% midden (cat. 2 + 3)	56	61	57	63		
% hoog (cat. 4)	13	31	31	15		
totaal	100%	100%	100%	100%		
N=234	n=27	n=88	n=63	n=56		

Bij de interpretatie van de tabellen in hoofdstuk 5 én 6 kunnen we er van uitgaan dat de vier beroepsgroepen in voldoende mate vertegenwoordigd zijn in elk woonmilieu en ook dat in iedere beroepsgroep de vijf typen woonmilieus voldoende vertegenwoordigd zijn. Op deze wijze kunnen we uitspraken doen over de samenhang tussen variabelen binnen deze eenheden. Dat is ook de enige manier waarop deze tabellen mogen worden gelezen, omdat, zoals al eerder uiteengezet is, het onderzoeksdesign niet gebaseerd is op een de populatie weerspiegelende steekproef. De samenstelling van de steekproef naar absolute aantallen en percentages in twee richtingen wordt gegeven in tabel 5.01.

De middelen die de elitaire beroepsgroepen hebben om status mee aan te geven

In tabel 5.02 staan de middelen genoemd die beschikbaar zijn om status mee aan te geven in hun geoperationaliseerde vorm: het niveau van opleiding, het niveau van inkomen en de anciënniteit in de bourgeoisie. Dit alles wordt gegeven zowel voor de beroepsbeoefenaar zelf als voor diens partner, indien die aanwezig is. In plaats van aparte inkomens werd om praktische redenen gevraagd naar het huishoudinkomen, waarbij apart is aangegeven of de partner daaraan wel of niet heeft bijgedragen. De anciënniteit in de bourgeoisie is gemeten door het door de respondent opgegeven beroep van diens vader en van diens schoonvader te rangschikken in een beroeps-prestigeschaal.

Gekozen werd daarbij voor de eendimensionale prestigeschaal voor Nederland van Sixma en Ultee (1983). Dit is de meest recente opvolger van de prestigeschaal die Van Heek voor Twente gebruikte (Van Heek & Vercruysse 1958) en die in 1962 door Van Tulder voor Nederland werd gehanteerd. Na enige afweging ging de voorkeur uit naar deze eendimensionale schaal van 117 referentie-beroepen om de verslaglegging over de vorige generatie zo eenvoudig mogelijk te houden. Bovendien handhaaft Bourdieu bij het aangeven van de recrutering van zijn beroepsgroepen eveneens de eenvoudige horizontale strata: 'classes populaires', 'classes moyennes' en 'classes supérieures' (Bourdieu 1979: 140-141; vertaald in figuur 2.01). Overigens is bij de bewerking van de gegevens wel degelijk geëxperimenteerd met de toen meest recente tweedimensionale (culturele en economische) hiërarchische beroepsindeling van De Graaf & Kalmijn (1995). Deze experimenten zijn gestaakt omdat met deze laatste indeling, bestaande uit 74 dubbel geklasseerde referentie-beroepen, beduidend meer uitval ontstond.

Bij de behandeling van het niveau van onderwijs werd niet helemaal het aantal jaren van genoten onderwijs als maatstaf aangehouden. Dat zou dan name inhouden dat alle register-accountants met een in-company-opleiding, gezien de lange duur ervan, in de hoogste categorie terecht zouden komen. Vastgehouden is aan de gebruikelijke cesuur tussen hoger onderwijs en een universitaire opleiding met als motivatie dat de laatste in het algemeen een bredere vorming zou verschaffen, iets dat met het oog op het theoretisch kader van belang werd geacht.

Allereerst gaan we na of de criteria die we bij de keuze van de beroepsgroepen voor ogen hadden blijken overeen te komen met de werkelijkheid.

Ten aanzien van *de eigen opleiding* is duidelijk dat veruit de meesten voldoen aan het criterium dat ze hbo of meer hebben. Ook het vooraf onbekende niveau van de leden van raden van bestuur blijkt daaraan te voldoen. Het opleidingsniveau van de literatoren is vergeleken daarmee laag. Aan de extreem culturele kant van de samenleving zou men volgens Bourdieu immers zeer hoge opleidingsniveaus mogen verwachten. Dit is al een teken dat het bepaald niet alleen gaat om het niveau, maar ook om de inhoud van de opleiding.

Kijken we naar *de bruto-huishoudinkomens*, dan zijn er grote verschillen te zien, gemiddeld ruwweg:

- één ton bij de literatoren;
- twee ton bij de hoogleraren;
- drie ton bij de register-accountants; en
- vijf ton bij de leden van raden van bestuur.

De hoogste twee inkomensgroepen behoren tot de economische sector, de laagste twee tot de culturele. Achteraf is dit de verzekering dat de huishoudens van *alle* onderzochte beroepsgroepen (zoals verondersteld werd) ook werkelijk behoren tot dát gedeelte van de Nederlandse bevolking dat, gezien zijn financiën, de ruime mogelijkheid heeft gehad om zijn voornaamste woonvoorkeuren op de woningmarkt te hebben gerealiseerd. Ter vergelijking: in 1995 bedroeg het bruto modaal inkomen in Nederland slechts een weinig meer dan een halve ton!

De eigen afkomst toont in elk geval datgene waarop we gerekend hadden in de economische sector bij de steekproefsamenstelling: de leden van raden van bestuur zijn gemiddeld van hogere afkomst dan de accountants. Voor de twee culturele beroepen, waarvoor geen verwachtingen bestonden, constateren we dat de hoogleraren van hogere afkomst zijn dan de literatoren. Verder blijkt dat de afkomst der hoogleraren en die der leden van de raden van bestuur vergelijkbaar is, terwijl de afkomst der accountants in niveau overeenkomt met die der literatoren (zij het dat de laatste groep een weinig hoger scoort).

Vergelijken we de pakketten middelen die de partners inbrengen, dan valt op dat hun afkomst per beroep ongeveer een vergelijkbaar en bijpassend verschil te zien geeft: ook de partners van hoogleraren en van leden van raden van bestuur hebben een hoger niveau van afkomst dan de partners van accountants en literatoren.

Met *de opleiding van de partner* is het heel anders gesteld. Weliswaar hebben binnen hun eigen sector de hoogleraren en de raden van bestuur de hoogst opgeleide partners, dat neemt niet weg dat het verschil tussen de sectoren als geheel nogal groot is.

Of partners bijdragen aan het huishoudinkomen hangt niet lineair van de inkomenshoogte af en hangt ook niet geheel af van het opleidingsniveau van de partner, ook al hebben die beide factoren veel invloed. Doorslaggevend is of de beroepsbeoefenaar behoort tot de culturele sector van de samenleving (de kunstensector of de ambtelijke sector) of tot de economische sector (het bedrijfsleven). Dat partners van literatoren naar verhouding het vaakst eigen inkomsten hebben zal mede veroorzaakt zijn doordat onder de ondervraagde literatoren ruim één derde vrouwelijke beroeps-

beoefenaren, terwijl bij de overige beroepsgroepen uitsluitend mannen werden onder-
vraagd. Dat mannelijke partners werken is iets dat in de lijn der verwachting ligt.

Ten slotte het beroep dat als *vijfde beroepsgroep* was gekozen maar niet werd onder-
vraagd: de leden van *de rechterlijke macht*. We vergelijken hen vooral met de groep der
hoogleraren, omdat beide beroepen uit de culturele, in het bijzonder de ambtelijke
sector zijn. Met de verstrekte gegevens van de VvR over de functieverdeling en sala-
riëring binnen de rechterlijke macht kunnen we stellen dat in 1994 het persoonlijke
salarisniveau van een lid (en niet zijn huishoudinkomen) ligt tussen de 1 en 1,5 ton, een
niveau waar slechts een klein percentage bovenuit komt. Gezien het relatief grote aan-
deel van vrouwelijke beroepsbeoefenaren in deze professie (namelijk een vijfde deel:
zie De Groot-van Leeuwen 1991: 75) zal het huishoudinkomen vanwege de inbreng
van werkende mannelijke partners ongetwijfeld hoger uitkomen. Het percentage wer-
kende vrouwelijke partners van leden van de rechterlijke macht mogen we evenwel
ook hoog inschatten en daarmee ook hun bijdrage aan het inkomen. De afkomst van
de leden van de rechterlijke macht is nog beduidend hoger dan die der hoogleraren: de
helft van hen is geboren in milieus van een hoog beroepsniveau (de Groot-van Leeuwen
1991: 89). Afgaand op enige overeenkomst in het niveau van afkomst van beroepsbeoef-
enaren en hun partners (zie tabel 5.02) zal ook de afkomst van die partners aan de
hoge kant zijn. Van deze 'relatieve' plaatsing zullen we verderop nog gebruik maken.

Wat kunnen we al met al zeggen over het pakket aan middelen?

Ten eerste blijkt dat de variaties in huishoudinkomen tussen alle vier de hoogopge-
leide beroepen zeer groot zijn. De mate waarin partners aan dit inkomen bijdragen is
in aanleg omgekeerd evenredig aan de hoogte van het inkomen. Echter, het blijkt dat
het werken van de partners in de eerste plaats afhangt van de sector waartoe het beroep
behoort: de kloof die tussen register-accountants en hoogleraren gaapt is enorm.

Ten tweede: de best betaalde beroepsgroepen binnen de sectoren scoren ook in an-
dere opzichten hoog: zij hebben de hoogste afkomst, de hoogste opleiding en ook hun
partners scoren in beide opzichten in aanleg hoog. Met andere woorden: het principe
van 'covariatie in de statusset' gaat nog steeds op, echter met dien verstande dat hoge
en lage plaatsingen op 'de statusset' *binnen elke sector apart* blijken te bestaan. Het idee
van een dubbele hiërarchie blijkt ondersteund te worden door onze uitkomsten.

Ten derde: huishoudens in de culturele sector in vergelijking tot die van de econo-
mische sector worden gekenmerkt door meer hoog opgeleide partners en door veel
meer tweeverdieners.

De leefwijze van de elitaire beroepsgroepen

In tabel 5.03 kunnen we het resultaat van enkele investeringscategorieën gekwantifi-
ceerd zien. Hoe wonen de vier beroepsgroepen? In hoeverre zijn verschillen in de
aard van hun huisvesting wel of niet terug te voeren op inkomensverschillen? Bij het
kiezen van de items voor de aard van het huis en het gebruik ervan is met name geput
uit Bernard (1992: 71-78, 133-138). In Bijlage 4 zijn aanvullende kruistabellen met het
woningtype opgenomen (tabel B4.01a en b, tabel B4.03 en tabel B4.07).

Tabel 5.03 Materiële en culturele verworvenheden van vier elitaire beroepsgroepen

	literatoren	hoog- leraren	leden raden v. bestuur	register- accoun- tants	V of èta	p
<i>Woonkwaliteit</i>						
aantal kamers (gem.)	4,7	6,4	7,2	6,5	0,36	0,000
oppervlakte woonkamer (gemiddeld in m ²)	42	57	68	58	0,25	0,002
aantal personen in het huishouden (gem.)	2,0	2,5	2,8	3,3	0,33	0,000
met tuin (%)	44	86	94	93	0,42	0,000
<i>Omvang van het wagenpark</i>					0,39	0,000
% zonder auto	26	6	3	2		
% met 1 auto	67	56	16	23		
% met 2 of meer auto's	7	39	81	75		
% totaal	100	100	100	100		
<i>Culturele bagage</i>						
aantal componisten dat men gemiddeld kent van 12 werken	8,6	7,8	5,8	4,9	0,42	0,000
totaal aantal strekkende meters planken met boeken in huis (gem.)	52	66	23	37	0,47	0,000
N=234	n= 27	n= 88	n= 63	n= 56		

Zoals men in het algemeen verwachten kon blijkt er een overkoepelend verband te bestaan tussen de hoeveelheid kamers, de grootte van de woonkamer en de aanwezigheid van de tuin, die op het inkomen is terug te brengen. Leden van raden van bestuur hebben de meeste ruimte in en om huis, literatoren de minste. Hoogleraren, echter, wijken af in die zin dat ze, met een inkomen dat bijna een ton lager ligt dan dat van register-accountants, zichzelf ongeveer hetzelfde aan woonruimte *in* huis permitteren.

De omvang van het autobezit varieert eveneens sterk met het inkomen. Raden van bestuur hebben het meest frequent twee of méér auto's, terwijl helemaal géén auto hebben het vaakst bij literatoren voorkomt. Wat opvalt is de sterke daling in de omvang van het wagenpark tussen dat der accountants en de hoogleraren: het autobezit bij de hoogleraren blijft in dit geval achter bij wat men op grond van hun inkomen zou kunnen verwachten.

Ook *de omvang van het boekenbezit* (uitgedrukt in strekkende meters planken met boeken) is hier opgevoerd als investering. Ik meet daaraan af zowel de tijd die men erin heeft gestoken om ze te lezen maar ook het geld om ze aan te schaffen. Anderzijds zijn boeken ook een stuk inventaris waarvoor in huis ruimte moet zijn. Ver-

zekeringsmaatschappij Nationale Nederlanden hanteert (zeer zeker voor intellectuelen) als vuistregel een vervangingswaarde van f 1000 voor één strekkende meter aan boeken. De investeringen aan boeken van de vier beroepsgroepen volgen hun inkomensrangorde helemaal *niet*. De culturele sector scoort het hoogst: beide beroepen hebben voor meer dan f50.000 aan boeken in huis. In de economische sector is dat bedrag beduidend lager.

Binnen dit verschil (een duidelijk sectoraal bepaald verschil!) is het niet zo opvallend dat de hoogleraren met hun relatief hoge inkomens de meeste boeken in huis hebben. Opmerkelijker is dat de bestuurders van grote bedrijven niettegenstaande hun hoge inkomens, het hoge percentage academici en hun grote huizen toch de minste boeken in huis hebben. Waarom heeft een register-accountant meer boeken dan een lid van een raad van bestuur? Ik stel de beantwoording van die vraag voorlopig uit.

Het volgende onderwerp, *kennis van muziek*, betreft niet zo zeer een investering in geld maar eerder een (gerichte) investering in tijd. De onderzoeksrubriek 'kennis en smaak voor muziek' is bijna helemaal opgebouwd op de manier waarop Bourdieu dit onderwerp zelf aftastte in *La Distinction*. Hij stelde daarin niet alleen de voorkeuren voor allerlei genres muziek vast, maar ook de omvang van de kennis van het klassieke genre. Op welke manier de smaak voor muziek wordt voorspeld door de kennis van muziek komt aan de orde in hoofdstuk 6. In dit hoofdstuk kijken we uitsluitend naar het niveau van de kennis van de klassieke muziek dat de beroepsgroepen hebben en hoe dat met 'de middelen' samenhangt. Volgens Bourdieu is de effectieve hoeveelheid cultureel vermogen waarover iemand beschikt, een functie van het niveau van diens eigen opleiding en het niveau van diens eigen afkomst (Bourdieu 1979: 88). In operationele formulevorm is dat:

$$\text{niveau van culturele middelen} = \frac{\text{opleidingsniveau vader}}{\text{eigen opleidingsniveau}} \times 1$$

Het is interessant om te zien hoe dat in dit onderzoek uitpakt. Voor het meten in deze telefonische interviews is een lijst gebruikt van 12 werken. De titels ervan werden genoemd en de respondent moest de achternaam van de componist zelf raden. Het aantal goed genoemde componisten bepaalde het niveau van iemands muziekkennis.

De lijst lijkt sterk op Bourdieu's lijst (Bourdieu 1979: 603), doch deze werd enigszins bekort en aangepast aan de Nederlandse muziekprogrammering van deze tijd:

1. Rhapsody in Blue	(Gershwin)	7. Verklärte Nacht	(Schönberg)
2. La Traviata	(Verdi)	8. Das Wohltemperierte Klavier	(J.S. Bach)
3. Tristan und Isolde	(Wagner)	9. De Vier Jaargetijden	(Vivaldi)
4. Le Nozze di Figaro	(Mozart)	10. Die Unvollendete	(Schubert)
5. De Mattheus Passie	(J.S. Bach)	11. Einstein on the Beach	(Glass)
6. De Vuurvogel	(Strawinsky)	12. Die Schöne Blaue Donau	(J. Strauss).

Tabel 5.04 De mate van scheiding tussen de woonsfeer en de zakelijke werksfeer in de huizen en huishoudens der vier beroepsgroepen

	literatoren	hoog- leraren	leden raden v. bestuur	register- accountants	V of η^2	p
Verdeling van de betaalde arbeidstijd						
<i>beroepsbeoefenaar</i>						
uurtotaal per week aan betaalde arbeid van beroepsbeoefenaar (gem.)	39	57	59	55	0,39	0,000
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	27	18	10	10	0,46	0,000
<i>partner</i>						
aandeel van partners die wel betaalde arbeid verrichten(%)	67	54	26	22	0,34	0,000
uurtotaal per week betaalde arbeid van elke partner (gem.)	21	17	7	4	0,38	0,000
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	8	5	2	1	0,31	0,000
<i>werkende partner</i>						
uurtotaal betaalde arbeid van werkende partner (gem.)	31	33	26	18	0,34	0,026
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	13	9	8	4	0,25	0,192
Verdeling van de ruimte in huis tussen wonen en werken						
totaal aantal kamers in huis (gem.)	4,7	6,4	7,2	6,5		
% beroepsbeoefenaren met eigen werkkamer	76	89	87	85	0,12	0,389
% van alle partners met eigen werkkamer	47	59	51	52	0,08	0,700
% van werkende partners met eigen werkkamer	29	37	16	7	0,24	0,200
aantal werkkamers van beroepsbeoefenaar en partner samen (gem.)	1,5	1,7	1,4	1,5	0,13	0,348

Kennis van muziek blijkt bij de beroepsgroepen niet samen te hangen met het gemiddelde niveau van hun opleiding (voor zover dat dan nog in dit onderzoek varieert) en ook niet met het gemiddelde niveau van de afkomst. (Dit wil niet zeggen dat opleidingsniveau en afkomst helemaal geen effect hebben: binnen de economische sector lijken om die reden de accountants lager te scoren dan de topdirecteuren.)

Muziekkennis blijkt vooral te vinden in de culturele sector. Daarbinnen scoren de literatoren duidelijk het hoogst, terwijl ze binnen hun sector noch het hoogst opgeleid noch het hoogst van afkomst zijn.

Zou het werk als schrijver en in mindere mate dat van hoogleraar kennis van muziek als bijeffect hebben? Of investeert de culturele elite via tijd en via de aanschaf van informatiedragers (naar gelang er tijd en geld is) in iets dat we een bewust onderscheid naar 'cultureel niveau' zouden kunnen noemen? Een begin van een vermoeden rijst dat er een effect bestaat dat men 'culturele profilering door kunstenberoepen of wellicht door de gehele culturele sector' kan noemen.

Ik vervolg deze structurele analyse met de tijdsbesteding en het ruimtegebruik wat betreft de betaalde arbeid. Bestaat er een taakverdeling tussen man en vrouw? Worden wonen en werken gescheiden gehouden? Vindt het werken ook thuis plaats en zo ja, hoeveel ruimte is daarvoor gereserveerd? (Zie tabel 5.04.)

De gegevens worden met enige reserve getoond, want niet altijd zal met name de totale uuropgave helemaal vergelijkbaar zijn. Ten eerste zijn er verschillen tussen de beroepsgroepen in huishoudfase en huishoudtype. Schrijvers, bijvoorbeeld, zijn gemiddeld genomen ouder en (ofschoon ze het schrijven nog voortzetten) daardoor soms eigenlijk al gepensioneerd wat betreft hun andere werkkringen. Onder de schrijvers zijn bovendien veel alleenstaanden en het is bekend dat die in het algemeen wat minder uren werken (De Wijs-Mulkens e.a. 1989: 39). Verder is het vermoeden dat veelvuldige afwezigheid in het buitenland onvoldoende in de uren verdisconteerd is, wat met name het urenaantal van de topdirecteuren (die vaak wekelijks in het buitenland zijn) lager heeft doen uitvallen dan het in werkelijkheid is.

Al eerder constateerden we als groot verschil dat in de culturele sector veel werkende partners voorkomen. De totale arbeidsinzet (van man en vrouw samen) blijkt het grootst bij hoogleraren. Naar verhouding de minste uren worden gemaakt aan de ene kant door de schrijvers en aan de andere kant door de register-accountants. Bij de schrijvers gebeurt het werken bijna symmetrisch door beide partners, bij de accountants heerst asymmetrie: éénverdienershuishoudens, kostwinnerstructuur.

Het blijkt voorts dat als partners van deze top-beroepsgroepen werk verrichten hun uurtotaal meteen aan de hoge kant is: het gewogen gemiddelde over de groepen is 27 uur per week (slechts de partners der register-accountants werken beduidend minder).

De geneigdheid om vrij veel *thuis te werken* die we zien in de culturele sector (schrijvers, hoogleraren) en juist niet in de economische sector (leden van raden van bestuur, register-accountants), is in het algemeen ook bij de werkende partners aanwezig. Al met al wordt door huishoudens in de culturele sector veel thuis gewerkt.

Tabel 5.05 Gegevens over het middelenbezit van elitaire bewoners in vijf typen woonmilieus

	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V of η^2	p
Eigen middelen van de beroepsbeoefenaar							
<i>opleiding</i>						0,24	0,001
lager dan hbo	6	5	4	2			
hbo en hbo+	-	16	42	21	33		
wo en wo+	94	78	54	78	67		
totaal	100%	100%	100%	100%	100%		
<i>inkomen</i>							
gem. bruto jaarinkomen van het huishouden (x fl 1.000,-)	341	170	244	423	267	0,42	0,000
<i>anciënniteit</i>							
prestige beroep vader (Sixma & Ultee-schaal)						0,21	0,011
laag (cat. 1 + 2)	18	35	60	32	37		
midden (cat. 3)	44	41	29	40	42		
hoog (cat. 4)	38	24	10	28	21		
totaal	100%	100%	100%	100%	100%		
Bijdrage in middelen door partner							
% wonend met partner	94	74	96	92	98	0,28	0,001
<i>opleiding partner</i>						0,27	0,000
lager dan hbo	22	28	49	50	59		
hbo en hbo+	19	35	37	24	24		
wo en wo+	59	38	14	26	17		
totaal	100%	100%	100%	100%	100%		
<i>bijdrage partner aan huishoudinkomen</i>							
% van wie partner werkt	52	59	31	28	40	0,23	0,023
<i>anciënniteit partner</i>							
prestige beroep schoonvader						0,15	0,349
laag (cat. 1)	16	11	19	9	20		
midden (cat. 2+3)	53	61	63	60	60		
hoog (cat. 4)	31	29	19	30	20		
totaal	100%	100%	100%	100%	100%		
N=234	n= 34	n= 39	n= 54	n= 63	n= 44		

Wat laat men zoal door betaalde derden aan werk in huis verrichten (huishoudelijke hulp, reparaties, tuinonderhoud)? De economische sector heeft er zeker het geld voor, terwijl in de culturele sector met name de hoogleraren-huishoudens er zelf eigenlijk weinig tijd voor hebben. Ook hier werd naar geïnformeerd.

Het aan het werk zetten van derden in huis blijkt niet zozeer sectorgebonden, maar eerder gebonden aan de relatief hoge positie die iemand binnen zijn sector inneemt. De hoogleraren en de leden van raden en bestuur geven wel werk uit handen. Maar erg grote vormen neemt het allemaal niet aan: hoogleraren hebben vier uur per week een werkster en de top van het bedrijfsleven kan kennelijk met zes uur toe. Zowel bij literatoren als bij register-accountants wordt erg veel zelf gedaan. Over het geheel genomen is anno 1995 het beeld van het woonhuis als plek waar dagelijks personeel rondwaart in geen van beide sectoren meer van toepassing.

Uit de tijdsbesteding en het ruimtegebruik kunnen vier conclusies getrokken worden die van belang zijn als we de smaak voor wonen gaan bespreken:

1 In de woningen van de culturele elite vindt veel meer menging plaats van woon sfeer en van werksfeer dan bij de economische elite.

2 Deze menging van sferen bij de culturele elite ontstaat zowel door een meer symmetrische rolverdeling tussen mannen en vrouwen als door het feit dat de vrouwen er eveneens vaak een beroep in dezelfde sector hebben, waarbij thuis gewerkt moet of kan worden. Bij de economische elite zijn de vrouwen in het algemeen thuis zonder er enige beroepsarbeid te verrichten.

3 De leefwijze in de culturele sector leidt ertoe dat er behoefte bestaat aan het hebben van veel ruimte in huis. Daar waar binnen de economische sector het hebben van meer kamers traag oploopt met het algehele inkomen, blijkt in de culturele sector een absolute voorrang te bestaan voor een huisvesting met veel kamers, een voorrang die de wens om een tuin te willen hebben verdringt. Duidelijk is ook de voorrang voor een woonlocatie waarmee tijd en kosten voor vervoer of vervoermiddelen gedrukt worden.

4 De leefwijze in de culturele sector leidt ertoe dat er latent tijdgebrek is: de symmetrische rolverdeling wat betreft werken tussen twee partners in een huishouden is niet de meest tijdsbesparende variant mede gezien de extra verplaatsingstijd die deze fragmentatie vergt. In de economische sector lijken de keuzen meer in de richting van een asymmetrische rolverdeling tussen partners te tenderen. Afgezien van de grotere variëteit aan ontplooiingsmogelijkheden die symmetrie aan het individu geeft, is ook de geringere uitlopmogelijkheden in salarishoogte die op hoog niveau binnen de culturele sector te vinden zijn van belang: meer inkomen via de partner is in wezen dé manier om boven dat salarieringsplafond uit te komen. Bij de economische sector is bij een hogere prestatie een hogere beloning te verwachten. Steun van een echtgenote wordt daarbij kennelijk op prijs gesteld: economische topberoepen worden niet vaak door alleenstaanden uitgeoefend.

Tabel 5.06 Materiële en culturele verworvenheden in vijf elitaire woonmilieus

	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V of η^2	p
Aard van de woning							
aantal kamers in woning (gem.)	7,0	6,2	5,9	7,0	6,3	0,24	0,009
oppervlakte woonkamer (gemiddeld in m ²)	66	59	52	62	56	0,16	0,217
(aantal personen in het huishouden gem.)	2,6	2,4	2,9	2,7	2,8	0,12	0,475
met tuin (%)	68	59	91	97	98	0,43	0,000
Omvang van het wagenpark							
% zonder auto	9	21	6	2			
% met 1 of meer auto's	53	62	30	29	32		
% met 2 of meer auto's	38	18	65	70	69		
% totaal	100	100	100	100	100		
Culturele bagage							
aantal componisten dat men gemiddeld kent van 12 werken	8,7	8,1	5,7	6,7	5,1	0,39	0,000
totaal aantal strekkende meters planken met boeken in huis (gem.)	45	50	35	51	39	0,16	0,322
	n= 34	n= 39	n= 54	n= 63	n= 44		

In het licht van de grote verschillen in achtergrond en dagtaak tussen de partners van beroepsbeoefenaren aan de culturele en economische kant van de samenleving, ligt het voor de hand dat de expressie van de bijbehorende woonsituaties iets van dit principiële verschil zal weerspiegelen.

Inmiddels kom ik ook tot de conclusie dat de dimensie 'oriëntatie van middelen' beter *niet* kan worden opgevat als een indeling die voornamelijk opleidingsniveau en inkomensniveau op verschillende manieren combineert, maar moet worden gezien als het algehele verschil dat er tussen maatschappelijke sectoren bestaat. In deze verschillende werelden bestaan onder meer specifieke man-vrouw rolpatronen, specifieke huwelijksmarkten, enzovoorts. Tevens blijkt niet alleen het beroep zelf, maar ook de aard van de opleiding tamelijk bepalend voor de oriëntatie in de leefwijze. Op deze laatste constatering wordt nog nader ingegaan in de nu volgende paragraaf.

De betekenis van de woonmilieus in verband met de middelen en de leefwijze van hun elite bewoners

Welke rol spelen de woonmilieus in het herbergen of het accentueren van de in de twee voorgaande paragrafen gevonden verschillen. Het was immers zo dat vier van de vijf woonmilieus ieder bij een speciale beroepsgroep favoriet waren. De voorkeursmilieus, nog even samengevat, zijn:

- *groeigemeenten*: een jong/nieuw woonmilieu, gemiddeld niet erg welvarend, speciaal bij register-accountants in trek;
- *rijke oude suburbs*: hét woonmilieu voor leden van raden van bestuur, ofschoon ook hoogleraren er goed vertegenwoordigd zijn;
- *dorpen in het groene hart*: een woonmilieu dat in trek is bij beide economische beroepen, doch ook bij hoogleraren;
- *top-1 stadsbuurten*, een nog nader te duiden type buurt dat vooral populair is bij de rechterlijke macht, maar ook bij hoogleraren, alsmede bij leden van raden van bestuur voor zover ze in de stad wonen;
- *top-2 stadsbuurten*, eveneens een nog nader te duiden type buurt, dat met name in trek is bij beroepen in de kunsten en waar hoogleraren beter in vertegenwoordigd zijn dan in de top-1 stadsbuurten.

Bij de steekproeftrekking werd zoveel mogelijk getracht om in elk woonmilieu gelijkmatig vertegenwoordigers te vinden van *alle vier de beroepsgroepen*. In principe zouden we dan kunnen verwachten dat verschillen tussen woonmilieus weinig sprekend zijn, tenzij het 'gidsberoep' inderdaad maatgevend voor het soort bewoners dat verder in dat woonmilieu wordt aangetroffen. Om een voorbeeld te geven: lijken de andere bewoners van groeikernen misschien erg veel op de register-accountants? Lijken de bewoners van top-2 stadswijken misschien veel op kunstenaars? Met behulp van de tabellen 5.05 tot en met 5.07 en een beetje schatten en vergelijken is dit na te gaan omdat in elke type woonmilieu in de steekproef in principe alle andere beroepen óók vertegenwoordigd zijn.

Ik vergelijk allereerst de samenstelling van de middelen van de elite bewoners in de vijf woonmilieus (tabel 5.05) met die der beroepsgroepen (tabel 5.02). In een aantal opzichten is van zo'n effect geen sprake – te constateren valt dat de wijze waarop de beroepen werden gerepresenteerd per woonmilieu (namelijk in principe evenveel van elk beroep in elk milieu) tot een *afvlakking* van verschillen heeft geleid. Te zien is dat met name bij de opleiding van de beroepsbeoefenaar en bij het huishoudinkomen afvlakking is opgetreden.

Geén afvlakking daarentegen zien we in de anciënniteit. De top-1 stadsbuurten scoren een zeer hoge afkomst van hun bewoners, terwijl groeigemeenten een zeer lage afkomst laten zien. Dit stemt overeen met de hoge afkomst van de rechterlijke macht en de lage afkomst van de register-accountant. Dat die verschillen per woonmilieu er nu ook zo duidelijk uitkomen, wijst erop dat ook personen van andere elite beroepsgroepen naar (individueel) niveau van afkomst in de woonmilieus zijn uitgesorteerd.

Evenmin afgevlakt, ja zelfs *scherper geworden, is de partner-bijdrage in de middelen*. Het contrast behelst wederom de top-1 stadswijken waar zeer veel werkende, veelal

Tabel 5.07 De mate van scheiding tussen de woonsfeer en de zakelijke werksfeer in de huizen en huishoudens der vijf elitaire woonmilieus

	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V of èta	p
Verdeling van de betaalde arbeidstijd							
<i>beroepsbeoefenaar</i>							
uurtotaal per week van betaalde arbeid van beroepsbeoefenaar (gem.)	56	50	53	58	58	0,23	0,020
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	16	23	11	14	13	0,30	0,000
<i>partner</i>							
aandeel van partners die wel betaalde arbeid verrichten(%)	52	59	31	28	40	0,23	0,023
uurtotaal per week betaalde arbeid van alle partners (gem.)	16	18	10	7	10	0,24	0,015
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	5	7	1	3	2	0,28	0,002
<i>werkende partners</i>							
uurtotaal betaalde arbeid van werkende partners (gem.)	34	31	31	25	25	0,23	0,398
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	10	12	3	12	6	0,39	0,021
Verdeling van de ruimte in huis tussen wonen en werken							
totaal aantal kamers in huis (gem.)	7,0	6,2	5,9	7,0	6,3	0,24	0,009
% beroepsbeoefenaren met eigen werkkamer	82	83	87	90	86	0,08	0,830
% van alle partners met eigen werkkamer	59	67	37	58	56	0,20	0,081
% van werkende partners met eigen werkkamer	50	67	19	60	64	0,35	0,040
aantal werkkamers van beroepsbeoefenaar en partner samen (gem.)	1,5	1,7	1,3	1,7	1,5	0,20	0,086

academisch opgeleide partners worden aangetroffen die veel uren maken tegenover de groeigemeenten waar de partners niet vaak werken of veel uren maken en die relatief laag zijn opgeleid (zie ook tabel 5.07). Het dorpsmilieu sluit in dit partner-opzicht aan bij de groeikernen, terwijl de top-2 stadsbuurten, in enigszins afgezwakte vorm, lijken op de top-1 wijken. De verschillen tussen de woonmilieus in niveau van afkomst van de partners zijn aanzienlijk vlakker dan die van de beroepsbeoefenaar zelf, met dien verstande dat de afkomst van de partners in de groeigemeenten en de dorpen naar beneden afwijkt.

Tabel 5.06 bevat onder meer gegevens over *de aard van de woningen* die in de vijf woonmilieus bewoond worden. Wat nu duidelijk wordt is dat, gemiddeld genomen, de elite-bewoners die in de twee stadswijken wonen wat betreft de ruimte in hun huis (aantal kamers, oppervlak woonkamer) niet onderdoen voor bewoners van buiten, maar dat ze, in ruil voor dat ruime stadshuis, het erg vaak zonder tuin moeten stellen. Wat die tuin betreft: elite-bewoners die buiten de grote stad wonen hebben bijna altijd een tuin.

Het grote verschil in *autobezit* tussen de beroepen in de culturele sector (gering) en die in de economische sector (veel) zien we even sterk terug tussen de beide stadswijken enerzijds en de drie milieus buiten de stad anderzijds. Dit wijst erop dat de omvang van het autopark een variabele is die niet uitsluitend de omvang van het materiële bezit aangeeft. Autobezit blijkt eveneens een reactie op de omstandigheden: huishoudens die buiten de stad wonen komen al nauwelijks met één auto toe maar, indien in de stad gewoond wordt, blijkt het een reële optie om het helemaal zonder te doen. Dat laatste zien we vooral in de top-2 stadswijken (maar daar wonen in het onderzoek ook de meeste literatoren, dus dat zegt misschien niet zoveel).

Wat de omvang van het *boekenbezit* betreft is, vergeleken met de verschillen tussen de beroepsgroepen, tussen de vijf woonmilieus een vrij grote *afvlakking* te constateren. Dit wijst erop dat de omvang van het boekenbezit in hoofdzaak beroepsgebonden is. De dorpen en de groeigemeenten wijken wat naar beneden af. Toch bevreemdt het dat in de top-1 stadsbuurten met hun bewoning van hoge komaf (en mogelijk geërfd boekenbezit) er in dit opzicht niet wat meer naar boven uitspringen.

Deze top-1 buurten springen er wél uit waar het gaat om kennis van muziek, waar ze veruit de hoogste score halen. *Van afvlakking is bij muziekkennis in het geheel geen sprake*. Op één na hoogst scoren de top-2 stadswijken, dan volgen de oude rijke suburbs. Het dieptepunt in muziekkennis wordt gevonden in de dorpen. Muziekkennis volgt perfect het continuüm stedelijk – ruraal. En niet alleen anciënniteit heeft in dit onderzoek invloed op de hoogte. Van aanzienlijke betekenis voor een grote kennis van muziek is het behoren tot de culturele sector. In de eerste plaats is daarmee de kans groot dat men een hoog opgeleide partner eveneens uit de culturele sector heeft. In de tweede plaats is daarmee de kans groot dat men dan een stedelijk woonmilieu heeft verkozen, iets dat de kans dat men goed geïnformeerd is over de kunsten waarschijnlijk gunstig beïnvloedt.

Bij samenvatting van bovenstaande verbanden ontstaat opnieuw het beeld dat al naar voren kwam uit hoofdstuk 4, maar nu is meer detaillering mogelijk:

- 1 Het verschil tussen de culturele sector en de economische sector wordt duidelijk weergegeven in de mate van stedelijkheid van hun woonmilieu: de culturele sector woont vooral in de stad en de economische sector woont vooral erbuiten.
- 2 Hoe cultureler iemands beroep, hoe cultureler zijn bagage, hoe grootstedelijker hij woont. Vrij duidelijk heeft een hoog inkomen in het algemeen als effect om mensen de stad uit te krijgen, maar ook een grotere mate van scheiding tussen de werelden der seksen draagt bij tot wonen buiten de steden. Aan beide punten wordt in de economische sector voldaan. De vraag is alleen hoe dat verschil precies expressie krijgt.
- 3 Hoe het woonpatroon van de culturele elite in expressieve zin in elkaar zit, wordt hier evenmin verduidelijkt. Wél blijkt het wonen in de stad tegemoet te komen aan hun – sectoraal specifieke – tijd-ruimtelijke woonwenspatronen. Het is het woonpatroon van een symmetrisch huishouden (of van een alleenstaande) waarin vaak thuis wordt gewerkt: meer ruimte in de woning dan erbuiten. Tot het patroon hoort tevens het wonen in de stad, alwaar auto's minder nodig zijn en waar men de culturele kennis zonder ver van huis te gaan op peil kan houden. In hoeverre het grote belang dat de culturele top bij ruimte binnenshuis heeft ook een onderdeel is van hun expressiestijl is hier niet vast te stellen. In elk geval lost deze sector diverse knelpunten in de leefwijze op door in de stad te wonen. Wanneer dat een exclusieve stedelijke topbuurt wordt dan wel een tamelijk exclusieve stedelijke topbuurt is daarmee nog niet vastgesteld. Stedelijk wonen blijkt in ieder geval de basis voor een solide sectoraal georiënteerd imago. Men krijgt de indruk dat het voor de culturele top bij een woonplaats buiten de stad meer moeite zou kosten om zich te profileren tegenover het gewone volk of tussen de rijkere economische elite.

Scherpere informatie omtrent de aard van het sectorale verschil komt beschikbaar als we kijken naar de verschillen tussen de woonmilieus, maar nu voor één enkele beroepsgroep: de hoogleraren (zie Bijlage 4, de tabellen B5.02 tot en met B5.04). Allereerst zijn de woonmilieus van hun keuze in verband gebracht met hun facultaire richting. Dat daartussen een verband te verwachten was, was al geïndiceerd door Dijst & Cortie (1987). Omdat het faculteitsgegevens al beschikbaar was bij de verzameling van de adressen kunnen we in de tabel 5.08 de gegevens laten zien van *alle* hoogleraren die in de steekproefgebieden wonen (en niet alleen van degenen die ondervraagd werden). Het blijkt duidelijk dat de alfa's en ook wel de gamma's vooral in de steden huizen, en dat de techneuten en de bèta's vooral in de groeikernen en dorpen zitten (de oude rijke suburbs vertonen een naar faculteit bijna perfect gemengd patroon). Voor een verdere analyse aan de hand van gegevens over middelen en leefwijze zijn we aangewezen op de enquête-steekproef, waarvan de kleine aantallen helaas moeilijk tot significante resultaten leiden.

Als men de verschillen in middelenpakket tussen de woonmilieus van uitsluitend de hoogleraren (zie Bijlage 4 tabel B4.02) vergelijkt met dezelfde tabel voor alle respondenten (tabel 5.05) dan kan geconstateerd worden dat de hoogleraren in de verschillende buurten een grote dosis aan mimicry ten toon lijken te spreiden. Deze grote mate van aanpassing is toe te schrijven aan de zojuist genoemde *uitsortering naar facul-*

Tabel 5.08 Verdeling hoogleraren in de regio's Amsterdam en Den Haag naar woonmilieu voor verschillende faculteiten* over de woonmilieus
(N.B. van alle adressen in de vijf steekproefgebieden)

Faculteit	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
Letteren	27	32	6	13	5
Rechten	20	30	10	15	2
Sociale wetenschappen	10	20	13	17	8
Economie	13	2	6	15	12
Medische wetenschappen	23	7	23	13	14
Bèta-wetenschappen	3	7	23	11	26
Technische en agrarische wetenschappen	3	2	19	15	34
Totaal (% afgerond) (N=237)	100% (n=30)	100% (n=44)	100% (n=52)	100% (n=46)	100% (n=65)

* De vakgroepen van Wageningen zijn ingedeeld als faculteiten

** Exclusief bouwkunde en industrieel ontwerpen. Deze hoogleraren wonen in heel Nederland verhoudingsgewijs vaak in een der drie grote steden (resp. 50% en 19%), en met name in Amsterdam. Bij de overige ingenieur-hoogleraren varieert dat tussen 0% en 8%. Eerstgenoemden benadrukken met zulke woonadressen de artistieke component in hun beroep.

taire richting. Het valt te verdedigen dat de hoogleraren, die we qualitate qua ingedeeld hebben bij de culturele sector (in het bijzonder bij de ambtelijke onderwijssector) zowel in hun persoonlijke karakteristieken als in die van hun partners en van hun huishoudens erg lijken op de sectoren waarvoor zij het onderwijs verzorgen. Zo verwonderlijk is het niet dat een hoogleraar in de rechten veel gemeen heeft met een lid van de rechterlijke macht en een hoogleraar in de letteren veel met een literator; een hoogleraar in de economie kan zowel veel op een vennoot-registeraccountant lijken als op een bestuurder van een groot bedrijf.

Op die manier vinden we niet alleen in de sector van het bedrijfsleven, maar ook bij delen van de culturele sector (bij technische en bèta-hoogleraren) dat men er als gevolg van de man-gedomineerdheid van hun eigen beroeps- en opleidingswereld tot een asymmetrische partnerkeus is gekomen. In de culturele hoek ligt dat anders: aan de opleidingen namen ook vroeger al veel vrouwen deel, terwijl de beroepspraktijk ook reeds lang naar geslacht gemengd is. In een dergelijke setting lag (en ligt) een symmetrische partnerkeus eerder voor de hand. (Zie Bijlage 4, de tabellen B4.02 en B4.04). Zowel de trefkansen als de normen en verwachtingen ten aanzien van de wederzijdse rollen in een (huwelijks)relatie worden doorgaans in de kennismakingstijd bepaald.

De verschillen in inkomen tussen de gebieden zijn evenwel niet erg groot. De alfa- en gamma-hoogleraren in de steden profiteren van de inkomensbijdrage van hun hooggeschoolde vrouwen, terwijl de bèta's en de techneuten buiten de stad met hun matig aan het inkomen bijdragende partners heel vaak een deeltijd-aanstelling in het wetenschappelijk onderwijs combineren met een (goed betalende) staffunctie in het bedrijfsleven.

Op andere punten vertoont het veel kleinere aantal van de hooggeleerden in de vijf woonmilieus in beginsel hetzelfde als alle beroepsgroepen er tezamen lieten zien. Geconstateerd mag worden dat de verschillen in ‘anciënniteit in de bourgeoisie’ het reeds gevonden patroon volgen. Ook de investeringen in woninggrootte, tuin en wagenpark variëren ongeveer op dezelfde manier (vergelijk uit bijlage 4 tabel B4.03 met tabel 5.06). Zelfs het verschil in kennis van muziek tussen stad en ommeland is ook binnen de groep hoogleraren terug te vinden. Dat de hoogleraren buiten de stad hoger scoren dan daar gemiddeld gebruikelijk is, zullen we aan hun specifieke beroepspositie moeten toeschrijven. (Vanwege het zelfstandige belang van de facultaire richting bij hoogleraren zijn daarmee aanvullende kruistabellen gemaakt met inkomen en afkomst: bijlage 4, de tabellen B4.06 en B4.06; gegevens over woningtype en eigendomsverhouding staan in tabel B4.07.)

Conclusie: een tweedimensionele typologie van woonmilieus op basis van het middelenpakket van hun elite bewoners

Al met al blijkt uit bovenstaande resultaten dat een rechtlijnige benadering van sectorale statusverschillen als zouden het uitsluitend inkomensverschillen betreffen, onvoldoende is om verschillen in middelen en investeringen te dekken. Ik kan wel stellen dat door de prioriteit die men in de culturele sector hecht aan afstandsminimalisering voor het huishouden en aan meer ruimte binnenshuis (ten koste van veel andere zaken), een zeer rommelig verband is ontstaan tussen inkomen enerzijds en enkele gebruikelijke woningkarakteristieken als kameraantal anderzijds. Daarom moet nader vastgesteld worden hoe bouw- en woningkenmerken als statusindicator werkzaam zijn in een tweedimensionale statushiërarchie (waaruit we verschillen in de hoogte van de gemiddelde sectorale beroepsopleiding hebben weggelaten).

Op grond van de onderzoeksresultaten die tot nu getoond zijn, stel ik vast dat uitsorteringen naar woonmilieu aan de bovenkant van de samenleving op grond van het middelenpakket van de bewoners bepaald worden door twee van elkaar onafhankelijke dimensies:

- a* De sectorale oriëntatie van iemands beroep en opleiding – deze is structureel bepalend voor zijn keuze in de urbanisatiegraad van het woonmilieu;
- b* De ‘anciënniteit’ van de beroepsbeoefenaar in de bourgeoisie. Het is in elk geval duidelijk geworden dat deze op onafhankelijke wijze samenhangt met de mate van sociale exclusiviteit van het woonmilieu waarin hij woont. Het structurele karakter van deze samenhang zal in de komende hoofdstukken verduidelijking behoeven.

Zowel *binnen* de stad als *daarbuiten* blijkt het vervolgens mogelijk een expliciet woonmilieu aan te wijzen als nieuwkomers-woonmilieu en één dat duidelijk een arrivé-woonmilieu is. Deze indeling blijkt buiten de stad samen te vallen met de dimensie ‘nieuw/jong versus oud’, maar binnen de als geheel nogal oude grote steden is deze dimensie niet van kracht.

Het nieuwkomers-milieu buiten de stad valt samen met de typologische combinatie van nieuw c.q. jong en een geringe mate van sociale exclusiviteit; het type 'groeigemeente'. Het heeft in de eerste plaats betekenis voor nieuwkomers in de economische sector en het vormt daarmee het typerende woonmilieu voor register-accountants. In de tweede plaats is het een plek voor overheidsdienaren uit de bèta- en technische hoek (in dit geval hoogleraren) die eveneens vrij vaak nieuwkomers in de bovenlaag zijn.

Het stedelijke nieuwkomers-milieu blijkt juist uit oude buurten te bestaan met een naar stedelijke maatstaven nog vrij hoge welstand. Het is het type buurt voor nieuwkomers in de culturele sector, het type van een *gentrification-buurt* waar veel kunstenaars wonen. Het is typerend voor literatoren en voor hoogleraren van gemiddeld relatief bescheiden komaf uit de alfa- en vooral de gamma-sfeer. Deze wijken, gebouwd rond 1900, zijn in Amsterdam de buurtcombinaties Museumkwartier en Willemspark (ook wel genaamd Concertgebouwbuilt of Oud-Zuid). In Den Haag zijn het met name het Statenkwartier plus de Archipelbuurt, aan te vullen met het Belgisch Park. Het zijn de 'top-2 stadsbuurten' in ons onderzoek. Dat niet alleen sociale maar ook geografische nieuwkomers (van buiten de stad) eveneens dikwijls in dit type buurt belanden en minder in de top-1 stadsbuurt (zoals Monasch-van Sloten (1990) voor Amsterdam stelt), wordt in dit onderzoek niet bevestigd.

Het stedelijke arrivé-milieu bestaat in dit onderzoek meestal niet uit zulke heel oude buurten. Ze zijn echter zeer zeker exclusiever en tellen in ieder geval rijkere werkende bewoners als de vorige buurten. Ze zien er ook uit als typische stadsbuurten. Dit zijn in het interview-onderzoek het stadsdeel Benoordenhout met het wat suburbane aangrenzende Duttendel in Den Haag en de Apollobuurt in Amsterdam (ook wel genaamd Nieuw Zuid). Deze buurten hebben eveneens vooral betekenis voor de culturele sector en ze vormen het typische woonmilieu voor de rechterlijke macht en voor alfa hoogleraren van gemiddeld goede komaf. Indien de economische sector in de stad woont dan is dat meestal in dit type buurt. Ze blijven voorlopig aangeduid als 'top-1 stadsbuurten'.

Het arrivé-milieu buiten de stad is op het niveau van de gemeente te kenschetsen als het type 'rijke oude suburb': Bloemendaal, Heemstede (inclusief Aerdenhout) en Wasse-naar. Ze hebben in de allereerste plaats betekenis voor de economische sector. Voor bestuurders van grote bedrijven is dit het meest typerende woonmilieu.

Het (extra toegevoegde) dorpsmilieu is binnen de Randstad eveneens een geliefd milieu van de economische elite, terwijl het buiten de Randstadprovincies zelfs hun belangrijkste woonmilieu is. Binnen de Randstad, maar (waarschijnlijk ook daarbuiten) hebben dorpen geen duidelijk profiel naar anciënniteit.

In schemavorm kunnen hieronder de woonmilieus op grond van kenmerken van hun bewoners geplaatst worden in een typologie naar maatschappelijke sector en naar anciënniteit in de bovenlaag (figuur 5.01):

Figuur 5.01 Een typologie van vijf woonmilieus op grond van de structurele kenmerken van hun bewoners: naar maatschappelijke sector en anciënniteit in de bovenlaag

ARRIVÉ CULTURELE SECTOR top-1 stadswijken	ARRIVÉ ECONOMISCHE SECTOR oude rijke suburbs	
		ECONOMISCHE SECTOR
NIEUWKOMERS CULTURELE SECTOR top-2 stadswijken	NIEUWKOMERS ECONOMISCHE SECTOR groeigemeenten	dorpen

De woonpreferentie van deze typen elitaire bewoners voor wat betreft de structurele kanten van hun woonmilieu valt te schematiseren zoals hier is gedaan in figuur 5.02:

Figuur 5.02 Vijf woonmilieus ingedeeld naar structurele kenmerken van het woonmilieu: naar urbanisatiegraad en mate van (sociale) exclusiviteit van de bewoners

MILIEU MET HOGE URBANISATIEGRAAD EN EXCLUSIEVE BEWONING top-1 stadswijken	MILIEU MET LAGERE URBANISATIEGRAAD EN EXCLUSIEVE BEWONING rijke oude suburbs	
		MILIEU MET LAGE URBANISATIEGRAAD
MILIEU MET HOGE URBANISATIEGRAAD EN MINDER EXCLUSIEVE BEWONING top-2 stadswijken	MILIEU MET LAGERE URBANISATIEGRAAD EN NIET-EXCLUSIEVE BEWONING groeigemeenten	dorpen

Een verkenning van enkele lifestyle-aspecten buiten de woonkeuze

In hoofdstuk 3 kwam al ter sprake dat de smaak voor het wonen zoals die in Nederland bestaat volgens de visie van Bourdieu onderdeel zou moeten uitmaken van een geheel van hiërarchisch geordende smaakpatronen. De smaak voor het wonen staat in deze gedachtegang dus niet los van smaakpatronen op andere gebieden. Daarom besteed ik in dit hoofdstuk aandacht aan de smaak op enkele andere lifestyle-terreinen en wel terreinen die ook door Bourdieu zelf werden behandeld.

Dat deze studie (waaruit moet blijken dat de smaak voor wonen goed met behulp van Bourdieu's inzichten valt te benaderen) er verstandig aan doet om tevens een aantal goed verkende terreinen van smaken op ander gebied mee te nemen, is al eerder gesteld. Uit de verzameling die door Bourdieu zelf werd behandeld, is een selectie van enkele lifestyle-terreinen gemaakt en wel de volgende:

- de smaak voor auto's;
- de smaak op artistiek gebied;
- de smaak voor dagbladen;
- de smaak voor het interieur.

Met dit viertal terreinen is beoogd een zekere differentiatie in de verkenning te krijgen. Op het terrein van de auto zou men zich de aanschaf van bepaalde merken en modellen primair gedifferentieerd kunnen voorstellen door inkomensverschillen. Het terrein van de muziek en beeldende kunst lijkt meer bepaald te worden door verschillen in opleidingshoogte. Gezien de geringe verschillen in scholing in de steekproef valt te verwachten dat vooral verschillen in culturele kleuring van opleiding en beroep tot differentiatie leiden. Ofschoon in de enquête ook geïnformeerd is naar de smaak op het gebied van de beeldende kunst, is de uitwerking wegens meetproblemen met dat thema tot de smaak voor muziek beperkt geworden. Met de keuze van het derde terrein, het dagblad dat gelezen wordt, richten we de aandacht op een medium waarin zich de horizontale verschillen (die tussen de culturele wereld en de economische wereld) vrij rechtstreeks kunnen uitdrukken. De prijsverschillen tussen dagbladen zijn gering, dus kunnen verschillen in maatschappijvisie door iedereen op dezelfde manier tot uitdrukking gebracht worden in het leesgedrag.

Ingecalculeerd is dat niet alle dagbladen op alle adressen in Nederland goed te verkrijgen zijn en op de dag zelf aan huis bezorgd worden. Zelfs in een tamelijk exclusief Randstedelijk dorp als Reeuwijk is het *NRC/Handelsblad* op sommige mooie maar afgelegen plaatsen uitsluitend over de post te ontvangen. Mijns inziens moet deze slechtere verkrijgbaarheid van sommige dagbladen in vergelijking tot de meer stedelijke gebieden worden aangemerkt als een standplaatsverschil. Ook concertzalen en bioscopen plegen gewoonlijk niet in dorpen te liggen. Dat dit punt meetelt in de expressie

die van een woonadres uitgaat, laat zich goed indenken. Wie graag landelijk en/of in een sociaal weinig exclusief woongebied woont, heeft dat of geaccepteerd of weet op een andere plaats aan de verse krant te komen. Anderzijds zullen er mensen zijn die een adres waar niet alle dagbladen aan huis bezorgd kunnen worden nauwelijks meer tot de beschaafde wereld rekenen. Met andere woorden: kranten zijn een geschikt item om de lifestyle-kant van woonmilieus mee af te tasten.

Met de keuze van het vierde terrein, de smaak voor het interieur, lijken we al heel dicht de smaak voor de stedenbouw en de architectuur van buurten en huizen te naderen. In tegenstelling tot de weinig veranderbare vormgeving van de constructie, die vooral voor de buitenkant geldt, beschouw ik de inrichting van een huis inclusief stofering als individueel bepaalbaar en veranderbaar. Ook beperkte aanpassingen van de plattegrond van het huis reken ik hiertoe. De relatie tussen architectuur en stedenbouw en de inrichting van huis en tuin is immers niet dwingend. Men kan zich er meerdere varianten bij voorstellen. Zo zullen sommige bewoners hun eigen interieur bij verhuizing naar een geheel andere plaats en een geheel andere woning geheel reproduceren. Evenzeer is het denkbaar dat ze hun oude wijze van inrichting grondig wijzigen door deze bijvoorbeeld uitdrukkelijk af te stemmen op de vormgeving van hun nieuwe huis. Zelfs is denkbaar dat ze zich tamelijk expliciet aanpassen aan de interieursmaak van de nieuwe buurtgenoten. De smaak voor de buitenkant van het huis komt aan de orde in hoofdstuk 7. Aparte aandacht voor de plattegrond komt, afgezien van wat in hoofdstuk 5 over kameraantal en kamerindeling is gezegd is, niet aan de orde. Wel wordt nog ingegaan op het feitelijk gebruik van de ruimte: of de scheiding tussen woonruimte en werkruimte in de praktijk wel of niet wordt aangehouden.

Bij de formulering van de vragen en variabelen werd zo veel mogelijk aangesloten bij Bourdieu die ten behoeve van La Distinction in de periode 1963-1968 een steekproef van 1217 personen (mannen en vrouwen) onderzocht. Voor het huidige onderzoek, waarin met een klein aantal telefonische interviews moest worden gewerkt, was het uiteraard nodig om de vragen aan te passen aan de huidige tijd, aan de Nederlandse situatie en om de vragen beknopter te houden en de indelingen te vergroven.

De verkozen auto

Over imago-onderzoek naar auto's door het bedrijfsleven

Dat de vele automerken die op de markt zijn, elk een eigen uitstraling hebben, mag bekend geacht worden. Meestal wordt de uitstraling van een bepaalde auto aangeduid met zijn *imago*. Niet alleen het merk heeft een eigen imago, ook de verschillende modellen van het merk bezitten vaak een eigen imago. Wat we nu moeten gaan aantonen is dat de keuze die mensen op de automarkt maken iets uitdrukt over zichzelf, over hun sociale identiteit: over de middelen waarover ze beschikken om status aan te geven.

Dit wil niet zeggen dat we denken dat de keuze van een auto gemaakt wordt uitsluitend en rechtstreeks via het imago. Uiteraard spelen bij een grote aankoop als een auto overwegingen van zakelijke aard een rol: de grootte, de ruimte, de duurzaamheid van het merk, het benzineverbruik, de prijsklasse, enzovoorts. Nog belangrijker zijn

de combinaties van die kenmerken: de tamelijk abstracte prijs/kwaliteitverhouding, maar ook de veel eenvoudiger prijs/grootte-verhouding, de prijs/prestatie-verhouding enzovoorts. Uiteraard dragen ook verschillen in stijl van vormgeving bij tot de variatie. We zullen zien dat vele aspecten in grote lijnen in de imago's zijn opgenomen.

Het is echter niet mogelijk om met een bescheiden onderzoek als het onderhavige geheel zelfstandig greep te krijgen op de imago-kant van het autogebeuren, want daarvoor is de differentiatie op de automarkt te groot. Het autopark van de 234 respondenten omvatte meer dan dertig merken. Om die reden is uitvoerig gebruikt gemaakt van en voortgeborduurd op gespecialiseerd onderzoek dat ter wille van de marketing in de automobiemarkt beschikbaar is.

Het marktonderzoeksbureau Censydiam te Brussel verricht periodiek onderzoek naar de imago's van de gehele automobiemarkt in Nederland en België. Hieronder is gebruik gemaakt van hun onderzoek uit 1994, dat goed aansluit bij het auto-bestand van de respondenten dat in mijn onderzoek geregistreerd werd in 1995. Een deel van de tekst van dit rapport wordt in parafrase weergegeven. De techniek van de correspondentie-analyse die Censydiam gebruikt om de resultaten visueel samen te vatten, wordt in bijlage 2 aan de hand van hun auto-onderzoek uitgelegd.

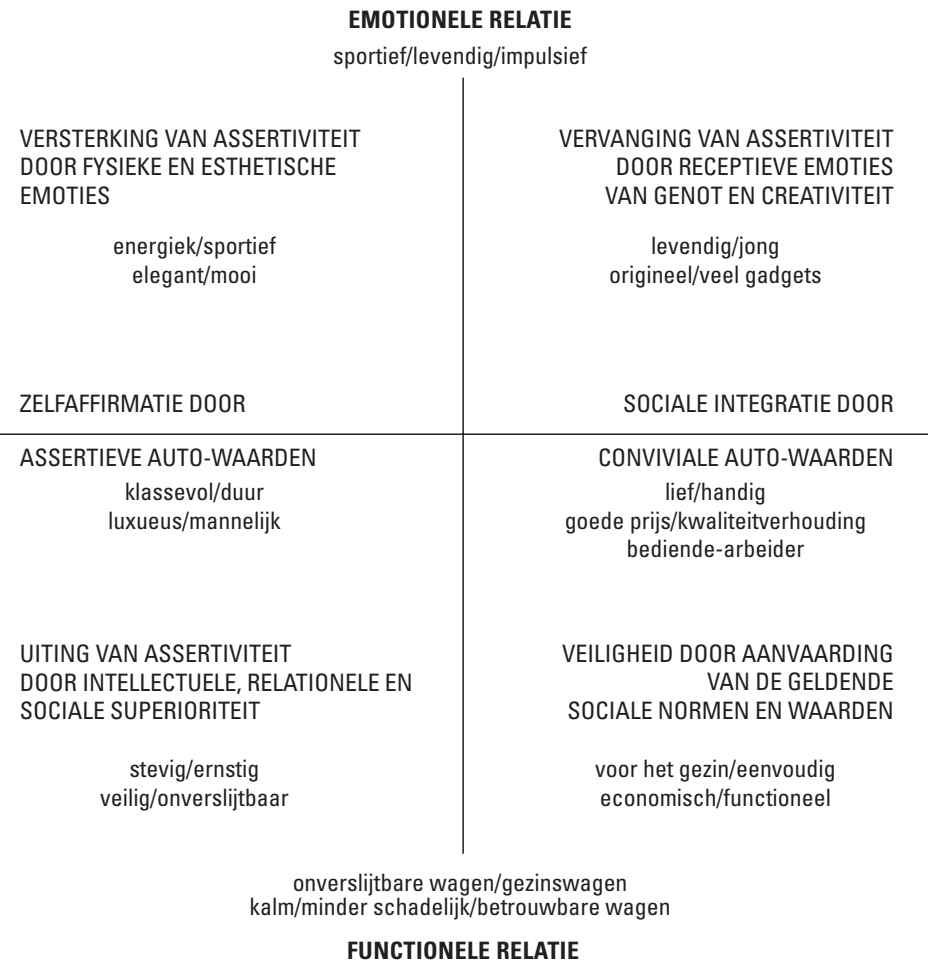
Voor het onderzoek naar de structuur van de automarkt werd een onderzoek verricht onder potentiële kopers, zijnde 400 respondenten die in de voorafgaande vijf jaren een nieuwe auto kochten (quota op geslacht, leeftijd, nationaliteit van het merk en aangekocht model). De respondenten werden gevraagd 30 merken (voorgesteld op neutrale kaartjes, dus zonder logo) en 85 modellen (foto + modelnaam) te beschrijven. Iedereen werd gevraagd om vijf modellen en vijf merken comparatief te beoordelen door associatie met een bepaalde stijl, een bepaald beroep, een bepaald dier en bepaalde producteigenschappen.

Met een correspondentie-analyse positioneert Censydiam de merken en modellen op basis van hun betekenis in een tweedimensionale ruimte. De twee dimensies worden voorgesteld door twee assen, een verticale en een horizontale. De merken, modellen en items positioneren zich dus in de ruimte in functie van hun lading op elke dimensie. Bijgevolg symboliseert elke as een verklarende dimensie van de structuur van de markt. Zie figuur 6.01.

De verticale as stelt, zoals Censydiam het noemt, een *psychologische dimensie* voor. Bovenaan in het schema zitten de imago's met een emotionele meerwaarde. Het zijn imago's met een impulsief, spontaan karakter. Zij veronderstellen minder een gecontroleerde aankoop. Het zijn imago's waarvoor men 'valt', die vooral genot (rijgenot) en minder functionaliteit uitstralen. De beschrijvingen die aan die imago's worden toegekend, hebben een persoonlijker karakter (sportief, levendig, impulsief). Onderaan in het schema hebben we imago's die meer controle en minder spontaniteit uitstralen. De betekenis die wordt toegekend aan deze imago's zijn eerder van rationaliserende aard (onverslijtbare auto, gezinsauto, ruim, betrouwbaar). Het zijn eerder functionele imago's.

De horizontale as stelt een sociale dimensie voor. Links hebben we imago's die een affirmatie hebben van 'status'; deze auto's worden gekarakteriseerd als klassevol, duur, mannelijk, luxueus. Rechts staan imago's die een uitstraling hebben van sociale onder-

Figuur 6.01 Definitie van de verklarende assen; structuur van de automarkt

Bron: Censydiam 1994

schikking; deze auto’s worden getypeerd als lief, eenvoudig (het woord vrouwelijk valt nog net niet), als auto’s van werknemers en als auto’s met een goede prijs/kwaliteit-verhouding.

Deze twee dimensies stellen ons volgens Censydiam in staat de imago’s in vier be- tekenisvelden te beschrijven. Linksboven vinden we imago’s die een versterking van een assertief zelfbeeld, van individualiteit, toelaten via fysieke en esthetische emoties (energiek, elegant, mooie wagens, sportief). Linksonder hebben we imago’s die een in- tellectuele, sociale en relationele superioriteit uitstralen (stevig, veilig, ernstig, onver- slijtbaar). Rechtsonder bevinden zich imago’s die zekerheid bieden door associatie met de geldende sociale normen en waarden (kalm, functioneel, voor het gezin, min-

der schadelijk voor het milieu). Rechtsboven hebben we imago's die een uitstraling hebben van receptieve emoties van genot en creativiteit (leuk, jong, origineel, rijk aan gadgets).

In figuur 6.02 staan de merken ingetekend. De positie van de afzonderlijke modellen van de merken blijkt daarbij sterk bepaald door de positie van het merk.

De indeling van de modellen volgens Censydiam uit 1994 is weergegeven in figuur 6.03. De overeenkomsten in imago blijken samenhang te vertonen met diverse afzonderlijke karakteristieken: prijs, grootte, land van herkomst en exclusiviteit van het merk, maar ook stijl en vormgeving. Rechtsboven vinden we in principe de kleine, lichte, goedkope auto's, terwijl linksonder de grote, zware, dure auto's staan. Aan de linkerzijde vinden we voornamelijk West- en Noord-Europese auto's (de oude autolanden) en naar mate we meer naar rechts gaan zien we dat (naast Franse en Italiaanse auto's) de merken en modellen uit Japan en Korea (de nieuwe autolanden) gaan domineren. Het rechteronderkwadrant bestaat vrijwel helemaal uit Aziatische merken waarbij heel extreem rechtsonder twee Oost-Europese merken blijken aan te sluiten. Aan de bovenzijde is vormgeving heel belangrijk. Linksboven culmineert dat in typische sportmodellen. Rechtsboven worden dat kekke kleine automodellen, modellen die er volgens de tegenwoordige ideeën van stroomlijning vaak uitzien als een ei op wielen. Aan de onderkant is de vormgeving eerder behoudend tot ouderwets te noemen: een duidelijk geprofileerde cabine tussen een neus en een achterbak. Dit beeld gaat vaak op voor zowel de linker-onderkant als voor de rechteronderkant. Combineren we een en ander dan zien we linksboven de relatief dure, weinig ruimte biedende auto's met een aansprekende vormgeving en rechtsonder de goedkope, relatief veel ruimte biedende modellen met een weinig tot de verbeelding sprekend uiterlijk.

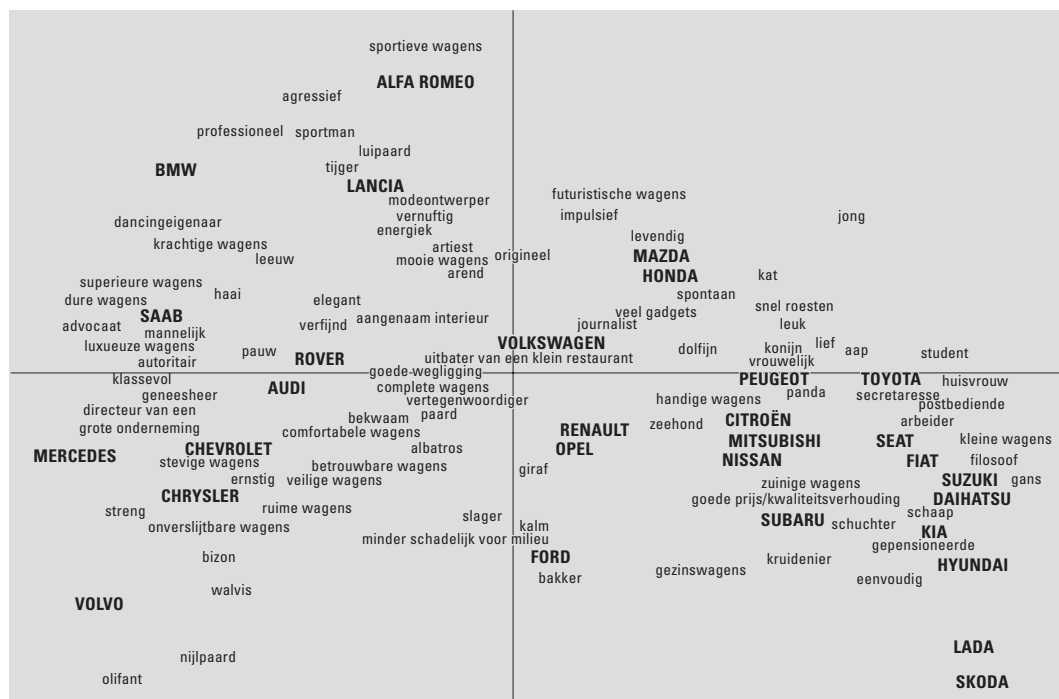
Tot zover de samenvatting van het Censydiam-onderzoek. Wat voor licht werpen deze bevindingen nu op de expressie van status? De positie op de sociale as lijkt van belang bij het aangeven van het niveau van afkomst. Een duidelijke verwachting over de meer door vormgeving versus functionaliteit bepaalde as valt moeilijk te formuleren.

De imago-categorieën van Censydiam in figuur 6.03 zijn:

- 1 sportieve wagens;
- 2 statussymbolen;
- 3 superioriteitssymbolen;
- 4 functionele economische wagens;
- 5 wagens van onthechting;
- 6 gezellige budgetwagens;
- 7 vrolijke spontane wagens
- 8 compromiswagens.

Met behulp van foto's uit autojaarboeken (Van Kempen 1993, Van der Vlugt 1995) heb ik het uiterlijk van deze categorieën in eigen woorden beschreven. Op die manier maakte ik een eigen interpretatie van Censydiam's imago-ordening der merken. Hieraan voeg ik onder meer een indicatie toe van de prijsrange waarin elke categorie ligt.

Figuur 6.02 Positionering van de merken

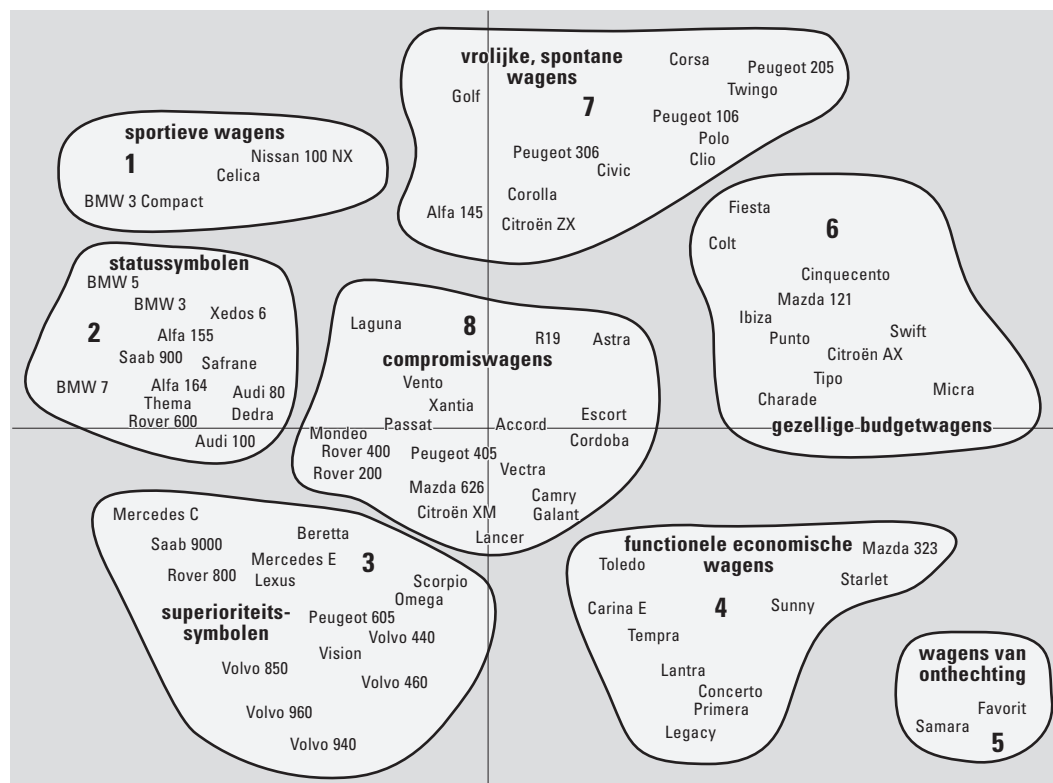
Bron: Censydiam 1994

Genomen is het prijspeil van 1994 inclusief BTW en BVB. Aangehouden zijn de bodemprijzen van elk model, dat wil zeggen de prijs van de meest eenvoudige uitvoering, zowel van het goedkoopste als van het duurste model in de categorie.

Sportieve wagens zijn in het onderzoek van Censydiam slechts een paar sportmodellen die in prijsklasse nog enigszins pasten binnen de prijsrange van de gewone personenauto's. Er bestaan echter nog veel meer sportmodellen die echter aanzienlijk duurder zijn, zoals bijvoorbeeld de Mercedes-sportwagens. De BMW 3 Compact, de Suzuki Celica en de Nissan 100 NX (tussen f 37.000 en f 49.000) lijken vooral opgenomen te zijn als uiterste referentie voor sportieve kenmerken: veel uitstraling en rijplezier en weinig ruimte.

Statussymbolen zijn vooral personenauto's van de merken Audi, Saab en BMW. Gezamenlijk kenmerk van volgens het schema vooral status uitstralende merken is dat ze momenteel nauwelijks modellen hebben in goedkopere prijsklassen. Dit gegeven zal de suggestie van hun sociale exclusiviteit zeer zeker geschraagd hebben. In hun vormgeving wijken ze niet altijd veel af van compromisauto's, zij het dat de vormgeving iets conservatiever is. Het valt op dat ze allemaal een rudiment hebben gehandhaafd van de in vroeger tijd aan een auto altijd zo markante *grille*, die afgezet behoorde te zijn met een randje van chroom. De meeste 'gewone' automodellen

Figuur 6.03 Identificatie van de groepen van modellen in 1994

Bron: Censydiam 1994

hebben als ventilatie-opening in de neus een of meer horizontale spleten, maar de statusauto's zien er anders uit. Gelijk een wapenschild lijkt de grille mededeling te doen van de oude komaf van deze auto's. Terwijl de statusauto's met de superioriteitssymbolen de grille gemeenschappelijk hebben, ogen ze duidelijk anders: veel lichter en eleganter. De veelal Duitse en Zweedse herkomst van de statusauto's (uit hoge lonenlanden!) draagt bij aan hun hoge prijsstelling. Tot deze groep behoren eveneens enkele grote auto's van kleine Italiaanse en Britse merken die in vroeger tijd zeer bekend stonden om hun sportiviteit, elegantie en exclusiviteit (Lancia Thema, Alfa Romeo 155 en 164, Rover 600). Dat ook een enkel duur model van niet erg exclusieve merken uit Frankrijk (Renault Safrane) hier figureert, mag als een triomf voor de image-makers van die merken worden gezien. De prijzen in dit imago-type liggen tussen f 43.000 en f 63.000.

Superioriteitssymbolen zijn vooral de imago-aanduidingen van de merken Mercedes en Volvo alsmede van die der personenauto's van Chrysler en Chevrolet. Duur, zwaar, degelijk en daarnaast behoudend (een beetje ouderwets) van vormgeving. De zwaarte valt de auto's aan te zien. Anders dan bij de statussymbolen maakt ook degelijkheid een fundamenteel aspect uit van hun imago. Dat zal ook de reden zijn dat

deze auto's ook gebruikt worden voor materiaal- of professioneel personenvervoer: denk aan de zeer populaire Volvo-stationcar en aan de Mercedes-taxi. Dit 'alternatieve gebruik' schaadt natuurlijk het exclusieve imago, waardoor gewicht en sterkte (en prijs) veel moeten goed maken. De suggestie daarvan wordt (zeker bij Mercedes) mede gewekt door de carrosserie die opzij tot diep voorbij het middelpunt van de wielen naar beneden toe doorloopt. Omdat de ramen hierdoor verhoudingsgewijs klein lijken, wekt het voertuig associaties op met een pantserwagen. Het imago van de extreem vierkant uitgevoerde duurdere Volvo is kennelijk zo sterk dat enkele kleinere Volvo-modellen (440 en 460) naar dit imago-type werden toegezogen. Ook hier overheersen, naast de Amerikaanse, de Duitse en Zweedse merken. En ook in deze categorie zijn, zoals al gezegd, de modellen veelvuldig getooid met de reminder aan de oertijd der automobielen: de grille. Enkele zware en dure modellen van andere merken worden eveneens tot dit type gerekend: onder andere Ford Scorpio, Opel Omega, Rover 800 en Peugeot 604. De prijsklasse (afgezien van de kleine Volvo's): f 49.000 tot f 88.000.

Functionele economische wagens vormen een imago-segment van voor deze prijsklasse vrij groot uitgevallen personenauto's. In dit domein hebben Aziatische modellen de hegemonie, terwijl een enkel groot uitgevallen model van een populair Italiaans of Spaans merk (Fiat Tempra en Seat Toledo) zich ertussen klasseert. De vormgeving is moeilijk te definiëren. Ze ogen duidelijk lichter als de nog te behandelen compromis-auto's maar niet eleganter, waarbij de bonte lampenpartij aan de achterkant nogal eens opzichtig mag heten. In vergelijking tot de vaak iets kleiner uitgevallen zogenaamde vrolijke spontane auto's is hun vormgeving wat aan de ouderwetse kant te noemen: ze ogen nogal eens als auto's van een paar jaar terug. We noteren in dit segment uit Japan onder andere: van Nissan de Primera en de goedkopere Sunny, van Toyota de Carina en de goedkopere Starlet, van Mazda de 323 en van Subaru de Legacy. Uit Korea stamt de Hyundai Lantra. De prijsklasse: f 22.000 tot f 36.000.

Wagens van onthechting sluiten in wezen aan bij de vorige categorie (in mijn eigen codering zal ik beide categorieën samenvoegen). Het gaat hier om een imago-segment met uitsluitend Oost-Europese wagens: de Skoda Favorit en de Lada Samara. Het zijn extreem goedkope maar toch nog vrij ruime vierpersoons-auto's. Het onthechte karakter zou hierin kunnen zitten dat de vormgeving van deze auto's nog weer wat ouderwets (in dit geval vierkanter!) aandoet dan dat bij de vorige categorie het geval was. En mogelijk heeft het imago dat voor veel Oost-Europese producten geldt (met goedkope arbeid geproduceerd, a-modisch en niet al te degelijk) al automatisch geleid in de richting van deze extreme klassering. Voor f 16.000 tot f 24.000.

Gezellige budgetwagens zijn allemaal kleine lichte auto's gelijkelijk uit Zuid-Europa en Azië. Een enkel klein model van Ford (Fiesta) en van Citroën (AX) zit er ook tussen. De meeste hebben een zeer korte, afgeplatte achterkant: ze missen de staart. Hun vormgeving is tamelijk modern te noemen. De modellen uit Japan zijn: Mitsubishi Colt, Mazda 121, Nissan Micra. De modellen uit Italië en Spanje: de Fiats Cinquecento, Punto en Tipo en tenslotte de Seat Ibiza. De prijsklasse: vanaf f 16.000 tot aan f 27.000.

Vrolijke spontane wagens zijn tamelijk kleine auto's afkomstig uit Duitsland en Frankrijk. Feitelijk wordt dit imago-type gedomineerd door de kleinere modellen van Volkswagen: Golf en Polo. Golf vertegenwoordigt de wat grotere modellen in dit segment, Polo de kleinere. Het raadsel is waarom dit imago-type zo hoog heeft gescoord op de expressie-as. Wat betreft vormgeving zijn vooral de wat grotere modellen namelijk niet opzienbarend. Zo is smaakmaker Volkswagen Golf in de meeste uitvoeringen vrij behoudend vormgegeven: wel kek, maar toch tamelijk hoekig. De typische kleine auto wil nog wel eens opvallen door zeer bij-de-tijdse stroomlijning. Toch lijkt het land van herkomst veel gewicht in de schaal gelegd te hebben bij het ontstaan van een imago-klassering die deze groep enerzijds onderscheidt van de in doorsnee wat grotere functionele wagens en anderzijds de steevast kleine gezellige budgetwagens. Zou men kunnen zeggen dat de vrolijke spontane modellen als imago hebben dat ze *zowel het duurst als het exclusiefst zijn binnen de categorie van kleinere auto's*? Mijn eigen vermoeden is dat de Golf de statusauto in miniatuur-uitvoering is. Naast Volkswagen komt uit Duitsland ook de Opel Corsa. Uit Frankrijk komen de Renaults Twingo en Clio, de Peugeots 106 en 306 en de Citroën zx. Uit Italië komt de Alfa (Romeo) 145. Vertegenwoordigd uit Japan zijn in dit imago-type slechts de Toyota Corolla en de Honda Civic. De bodemprijzen liggen tussen f 21.000 en f 31.000.

Compromiswagens hebben in het schema van Censydiam de centrale middenpositie toebedeeld gekregen. Het is de categorie die men vaak met 'middenklassers' aanduidt. Niet exclusief maar ook niet te gezellig, functioneel maar ook niet zonder (moderne) uitstraling. Als het gaat om de landen van herkomst van de auto's klopt die tussenpositie: de modellen blijken in bijna gelijke mate te komen uit Japan, Duitsland, Engeland en Frankrijk. De variatie in landen van herkomst wordt niet weerspiegeld in variatie in vormgeving: de vormgeving in dit segment is juist buitengewoon eenvormig. De wagens ogen groot, echter niet zo groot als de superioriteitssymbolen. Ze zijn in doorsnee iets meer modern gestroomlijnd dan de statusauto's. Hun vrij plompe omhoogkomende staart (voor een royale kofferruimte) doet daar eigenlijk weer afbreuk aan. De exclusiviteit afdwingende grille ontbreekt in bijna alle gevallen. Amerikaanse modellen zijn de Fords Escort en Mondeo (ofschoon deze type modellen sinds lang in West-Europa worden geproduceerd). Engels zijn de Rovers 400 en 200. Duits zijn de Volkswagens Vento en Passat en de Opels Astra en Vectra. Uit Frankrijk komen de Renaults 19 en Laguna, de Peugeot 405, de Citroëns Xantia en xm. Uit Zuid-Europa komt slechts de Seat Cordoba. Uit Japan zijn vertegenwoordigd de Mitsubishi-modellen Lancer en Galant, de Mazda 626, de Honda Accord en de Toyota Camry. Overigens is deze Camry evenals de xm duur genoeg om een exclusiever imago te hebben – kennelijk is de grote modellenrange van deze merken én de moderne neus van de modellen zelf reden dat ze in dit middengebied blijven steken. De prijsrange van de compromiswagens loopt van f 26.000 tot aan f 53.000, steeds voor de eenvoudigste uitvoering van een model.

De imago's van de auto's in dit onderzoek

Op welke wijze zijn de auto's van de respondenten nu in de indeling van Censydiam verwerkt? Een paar keuzen zijn daarvoor nodig geweest. Zeer veel huishoudens in het onderzoek beschikken over meer dan één auto. In zulke gevallen is ervoor gekozen om het imago te bepalen van de auto waarin de beroepsbeoefenaar zelf doordeweeks rijdt (of gereden wordt). Of die auto eigendom van de zaak is of niet maakt daarin geen verschil uit. De auto van de partner evenals de vrije tijd-auto's van de respondent (een sportauto die in het weekend van stal wordt gehaald is niet ongebruikelijk) blijven daarmee buiten beschouwing. Dat neemt niet weg dat door een klein aantal respondenten ook doordeweeks wordt rondgereden in auto's die, vergeleken met de door Censydiam opgenomen merken en modellen, als buitenmodel of als bijzonder kunnen worden aangemerkt. Als buitenmodel zie ik in dit verband: space-wagons (ten tijde van mijn onderzoek nog niet zo populair als nu in 1999) en Jeeps en dergelijke en ook sportwagens (sportwagens in de goedkope categorie van Censydiam kwamen niet voor). Een merk dat niet in de indeling voorkomt, maar wel bij mijn respondenten is bijvoorbeeld Pontiac. Buitenmodel auto's plus bijzondere merken zijn tezamen in mijn rubriek 'bijzondere modellen' gestopt. Verder kon de auto van bijna iedereen goed ingedeeld worden volgens de typologie van Censydiam.

Uit een eerste blik op figuur 6.04 met het totale beeld bij de vier beroepsgroepen wordt duidelijk dat het merendeel van de auto's (zelfs bij de literatoren) tot de drie duurste imago-klassen behoren: het zijn superioriteitssymbolen, statussymbolen en compromiswagens. Men moet er wel rekening mee houden dat niet-autobezitters niet in deze tabel staan en dat is 26% van alle literatoren en 6% van alle hoogleraren. Maar toch, wat voor inkomen ze ook hebben: de elite rijdt in het algemeen kennelijk niet graag rond in zomaar een autootje.

Vervolgens kan besproken worden hoe de auto's naar imago over de vier beroepsgroepen afzonderlijk verdeeld zijn. Van belang is of daarbij nog meer naar voren zal komen dan verschillen in inkomen, zoals bijvoorbeeld verschillen in afkomst tussen de beroepen.

Wat vooral naar voren komt is een groot verschil tussen de leden van raden van bestuur en de register-accountants enerzijds en de hoogleraren en literatoren anderzijds. Binnen de zakelijke sector zijn de verschillen eigenlijk verwaarloosbaar: de helft heeft een superioriteitssymbool, een kwart een statussymbool, terwijl een op de zes in een compromismodel rijdt. Slechts een op de tien rijdt in een auto uit een andere categorie. Aan de culturele kant verliezen de superioriteits- en statussymbolen aan belang en komen de compromisauto's op. Van de toename aan kleine en goedkope auto's profiteren vooral de vrolijke kleine wagens.

Het moet gezegd dat de verschillen in inkomen niet lineair naar voren komen, in elk geval niet met deze zorgvuldige indeling. Het verschil van twee ton tussen de inkomens van de beroepen in de economische sector is bijvoorbeeld niet waarneembaar. Ook valt op dat de schrijvers met hun lage inkomen verhoudingsgewijs in vrij dure en grote auto's rijden. Natuurlijk zijn auto's tweedehands aan te schaffen of kan er langer mee gereden worden. Tabel 6.01 geeft de verdeling van het gemiddelde bouwjaar der auto's voor elk beroep.

Tabel 6.01 Het gemiddelde bouwjaar van de (eerste) auto naar beroep
(gemeten in voorjaar 1995)

	literatoren	hoog- leraren	leden raden van bestuur	register- accountants	èta	p
bouwjaar (rek.gem.)	1987/1988	1989	1991	1990	0,21	0,004

Het gemiddelde bouwjaar geeft inderdaad een klein verschil te zien: vooral literatoren rijden in oudere auto's dan de anderen. Dat neemt niet weg dat de voornaamste indruk is dat met name literatoren als adagium lijken te hebben: beter geen auto dan een zeer voordelig klein autootje of een goedkope 'Jappenbak'.

Daar waar de beroepen wat betreft hun autotypen slechts in twee sectoren uiteenvallen, *vertonen de vijf woonmilieus aanzienlijk meer schakering*. Uit figuur 6.05 kan afgelezen worden dat de verschillen tussen de vijf woonmilieus zowel op de exclusiviteitsas betrekking hebben als op de as van expressie en functionaliteit (de assen uit figuur 6.01).

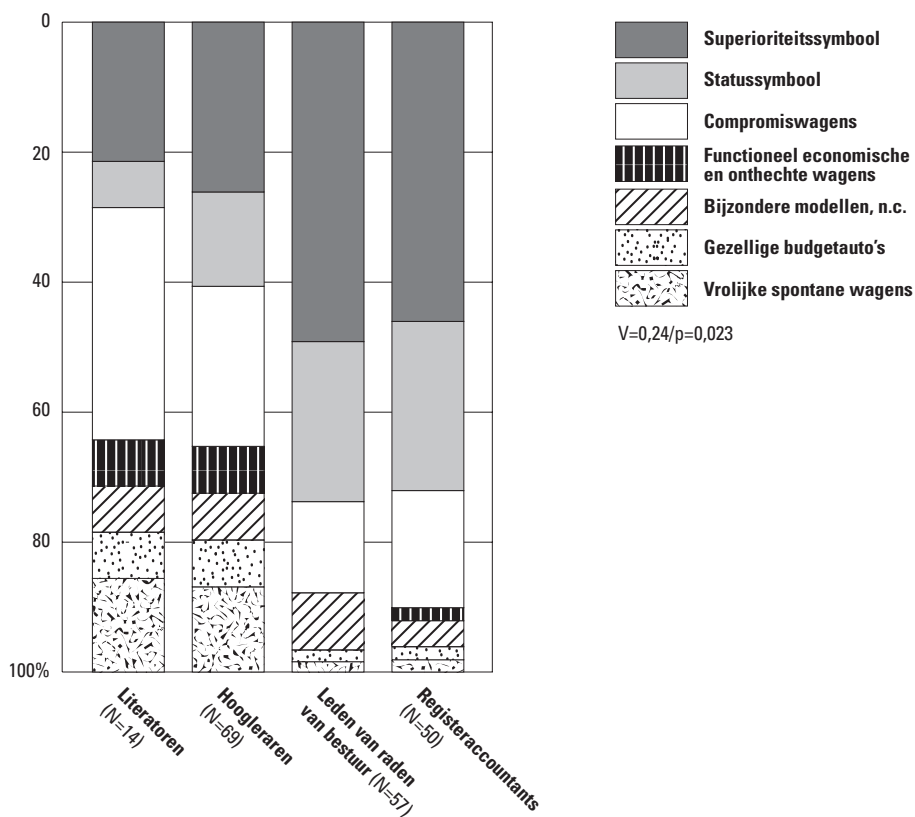
De oude rijke suburbs lijken verhoudingsgewijs vooral het *home* van de statusauto's (29%). Compromisauto's worden er gemeden (9%), terwijl de (dure!) superioriteitsauto's in dit rijke milieu niet vaker voorkomen dan in de twee andere milieus buiten de stad (alle drie circa 40%). Helemaal niet voorkomend zijn functioneel-economische wagens of wagens van onthechting (samen 0%).

De dorpen geven een heel ander beeld te zien. Van de vijf woonmilieus heeft dit milieu het laagste aandeel aan statussymbolen (10%) maar wél het hoogste aandeel in de categorie rechtsonder: functioneel-economische wagens of wagens van onthechting (10%, hetgeen hoog is). Van de drie milieus buiten de stad vindt men er de meeste compromisauto's. Kleine auto's (vrolijke spontane wagens of gezellige budgetwagens) komen hier nauwelijks als eerste of enige auto voor.

De groeigemeenten nemen ongeveer een tussenpositie in tussen de rijke oude suburbs en de dorpen. Dit geldt zowel voor de statussymbolen (20%) als voor de compromismodellen (20%) en de functionele en onthechte klasse (samen 7%). Kleine auto's komen er even weinig voor als in de dorpen.

De twee milieus in de stad onderscheiden zich van de drie milieus buiten de stad in die zin dat vooral het aandeel superioriteitssymbolen er lager ligt en het percentage vrolijke spontane wagens (daarentegen) hoger. De andere klassen variëren er binnen dezelfde range als die van de milieus buiten de stad. De verschillen tussen de beide stedelijke milieus onderling zijn evenwel aanzienlijk. In de top-1 stadsbuurten komt het aandeel van statussymbolen in de buurt van dat in de rijke oude suburbs (23%), terwijl het aandeel superioriteitssymbolen in dit milieu zijn dieptepunt bereikt (23%). Wat opvalt is het grote aandeel vrolijke spontane wagens (19%). Andere kleine, gezellige budgetauto's of goedkope auto's (functioneel, en dergelijke) komen er als eerste of enige auto niet voor. Het aandeel compromiswagens komt overeen met het gemiddelde (19%).

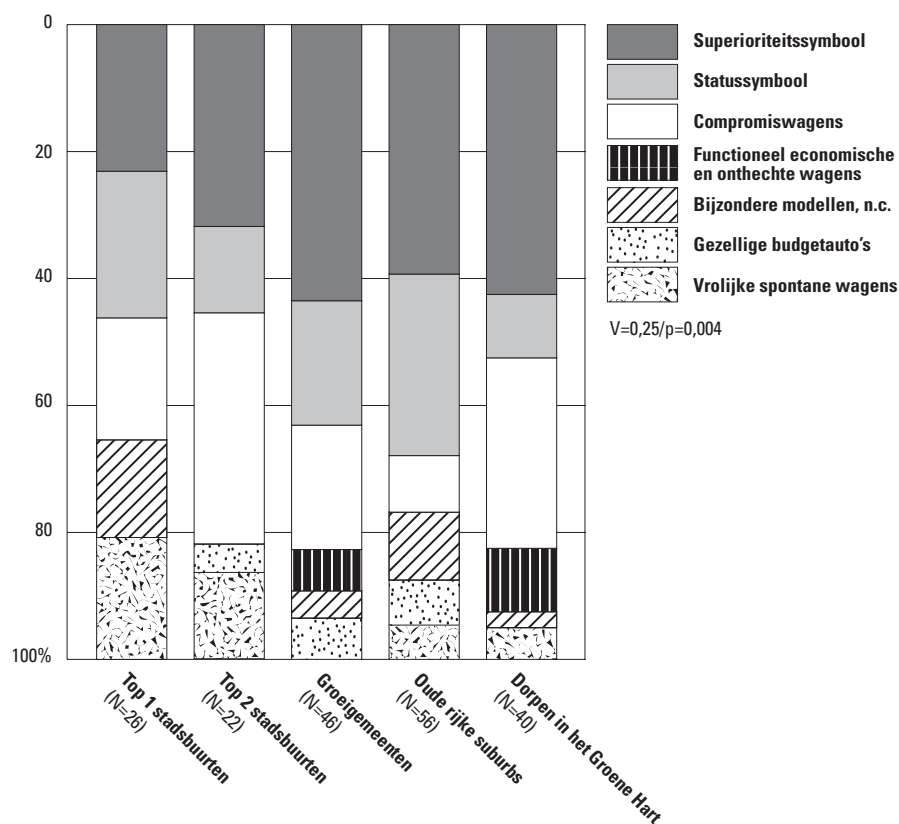
Figuur 6.04 Het merk van de (eerste) auto, ingedeeld naar imago en weergegeven per beroep

In de top-2 stadsbuurten bereikt het aandeel statussymbolen een zo laag niveau dat het in de buurt van de dorpen belandt (14%). Het aandeel compromiswagens is er het hoogste van alle vijf de woonmilieus (36%) en overstijgt daarmee de score hierop van de dorpen. Superioriteitssymbolen hebben hier kennelijk meer de voorkeur dan in de top 1 buurten (32%). Evenals in de top-1 buurten zien we een relatief groot aandeel van vrolijke spontane auto's, ofschoon minder dan in de top-1 buurten (14%). Functionele of onthechte auto's komen ook in dit stadsmilieu niet voor.

Ook hier is het mogelijk om voor de milieuv verschillen een soort proef op de som te nemen door ze nog eens uitsluitend te bekijken voor hoogleraren en wel in figuur 6.06. In grote lijnen ondersteunt dat patroon de algemene bevindingen, zij het dat hier en daar doorgeschoven is (zeer begrijpelijk overigens) naar goedkopere maar voor de hand liggende alternatieve categorieën. Zelfs een kleine nog niet vermelde trend die is te vinden in buurten met beroepsbeoefenaren van hoge afkomst, wordt hier teruggevonden, namelijk om zelfs doordeweeks in bijzondere modellen (jeeps, spacewagens) rond te rijden of daarvoor zeer aparte merken te kiezen. De conclusie is dat

Figuur 6.05 Het merk van de (eerste) auto, ingedeeld naar imago en weergegeven per woonmilieu

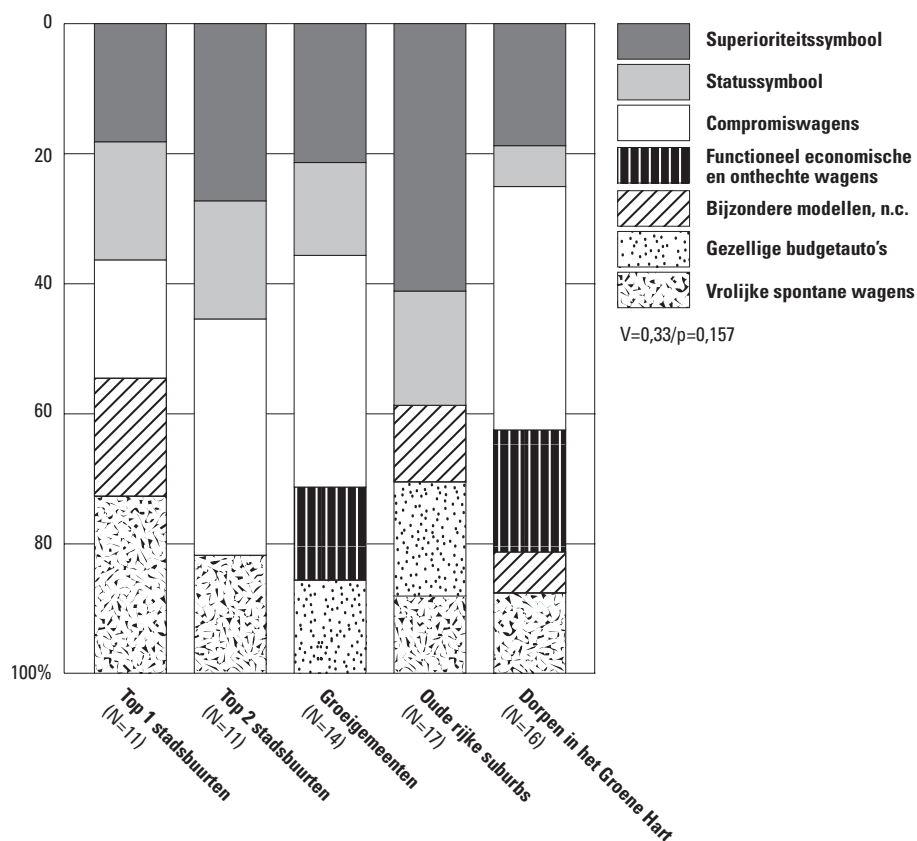

het wagenpark van elk der vijf woonmilieus een eigen gedifferentieerd profiel bezit, een profiel dat gedifferentieerder is dan bij het autoprofiel van de beroepen.

Als we de uitkomsten nader interpreteren dan komen er drie punten naar voren:

- 1 De indeling van de wijken naar afkomsthoogte blijkt teruggevonden te worden in de horizontale as van Censydiam die 'assertiviteit door benadrukking van eigen individualiteit' heet. Zelf preferer ik de benaming 'benadrukking van sociale exclusiviteit', de elitaire opstelling die aangeeft dat een elitair persoon slechts leeft onder de elite en niet rijdt in dezelfde modellen (en vooral niet in dezelfde merken) als 'het gewone volk', maar ook liever niet in automodellen die beroepsmatig vracht vervoeren. Niettemin moet de auto duur zijn. De auto die bij deze attitude past, is er bij voorkeur een van een oud autoland uit het noordelijk deel van Europa, meestal niet een auto uit Zuid-Europa, maar nooit een auto uit Japan of Korea of uit Oost Europa. In deze indeling staan de top-1 stadswijken en de oude rijke suburbs tegenover de drie andere milieus.

Figuur 6.06 Het merk van de (eerste) auto, ingedeeld naar imago en weergegeven per woonmilieu (uitsluitend voor hoogleraren)

- 2 De indeling van de wijken naar meest voorkomende woonplaats van de economische elites (drie milieus buiten de stad) en die van de culturele elite (twee milieus in de stad) brengt een aanpassing van dit elitebeginsel in beeld in de van oudsher elitaire stadswijk: de top-1 stadswijken. In dit compacte, weinig autovriendelijke milieu past men de grootte van de auto aan. Doch hoewel de arrivé stedelijke beroepsbeoefenaar daarmee in het op zichzelf veel populairdere segment van de kleinere auto's is beland, weet hij daarvan niettemin een signaal te maken door daaruit bijna uitsluitend Duitse en hooguit Franse modellen te kiezen. De gedachte dat dit soort kleine vrolijke en spontane auto's in feite *kleine* statussymbolen zijn dringt zich sterk op. Het ziet ernaar uit dat in de stedelijke elitaire woonmilieus met mensen van hoge afkomst de auto als statussymbool in zekere zin *een proces van miniaturisering* heeft ondergaan. In andere stedelijke elitewijken bestaat de neiging om op de grootte van de auto in te binden aanzienlijk minder. Eerder zal men er toe overgaan om *autoloos* te willen zijn. En ook *dát* is uit te leggen als een stedelijke expressie, maar deze lijkt dan uit een andere ideologie voort te komen.

- 3 Er blijkt geen milieu te bestaan waar zo weinig waarde wordt gehecht aan auto-imago's die het moeten hebben van hun vormgeving (dat wil zeggen: vrij hoog op de expressie-as scoren) als de dorpen in het Groene Hart. Binnen de twee hoogst geprijsde categorieën wordt gekozen voor de degelijke Mercedes/Volvo-groep en zelden voor de iets elegantere en zelfs iets goedkopere BMW/Audi/Saab-groep. Ook op de ruimte in de auto wordt hier sterk gelet: in de goedkopere categorieën wordt niet in compacte auto's maar juist in ruime auto's gereden. Het belang van een vooral ruime auto prevaleert zo sterk dat zelfs goedkope en toch ruime auto's uit Japan en Oost-Europa worden aangeschaft.

In het schema van Censydiam hebben de functionele/economische en ook de onthechte wagens als eigenschap meegekregen dat ze 'eenvoudig' en 'voor het gezin' zijn. Zou de totale aanduiding van het autobezit in de dorpen als 'degelijk', 'voor het gezin', 'eenvoudig', 'ruim' en 'niet emotioneel' wellicht ook op ander gebied het thema kunnen zijn van de expressie in dorpen? Het was (men herinnere zich hoofdstuk 5) immers moeilijk om de dorpen goed te plaatsen ten opzichte van de vier andere woonmilieus. Als extreem niet stedelijk gebied behoren ze duidelijk tot de favoriete domeinen van de economische elite, maar een karakteristiek niveau van afkomst hebben ze niet. Mogelijk verraadt het wonen in een dorp een duidelijke gerichtheid op het vooral veel ruimte behoevende gezin.

Wellicht zijn we hier inderdaad gestuit op een categorie die een speciale prioriteit geeft aan het gezinsleven (die een 'famielimens' mag heten) en althans wat de auto's aangaat in mindere mate een 'homo statuszoeker' is.

De smaak voor muziek

Wat betreft de smaak voor muziek heeft Bourdieu met name de belangstelling voor klassieke muziek precies gemeten, en zowel de verschillen tussen hoog en laag als de verschillen tussen links (culturele sector) en rechts (zakelijke sector) vastgesteld. Het lag voor de hand om muzikale smaak in dit onderzoek op dezelfde manier te onderzoeken. Maar, zo kan men zich afvragen, is het wel geoorloofd om de smaak van muziek bovenal en eigenlijk uitsluitend te onderzoeken binnen het kader van de klassieke muziek? Per slot van rekening hebben we het hier over Nederland en over een smaakpatroon van twintig jaar later.

Daarom is aan de respondenten eerst de vraag gesteld van welke genres muziek men hield. Uit de uitkomsten (tabellen 6.02 voor de beroepen en 6.03 voor de woonmilieus) blijkt in elk geval al dat in elk beroep een zeer ruime meerderheid inderdaad van klassiek houdt, maar toch is het goed om de muzikale oriëntatie nog wat preciezer te bekijken. In beide tabellen is aangegeven of men wel of niet van klassiek houdt, wel of niet van jazz (inclusief blues), wel of niet van pop, wel of niet van lichte muziek (easy listening, schlagers, musical, operette) en wel of niet van volksmuziek (inclusief wereldmuziek). Ook is nog apart aangegeven of men wellicht *uitsluitend* van klassiek houdt. (bijlage 4, tabel B4.08 geeft de woonmilieuverschillen uitsluitend voor hogleraren).

Tabel 6.02 Aandeel liefhebbers van afzonderlijke muzikale genres per genre naar beroep

genre/rubriek	literatoren	hoogleraren	leden raden van bestuur	register- accountants	V	p
uitsluitend klassiek	46%	61%	41%	34%	0,22	0,011
(o.a.) klassiek	85%	91%	77%	70%	0,22	0,013
jazz & blues	31%	18%	23%	26%	0,10	0,520
popmuziek & chansons	19%	10%	19%	32%	0,21	0,016
lichte muziek (o.a. musicals, operette)	-	3%	12%	11%	0,18	0,072
volks- en wereldmuziek	12%	5%	-	2%	0,19	0,049
geen liefhebber van muziek	-	8%	8%	6%	0,10	0,483
n=212	n=26	n=87	n=61	n=53		

Wat zijn nu de voornaamste verschillen tussen de sectoren? Klassiek is extreem geliefd in de culturele sector, het meest extreem bij de hoogleraren. 61% van de laatsten zegt uitsluitend van klassieke muziek te houden. Leidt het geven van academisch onderwijs wellicht tot een voorkeur voor de soort muziek die eveneens academisch wordt onderwezen op de conservatoria? Wat betreft de lichte muziek: deze voorkeur wordt niet zo vaak genoemd, maar de liefhebbers ervan treft men eigenlijk uitsluitend aan bij de twee economische beroepen. Leeftijd kan hier geen interveniërende factor zijn: van de vier beroepsgroepen vormen de accountants weliswaar de jongste groep, doch de literatoren zijn de oudste groep (zie bijlage 1.4, tabel B1.04).

Verdere verschillen belichten vooral de positie van de afzonderlijke beroepen uit de reeks. Het blijkt dat accountants en literatoren elk binnen hun sector zich enigszins afwenden van de dominante hang naar klassiek luisterplezier en aangeven ook graag naar andere genres te luisteren. Accountants zoeken het heel vaak in popmuziek, terwijl de literatoren daarnaast als enige beroepsbeoefenaren nog wel eens volksmuziek noemen (12%).

Hieruit kunnen diverse smaakpatronen worden afgeleid. Er is inderdaad een verschil merkbaar (dat in hoofdstuk 2 behandeld werd) tussen de 'doctes' en de 'mondaines': zwaar tegenover licht. Er is bovendien een verschil tussen de 'arrivé'-beroepen en de 'nieuwkomers': waar de eersten het voornamelijk houden op elitair (= klassieke) muziek, voegen de anderen muziekgenres bij die minder elitair van oorsprong zijn. Welk genre aan klassiek wordt toegevoegd hangt af van de oriëntatie van dat beroep: nieuwkomers aan de economische kant kiezen duidelijk voor de muziek die expressie geeft aan de eigen hedendaagse volksgevoelens en vaak aan die van hun eigen generatie daarin ('ik houd van pop uit de zestiger jaren'). Dit terwijl de literatoren daarnaast, heel bijzonder, ook belang stellen in volksmuziek uit westerse landen of uit 'Verwegistan'. Mogen we dat laatste interpreteren als een onder de extreem culturele beroepen aanwezige hang naar een geïdealiseerde Gemeenschap?

Tabel 6.03 Aandeel liefhebbers van afzonderlijke muzikale genres per genre naar woonmilieu

genre/rubriek	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dor- pen	V	p
uitsluitend klassiek	52%	47%	35%	57%	47%	0,16	0,193
(o.a.) klassiek	82%	82%	73%	84%	88%	0,13	0,409
jazz & blues	24%	32%	21%	13%	30%	0,17	0,174
popmuziek & chansons	12%	11%	27%	18%	21%	0,15	0,276
lichte muziek (o.a. musicals en operette)	3%	3%	12%	8%	7%	0,13	0,453
volks- en wereldmuziek	3%	5%	6%	3%	-	0,11	0,607
geen liefhebber van muziek	9%	8%	10%	3%	5%	0,11	0,635
N=227	n=33	n=38	n=52	n=61	n=43		

De verschillen naar type van het woonmilieu liggen enigszins in het verlengde. Het milieu dat zich het meest éénkennig op klassieke muziek oriënteert, ligt buiten de stad – het zijn de oude rijke suburbs waar 57% uitsluitend houdt van klassiek. Het milieu waarin men het meest openstaat ook voor andere genres ligt eveneens buiten de stad en dat is het milieu der groeigemeenten (slecht 35% houdt uitsluitend van klassieke muziek). De eerste extreme score is goed verklaarbaar als we er inderdaad van uitgaan dat in de oude rijke suburbs de bewoners afkomstig uit alle beroepsgroepen (en hier niet alleen de hoogleraren en de bestuurders uit het bedrijfsleven) tamelijk ‘arrive’ in de bovenlaag zijn. De tweede extreme score is alleen te verklaren als veel van de bewoners van groeigemeenten erg lijken op register-accountants (die immers in dit milieu-type hun ‘biotoop’ hebben). Gedacht moet worden aan beroepsbeoefenaren die een vrij laag niveau van afkomst gemeenschappelijk hebben – in dit verband wordt zowel aan bestuurders uit het bedrijfsleven als aan hoogleraren gedacht (zolang ze maar niet tot de alfa-faculteiten behoren).

Al met al is er voldoende grond aanwezig om ook nu de smaak binnen de klassieke muziek in het bijzonder te onderzoeken. In principe is uitgegaan van dezelfde lijst van muziekwerken als Bourdieu deed. De lijst met namen van muziekwerken werd voorgelezen en de respondent moest allereerst zeggen of hij het muziekwerk in kwestie kende en of hij de componist ervan kon noemen. Daarna werd hij gevraagd drie van de genoemde werken te noemen die zijn favorieten waren.

De lijst van Bourdieu die dateert van vóór 1979 en die hij gebruikte voor het Franse publiek werd enigszins aangepast aan de hedendaagse uitgaanskalender in Nederland. In de praktijk betekent dit dat er vooral meer Duits repertoire werd opgenomen en dat Franse en Spaanse stukken werden afgevoerd. Bij het samenstellen werd er bovendien op gelet om uit de diverse perioden in de muziekgeschiedenis zowel een ‘zwaar’ als een ‘licht’ werk op te nemen. In de lijst moesten werken staan waarvan de namen geschikt

waren om er de componist van te raden. Heel wat muziekstukken dragen echter namen als 'vijfde symfonie', 'pianoconcert in d': aanduidingen die door meerdere componisten gebruikt zijn en die daarom afvielen.

De smaak die men voor muziek aan de dag legt, hangt volgens Bourdieu in belangrijke mate af van de kennis die men heeft van dit genre. We gaan na of dit bij onze respondenten opgaat. In tabel 6.04 staat de lijst van twaalf werken in volgorde gerangschikt vanaf het hoogste percentage van alle respondenten dat de componist ervan kende.

Tabel 6.04 De relatie tussen de kennis van muziek en de muziekvoorkeuren afgeleid uit kennis over en voorkeur voor 12 muziekstukken van alle respondenten

Aandeel dat de componist kent van:

Die schöne blaue Donau	85%
Mattheus Passie	85%
Rhapsody in Blue	79%
La Traviata	64%
Tristan und Isolde	59%
De Vier Jaargetijden	56%
Le Nozze di Figaro	55%
Die Unvollendete	46%
De Vuurvogel	42%
Das wohltemperierte Klavier	35%
Verklärte Nacht	19%
Einstein on the Beach	10%

Het meest bekend zijn twee lichtere instrumentale muziekwerken uit de negentiende en twintigste eeuw (*Die Schöne Blaue Donau* van J. Strauss en *Rhapsody in Blue* van Gershwin) en één erkend zwaar werk uit de baroktijd (*Mattheus Passie* van J.S. Bach). Daarna komt een groep opera's uit de achttiende en negentiende eeuw (*Le Nozze di Figaro* van Mozart, *La Traviata* van Verdi en *Tristan und Isolde* van Wagner). In bekendheid sluit bij die laatste groep aan het vrij lichte instrumentale barok-werk *De Vier Jaargetijden* van Vivaldi. Daaronder komt een gemengde groep van drie instrumentale werken uit voorgaande eeuwen en begin deze eeuw. Het zijn *Die Unvollendete* van Schubert, *De Vuurvogel* van Strawinsky (in aanleg een ballet) en *Das Wohltemperierte Klavier* van J.S. Bach. Het minst bekend zijn twee werken uit deze eeuw: een vroeg werk van Schönberg getiteld *Verklärte Nacht* en de moderne opera *Einstein on the Beach* van Philip Glass.

Een algemene conclusie over deze volgorde kan niet worden getrokken. Hoe lichter hoe bekender is een beetje een trend, maar de zware *Mattheus* past daar niet in. Ook geldt: hoe moderner hoe onbekender, ofschoon *Rhapsody in Blue* juist weer erg bekend is. De hoge bekendheid van de reeks opera's vlak onder de top trekt evenwel

de aandacht. In elk geval is nu de 'bekendheidsvolgorde' van de werken vastgesteld. Bekeken wordt aansluitend hoe het niveau van bekendheid doorwerkt in de muziekvoorkeur. In tabel 6.05 zijn die af te lezen.

Tabel 6.05 De voorkeuren uit 12 muzikale werken, onderverdeeld naar niveau van bekendheid met diezelfde 12 werken (voor alle respondenten)

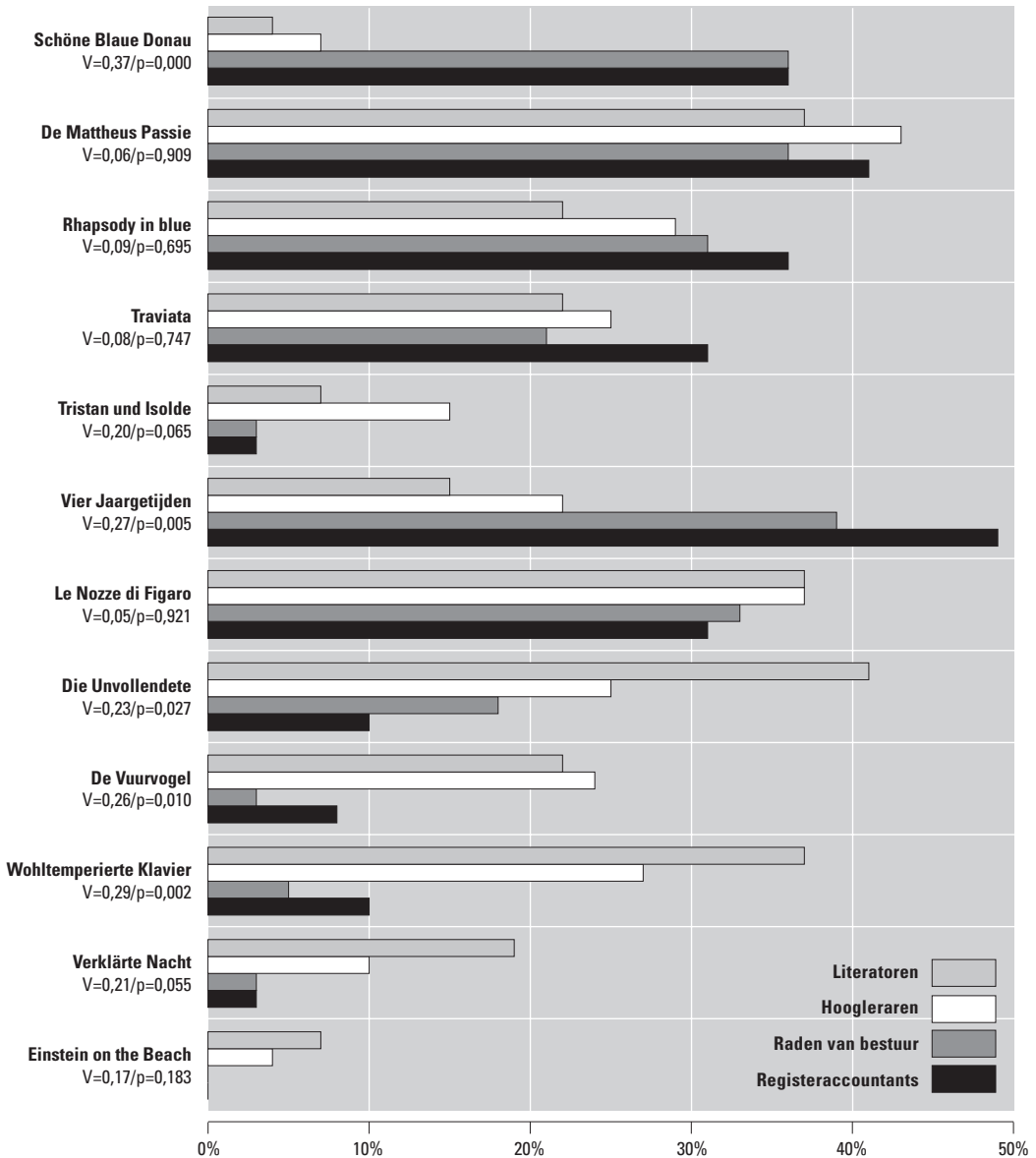
Gekozen als één van de drie werken van eigen voorkeur bij geraden aantal componisten:				
muzikaal werk	0-4	5-7	8-10	11-12
Die schöne blaue Donau	52%	19%	-%	-%
Mattheus Passie	34%	42%	42%	41%
Rhapsody in Blue	32%	42%	20%	24%
La Traviata	27%	21%	31%	17%
Tristan und Isolde	5%	4%	9%	17%
De Vier Jaargetijden	43%	38%	29%	3%
Le Nozze di Figaro	18%	38%	38%	38%
Die Unvollendete	9%	15%	42%	28%
De Vuurvogel	2%	17%	20%	21%
Das wohltemperierte Klavier	5%	15%	24%	41%
Verklärte Nacht	-%	6%	4%	31%
Einstein on the Beach	-%	4%	4%	3%

Heel in het algemeen is de trend dat wie weinig werken enigszins kan plaatsen een voorkeur heeft voor de allerbekendste werken. Wie daarentegen zeer goed thuis is in de muziek noemt vaker de zeer onbekende (vaak moderne) werken op en laat die allerbekendste werken juist vallen. Op die manier etaleert hij zijn 'smaakniveau' immers het meest voordelig. Zo zien we dat zij die geen tot weinig componisten konden noemen in 52% van de gevallen *Die Schöne Blaue Donau* uitkozen, terwijl degenen die meer dan de helft van de componisten konden thuisbrengen dit werk in het geheel niet verkozen.

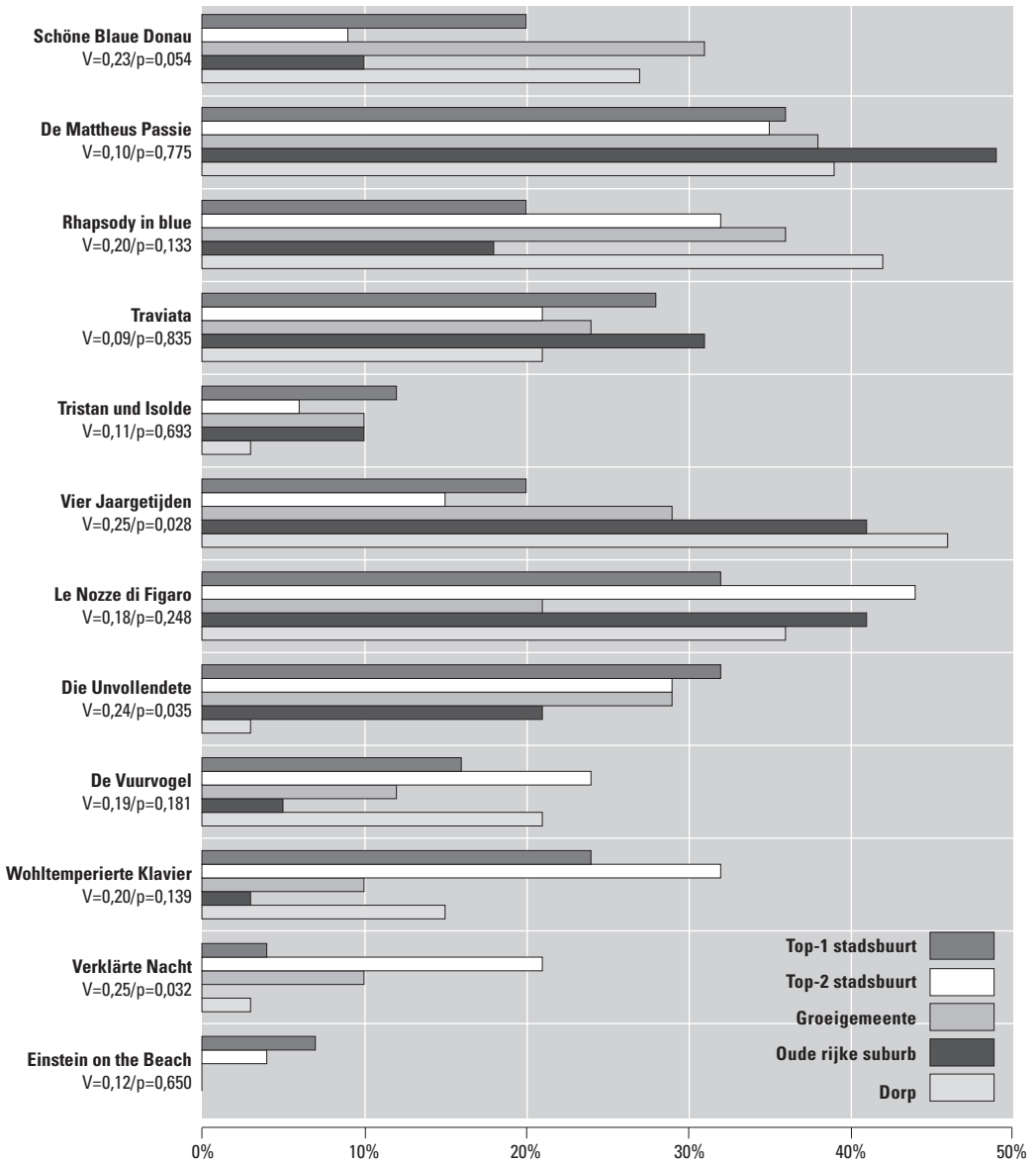
Vanaf de andere kant kijkend zien we werken als *Das Wohltemperierte Klavier* langzaam aan voorkeur winnen naarmate het kennisniveau hoger wordt. Ditzelfde effect doet zich voor bij *Verklärte Nacht*, ofschoon de belangstelling hiervoor zich pas bij een heel hoog kennisniveau begint af te tekenen.

Waarom, dat is nu de vraag, onttrekt de zeer goed gekende *Mattheus Passie* zich aan dit effect en blijft deze ook bij een hoog kennisniveau zo algemeen geliefd? Er bestaan in elk geval twee redeneringen om te verklaren waarom het werk zich aan deze trend zou onttrekken. De bekendste van de twee redeneringen is dat dit werk aan zou sluiten bij de kerkelijk-religieuze beleving dan wel dat het daarvoor een directe 'Ersatz' zou zijn. Daarnaast is het mogelijk om te beargumenteren dat de *Mattheus* op dit moment eigenlijk helemaal aansluit bij de belangstelling voor opera (Huzen 1997: 53).

Figuur 6.07 De voorkeur voor drie muzikale werken naar beroepsgroep*

* Elke respondent werd gevraagd daarvoor drie titels van muziekwerken te kiezen uit een lijst van twaalf

Figuur 6.08 De voorkeur voor drie muzikale werken naar type woonmilieu*

* Elke respondent werd gevraagd daarvoor drie titels van muziekwerken te kiezen uit een lijst van twaalf

Ofschoon de juistheid van de eerste redenering niet valt na te gaan, zijn er beslist aanwijzingen voor de juistheid van de tweede redenering. Alle in de lijst opgenomen opera's delen met de *Mattheus* een relatief hoog niveau van bekendheid bij de gezamenlijke culturele en economische elite echter zonder dat ze (als categorie althans) wegzakken uit de voorkeurslijsten. Weliswaar doen zich verschuivingen voor binnen het opera-genre (muziekkenners verruilen Verdi voor Wagner of voor Mozart), maar de grote belangstelling voor opera blijft een algemene trek.

Het is duidelijk dat er enige dynamiek in de smaak (en kennis!) voor muziek zit. Bij Bourdieu is *De Vier Jaargetijden*, ofschoon tamelijk licht, een werk dat ongeveer op dezelfde manier geapprecieerd werd zoals nu, zo'n twintig jaar later, *Das Wohltemperierte Klavier*; als iets voor de echte kenners. Inmiddels is het een (wat men dan noemt) gewoonweg overbekend stuk, een stuk dat door mensen die weinig kennis van muziek hebben zeer vaak gekozen wordt, maar dat voor de echte kenners is afgefallen.

Voorkeuren binnen het klassieke genre

Gewapend met bovenstaande algemene inzichten in de smaak voor muziek is het mogelijk om de voorkeuren naar beroep (figuur 6.07) en naar woonmilieu (figuur 6.08) te plaatsen.

Ter voorspelling van de klassieke smaak in de afzonderlijke beroepen zijn bovendien twee extra principes beschikbaar. De eerste is dat aan de culturele kant van de samenleving meer kennis van cultuur in het algemeen, dus ook van muziek zou bestaan. Daarom zou in de culturele sector een meer geëvolueerde smaak aan te treffen zijn dan aan de economische kant. De tweede is dat de smaak aan de culturele kant per traditie zwaarder zou zijn en aan de economische kant lichter: *de savantes tegenover de mondaines*.

De verschillen tussen de beroepen in muzikale kennis werden reeds in hoofdstuk 5 behandeld. Aan kop bleken daarbij de literatoren te gaan, gevolgd door de hoogleraren, daarna de leden van raden van bestuur, terwijl register-accountants gemiddeld genomen het minst van muziek weten. In figuur 6.07 zien we dat dit er inderdaad toe leidt dat vooral leden van raden van bestuur en register-accountants overbekende en lichte werken als *Die Schöne Blaue Donau*, *Rhapsody in Blue* en *De Vier Jaargetijden* uitkiezen. Literatoren en hoogleraren laten hun keuze vaker vallen op onbekende en moderne werken als *Einstein on the Beach* en *Verklärte Nacht* en ook graag op niet zo overbekende en niet zo erg lichte werken als *De Vuurvogel*, *Das Wohltemperierte Klavier* en *Die Unvollendete*. De verschillen tussen de afzonderlijke beroepen drukken in het algemeen hun rangorde in muziekkennis uit.

Is er ook muziek die de culturele en de economische elite met elkaar bindt? Oftewel: zijn er ook overeenkomsten in muzikale smaak? De breedste brug wordt geslagen door de *Mattheus*: overbekend en zwaar tegelijk en misschien wel om die reden bij elk beroep even geliefd. De gedachte dat dit werk wordt gewaardeerd als een opera dringt zich weer op. Het blijkt namelijk dat opera's aan beide zijden even goed liggen, hoewel hoogleraren zich onderscheiden in hun voorkeur voor de wat extremere Wagner en register-accountants het meer bij de sinds lang veel volksere Verdi houden. Ieder-

een blijkt het gehele terrein der opera's wel zo'n beetje te kennen en er zijn eigen favorieten in te hebben.

Nu is het ook weer niet zo moeilijk om iets van opera's af te weten. De harde kern van het operarepertoire wordt gevormd door een dertigtal opera's en wie er meer kent heet al gauw een echte kenner. Opera lijkt daarmee in het bestaan van de bovenlaag net zo zeer een *conversation piece* als het eredivisievoetbal: het gaat om niet al te veel verschillende clubs (waaronder iedereen zijn favorieten kent) met steeds wisselende bezettingen en spelopvattingen.

Verschillen in kennisniveau van klassieke muziek zoals die tussen de woonmilieus bestaan, lieten zien dat de stedelijke buurten het hoogst scoren, dat de rijke oude suburbs daarna komen en dat in de dorpen de muzikale kennis het minst aanwezig is. De keuzen in de top-2 stadsbuurten vallen misschien iets geavanceerder uit dan die in de top-1 buurten, maar veel scheelt het niet. Buiten de stad gekomen ziet men de smaak *verschrallen*: geen avant garde-achtige stukken, maar wel *De Vier Jaargetijden*, de *Mattheus* en de opera's. Waar respondenten in de dorpen en de groeigemeenten nog rustig opgegeven dat *Die Schöne Blaue Donau* of de *Rhapsody in Blue* hun favoriet is, vindt men die twee werken in de oude rijke suburbs kennelijk niet klassiek genoeg en noemt men liever de *Mattheus*. Uit de twaalf werken koos in dit milieu 49% de *Mattheus*: een ware topscore. Een dermate 'serieuze' opvatting van klassieke muziek valt zelfs in de beide met muziek veel beter bekende stadsbuurten niet op te merken, want in top-1 buurten wordt de lichte *Donau* nog wel eens genoemd en in de top-2 buurten weigert men om de jazzy *Rhapsody* te laten vallen.

Ook nu is gekeken of de verschillen in smaak tussen de woonmilieus standhouden wanneer uitsluitend de hoogleraren worden bekeken. Maar hoewel die uitkomsten niet in tegenspraak waren met de algemene bevindingen, werd het hierboven geschetste beeld wat troebeler. De reden hiervoor kan zijn dat een extreem lage kennis van klassieke muziek onder de hoogleraren in geen der woonmilieus veel voorkomt, waardoor het contrast in smaak ook minder sterk is. Het zwakkere beeld kan ook een meer technische zaak zijn: voor de losse items in deze vragenbatterij is het aantal gemeten professoren per woonmilieu misschien te klein voor stabiele uitkomsten.

Afsluitend kan gezegd worden dat er ook in de muzikale smaak niet alleen verschillen tussen de beroepen bestaan maar ook verschillen tussen de woonmilieus.

Het dagblad dat men leest

Wil men de keuze voor het dagblad dat de beroepsbeoefenaren dagelijks lezen kunnen interpreteren in statustermen, dan moet er rekening mee worden gehouden dat in dit onderzoek velen niet één doch meerdere dagbladen lezen. Voor de vier beroepen ziet *het gemiddeld aantal dagbladen* er als volgt uit:

literatoren	1,5 dagbladen
hoogleraren	1,4 dagbladen
leden van raden van bestuur	2,2 dagbladen
register-accountants	1,8 dagbladen
(eta=0,40, p=0,000)	

Het lijkt of inkomenshoogte in elk geval effect heeft op het *aantal* kranten dat men leest (of in elk geval dagelijks in de bus of op zijn bureau krijgt), omdat de scores ongeveer gelijk opgaan met de inkomensverschillen. Toch moet er iets anders aan de hand zijn, want juist de ‘armsten’, de literatoren scoren zelfs iets hoger dan hoogleraren, terwijl ze gemiddeld een ton minder verdienen dan de laatsten. We houden het er op dat *in de economische sector kennelijk meer behoefte is aan actuele gedrukte informatie dan in de culturele sector*. Dat de leden van raden van bestuur nog weer meer honger daarnaar aan de dag leggen moet met de aard van hun beroep (het sturen van de onderneming naar een weinig bekende toekomst) in verband worden gebracht.

Deze verschillen naar type van het woonmilieu zijn veel minder pregnant:

top-1 stadsbuurten	1,9 dagbladen
top-2 stadsbuurten	1,5 dagbladen
groeigemeenten	1,8 dagbladen
rijke oude suburbs	1,9 dagbladen
dorpen in het Groene Hart	1,7 dagbladen
(eta=0,16, p=0,18)	

Aan de hand van de verdeling der beroepsgroepen over de woonmilieus kunnen we zien of er nog iets interessants te vermelden is. Een eigen effect qua woonmilieu kan zonder meer wegverklaard worden uit onderzoekstechnische onvolkomenheden (de niet geheel ideale vulling van het gehanteerde onderzoeks-model).

Wat levert het op als we dezelfde vijf milieus nog eens bekijken uitsluitend voor hoogleraren? Helemaal niets: 1,4 dagbladen is in vrijwel elk woonmilieu voor hen gebruikelijk, waarbij slechts de oude rijke suburbs eruitspringen met 1,6. Verschillen in het type faculteit, die bij de hoogleraren zo sterk samenhangen met het woonmilieu dat ze kiezen, bestaan er dus ook niet. En slechts in de oude rijke suburbs lijken hoogleraren aangepast te zijn aan de omvang van het krantenbestand van de hen omringende economische sector.

In figuur 6.09 staat *welke bladen* door elke beroepsgroep gelezen worden. Omdat men meerdere kranten kan lezen zijn de scores voor elke krant afzonderlijk dichotoom behandeld in ‘leest krant x wel’ en ‘leest krant x niet’. De scores per krant zijn weer gegeven als percentage ‘wel’ van het totaal. Aan combinaties van kranten die veel voorkomen wordt niet veel aandacht besteed.

Dagbladen die vooral in trek zijn bij de economische sector en nauwelijks bij de culturele sector zijn *De Telegraaf* (55% van de bestuurders van grote bedrijven en ca. 40% van de register-accountants lezen deze krant) en *Het Financieel Dagblad* (resp. 35% en 29%). De enige veel gelezen krant die vooral in trek is bij de culturele sector en minder bij de economische sector is *de Volkskrant* (hoogleraren 22% en literatoren 30%).

Een veel gelezen krant die in trek is aan beide zijden is het *NRC/Handelsblad* (wordt gelezen door 73% van de literatoren, door 78% van de hoogleraren en door 68% van de bestuurders van bedrijven). Sterk daarvan af wijken de register-accountants die ‘slechts’ in 49% van de gevallen deze krant hebben. Kranten die favoriet zijn bij slechts één enkele beroepsgroep zijn er ook: 40% van de register-accountants leest een der regionale dagbladen, terwijl slechts 15% van de overige beroepsgroepen dat doet. Een en ander betekent dat veel bestuurders van het bedrijfsleven zowel het

NRC/Handelsblad lezen als *De Telegraaf*, eventueel aangevuld met *Het Financieel Dagblad*.

Kijk ik naar de kranten die gelezen worden in elk woonmilieu (figuur 6.10) dan springen mij markante verschillen in het oog. Dat *De Telegraaf* vooral in de woonmilieus buiten de stad wordt gelezen en het minst in top-2 stadswijken is zo'n overduidelijk verschil. In alledrie de milieus buiten de stad scoort *De Telegraaf* ongeveer even hoog.

Interessant is het scorepatroon van *Het Financieel Dagblad*. Dit blad, dat bijna uitsluitend door de economische sector wordt gelezen, scoort extreem hoog in top 1-wijken (23%). Dit betekent dat meer dan de helft van de raden van bestuur aldaar dit blad moeten hebben (register-accountants werden immers te zelden in dit type buurten aangetroffen). Dat ook de oude rijke suburbs dit blad extra vaak hebben (25%) is gezien de basisverdeling met vrij veel economische respondenten minder opvallend, terwijl de dorpen en de groeikernen achterwege blijven. Dit wijst erop dat het vooral de arrivé's uit de economische sector zijn die prijs stellen op meer uitvoerige financiële berichten en beschouwingen. (Een vluchtige inspectie van de *branche* van het bedrijf der bestuurders leert in elk geval dat de *bankwereld* oververtegenwoordigd is in de top-1 stadsbuurt van Amsterdam.) Dat het *NRC/Handelsblad* vooral wordt gelezen in de stad (in de top 1-buurten: 82%, in de top 2-buurten 90%) en in de oude rijke suburbs (70%) en veel minder in de groeigemeenten (50%) of in de dorpen (46%), bestempelt haar lezersbestand als tamelijk stedelijk en buiten de steden als tamelijk arrivé.

Men ziet ook dat *de Volkskrant*, ofschoon het niet echt een typische stadskrant is, in elk geval niet de krant voor de dorpelingen is. De gedachte dat *de Volkskrant* misschien een tikje minder elitair zou zijn dan bijvoorbeeld *NRC/Handelsblad* gaat noch binnen noch buiten de stad op: in de arrivé- en in de nieuwkomersbuurten wordt deze krant bijna even gelezen.

Regionale dagbladen (waaronder ook Haagse kranten) worden het minst in top-2 wijken gelezen maar zijn bij uitstek de bazuin van het nieuws in groeigemeenten.

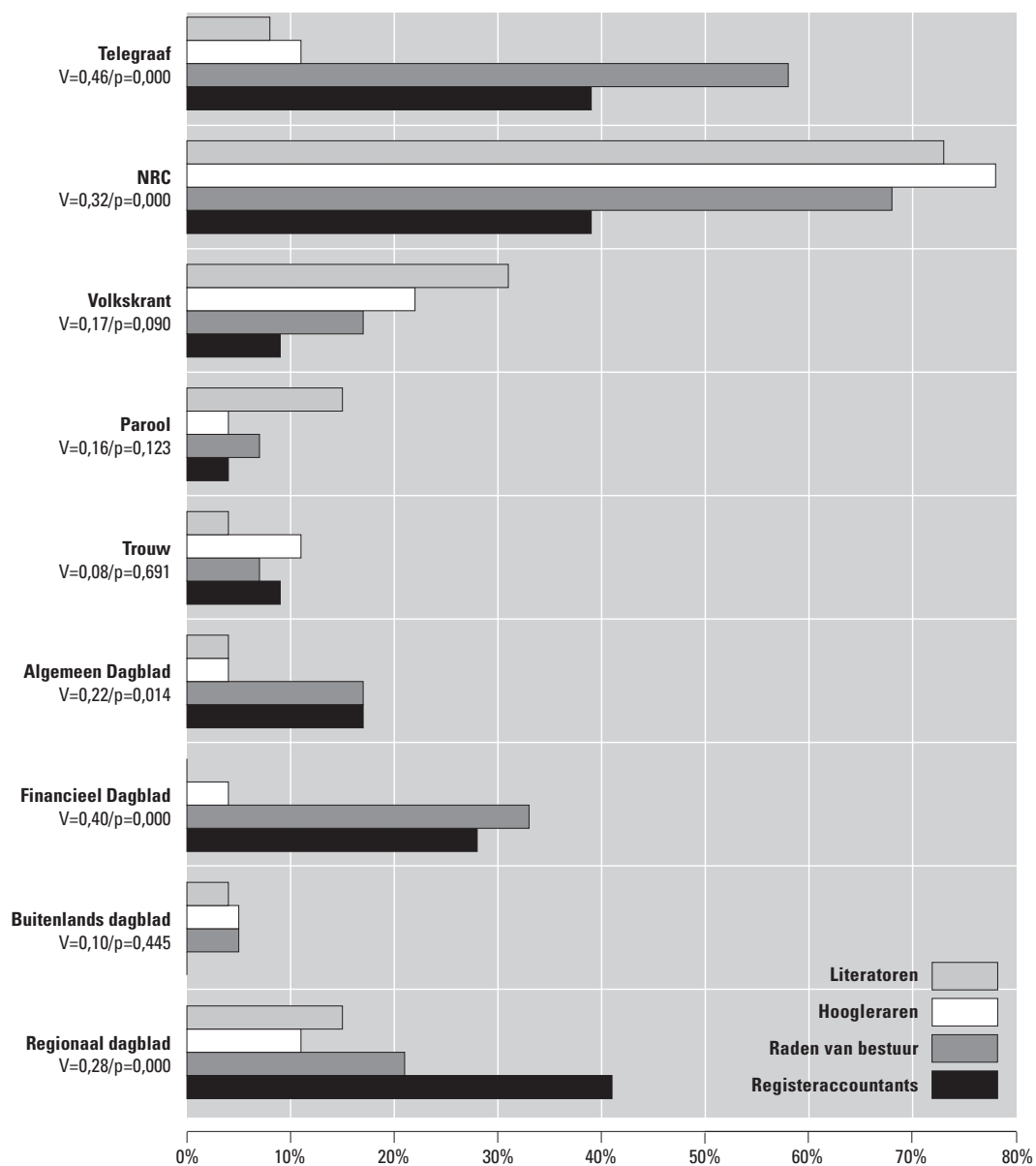
Er bestaat altijd enige discussie over de vraag of *Het Parool* nu een echt landelijk dan wel vooral een Amsterdams blad is: naar inhoud en naar reikwijdte. Hoe dan ook: deze in abonnee-omvang kleine krant wordt buiten Amsterdam zelden gelezen (en is de facto in de regio Den Haag van geen betekenis).

Het in dit onderzoek vrij weinig gelezen dagblad *Trouw* is vooral in de dorpen belangrijk en in beide stadsbuurten onbelangrijk. Dat *Trouw* vooral in de dorpen 'groot' is en in de stad heel 'klein' blijkt uit als de dagbladen per woonmilieu uitsluitend worden bekeken voor hoogleraren (bijlage 4, tabel B4.09). Is dit een teken van toenemende religiositeit of kerkelijkheid bij afnemende urbanisatiegraad?

Wat we in diezelfde tabel B4.09 missen, is het vele lezen van regionale dagbladen in de groeigemeenten: hoogleraren lezen dit type dagblad aldaar niet of nauwelijks. Het lezen van regionale dagbladen blijkt kortom kenmerkend voor personen met een beroep in de economische sector die in dit milieu gevestigd zijn.

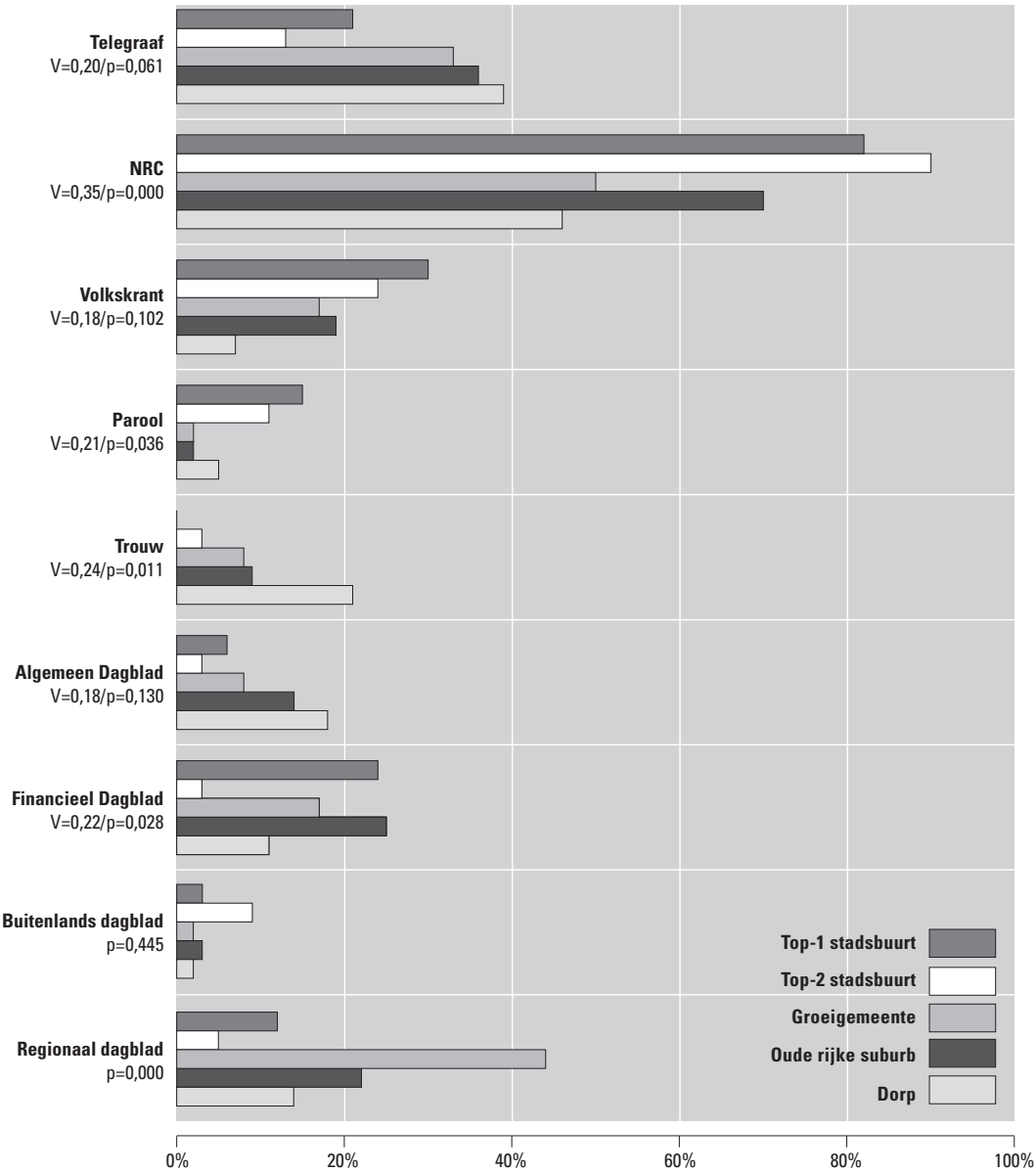
Een afsluitend oordeel over de gelezen dagbladen als lifestyle-indicator:

Figuur 6.09 De dagbladen waarop men geabonneerd is of die men geregeld leest naar beroepsgroep*

* Meerdere antwoorden waren mogelijk

Figuur 6.10 De dagbladen waarop men geabonneerd is of die men geregeld leest naar woonmilieu*

* Meerdere antwoorden waren mogelijk

- 1 Beroepen uit de bovenlaag profileren in hun gehele leesgedrag van dagbladen de sectorale oriëntatie van hun beroep, of hun beroep nu geheel 'arrivé' is of niet: men leest voor een belangrijk deel *andere* kranten. Als informatiebron *an sich* blijken dagbladen voor de economische sector meer betekenis te hebben dan voor de culturele sector en is het lezen van meer dan een enkel dagblad daarmee zeer typerend voor de economische sector.
- 2 In de namen van de dagbladen die hoge beroepsbeoefenaren lezen, klinken de verschillen door van de woonmilieus waarin zij gevestigd zijn. Het verschil 'stad-dorp' is zeer pregnant, terwijl daarnaast een verschil in woonplaats tussen elitaire en niet elitaire woonmilieus waarneembaar is (ofschoon dat laatste onderscheid zich vooral in het leesgedrag buiten de stad aftekent).
- 3 De gestudeerde bovenlaag van Nederland in beide sectoren profileert zich door – heel specifiek – gezamenlijk het *NRC/Handelsblad* te lezen. Slechts de nieuwkomers binnen de economische sector (vooral te lokaliseren in het woonmilieu der groei-gemeenten) scharen zich minder onder de paraplu van dit landelijke dagblad en profileren zich binnen de gestudeerde bovenlaag vooral als regionaal georiënteerd.

Vormgeving en sfeer van het eigen interieur

Als we er van uitgaan dat mensen de binnenkant van hun huis gebruiken om er hun status in uit te drukken, dan kunnen we als algemene verwachting uitspreken dat aan iemands interieur de samenstelling van zijn middelen (inclusief zijn afkomst) afleesbaar is. Die moet merkbaar zijn in de materiaalkeus, de herkomst der meubelen, in de selectie van de uit te stallen spullen en in de wijze waarop ze gerangschikt zijn. Deze meer concrete aspecten van het interieur worden verkend in de komende paragraaf.

Maar in een interieur wordt meer uitgedrukt. In een huis hangt meestal een bepaalde sfeer, een sfeer die door de wijze van bewoning wordt opgeroepen en die misschien bij de keuze van de woning door de aspirant-bewoner is geïdentificeerd en nu door hem wordt versterkt. Het voert naar zijn ideologie aangaande de betekenis en plaats die hij aan zijn wonen toekent. De verwachting is ook nu weer dat die ideologie tussen de elites verschilt. Een van die verwachtingen wordt wat uitvoeriger verkend. In hoofdstuk 5 werd reeds ingegaan op enkele basis-scheidingen in tijd en ruimte bij de huishoudens van de beroepsbeoefenaren tussen wonen en werken. In dit hoofdstuk wordt bekeken of daarvan invloed uitgaat op de sfeer binnenshuis.

Doel is om ook aan de hand van deze interieur-paragraaf aanwijzingen te zoeken voor de een der veronderstellingen uit hoofdstuk 3. Verondersteld werd dat aan de culturele kant van de samenleving een voorkeur bestaat voor het gebruik van de vormtaal of expressie van de Gemeenschap, terwijl de economische kant van de samenleving vaker die van de Gesellschaft zou hanteren. Welnu, bij hun interieur zijn mensen goed in de gelegenheid geweest om hun eigen vorm te vinden en kan deze veronderstelling gepreciseerd worden.

Bestudering van interieurs is overigens nooit een belangrijk onderwerp geweest voor sociaal geographen in Nederland. Wie zijn licht over Nederlandse interieurs wil opsteken, kan hiervoor beter terecht bij kunsthistorici (Bergvelt & Van Burkom

(1996) bij cultureel antropologen (Cieraad 1993, 1999 en Semprini 1994) en soms bij bouwkundigen (Steemers 1992). Het zoeklicht bij bovengenoemde studies is gericht op diachrone veranderingen: een verschuiving in de algehele stijl van inrichting ofwel verschuivingen in het gebruik van een karakteristiek type plattegrond. Geanalyseerd zijn daarvoor ofwel voorbeeld-interieurs die door ontwerpers gemaakt werden ofwel doorsnee interieurs (waarbij het gaat om verschuivingen in gebruik in slechts een handvol woningen). Een iets extensievere studie op dat gebied maakte Halle (1993). Cultureel-geografen in de vs als Pratt (1981) en Duncan & Duncan (1976a en 1976b) onderzochten meer gevallen: ze deden extensieve, vergelijkende interieuronderzoeken uitgevoerd in paren woonmilieus, met behulp van een aantal bezochte interieurs dat evenwel steeds ver beneden de honderd bleef. Voor onderzoek naar horizontale statusverschillen in de bovenlaag dat bovendien bruikbaar zou zijn om verbanden mee te leggen naar uiteenlopende woonmilieus, leek mij echter een nog veel ruimer aantal interieuropnames noodzakelijk. Maar, afgezien van het tijdsbeslag, zou dat een aantal problemen opleveren: a. voor bezoek aan huis zou in veel gevallen moeilijk toestemming te krijgen zijn, b. de vele observaties zouden te veel materiaal opleveren, c. het zou onherroepelijk tot interpretatieproblemen leiden door te weinig know-how van interieurstijlen.

Desalniettemin wilde ik toch iets gewaar worden over verschillen in expressie binnenshuis tussen groepen en tussen woonmilieus. Mijn streven verschilt dus essentieel van dat van de op het gebied van woningen en interieurs veel publicerende Amos Rapoport, van wie ik weinig heb kunnen gebruiken. Rapoport, namelijk, zoekt in zijn cross-culturele benaderingen eigenlijk steeds zoekt naar de grootste gemene deler, de overeenkomst (zie bijvoorbeeld Rapoport 1981).

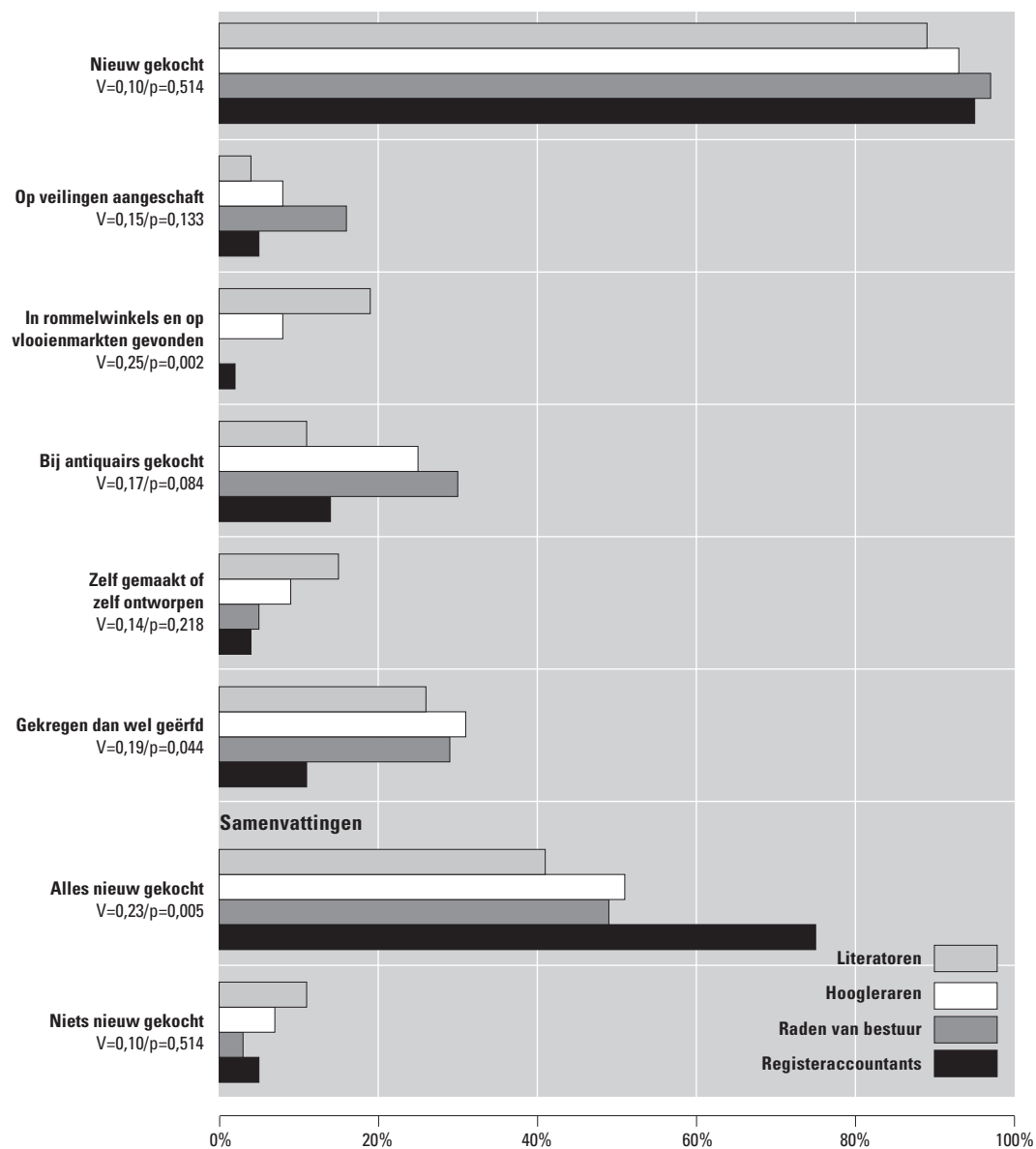
Geïnspireerd door Bourdieu (1979) maar ook door Bernard (1992) informeerde ik naar een aantal vaste aspecten van de inrichting als onderdeel van de *telefonische* interviews. Hiertoe ondervroeg ik de beroepsbeoefenaar *over* diens interieur en *over* diens leven binnenshuis.

Concrete aspecten van de inrichting

Een van de meest directe manieren om status aan te geven in het interieur is gelegen in de *herkomst van de meubelen*. Als herkomst niet direct valt af te lezen aan de vormgeving en de staat waarin de meubels verkeren, zullen mensen onder elkaar daar in het gesprek gemakkelijk achter kunnen komen. 'Hé, waar heb je dat kastje vandaan?' Antwoord: 'O, dat heb ik op een veiling gekocht' of 'Dat zag ik laatst in een rommelwinkeltje' of 'Bij Wonen 2000 gekocht'. De antwoorden passen bij heel verschillende soorten kastjes en, zoals nu zal blijken, bij heel andere pakketten middelen om status mee aan te geven.

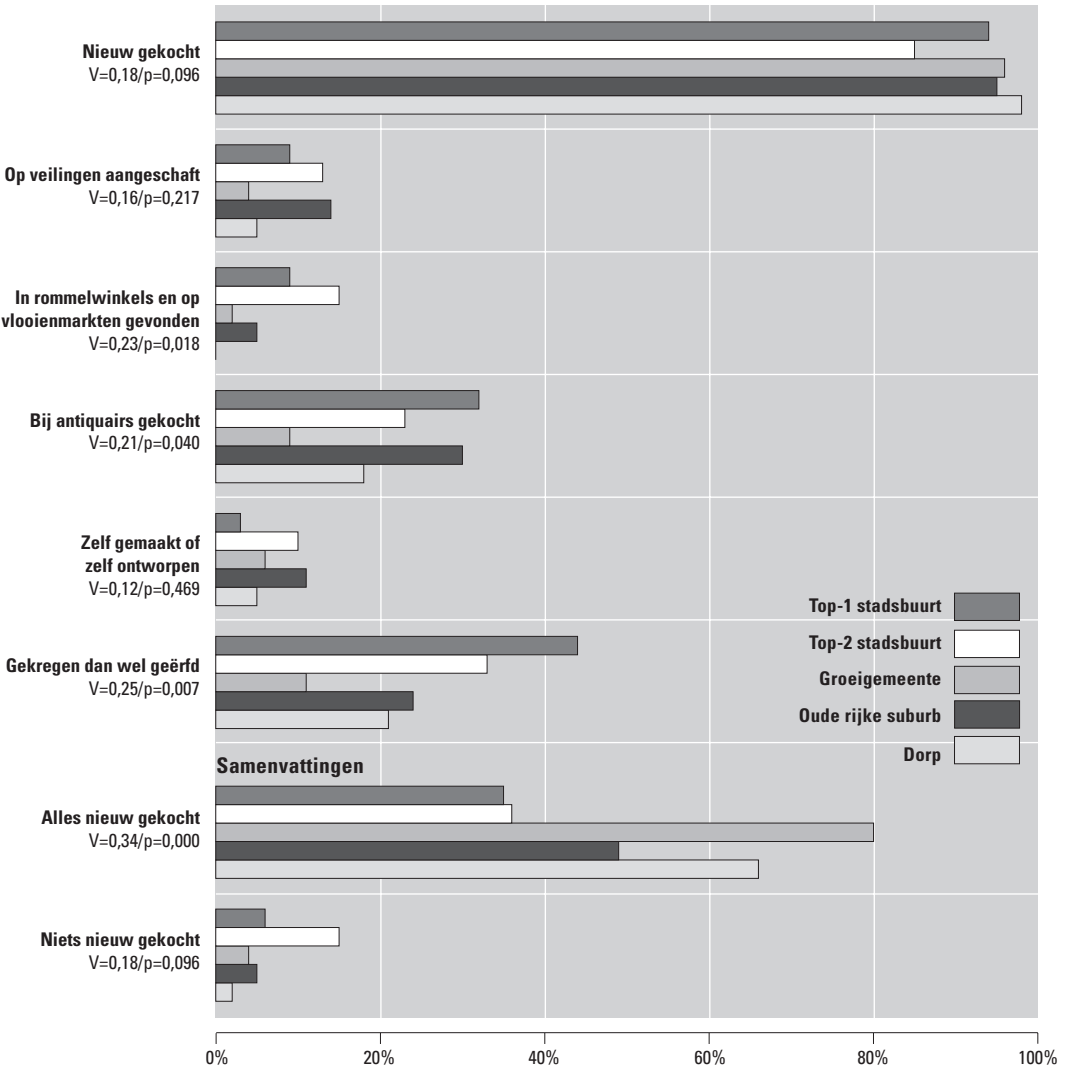
In het *type vloerbedekking* in de huiskamer kunnen, behalve financiële sterkte onder andere ook typische materiaalvoorkeuren naar voren komen. Interessant is verder om te weten wat sommige mensen speciaal in hun huiskamer opstellen terwijl anderen dat zeker niet doen. Om die reden wordt nog eens dieper ingegaan op *het boekenbezit*: in hoeverre de boeken in de (representatief belangrijke) huiskamer zijn opgesteld.

Figuur 6.II De herkomst van de eet- en zitmeubelen naar beroepsgroep*

* Elke respondent kon één of meer soorten van herkomst aanwijzen

Figuur 6.12 De herkomst van de eet- en zitmeubelen naar woonmilieu*

* Elke respondent werd gevraagd daarvoor drie omschrijvingen te kiezen uit een lijst van tien

Daarnaast zijn vragen gesteld over *de wijze van rangschikking van de losse materie in huis en tuin*. Dit leidde tot vragen of de eetkamertafel precies past (een stel vormt) met de eetkamerstoelen, of de meubelen overwegend symmetrisch gerangschikt zijn dan wel eerder asymmetrisch en ook of men kon aangeven tot welk soort stijl de vormgeving van de tuin valt te rekenen. De tuintypen en de verwachtingen aangaande favoriete stijlen krijgen voorafgaand aan de behandeling van die vraag nog een aparte toelichting.

Welk beeld kunnen we nu schetsen aan de hand van deze indicatoren van de interieurs per beroepsgroep en woonmilieu (gegevens over de woonmilieus van de hoogleraren zijn te vinden in de tabellenbijlage bij dit hoofdstuk. We gaan achtereenvolgens in op de stoffelijke kant van het interieur en op het arrangement van de stoffelijke zaken daarin en in de tuin.

De stoffelijke kant van het interieur

Herkomst van eet- en zitmeubelen naar beroepsgroep

De herkomst van de eet- en zitmeubelen verschilt sterk naar soort elitair beroep (figuur 6.11). Het duidelijkste verschil tussen de culturele en de economische sector wordt gevormd door de tegenstelling: 'alles nieuw gekocht' en 'niets nieuw gekocht'. 75% van de register-accountants heeft alles ooit nieuw aangeschaft; geërfde meubels komen bij hen althans niet in de woonkamer terecht. 11% van de literatoren heeft daarentegen geen van zijn meubelen nieuw gekocht (als ze ze niet hebben geërfd of gekregen hebben dan zijn ze afkomstig uit een rommelwinkel of van een tweedehandsmarkt). Het verschil in inkomen tussen hen wordt bijna gechargeerd weergegeven. De hoogleraren en de bestuurders uit het bedrijfsleven nemen op het aspect 'nieuw-oud' precies een gedeelde tussenpositie in.

Tussen de laatste twee groepen lijkt een overeenkomst te bestaan, een overeenkomst die ongetwijfeld verwijst naar de relatief hogere afkomst: er worden door beide beroepen erfgoederen vertoond in de huiskamer. De erfgoederen zijn in deze kringen (vooral bij de bestuurders uit het bedrijfsleven) aangevuld met meubilair afkomstig van antiquairs en van veilingen. Hoewel de hoogleraren ook nog wel eens aankopen uitstallen die uit rommelwinkels stammen (iets dat de bestuurders uit het bedrijfsleven nooit doen), is deze overeenkomst in de top van beide sectoren opvallend.

Soort vloerbedekking naar beroepsgroep (tabel 6.06a)

Allereerst stellen we vast dat twee soorten vloerbedekking aan beide zijden populair zijn: parket (gewogen gemiddelde 37%) en vaste vloerbedekking (idem 31%). De verschillen tussen de culturele en de economische sector zijn verder opvallend: waar de ene vooral de zachtere materialen kiest (vaste vloerbedekking, zeil, planken maar ook parket), kiest de andere vooral de harde materialen uit (plavuizen en natuursteen). Ook vloerbedekking blijkt sterk te verschillen tussen beide groepen 'nieuwkomers in de bourgeoisie'. Register-accountants vallen vooral op door hun speciale voorkeur voor natuurstenen (onder andere marmeren) vloeren en ook wel voor plavuizen, ter-

Tabel 6.o6a De vloerbedekking in de woningen naar beroepsgroep*

soort vloerbedekking (%)	literatoren	hoogleraren	leden raden van bestuur	register-accountants
vaste vloerbedekking	36	35	30	24
parket	36	46	33	32
laminaat	-	1	9	4
planken	12	1	2	2
plavuizen	-	8	18	20
natuursteen (o.a marmer)	-	6	9	18
zeilsoort	16	3	-	2
N=212	100%	100%	100%	100%
V=0,27 p=0,000	n=25	n=79	n=57	n=51

* Steeds als % van het aantal respondenten met slechts een enkele soort vloerbedekking op de grond

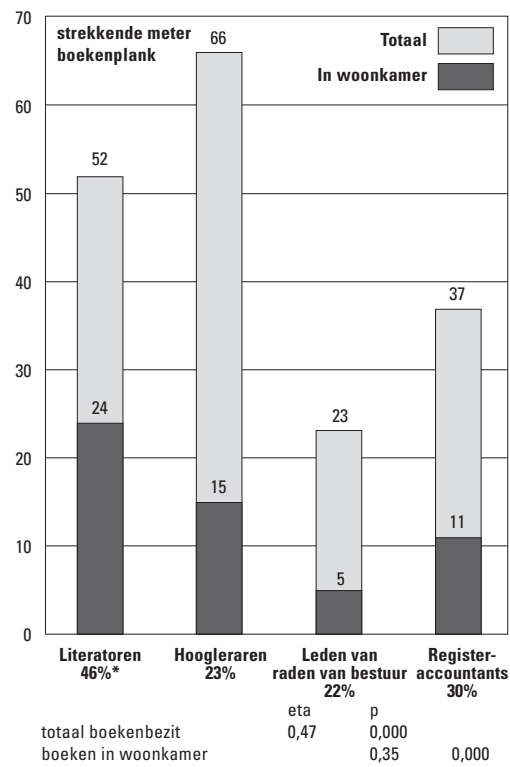
Tabel 6.o6b De vloerbedekking in de woningen naar woonmilieu*

soort vloerbedekking (%)	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groeige-meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
vaste vloerbedekking	40	38	25	33	23
parket	53	38	40	37	25
laminaat	3	3	-	7	5
planken	3	6	-	5	-
plavuizen	-	-	21	7	30
natuursteen (o.a marmer)	-	3	10	12	15
zeilsoort	-	12	4	-	3
N=212	100%	100%	100%	100%	100%
V=0,25 p=0,000	n=30	n=34	n=48	n=60	n=40

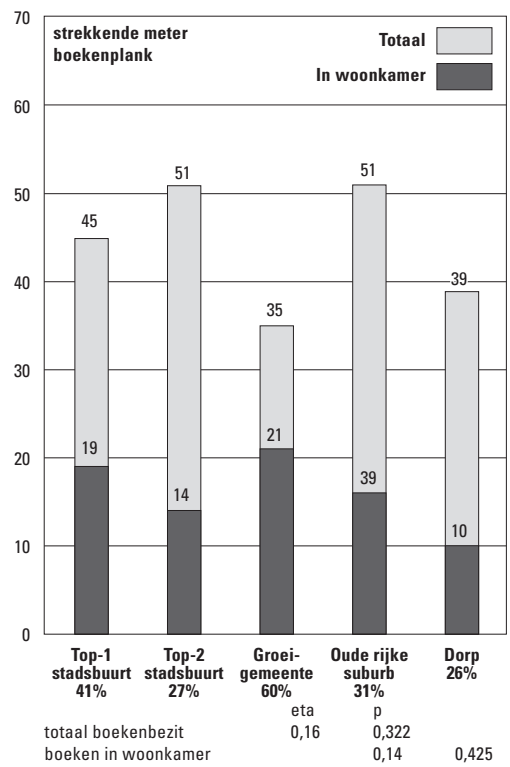
* Steeds als % van het aantal respondenten met slechts een enkele soort vloerbedekking op de grond

wijl vaste vloerbedekking door hen duidelijk het minst vaak wordt gekozen. Hard, duurzaam en duur. Literatoren daarentegen blijken tamelijk vaak planken of zeil te nemen: zachter en goedkoper. Dat zachte materialen op de grond minder geluidshinder opleveren in hun etagewoningen is misschien wel waar, maar het is tevens een stijl, een expressie van een voorkeur voor 'goedkoop maar eerlijk materiaal'. In plaats van zeil hadden de literatoren voor weinig geld ook kunnen kiezen voor laminaat: het

Figuur 6.13 a De vertoning van het boekenbezit* naar beroepsgroep

Figuur 6.13 b De vertoning van het boekenbezit* naar woonmilieu

* Aandeel van het totale boekenbezit dat in de woonkamer staat

praktische nepparket. Blijkbaar mijden ze echter liever de schijn dat ze surrogaten van dure producten in huis nemen.

Dergelijke extremen in vloerbedekking bestaan niet tussen de twee andere beroepen. Weliswaar hebben hoogleraren wat vaker parket dan wie ook (46%), maar de leden van raden van bestuur gaan zich minder vaak te buiten aan opvallend marmer en dergelijke. Dat juist in deze kringen bijna 10% een vloer van laminaat heeft genomen wijst op belangstelling voor een unieke combinatie van eigenschappen van dit materiaal: én onderhoudsarm én goedkoop én ‘toch iets van status uitstralend’.

Vertoon van boeken naar beroepsgroep (figuur 6.13a)

Dat er grote verschillen bestaan in de omvang van het boekenbezit dat de culturele en de economische beroepsgroepen in huis bergen, kwam al in hoofdstuk 5 aan de orde. De figuur laat zien dat de omvang van iemands totale boekenbezit lang niet altijd een richtsnoer (een vast percentage) is voor het aantal planken dat ook in diens woon-

kamer te aanschouwen valt. Maar ook is het niet zo dat de hoeveelheid boeken in de huiskamer steeds naar een vaste omvang zou neigen van bijvoorbeeld 10 meter (pakweg twee kleine boekenkastjes).

In de culturele sector (de sector met de meeste boeken) zijn het de literatoren die in hun huiskameropstelling verhoudingsgewijs veel boeken naar voren halen: 46% van hun bibliotheek. Van hun uitgebreidere boekenschat tonen hoogleraren in hun woonkamer slechts 23%. In de economische sector hebben speciaal de bestuurders der grote bedrijven erg weinig boeken. In hun huiskamerpresentatie wordt dit geringe bezit geenszins opgeblazen. Het blijkt dat ze er gemiddeld 22% van in de woonkamer hebben en dat is dan gemiddeld niet meer dan slechts een klein boekenkastje. Register-accountants hebben gemiddeld twee kastjes met boeken uitgestald staan. Dat is niet alles wat ze hebben aan boeken maar het lijkt of ze boeken met iets meer graagte in de huiskamer vertonen (gemiddeld 30% van hun boekenbezit).

Het nadrukkelijk tentoonstellen van bewijzen van culturele middelen (want zo zouden we boekenbezit kunnen aanduiden) in de woonkamer vinden we vooral terug bij de nieuwkomers en wel bij die van beide sectoren. Vermoedelijk bestaat er verschil in betekenis. Bij de literatoren zou hiermee een (grote) kennis van cultuur in engere zin geadstrueerd kunnen worden, waarin zij beroepshalve gespecialiseerd zijn. Register-accountants zouden hiermee eerder slechts onderstrepen dat zij behoren tot 'de gestudeerden in de samenleving' en daarmee uitdrukking geven aan het hoge niveau van hun opleiding in de economische leer.

Bestuurders van grote bedrijven lijken eerder te willen aangeven dat *hun* status juist *nauwelijks* gebaseerd is op, of bepaald is door 'boekenwijsheid'. Hun zeer hoge inkomen staat wellicht ook enigerlei associatie met de doorsnee 'boekengeleerde' niet toe. Of juist zij hun culturele middelen in de woonkamer bijvoorbeeld liever etaleren met behulp van beeldende kunst is mogelijk, doch kon niet worden nagegaan.

Hoe pakken bovenstaande stoffelijke aspecten van het interieur uit als er een vergelijking wordt gemaakt naar woonmilieu?

Herkomst van de meubelen naar woonmilieu (figuur 6.12)

Het verschil tussen de beroeps groepen met veel nieuwkomers blijkt in versterkte mate te worden teruggevonden bij hun favoriete woonmilieu: in de groeigemeenten heeft 80% alle meubelen ooit nieuw gekocht, terwijl in de top-2 stadsbuurten slechts een derde alles nieuw kocht en 15% zelfs in het geheel niets nieuw kocht. Ook de overeenkomsten en de verschillen op dit punt tussen de meer arrivé beroepsgroepen worden teruggevonden bij de twee arrivé woonmilieu: opvallend vaak meubelen van antiquairs of meubelen van de veiling (dat laatste vooral in de rijke oude suburbs!) of geërfd dan wel gekregen spul (vaker in de top-1 stadsbuurten!).

Vloerbedekking naar woonmilieu (tabel 6.6 b)

De grote verschillen tussen de culturele en de economische beroepsgroepen in vloerbedekking lijken vooral te wijzen in de richting van de favoriete woonmilieu die bij de beroepsgroepen horen. In het algemeen geldt: hoe stedelijker hoe zachter de vloer-

bedekking en hoe landelijker hoe harder. In de rijke oude suburbs, die in stedelijkheid een middenpositie innemen, heeft men weer zachtere vloerbedekkingen dan in de dorpen of de groeigemeenten.

Vertoon van boeken naar woonmilieu (figuur 6.13b)

Het interessantste verschil is buiten de stad te vinden. Er zijn twee milieus waarin men gemiddeld genomen weinig boeken heeft: in dat van de groeigemeenten en in dat van de dorpen. In de dorpen leidt dat ertoe dat men weinig boeken in de woonkamer heeft staan. In de groeigemeenten daarentegen wordt ruim meer dan de helft van dat beetje boeken in het meest representatieve vertrek opgesteld: een echte uitschieter. Deze uitschieter in groeigemeenten wordt ook teruggevonden in een nadere woonmilieu-analyse uitsluitend met hoogleraren (zie bijlage 4, figuur B4.01).

Mijns inziens wijst dat laatste op een gevoeld tekort dat elitaire bewoners van groeigemeenten ervaren om aan hun status, in het bijzonder aan hun niveau van culturele middelen uitdrukking te geven. Tijdens mijn foto-veldwerk viel het mij trouwens op dat eigenlijk alleen in de groeigemeenten 'mijn mensen' vaak naambordjes op de deur hadden met 'drs.' of 'prof. dr' voor de naam. In andere woonmilieus heb ik die nauwelijks gezien. Mijn vermoeden is dat dit in verband moet worden gebracht met het sociaal zeer gemengde karakter van dit type woonmilieu en mogelijk ook met de relatief grotere omvang van de kern (dit laatste dan vooral vergeleken met de dorpen), waardoor men het idee heeft weg te zakken in de massa. Het staat nog te bezien hoe systematisch dit 'expressietekort' er gevoeld wordt.

Het arrangement van de stoffelijke zaken in het interieur en de tuin

Bij de hypothesen past dat de culturele elite een bij de Gemeenschap horende voorkeur voor een asymmetrische stijl van arrangeren zou hebben, terwijl de economische elite vaker zou kiezen voor de symmetrie. Maar ter zake van het arrangement van stoffelijke zaken in en om het huis leidt dit boek toch niet tot directe vooronderstellingen. Aan de ene kant hoort bij de meer classicistische opvatting van progressivisme of Gesellschaft heel duidelijk de symmetrie als ordeningsbeginsel: niet alleen in het huis maar ook in de tuin, alwaar in dat geval de zogenaamde formele – ook wel genaamd de Franse – tuinaanleg zou moeten heersen. Aan de andere kant is het zo dat bij het Nederlandse suburbane wonen vanouds sterk de principes van de Engelse landhuisstijl hebben gegolden, waarin juist geen symmetrie werd nagestreefd.

Deze Engelse landhuisstijl is een architectuurstijl met bewust asymmetrische plattegronden, waarbij ook de romantische tuinaanleg van quasi-natuurlijke boompartijen, paden en grillig golvende borders paste. Hieruit zijn twee typen Engelse tuinen voortgekomen, waarin de aanwezigheid van een gazon het verbindende element is. In zijn grotere vorm is dat de parktuin en in zijn kleinere vorm de border-tuin. Hoewel deze *romantische tuinen* al in de achttiende eeuw voorkwamen, is de Engelse landhuisstijl met zijn ideaaltypisch lage huizenkap van stro, zijn lage plafonds en zijn asymmetrische plattegrond toch vooral een verschijnsel uit het eind van de negentiende eeuw (De Haan 1986: 73-88). Rond 1900 kwam deze vorm in de eerste Nederlandse suburbane gebieden op de zandgronden in zwang als alternatief voor meer klassieke, meer symmetrische stijlen (De Haan: 1986: 91-136). De Engelse

stijl zou veel invloed hebben gehouden op de latere stijl van bouwen in zulke gebieden in de gehele periode van het interbellum (in hoofdstuk 7 wordt op deze gedachte teruggekomen).

Uit deze overwegingen vloeit een alternatieve verklaring voort aangaande de suburbane expressie (een expressie die dus vooral de economische elite betreft). Het is juist de door deze elite en in deze gebieden tot stand gebrachte afscheiding van de werksfeer die hier min of meer bewust vorm krijgt in afgezonderde romantische woonvormen, waar niet aan statige representatie wordt gedaan en waar het gezinsleven nummer één is (althans ideologisch). Symmetrie zou hier niet bij passen. De alternatieve gedachtengang, één die zou passen bij de culturele elite en zijn meer stedelijke oriëntatie, is dat de neiging om wonen en werken te mengen in één en hetzelfde onderkomen leidt tot statige representatie met symmetrische arrangementen in huis en hof. Het is niet onmogelijk dat andere aspecten van de opstelling een veel wezenlijker betekenis hebben. Zo achten Bergvelt & Van Burkom (1996: 25) een onderscheid tussen 'lege' en 'volle' ruimteconcepten bijvoorbeeld van meer belang. Een dergelijk onderscheid kon met telefonisch verzamelde gegevens helaas niet gemaakt worden omdat daarvoor geen goede intersubjectieve maatstaven waren te verzinnen.

In het arrangement van de materie in het interieur is niet alleen gelet op de mate van (a)symmetrie in de gehele woonkamer. Een aanwijzing voor *belangstelling voor symmetrie* leek mij te vinden in de neiging die je vaak ziet om het interieur niet of juist wel op te vatten als een aantal *streng bij elkaar horende clusters van meubels*: het bij elkaar passende eetkamerstel of de dito zithoek, de geheel ingebouwde keuken. Precies het omgekeerde komt ook voor: er zijn mensen die zelfs allemaal verschillende stoelen bij de eettafel of in de zithoek hebben. Dat kan een bric-à-brac verzameling zijn óf de verzameling van een fijnproever. Bijpassendheid van meubelclusters is in elk geval geen kwestie van geld: een setje bij IKEA hoeft helemaal niet veel te kosten. Voor een gestroomlijnde keuken is misschien eerder geld nodig.

Arrangement binnenshuis naar beroepsgroep (tabel 6.07)

Voor literatoren blijken niet bij elkaar passende eetkamermeubels bijna even kenmerkend als een keuken bestaand uit losse onderdelen. Eetkamermeubelen die een stel vormen en echte inbouwkeukens blijken vooral te passen bij beroepsgroepen aan de economische kant. Hoogleraren (van verschillende faculteiten tezamen) nemen een tussenpositie in. Al met al passen losse onderdelen dus meer bij de culturele kant: conform de veronderstelling.

Met ongelijksoortige groepen meubels is het vanzelfsprekend lastig om symmetrische opstellingen te maken. Maar asymmetrie is eigenlijk het overheersende patroon bij alle beroepsgroepen. De L-vormige plattegrond die in de nieuwbouw veel voorkomt, zo merkten veel respondenten met zo'n plattegrond op, maakt het zelfs onmogelijk om een echt symmetrische opstelling te maken. Bij de nieuwkomers aan beide kanten vindt men verschillend georiënteerde inrichtingen: daar waar de literatoren extreem vaak asymmetrisch zijn ingericht, bezit een opvallend grote minderheid onder de register-accountants een symmetrisch interieur. Vooral onder de nieuwkomers blijken dus grote verschillen in arrangement binnenshuis te bestaan.

Tabel 6.07 Vormtaal binnenshuis: verschillen tussen vier elitaire beroepsgroepen

aspect van de vormtaal	literatoren	hoogleraren	leden raden van bestuur	register- accountants
<i>Vormen eetkamer-meubels een stel?</i>				
eetkamermeubels zijn niet als stel aangeschaft	70	50	40	40
eetkamermeubels zijn als stel aangeschaft	30	50	60	60
V=0,19 p=0,037	100%	100%	100%	100%
<i>Type keuken</i>				
losse onderdelen	56	16	10	11
er tussenin	4	13	8	2
inbouwkeuken	41	72	83	87
V=0,28 p=0,000	100%	100%	100%	100%
<i>Asymmetrie of symmetrie in inrichting?</i>				
in woonkamer overweegt asymmetrie	85	76	78	62
in woonkamer overweegt symmetrie	15	24	22	38
V=0,17 p=0,096	100%	100%	100%	100%
N=234				

Tabel 6.08 Vormtaal binnenshuis: verschillen tussen vier woonmilieus van de elite

aspect van de vormtaal	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
<i>Vormen eetkamer-meubels een stel?</i>					
eetkamermeubels zijn niet als stel aangeschaft	66	72	31	39	45
eetkamermeubels zijn als stel aangeschaft	34	28	69	61	55
V=0,30 p=0,000	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Type keuken</i>					
losse onderdelen	18	41	9	16	9
er tussenin	12	13	8	6	3
inbouwkeuken	71	46	83	78	87
V=0,24 p=0,001	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Asymmetrie of symmetrie in inrichting?</i>					
woonkamer overwegend asymmetrisch	79	70	73	67	86
woonkamer overwegend symmetrie	21	30	27	33	14
V=0,16 p=0,214	100%	100%	100%	100%	100%
N=234					

Arrangement binnenshuis naar woonmilieu (tabel 6.08)

Het effect dat in de bijpassendheid der meubelen te zien was bij de beroepsgroepen vinden we terug bij hun favoriete woonmilieus, en wel als het verschil tussen de stadsbuurten aan de ene kant en de woonmilieus buiten de stad aan de andere kant; met dien verstande dat de top-1 stadsbuurten verhoudingsgewijs (71%) toch vrij vaak een inbouwkeuken hebben. Voor zulke vooroorlogse huizen (want dat zijn de meeste) moet dat beslist het resultaat van een latere verbouwing zijn.

In de mate van symmetrie in de inrichting, evenwel, bestaat er geen contrast tussen de stadswijken enerzijds en de woonmilieus buiten. Er is een kleine tendens dat meer symmetrie voorkomt in de oude rijke suburbs en in de top-2 stadsbuurten. In de dorpen komt symmetrie haast niet voor en ook vormen de meubelen daar trouwens (althans voor een woonmilieu buiten de stad) niet zo vaak een stel.

Type tuin naar beroepsgroep (tabel 6.09a)

Uiteraard verraden tuintypen door de grootte van de tuin die er voor nodig is wel wat van het inkomen: het in het algemeen grote parktuintype komt het meest voor bij bestuurders van grote bedrijven en het ontbreekt bij literatoren. Niettemin valt er nog wel wat over de verdere smaak aan af te lezen.

Het gegeven 'symmetrie-asymmetrie' blijkt in elk geval in het voorkomen van het type van de Franse tuin niet gevoelig voor het onderscheid culturele-economische sector. De andere redenering klopt vrij goed. De als romantisch-suburbaan gekenschetste bordertuin komt bij de culturele beroepen minder vaak voor dan bij de economische beroepen. Dit terwijl de patio-tuin (het model van de kloostertuin!) en de ecologische tuin verhoudingsgewijs vaker voorkomen aan de extreem culturele kant. Hoogleraren nemen de tussenpositie in. De tuinen in een notendop: *wél een gazon* aan economische kant en *geen gazon* aan de culturele kant. Het hoeft op zich nog niets anders te betekenen dan dat de tuinen in de stad voor gazonnen te klein zijn.

Type tuin naar woonmilieu (tabel 6.09b)

Dit levert een heel interessant beeld op. Niet verrassend is de ontdekking dat de parktuin een type is dat meer voorkomt naarmate het woonmilieu minder stedelijk is en dus het meest in de dorpen wordt aangetroffen. Met de bordertuin is echter iets bijzonders aan de hand. Hoewel de tuin van het bordertype goed vertegenwoordigd is in de woonmilieus buiten de stad (met name in de rijke oude suburbs) treffen we dit type het meest frequent aan in top-1 stadsbuurten: het blijkt zelfs dat de meerderheid van de tuinen daar in deze stijl is aangelegd.

Het contrast tussen de top-1 en de top-2 stadsbuurten is groot, want in dit laatste woonmilieu komen veel minder bordertuinen en veel meer patiotuinen voor.

Ook uit de betrekkelijke afwezigheid in de top-1 stadsbuurten van tuinen die tot de mengvormen zijn gerekend begint de gedachte op te komen dat deze stadsbuurten sterk refereren aan de stijl van de rijke oude suburbs en dat ze zich op die manier afzetten tegen de zich wel erg cultureel profilerende culturele nieuwkomers van de top-2 stadsbuurten. In verband met de voorkeur voor autotypen gaf ik reeds de suggestie dat men in top 1-stadsbuurten aan *miniaturisering* van het statusvertoon doet. We vinden

Tabel 6.09a Voorkomende tuinstijlen naar beroepsgroep (steeds gepercenteerd op het aantal tuinbezitters)

voorkomende tuinstijlen (%)	literatoren	hoogleraren	leden raden van bestuur	register- accountants
patiotuin	17	13	5	12
bordertuin	25	37	46	44
parktuin	-	4	22	10
formele (Franse) tuin	8	4	-	8
ecologische tuin	17	5	3	2
natuurtuin	-	3	3	-
afwijkend of mengvorm	33	33	20	25
N=198	100%	100%	100%	100%
V=0,22 p=0,040	n=12	n=75	n=59	n=52

Tabel 6.09b Voorkomende tuinstijlen naar woonmilieu* (steeds gepercenteerd op het aantal tuinbezitters)

voorkomende tuinstijlen (%)	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
patiotuin	9	27	14	3	9
bordertuin	61	27	38	48	30
parktuin	4	-	8	10	23
formele (Franse) tuin	4	-	4	5	5
ecologische tuin	4	9	4	3	5
natuurtuin	-	5*	-	5	-
afwijkend of mengvorm	17	32	31	26	28
N=198	100%	100%	100%	100%	100%
V=0,21 p=0,089	n=23	n=22	n=49	n=61	n=10

* Niet in alle gevallen hanteerden de respondenten dezelfde tuintypenindeling als de onderzoeker: natuurtuinen in stadswijken bestaan eigenlijk niet.

ook hier terug dat de romantische suburbane tuin in deze stedelijke arrivé-buurten *in zijn kleinste vorm* wordt geliefkoosd.

Mij is ooit gesuggereerd dat gebrek aan gazons te maken heeft met gebrek aan licht door kleinere kavels en grote bomen in de top-2 buurten in vergelijking tot de top-1 buurten. Ik ben daar niet door overtuigd, want meestal is het zo dat als een hele buurt graag gras wil, de grote bomen echt wel  m gaan.

De sfeer in huis

Hoe zou de sfeer in de huizen van de culturele sector te omschrijven zijn en zou die sfeer verschillen van die in de huizen van de economische sector? De voornaamste aanwijzingen in de literatuur gaan niet rechtstreeks in op beroepsgroepen of op verschillende elites. Wat ze beschrijven op dit vlak is meestal vastgeknoot aan ontwikkelingen in het proces van de suburbanisatie. Een fraaie veelzijdige compilatie van dit proces in Engeland vinden we bij Peter Williams in diens *Constituting class and gender: a social history of the home, 1700-1900* (1987: 154-204). We mogen aannemen dat zijn verhaal ook voor Nederland opgaat ofschoon de belangrijke tijdstippen ervan voor Nederland wat later zullen liggen. Als we Williams kort samenvatten, dan is de suburbanisatie een proces waarbij gelijktijdig en op grote schaal vier ontwikkelingen in gang kwamen: 1. er ging gewoond worden buiten de stad met zijn werkgelegenheid en zijn proletariaat, 2. de man verrichtte zijn werk niet thuis doch ontspande er zich slechts, 3. de vrouw en de kinderen verloren buiten de stad hun mogelijkheden op eigen bestaansbronnen, 4. het begrip 'huis en haard' werd een steeds belangrijkere sociale en fysieke realiteit die onder meer steeds bepalender werd voor de genderrelaties, omdat het onderscheid tussen betaald werk en geen betaald werk evenals de gender-associaties daarmee op die manier geconsolideerd werden.

Christopher Reed gaat in de inleiding van de bundel *Not At Home* (1996) in op de sfeer die zich toen in de huizen begon te ontwikkelen:

Although often taken for granted, the idea of domesticity is an invention of the modern age. According to the cultural historian Walter Benjamin, it was in the early 1800s that, 'for the first time the living space became distinguished from the space of work'. If we isolate the values that comprise the notion of domesticity – separation from the workplace, privacy, comfort, focus on the family – we find that each has been identified by historians as a defining feature of the modern age. Domesticity, in sum is a specifically modern phenomenon, a product of the confluence of capitalist economics, breakthroughs in technology, and Enlightenment notions of individuality' (Reed 1996: 7).

(Hierbij kunnen we nog terzijde opmerken dat de demarcaties die in adellijke milieus al eeuwen lang heersten in de vorige eeuw door de gestegen welvaart meer algemeen werden.) We constateren dat belangrijke en veel gebezigde sfeeraanduidingen als 'huiselijk' of het puur Nederlandse 'gezellig' behoren tot een sfeer waarin *demarcaties* heersen: tussen werk en niet-werk, tussen publiek en privé, tussen de man en de vrouw, de mannenwereld en de vrouwenwereld en ten slotte tussen buiten en binnen. In zulke termen zijn de interieurs van de economische elite van nu nog steeds te vatten. Maar hoe moeten we dan de sfeer in de woningen van de culturele sector interpreteren? Dáár wordt immers vaker thuis gewerkt en is het genderonderscheid beduidend zwakker. Lawrence biedt voor een idee-ontwikkeling voor deze kant van de samenleving een eerste aanknopingspunt:

Although homelessness is scored in many contemporary societies, it was widely interpreted as an admirable way of life in past times. The exaltation of homeless-

ness as an ideal is a recurrent theme of Christian doctrine, recorded in the Scriptures and upheld by the principles of monasticism: poverty, detachment from the past, the abandonment of materialism, and vagrancy were preached by St. Francis of Assisi and the Franciscan order. A parallel ethos is found in Muslim history, in which Mulai Abd al qadir al-Lilani (1078-1166) is the patron of the needy and suffering. In addition to friars, hermits, and vagrants, Christianity and Islam recognize and honour the pilgrim who is a homeless wanderer. The ethos of vagrancy is also present in Buddhism: Buddha and his disciples were members of an ancient order of wandering almsmen. (Lawrence 1995: 57).

Het blijkt evenwel dat niet alleen in religie maar ook in de kunst, met name in de avant-garde kunst, het zich bewust afkeren van de intieme sfeer van huis en haard als iets zeer positiefs wordt beschreven: zowel in de biografieën van de kunstenaars zelf als in hun eigen uitingen. Of het nu gaat om Baudelaire, om Cezanne, Gauguin, Van Gogh of Kerouac (wiens chef-d'oeuvre getiteld is *On the road*):

This has been the standard of modern art: a heroic odyssey on the high seas of consciousness with no time to spare for the mundane details of home and housekeeping (Reed 1995: 15).

Baudelaire zelf schetst de moderne negentiende eeuwse impressionistische schilder als *flaneur*, als 'een man van de massa' die de uren vervloekt die hij thuis moet doorbrengen, waar hij anders buiten zou kunnen zijn om 'het landschap van de grote stad' vast te leggen. Reed voegt aan diens uitspraken toe dat deze uitgesproken visie er bijvoorbeeld toe heeft geleid dat impressionistische schilders die huiselijker onderwerpen namen eigenlijk weinig naam hebben verworven (Reed 1995: 8).

De kunstenaars c.q. architecten die zich met de vormgeving van interieurs hebben beziggehouden, zo vervolgt Reed, zijn ook te verdelen in die het intieme huiselijke als uitgangspunt nemen en die zich daarvan in feite afkeren. Als voorbeeld van de eersten noemt hij de Arts & Crafts beweging van Morris en Ruskin uit de late Victoriaanse tijd. De moderne stijl van deze beweging werd heel snel geaccepteerd, juist ook door de dames van betere kringen – mede daardoor liepen Morris en Ruskin het predikaat van 'avant-garde kunstenaar' mis.

Als lichtend voorbeeld van interieurkunst die het tegendeel van huiselijkheid en intimiteit wil bereiken noemt Reed het werk van Le Corbusier (Reed 1995: 9-10). Hoe de visie van Le Corbusier is opgebouwd en met welke middelen hij deze vorm geeft, wordt nauwkeurig weergegeven in een artikel van Colomina dat gebruikmaakt van Le Corbusier's eigen aantekeningen en foto's. Twee van haar constateringیں trekken in dit verband de aandacht. Haar eerste constatering is dat Le Corbusier zijn interieurs zeer bewust alleen voor mannen schiep en dat ook als opgave had gekozen, omdat in de gebruikelijke zwaar gestoffeerde interieurs van toen mannen volgens hem 'hun kracht zouden verliezen'. Het interieur zelf wil hij wel omschrijven als een vrouw, maar dan wel als een vrouw die uitgetekend is. Colomina's tweede constatering is dat het voor Le Corbusier niet langer nodig is het interieur op te vatten als een verdedigingssysteem. Zijn uitspraak 'le dehors est toujours un dedans' (het buiten is altijd een binnen) geeft aan dat het interieur niet simpelweg een begrensd territorium is dat

gedefinieerd wordt in oppositie tot de boze buitenwereld (zoals het geval is bij het romantische suburbane wonen; EdeWM). Nee, de buitenwereld wordt als het ware *ingeschreven in de woning*. Het raam is (daarvoor) een beeldscherm. Vandaar ook Le Corbusier's behoefte om ieder vooruitstekend element te weren, het raam diepte te ontnemen en de vensterbank te liquideren. Het *wonen* is bij hem *kijken* geworden, maar dan wel door het oog van een man (Colomina 1993: 95-III).

Bijzonder is nu dat we bij de opkomst van nieuwe beroepsgroepen en nieuwe typen huishoudens aan de culturele kant van de samenleving als het ware *weer teruggestapt zijn in de geschiedenis*. Immers de scheiding tussen wonen en werken verdwijnt weer en de scheiding in taken tussen mannen en vrouwen wordt verminderd. Tot wat voor basistrekken voor het interieur zou dit leiden? We weten dat de hogere beroepsgroepen die vrij extreem aan de culturele kant te plaatsen zijn (kunstenaars, alfa-hoogleraren) geneigd zijn om zich in allerlei facetten van de kunst te verdiepen. Daarbij onderscheiden zij zich zelf door zich systematisch lovend uit te laten juist over de allermmodernste oeuvres.

We mogen verwachten dat de duidelijk als avantgarde te betitelen, tamelijk strenge en op Le Corbusier geïnspireerde interieurs bij de culturele beroepen en bijvoorbeeld niet bij de suburbane economische beroepen voorkomen. De interieurs van bekende architecten en de interieurs van moderne musea bestaan in elk geval als model. Voor culturele beroepen kan een dergelijk interieur andermaal uiting geven aan hun rijke bezit aan culturele middelen en wellicht een alternatief bieden voor een ouderwetse, op klassieke leest geschoeide symmetrische representatieve inrichting. Mijn persoonlijke vermoeden is dat dit type interieur in deze kringen veel voorkomt *naast* de bijelkaar gesprokkelde bric-a-brac inrichting uit de figuren 6.11 en 6.12. Vragen die een precies antwoord op het voorkomen van een Corbusier-achtige inrichting konden opleveren, konden helaas voor de interviews niet goed genoeg geformuleerd worden. Daarom zullen we ons moeten behelpen met de suggestie die eventueel van de nu nog te behandelen vragenonderdelen uitgaat: de verhouding woonsfeer-werksfeer in huis in detail en de eigen typering van de sfeer in huis.

De verhouding woonsfeer-werksfeer in huis in detail

Met behulp van een aantal vragen is gepeild of in de verschillende huizen de werksfeer inderdaad in de intimiteit van het wonen penetreert en aan de woonsfeer een ander accent geeft. Nagegaan is:

- of men zich na het werk al of niet pleegt om te kleden;
- of de woonkamer ook gebruikt wordt om er te werken;
- of er vaak mensen uit het werk thuis ontvangen worden; (en zo ja) of dat in de woonkamer of in de werkkamer gebeurt;
- of men thuis (per fax) bereikbaar is voor het werk;
- welke mening men heeft, los van de feitelijke situatie, over het scheiden van wonen en werken: juist niet of juist wel.

Woonsfeer-werksfeer in detail bij de beroepsgroepen (tabel 6.10)

Het algehele beeld wat betreft de scheiding wonen en werken is al geschetst: schrijvers zijn echte mengers, hoogleraren ontvangen veel thuis maar dan wel vaker in de werk-

Tabel 6.10 Mate van scheiding tussen woonsfeer en werksfeer gezien binnenshuis:
een vergelijking op enkele aspecten daarvan tussen vier elitaire beroepsgroepen

	literatoren	hoog- leraren	leden raden van bestuur	register- accountants
<i>Omkleden na werk</i>				
meestal niet/nooit	91	61	44	27
wisselt/hangt er vanaf	5	6	3	13
meestal wel /altijd	5	33	52	61
V=0,28 p=0,000	100%	100%	100%	100%
<i>Werkt (ook) in woonkamer</i>				
dagelijks	27	10	10	13
paar maal per week tot paar maal per maand	19	39	33	35
(bijna) nooit	54	51	57	53
V=0,13 p=0,261	100%	100%	100%	100%
<i>Ontvangst van mensen uit het werk aan huis</i>				
dagelijks of wekelijks	30	30	5	23
maandelijks of jaarlijks	67	48	67	34
(bijna) nooit	4	23	29	43
V=0,26 p=0,000	100%	100%	100%	100%
<i>Deel van het huis waar bezoek vanuit het werk ontvangen wordt</i>				
(vooral) in woonkamer	65	46	69	45
in beide	12	24	19	15
(vooral) in werkkamer	23	30	13	40
V=0,18 p=0,038	100%	100%	100%	100%
<i>Bereikbaarheid thuis</i>				
heeft thuis wel een fax	39	38	59	55
heeft thuis geen fax	61	62	41	45
V=0,19 p=0,035	100%	100%	100%	100%
<i>Mening over scheiden wonen en werken</i>				
liever in elkaar overlopen	54	48	17	38
er tussenin	8	15	12	13
liever gescheiden	39	37	72	50
V=0,22 p=0,001	100%	100%	100%	100%
N=234	n=27	n=88	n=63	n=56

Tabel 6.11 Mate van scheiding tussen woonsfeer en werksfeer gezien binnenshuis:
een vergelijking op enkele aspecten daarvan tussen vijf woonmilieus van de elite

	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
<i>Omkleden na werk</i>					
meestal niet/nooit	62	77	41	46	41
wisselt/hangt er vanaf		6	7	8	9
meestal wel/altijd	38	17	52	46	50
V=0,2 p=0,021	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Werkt (ook) in woonkamer</i>					
dagelijks	9	21	11	10	14
paar maal per week tot paar maal per maand	27	21	44	29	47
(bijna) nooit	64	58	44	62	40
V=0,17 p=0,091	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Ontvangst van mensen uit het werk aan huis</i>					
dagelijks of wekelijks	24	31	11	24	21
maandelijks of jaarlijks	53	56	52	52	46
(bijna) nooit	24	13	37	24	34
V=0,15 p=0,191	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Deel van het huis waar bezoek vanuit het werk ontvangen wordt</i>					
(vooral) in woonkamer	48	58	59	49	60
in beide	23	14	20	19	22
(vooral) in werkkamer	29	28	22	32	19
V=0,10 p=0,894	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Bereikbaarheid thuis</i>					
heeft thuis wel een fax	42	41	47	52	52
heeft thuis geen fax	58	59	53	48	48
V=0,09 p=0,738	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Mening over scheiden wonen en werken</i>					
liever in elkaar overlopen	30	42	34	41	41
er tussenin	15	11	9	16	11
liever gescheiden	55	47	57	43	48
V=0,09 p=0,860	100%	100%	100%	100%	100%
N=234	n=34	n=39	n=54	n=63	n=44

kamer. Accountants blijken ook nog al wat werk aan huis te hebben en doen dat in de werkkamer. Bestuurders uit het bedrijfsleven ontvangen wel thuis maar zelden frequent en als ze ontvangen is dat vooral in de woonkamer. Overigens zijn de bestuurders uit het bedrijfsleven de grootste voorstanders van het scheiden van wonen en werken. In het algemeen is de economische sector beter bereikbaar voor acute zaken, omdat in deze sector vaker thuis een fax is geïnstalleerd. Het gebruik van de woonkamer om er zelf te werken is niet erg beroepsafhankelijk. Slechts een klein aantal literatoren heeft de gewoonte om daar dagelijks te zitten. Ook aan de economische kant vinden veel beroepsbeoefenaren het prettig om voor wat leeswerk in de avond voor de gezelligheid bij hun vrouw in de woonkamer te zitten. Uit de gesprekken bleek dat huishoudens van hoogleraren er eerder toe neigen om hun huiselijk leven naar de studeerkamer te verplaatsen: bijvoorbeeld hun partner komt daar 's avonds óók zitten en dáár wordt samen tv-gekeken.

Woonsfeer-werksfeer in detail bekeken bij de verschillende woonmilieus (tabel 6.II)

De vaste vraag is of de verschillen in omgang met wonen en werken die bij de verschillende beroepsgroepen zijn gevonden ook karakteristiek zijn voor de door hen gedomineerde woonmilieus. Dat blijkt niet zo te zijn. Nagenoeg alle verschillen die er tussen de beroepsgroepen zijn, zijn bij de woonmilieus verdwenen of in sterkte verminderd.

Om zekerheid te krijgen is ook nog gekeken is of er een gering verschil zou bestaan als we uitsluitend één beroepsgroep (hoogleraren) bekijken in de vijf verschillende woonmilieus (zie bijlage 4). Maar ook die uitkomsten vertoonden een vlak beeld. Het enige dat opviel is dat speciaal in de dorpen de hoogleraren vaak in de woonkamer werken en er ook vrij vaak bezoek uit de werksfeer ontvangen.

We kunnen dan ook vaststellen dat de mate van scheiding tussen wonen en werken vooral met de aard van het beroep te maken heeft en in het algemeen niet iets is dat uitgaat van het woonmilieu. In dit opzicht leven binnen eenzelfde woonmilieu de verschillende beroepsgroepen op hun eigen manier.

De eigen typering van de sfeer in de woonkamer

Aan de respondenten werd tenslotte gevraagd of ze het interieur van hun eigen woonkamer wilden typeren. Hierbij moesten ze gebruik maken van een lijst van tien tevoren opgesomde adjectieven waarvan ze er maximaal drie als antwoord konden kiezen. De adjectieven waren:

– comfortabel	– fantasierijk
– praktisch	– opgeruimd
– klassiek	– doordacht
– rommelig	– sober
– gezellig	– harmonieus.

De resultaten over de woonsfeer per beroepsgroep (figuur 6.14)

De aanduidingen die door de culturele sector vaker gebruikt werden dan door de economische sector zijn vooral *rommelig*, en in mindere mate *fantasierijk* en *opgeruimd*. De aanduidingen die door de culturele sector minder vaak werden gebruikt dan door de economische sector zijn vooral *gezellig* en *comfortabel* in zekere zin ook de met symmetrie te associëren aanduiding *klassiek*.

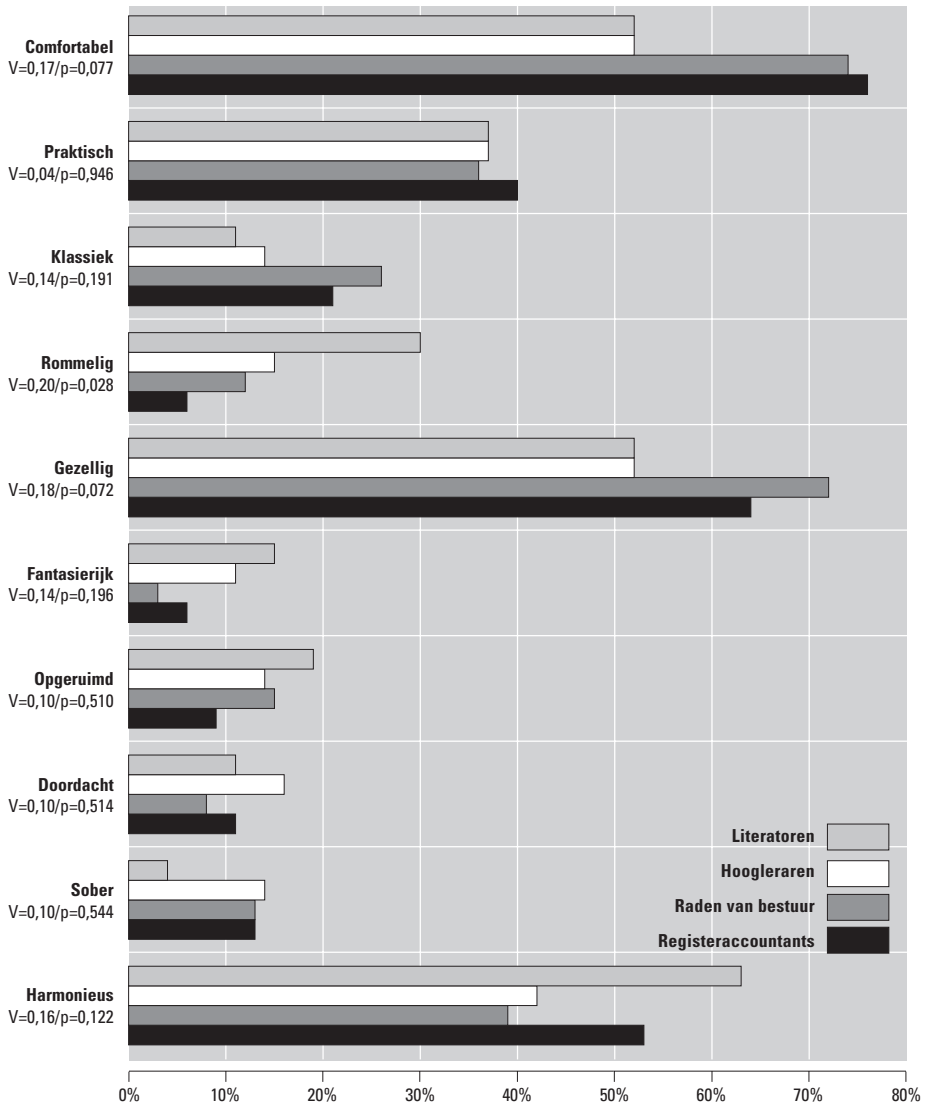
Woonsfeer naar woonmilieu (figuur 6.15)

Zien we rommelig, fantasierijk en opgeruimd terug in de favoriete milieus van de culturele elite? Jawel, maar eigenlijk *uitsluitend bij de top-2 stadswijken*, die er ook heel duidelijk uitspringen omdat de respondenten dáár hun interieur veel minder vaak als *gezellig* aanduiden dan ze in alle andere woonmilieus doen. Vaker dan de andere buurten noemt men er zijn inrichting *rommelig*, *fantasierijk*, *doordacht* en/of *harmonieus*. Ook wanneer we de sfeerbeschrijvingen in de vijf woonmilieus uitsluitend bekijken voor hoogleraren dan blijven de top-2 buurten in gezelligheid achter (zie bijlage 4, tabel B4.14).

Wat bij de eigen sfeeraanduidingen opvalt is dat de bewoners van top-1 stadsbuurten zich in de beschrijving van de sfeer in hun woning apart opstellen: ze onderscheiden zich van de bewoners van top-2 stadsbuurten, terwijl ze toch zelf ook in een typische culturele buurt wonen: in een stadsbuurt. De lezer kan zelf vaststellen dat *de sfeerbeschrijving in top-1 stadsbuurten nauwelijks afwijkt van die in de drie woonmilieus buiten de stad, en concluderen dat het er minstens zo gezellig is*.

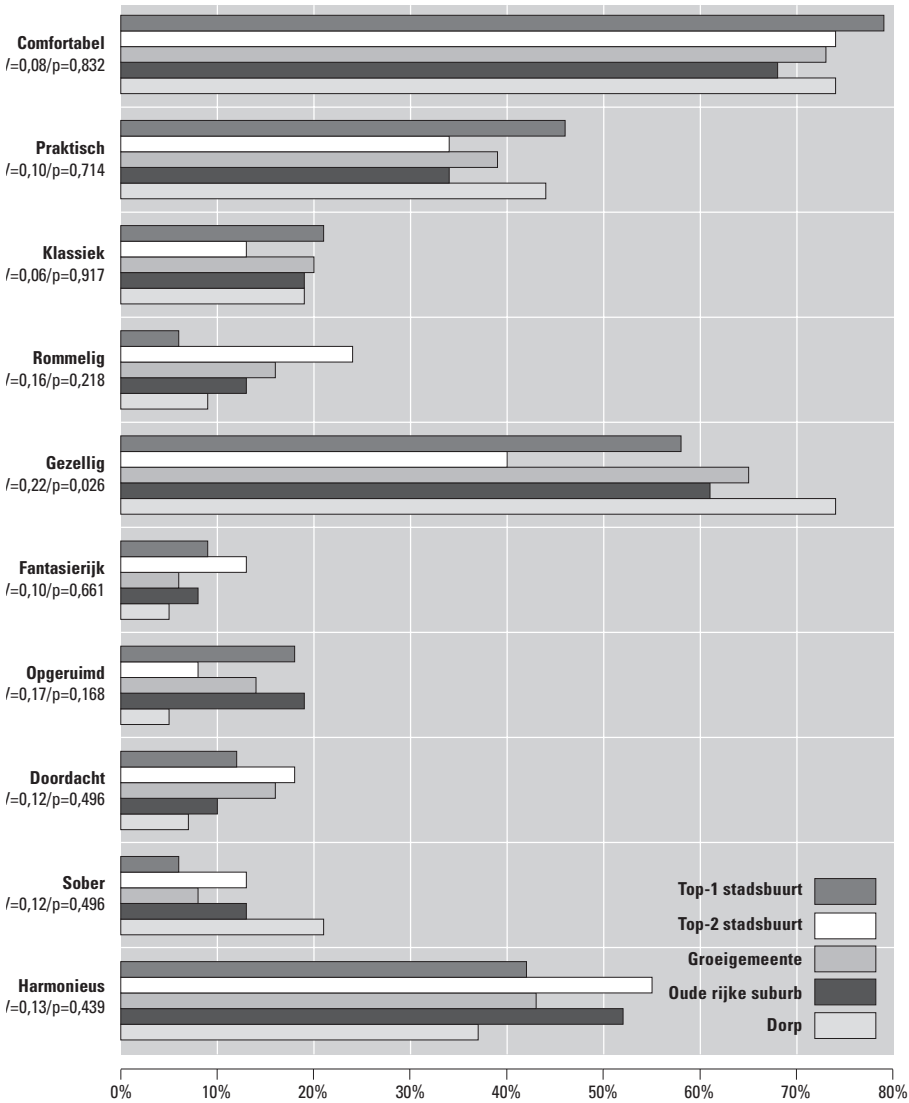
Dit gegeven is niet eenvoudig te interpreteren, want alleen aan bijvoorbeeld de oververtegenwoordiging van schrijvers in de top-2 buurten kan het niet liggen. In hoofdstuk 5 stelden we bovendien reeds vast dat in de top-1 buurten de ‘culturele’ leefwijze (werkende partners, thuis werken) minstens zo sterk aanwezig is als in de top-2 buurten, zo niet sterker. In dit geval is zeker dat verschil in anciënniteit tussen de bewoners van de twee stedelijke buurten een rol speelt.

Wonderlijk blijft dat Monasch-Van Sloten (1990) op haar huisbezoeken in beide buurten in Amsterdam (in totaal vijftien interieurs) weinig verschil in soort interieur ontdekte (wat karakteristieke stapels strijkgoed ’s avonds in de woonkamer en half voltooide verbouwingen in de top-2 buurt daargelaten). Hoe het ook zij, in onze studie kon een flink verschil tussen de interieurs van beide typen stadswijken worden vastgesteld op het vlak van de herkomst van de meubels, dus enig zichtbaar verschil moet er toch wel bestaan. Gedacht wordt in elk geval aan een leefstijlverschil dat op een speciale manier samenhangt met de algehele uitsortering in de stadswijken naar nieuwkomers in de gentrificatie-buurten van top-2 tegenover ‘gearriveerden’ in de van meet af aan exclusieve top-1 buurten. Het idee dringt zich op dat de beroepsbeoefenaren in deze top-1 buurten weliswaar in gelijke omstandigheden leven als die in de top-2 buurten, doch dat ze vooral willen doen vóórkomen dat ze eigenlijk *in hoofdzaak niet afwijken van de normen en waarden die in de arrivé-súburbs gelden*. En dus heet het dat het bij hen thuis *even zo gezellig* is als bij de gearriveerde suburbane economische huishoudens. Nog eens op een andere manier gezegd: ze willen ondanks hun tweeverdienerschap toch aansluiting houden met een groep die een geheel andere leefwijze heeft en ze doen dat door, bij wijze van spreke, in elk geval de sleutelwoorden uit

Figuur 6.14 Typering van het eigen interieur naar beroepsgroep*

* Elke respondent werd gevraagd daarvoor drie omschrijvingen te kiezen uit een lijst van tien

Figuur 6.15 Typering van het eigen interieur naar woonmilieu*

* Elke respondent werd gevraagd daarvoor drie omschrijvingen te kiezen uit een lijst van tien

de suburbane lifestyle te hanteren. *In die zin zou men de expressie in de top-2 stadsbuurten baanbrekend en vernieuwend kunnen noemen: men geeft uitdrukking aan het anders zijn van de culturele sector.*

Conclusie 1: de grote betekenis van de woonmilieus in de lifestyles

Nadat we ons er in hoofdstuk 5 van konden overtuigen dat de vijf woonmilieus van de gestudeerde bovenlaag zeer wel structureel te typeren zijn naar de middelen waarover hun bewoners beschikken om status aan te geven, is in dit hoofdstuk 6 de vraag gesteld of de lifestyle op enkele terreinen per woonmilieu karakteristiek verschilt en bovendien expressie geeft aan de voor dat woonmilieu typerende combinatie van middelen.

Uit de analyse van de resultaten blijkt dat smaakverschillen tussen de culturele en de economische sector groot zijn. Dit primaire smaakverschil valt samen met de scheiding tussen stad en ommeland. De verdere smaakverschillen die binnen elke sector bestaan en die terug te voeren zijn op verschillen in de gemiddelde anciënniteit van specifieke beroepsgroepen, worden vaak in een veel helderder vorm teruggevonden in de smaakverschillen die bestaan tussen de *gezamenlijke* elitaire bewoners van de voor elk beroep typerende woonmilieus.

Bij het schetsen van de leefstijl die heerst in een bepaald woonmilieu blijkt daarnaast dat de verschillende leefstijlterreinen elkaar aanvullen en versterken.

Gebleken is ook dat de typologie van woonmilieus voor elites naar maatschappelijke sector en anciënniteit in de bovenlaag relevant is voor het in kaart brengen van de verschillen in expressieve leefstijl tussen de woonmilieus. Deze typologie ziet er nu uit als in figuur 6.16:

Figuur 6.16 De overheersende lifestyles onder de elite in de vijf woonmilieus

In top-1 stadsbuurten overheerst de lifestyle van de arrivé's van de culturele sector	In de rijke oude suburbs overheerst de lifestyle van de arrivé's van de economische sector
In de top-2 stadsbuurten overheerst de lifestyle van de nieuwkomers van de culturele sector	In de groeigemeenten overheerst de lifestyle van de nieuwkomers van de economische sector

De dorpen, die niet helemaal passen in de systematiek van bovenstaande typologie (in hoofdstuk 5 bleek al dat hun bevolking in het algemeen wel uitgesorteerd is naar sector doch niet naar afkomst), laten met betrekking tot de meeste lifestyle-onderwerpen een vergelijkbare lifestyle zien als de groeigemeenten. In een toegespitste milieuvergelijking aan het eind van deze paragraaf wordt op bijzondere trekken van de dorpen ingegaan.

TOT HOEVEELHEID MIDDELEN +

parkuin
laminaat

Telegraaf

≥ 3 DAGBLADEN

Financieel Dagblad

Algemeen Dagblad

lichte muziek
Schöne Blau Donau

superieure auto
≥ 2 AUTO'S

statusauto
plavuzen

0.4 COMPONENTEN

ECONOMISCHE MID. +

CULTURELE MID. -

doorgaans onkleden

poo
Vier-Jaargetijden

sober

REGISTER ACCOUNTANTS

alles nieuw
inrichting is symmetrisch

regionaal dagblad

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

veiling 0.9

0.6

IN RADEN VAN BESTUUR

antiquair 0.3

2 DAGBLADEN

klassiek interieur

gezellig

0.0

eermeubels=stel 40

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

alles nieuw

inrichting is symmetrisch

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

0.9

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

alles nieuw

inrichting is symmetrisch

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

0.9

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

alles nieuw

inrichting is symmetrisch

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

0.9

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

alles nieuw

inrichting is symmetrisch

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

0.9

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

alles nieuw

inrichting is symmetrisch

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

0.9

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

alles nieuw

inrichting is symmetrisch

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

0.9

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

alles nieuw

inrichting is symmetrisch

5-7 COMPONENTEN

Trouw

patiduin

in werkkamer

naam!
natuursteen

0.9

0.0

0.5

in voorkamer

opgeruimd

geërfde/gekregen

8-10 COMPONENTEN

Volkskrant

zeilen/rooft/onkleden

NRC

vaste vloerbedekking

Figaro

uitsluitend klassieke muziek

Mattheus

Rhapsody

niets nieuw

fantasierijk

1 AUTO

0.5

0.0

0.5

gezellige budget-auto

1 DAGBLAD

vrijlijke kleine klassieke auto

Trisan

Vuurvogel

doordacht

bouw=mergrom

* De ruimte wordt gevormd door de eerste en de tweede dimensie uit de correspondentie-analyse. Verklaard gedeelte der variantie is 86%

Woningtypes

Weinig verschillend tussen de milieus

klassieke muziek
Rhapsody
pop
Tristan
Figaro
Wohlfühltemperierte Klavier
1 DAGBLAD
doorgaans omkleden
zelden/nooit omkleden
vaste vloerbedekking

STATUS-ORIENTED

2.0

1.5

SOCIALE EN PSYCHOLOGISCHE FACULTEITEN

Financieel Dagblad

3 DAGBLADEN
inrichting is symmetrisch

gezellige budgetauto

opgeruimd

RECHTEN

volks/wereldmuziek

rommelwinkler

GEEN AUTO

veiling

LETTEREN

VOLKSKRANT

8-10 COMPONENTEN

VADERS BEROEP

HOOG

antiquair

NRC

uitsl. klass. muziek

fantasierijk

doordacht

TOP-2 STADSWIJKEN

TOP-1 STADSWIJKEN

geërfd/gekregen

11-12 COMPONENTEN

comfortabel

2 DAGBLADEN

in woonkamer

MEDECIJNEN

Verklarte Nacht

sober

patiotuin

jazz

RIJKE OUDE SUBURBS

harmonieus

superieure

borders

klassiek

auto

interieur

Unvollendete

regionaal dagblad

rommelig

GROEIGEMEENTEN

VADERS BEROEP

LAAG

5-7 COMPONENTEN

1.5

2 AUTO'S

soetmeubels=stel

Telegraaf

marmer/natuursteen

alles nieuw

TECHNISCHE FACULTEITEN

tuin-mengvorm

ECONOMIE

0-4 COMPONENTEN

Mattheus

VADERS BEROEP

MIDDEN

gezellig

DORPEN

compromisauto

Vuurvogel

BETA FACULTEITEN

Algemeen Dagblad

Trouw plavuizen

functionele/onthechte auto

laminat

FAMILY-ORIENTED

DOMINANTE

α-EXPRESSIE

2.0

1.5

niets nieuw

DOMINANTE

β-EXPRESSIE

← planken

lichte muziek
Einstieg on the Beach
Parool

* De ruimte wordt gevormd door de eerste en de tweede dimensie uit de correspondentie-analyse.
Verklaard gedeelte der variantie is 68%

Bij wijze van samenvatting wordt hier naar het voorbeeld van Bourdieu nog eens gebruikgemaakt van *een presentatie in de vorm van een samenvattende correspondentie-analyse* (zie de toelichting in bijlage 2). Drie van deze tableau's zijn afgedrukt: een leefstijltableau voor vier beroepsgroepen (figuur 6.17), eenzelfde leefstijltableau maar dan voor vijf woonmilieus (figuur 6.18) en ten slotte nog één voor deze vijf woonmilieus maar dan uitsluitend voor hoogleraren (figuur 6.19). Een ruime selectie uit de in dit hoofdstuk gebruikte indicatoren over autobezit, muzikale smaak, het lezen van dagbladen en interieur is hier afgedrukt. Toegevoegd hieraan zijn, daar waar dat zinvol was, indicatoren voor de diverse middelen om status aan te geven.

Het verst van elkaar verwijderd zijn de smaak van register-accountants enerzijds en die van literatoren anderzijds. Het ene smaakpatroon sluit het andere vrijwel geheel uit. Het expressiepatroon van register-accountants is duidelijk terug te vinden in het expressiepatroon dat overheerst in groeikernen, het woonmilieu dat voor hen in hoofdstuk 4 zo karakteristiek bleek. Het wordt gekenmerkt door een voorkeur voor lichtere en populaire muziekvormen, een weinig ontwikkelde smaak voor klassiek, meestal een voorkeur voor regionale dagbladen, een voorkeur voor marmeren of andere natuurstenen vloerbedekking (of ook wel plavuizen) en bovenal voor het altijd nieuw kopen van meubels in bij elkaar horende stellen als eethoek of zithoek. Buitenshuis draagt het omvangrijke wagenpark waarin de auto's van de beroepsbeoefenaren tot enkele van de duurere prijsklassen behoren, bij aan de expressie dat status hier vooral berust op het bezit van veel economische middelen.

Het expressiepatroon van literatoren keert zeer duidelijk terug in de top-2 stadsbuurten. Het wordt gekenmerkt door een geëvolueerde voorkeur voor klassieke muziek, die zich in het bijzonder in een voorkeur voor moderne werken. De belangstelling richt zich niet uitsluitend op klassiek. Zo genieten wereld- en volksmuziek juist hier enige belangstelling. Als vloerbedekking worden zachtere materialen genomen: naast vaste vloerbedekking speciaal planken en zeil. Dat men hier voor het interieur weinig nieuw aanschaft is evenzeer een van de opvallende trekken van dit woonmilieu. De bewoners hebben hun interieur opgebouwd door naast nieuwe aankopen vooral te erven, te krijgen en door het in rommelwinkels bij elkaar te zoeken. Men treft er (dan ook) geen bij elkaar passende eet- en zithoeken. In auto's drukken de bewoners zich niet echt uit. Soms hebben ze geen auto en als ze er wel een hebben is die van Europees fabrikaat, maar niet van een duur merk of een statusmerk. Bijna elke expressie die economische kracht zou uitdrukken, vermijden ze door diametraal andere keuzen te maken.

Het blijkt dat *vooral de woonmilieus maar ook de beroepsgroepen met de meeste nieuwkomers in de bourgeoisie zich het duidelijkst profileren op de as 'cultureel-economisch'*. Hoogleraren en leden van raden van bestuur (met vaker een arrivé-achtergrond) nemen daarop veel eerder een tussenpositie in. Voor hoogleraren ligt dit ongetwijfeld aan de omstandigheid dat zij in feite de topdocenten zijn in sterk verschillende maatschappelijke sectoren.

Toch is vast te stellen dat het niet in de laatste plaats *de gemiddeld hogere afkomst is van de leden van raden van bestuur en van de hoogleraren die hun leefstijl positioneert*. Dat deze twee groepen in figuur 6.16 enigszins tegenover elkaar staan, komt omdat ze

in hun leefstijl hun hogere sociale afkomst elk op een verschillende wijze accentueren. Hoogleraren benadrukken die in culturele zin (hun muzikale belangstelling betreft uitsluitend klassiek, muziek met een hoofse of bourgeois oorsprong, meestal met uitsluiting van meer populaire, folkloristische of 'negride' uitingen. En terwijl in beide beroepsgroepen de woningen zowel nieuw aangeschaft als oud meubilair bevatten en erfgoed vertonen, versterken speciaal de bestuurderen uit het bedrijfsleven het patina van de familie door het aan te vullen met bij antiquairs en op de veiling gekochte stukken om ze tot een klassiek interieur samen te voegen. Symmetrie in de inrichting hoort daar vaak bij, evenals parket.

Deze trekken vinden we duidelijk in combinatie terug in de beide arrivé woonmilieus: de oude rijke suburbs en de top-1 stadsbuurten). Juist aan deze gezamenlijke hoge afkomst ontleen deze twee woonmilieus veel overeenkomsten in leefstijl. Het blijkt dat de arrivé-woonmilieus zich nog uitgebreider profileren dan de arrivé-beroepsgroepen zelf. We zien speciaal in deze buurten dat de auto veelal een (grote of kleine) status-auto moet zijn en de tuin een gazon, van welke afmeting dan ook. De leefstijl van de suburbs ondergaat in de arrivé-buurten van de stad nogal eens een *miniaturisering*.

Trekjes van de sfeer in het interieur blijken een kijkje te geven op de centrale waarden die de leefwijze in het woonmilieu reflecteren. *Gezelligheid* is dominant te vinden in de economische sector en in de woonmilieu buiten de stad: suburbane waarden van koestering passen bij de scheiding van woon- en werksfeer. In de stad en in de culturele sector, daar waar wonen en werken hooguit binnenshuis ruimtelijk worden gescheiden en waar ook de vrouwen werken, worden de interieurs veel minder aangeduid als 'gezellig', doch eerder met 'fantasierijk', 'doordacht' en ook wel met 'rommelig'. Hiermee is de tegenpool voor het suburbane well-to-do bestaan geschetst: wonen is er zelfexpressie, dan wel een eigen poging tot binnenhuisarchitectuur of het creëren van een bohémiens-sfeer. Uitdrukkelijk moet worden gesteld dat deze expressie van de binnenhuissfeer precies past bij de gentrification-buurten in Amsterdam en Den Haag (Concertgebouwbuurt en Statenkwartier/Archipelbuurt). Want hoewel in de arrivé-buurten in deze steden (Apollohuurt en Benoordenhout) evenmin als in de nieuwkomersstadsbuurten sprake is van suburbane scheidingen in wonen-werken en in vrouwen- en mannenwereld, wordt hier juist een zelfbeeld van 'gezellig' naar voren geschoven. Het vermoeden bestaat dat bewoners van top-1 stadswijken graag aangesloten willen blijven bij de economische elite in de rijke oude suburbs. Maar of die gezelligheid er, door deze geheel andere omstandigheden, eveneens geminiaturiseerd is, zal een vraag moeten blijven.

Een nauwkeuriger beeld van de sfeer, de ideologie die karakteristiek kan zijn in een woonmilieu, ontdekt men bij nadere inspectie van de leefstijlen van uitsluitend de hoogleraren (figuur 6.18). Natuurlijk is het meest opvallend de verre verwijdering van elkaar van alfa-hoogleraren in de stad die van tamelijk hoge afkomst zijn en de bèta- en technische hoogleraren in de groeikernen die van lage afkomst zijn. Maar er is ook iets nieuws op te merken. Op dit tableau blijkt dat de *dorpen een eigen profiel* hebben, een profiel dat verschilt van dat der groeigemeenten en dat als het ware lijnrecht tegenover dat van de rijke oude suburbs is gepositioneerd. Een opvallende aan-

hang voor het dagblad *Trouw* en het *Mattheus-oratorium*, sober ingerichte huizen met een gezellige sfeer, waar bezoek voor het werk in de woonkamer wordt ontvangen en waar in lelijke maar ruime wagens van onthechting wordt gereden. Dit wijst op een ideologie bij deze elite-huishoudens die omschrijfbaar is als *reli-familistisch*: een ideologie die veel ruimte zoekt voor het gezin binnen een kleine gemeenschap van eenvoudige lieden.

De ideologie in de rijke suburbs is aan de hand van deze zelfde prent eerder te omschrijven als: *eveneens een eigen plekje zoeken maar dan in een milieu tussen 'de rijksten van Nederland'*. In zo'n milieu 'tussen de rijksten van Nederland' is het vast niet altijd even gemakkelijk om met een hoogleraarsalaris voldoende status aan te geven. Vandaar dat hoogleraren aldaar juist de *vormgeving* van interieur en tuin aangrijpen om daartoe een teken te maken: de inrichting wordt dan klassiek en symmetrisch en de tuin wordt gemodelleerd in Franse stijl. (Of ook *de was* stijlvol aan de lijn wordt buitengehangen is helaas niet bekend.)

We moeten met laatstgenoemd onderscheid constateren dat er binnen elk woonmilieu nog wel speciale verschillen in lifestyle bestaan binnen de beroepsgroepen, verschillen die mogelijk zijn terug te voeren op de confrontatie van hun specifieke statusset met die van de hen omringende buurtgenoten.

Het verschil tussen dorpen en rijke oude suburbs zoals dat bij deze gedetailleerde analyse onder hoogleraren naar boven kwam, ligt in feite op het vlak van wat in hoofdstuk 2 in de kritiek op Bourdieu aangaande het wonen aan tegengestelde typen vonden: de 'homo familiensis' van Pahl (1989) tegenover de 'homo statuszoeker' van Bourdieu oftewel 'familism' tegenover 'careerism' (Bell 1968). Dat verschil heeft in deze twee suburbane milieus heel specifiek gestalte gekregen. We noteren dat deze aspecten pas apart naar boven komen in een geval waarin afkomst sterk samenhangt met/gebonden wordt door de beroepsoriëntatie. Maar evengoed brengt het een interessant verschil aan tussen de rijke oude suburbs en de dorpen.

Conclusie 2: Over Gemeenschap, Gesellschaft en hun vormentalen in de 'mobiele' lifestyles

In hoeverre worden in de smaakverschillen van de 'mobiele lifestyle' het waardenstelsel van de Gemeenschap en dat van de Gesellschaft systematisch teruggevonden? In hoeverre sluit met name de vormgeving van de stoffelijke kant hierop aan, zoals een der veronderstellingen in hoofdstuk 3 luidde?

Het is inmiddels geen verrassing meer dat ik genoemde veronderstelling moet afwijzen: er blijkt nauwelijks of geen verband te bestaan tussen keuze voor het waardenstelsel van de Gemeenschap of dat van de Gesellschaft in de lifestyle en de maatschappelijke sector waartoe mensen krachtens hun beroep behoren. Maar in hoeverre zijn de geconstateerde lifestyle-verschillen in anciënniteit wél als zodanig te interpreteren? Ik meen dat een interpretatie in die richting wél opportuun is. In elk geval is bij de 'arrivé's' het in de smaak benadrukken van exclusiviteit en hoge afkomst (duidelijk een gesellschaftlich smaakprincipe) aangetoond. Evenwel is van een overeenkomst daarmee in vorm of vormtaal nauwelijks sprake. De arrivé's houden uitsluitend van

klassieke muziek (maar inhoudelijk loopt dat uiteen van barok tot romantiek en van de klassieke top 100 tot avant garde), ze lezen het *NRC/Handelsblad* (desnoods naast *De Telegraaf*), ze rijden in een tamelijk dure personenauto's van een exclusief merk of in een kleine, relatief dure kleine auto (Audi's, Saabs en BMW's vertonen onderling enige vormovereenkomst, maar een vw-Golf ziet er beslist anders uit) en in hun woonkamer vertonen ze erfstukken aangevuld met gekocht antiek (over de stijlkeuze daarin is helaas weinig bekend). Dat een exclusieve tuin een romantische tuin behoort te zijn en dat een tuin zelfs midden in de stad een gazon behoort te hebben, wijst op enige dominantie van de vormen die passen bij de lifestyle van het economisch establishment (maar het is ook heel gebruikelijk dat het stedelijke cultureel-establishment geheel afziet van een tuin). Afgezien daarvan gaat een voorkeur bij het establishment voor een romantische tuin samen met een sterke hang naar een functioneel gestroomlijnde keuken, ook al zou een keuken met een mooi apart fornuis beter in het romantische beeld passen.

(Een toevlucht tot de klassieke symmetrische vormen die bij de Gesellschaft zouden passen (Franse tuin, symmetrie binnenshuis) zagen we verschijnen als beroepsbeoefenaren moeite hebben om binnen de eigen woonomgeving hun hoge status tussen anderen kenbaar te maken; met de eigen statusmiddelen vertoont deze *verstijving in stijl* geen relatie.)

In de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat de 'mobiele' lifestyles juist bij nieuwkomers sterk uiteenlopen en tot grote verschillen in vormgeving leiden. In het laatste hoofdstuk (hoofdstuk 8) zal de conclusie worden getrokken dat deze verschillen allemaal in wezen terug te voeren zijn op de meer gemeenschappelijke waardenoriëntatie van de nieuwkomers.

In het nu komende hoofdstuk wordt onderzocht welke expressie uitgaat van de morfologie van de landschappen waarin de geschetste lifestyles voorkomen. Opnieuw wordt onderzocht of en hoe de waarden van Gemeinschaft en Gesellschaft daarin te vinden zijn.

Van de vorm van de landschappen naar de smaak van zijn bewoners

Eindelijk vang ik aan met de beantwoording van de vraag: wat is de betekenis van de landschappen waarin gewoond wordt in het licht van lifestyle-patronen?

Door de uitsortering van de verschillende lifestyles naar woonmilieus weten we al dat de mensen die een bepaald *woonmilieu* bewonen een zekere overeenstemming in hun 'mobiele' lifestyle hebben. Het onderzoeksgedeelte dat hieronder verslagen wordt, is vooral gericht op de beantwoording van de vraag: in hoeverre dragen de woonlandschappen zelf bij aan de expressie van de statusmiddelen van de bewoners of van hun leefwijze? In hoeverre zijn specifieke vormtalen waarin de landschappen mogelijk zijn opgetrokken daarvoor het voertuig?

Wat we in hoofdstuk 5 in ieder geval reeds konden vaststellen is dat de verschillende *woonmilieus* elk een karakteristieke structurele plaats in de leefstijlenruimte à la Bourdieu innemen. Een tweetal dimensies van de woonmilieus waarin de bovenlaag voorkomt kon daarin geplaatst worden (zie figuur 5.01):

- de dichtheid van de bebouwing en/of de bevolking;
- de mate van statushomogeniteit van de bevolking (bezien vanuit de bovenlaag is dat de mate van sociale exclusiviteit).

Het wonen is hiermee in ieder geval in grote lijnen gerubriceerd. Wat we nu nog willen weten is wat de expressieve betekenis van de landschappen (dus van het woonmilieu minus zijn bewoners) zelf is. Hiervoor dienen we ons te verdiepen in de morfologie van de landschappen inclusief die van de afzonderlijke artefacten erin. In hoofdstuk 4 is van de stadsbuurten een voorlopige typering gegeven, maar nu moeten alle vijf de landschappen serieus getypeerd worden.

Daartoe ging ik allereerst uit van de feitelijk waarneembare vormgeving van de woonlandschappen in het onderzoek. Vervolgens keek ik of die paste in Choay's typologie van haar twee stedenbouwkundige dimensies: mate van dichtheid van bebouwing en de stijl waarin die bebouwing is vormgegeven (zie hoofdstuk 2 bladzijde 25). *De in hoofdstuk 4 al wankel geachte veronderstelling, die inhield dat Choay's vormgevingsdimensie van stijl 'culturalisme versus progressivisme' (volgens haar de vormtalen van respectievelijk de Gemeinschaft en de Gesellschaft) zou samenhangen met Bourdieu's dimensie 'oriëntatie van de middelen' blijkt onhoudbaar.*

De veronderstelde samenhang (en de richting van die samenhang) wordt nu gewijzigd en wel op de volgende wijze:

- a De dichtheid of stedelijkheid van het landschap varieert met de oriëntatie van middelen die de bewoners ervan hebben om status aan te geven (bij een hoge dichtheid meer cultureel georiënteerd, bij een lage dichtheid meer economisch georiënteerd);

- b* Het smaakpatroon dat uit het landschap is af te lezen (meer progressivistisch of meer culturalistisch) varieert met de hoeveelheid middelen die de bewoners ervan hebben om status aan te geven, in het bijzonder met hun niveau van afkomst (een progressivistisch patroon gaat samen met een verhoudingsgewijs hoge afkomst, een culturalistisch patroon met een lagere afkomst).

In hoofdstuk 7 worden de volgende vragen beantwoord:

Vraag 1: In hoeverre beantwoorden in de regio's Amsterdam en Den Haag

- de landschappen van de culturele nieuwkomers aan de vormkarakteristieken van Choay van een hoge dichtheid en een culturalistische vormgeving (in het bijzonder: hebben ze een fijne geleiding, een fijne korrelgrootte?
- de landschappen van de culturele arrivé's aan de vormkarakteristieken van een hoge dichtheid en een progressivistische vormgeving (in het bijzonder: hebben ze een grove korrel)?
- de landschappen van de economische arrivé's aan de vormkarakteristieken van een lage dichtheid en een progressivistische vormgeving (in het bijzonder: hebben ze een grove korrel)?
- de landschappen van de economische nieuwkomers aan de vormkarakteristieken van een lage dichtheid en een culturalistische vormgeving (in het bijzonder een fijne korrel)?
- Op welke wijze zijn de landschappen van de dorpen in beide regio's naar vorm te typeren?

Vraag 2: In hoeverre wonen de beroepsgroepen met de voor deze woonmilieus meest karakteristieke statusmix inderdaad in de voor dat woonmilieu naar vorm meest karakteristieke delen van het gebied?

Vraag 3: In hoeverre kan men stellen dat de morfologische dimensies van Choay speciaal bij de bovenlaag de expressie bepalen respectievelijk van hun maatschappelijke oriëntatie (de sector) en van hun anciënniteit?

Vraag 4: In hoeverre kan men stellen dat elk der vier bovengenoemde landschappen woonsituaties bieden die voor individuele bewoners geschikt zijn om juist die bepaalde statusmix uit te drukken en op welke wijze draagt de woonsituatie (de standplaats van de woning, het domein en het verblijf) bij aan hun lifestyle?

Een drietal opmerkingen moet hierbij gevoegd worden.

Opmerking 1: Een algehele beschrijving van de onderscheiden gebieden naar vorm en naar bewoning wordt het vertrekpunt. Daarbij zal speciaal in de stad aandacht worden gegeven aan een gebied dat niet onderzocht werden bij het interview-onderzoek: de *Grachtengordel*: de absolute topbuurt van de Nederlandse gestudeerde elite. Dit is nodig vanwege zijn afwijkende morfologie. Gezien de samenstelling van de bevolking naar beroepsgroepen met zijn oververtegenwoordiging van leden van de rechterlijke macht (zie figuur 4.06) deel ik deze buurt in bij de landschappen van de culturele arrivé's. Daarnaast zal terloops aandacht worden besteed aan de stadsbuurten die

aanzienlijk heterogener zijn dan de bestudeerde gentrification-wijken die dateren van rond 1900, maar die evenzeer tot de landschappen van de culturele nieuwkomers kunnen worden gerekend.

Opmerking 2: Indien de veronderstellingen kloppen met de waarnemingen, dan staat vast dat het landschap zélf in elk geval *varieert* met de statusmix der bewoners. Maar dan is nog niet vastgesteld in hoeverre het landschap ook zélf expressief is en dus deel uitmaakt van de leefstijl. *Met andere woorden: hoe doet de vormgeving mee aan de status-expressie?* We zullen vrij snel merken dat de verschillen in vormgeving niet constant genoeg zijn om daar geheel op te vertrouwen. Dit hield in dat ik ook voor andere duidingen ruimte moest gaan maken: zijn verschillen tussen de landschappen te interpreteren als verschillen die op het huidige moment statusonderscheid aangeven? Dit is geen eenvoudige opgave.

Zoals in hoofdstuk 2 al ter sprake kwam (zie bladzijde 24 en verder), laten althans verschillende Amerikaanse duidingen van het ‘landscape’ nogal wat mogelijkheden open. Zo kan de interpretatie geschieden in functionele termen en leiden tot het aangeven van de materiële neerslag van een bepaalde samenleving in bijvoorbeeld grondgebruik en placering. Ook kan gekozen worden voor het ontdekken van dominante ideologieën die zich uit het landschap laten aflezen.

Eveneens variabel is het gezichtspunt dat men ten opzichte van de historiciteit van het landschap inneemt. Een moeilijk punt in de opbouw van een betoog over de eigen expressie van een landschap is immers (zie ook hoofdstuk 2) dat de bebouwing die er staat heel vaak niet is neergezet voor de mensen die er nu wonen. Er kan informatie ontleend worden aan het landschap op een moment in het verleden, het traceren van de wortels die bepalend waren voor de vorm van het huidige landschap. Maar ook kan men de ideologische betekenis opsporen die een oud landschap (of aspecten ervan) op dit moment heeft: niet alleen voor zijn bewoners maar in het sociale verkeer in het algemeen (= in het sociaal-semiotische systeem).

In dit onderzoek zijn (daarom) uiteindelijk diverse wegen bewandeld om aanwijzingen te verzamelen voor de juistheid van de uiteindelijke stellingen:

- de landschappen onder A geven expressie aan een hoge(re) afkomst en aan een culturele oriëntatie;
- de landschappen onder B geven expressie aan een hoge(re) afkomst en aan een economische oriëntatie;
- de landschappen onder C geven expressie aan een lage(re) afkomst en aan een culturele oriëntatie;
- de landschappen onder D geven expressie aan een lage(re) afkomst en aan een economische oriëntatie.

Opmerking 3: De beantwoording van de vier aan het begin gestelde vragen heeft in dit hoofdstuk 7 tot onderzoek geleid dat in stelligheid en zekerheid van metingen nogal afwijkt van de in de hoofdstukken 4 tot en met 6 gerapporteerde onderzoeken. Waar aanvankelijk namelijk voortgeborduurd kon worden op bestaande theorieën en

bestaande operationalisaties daar is nu veel meer sprake van een eerste verkennend en tastend begin in bestudering. Oogmerk is dan ook dat het inspiratie moet leveren om op den duur 'hardere' indicatoren te ontwikkelen. Het huidige onderzoek is in eerste instantie gebaseerd op mijn eigen bezoek aan de tien steekproefgebieden teneinde er foto's te maken. Ik bezocht alle zes de gebieden in het Amsterdamse en alle vijf de gebieden in het Haagse. Daarnaast kon ik uiteraard teruggevallen op de interview-resultaten. Mijn van huis uit goede bekendheid met Amsterdam vulde ik aan met enige algemene kennis over de Haagse ontwikkeling (Gemeentebestuur 's-Gravenhage 1948, Janssen 1982 en Schmal 1995). De steekproef van dit speciale veldwerk staat vermeld in Bijlage 1.5.

Onderstaande tekst biedt de lezer in de komende paragrafen in feite een rondleiding van mij in deze gebieden en een schets van wat dan onze observaties zijn, welke noties over het ontstaan van de landschappen ons onderweg te binnen schieten, welke overeenkomsten en verschillen met de mobiele lifestyles ons opvallen, om tenslotte enige gevolgtrekkingen te maken. Verslag wordt gedaan van onze entree in deze gebieden en de indruk die daaruit op ons overkomt. Daarbij gebruiken we enerzijds het kaartbeeld van deze gebieden (hun ligging en hun lay-out als geheel), maar anderzijds sluiten we toch ook aan bij het adressenonderzoek en de telefonische interviews. Zo gaan we na in hoeverre het primaire aanzien van het woondomein van onze elitaire beroepsbeoefenaren in de verschillende woonmilieus van elkaar afwijkt. Daartoe maken we gebruik van de 250 foto's genomen van huis en tuin aan de entreezijde; een selectie van deze foto's is in dit hoofdstuk opgenomen.* Met deze in methodologisch opzicht niet erg sterke 'meting' van de aard van de landschappen zal de lezer genoegen moeten nemen. Een betere, werkelijk intersubjectieve methode was in dit pilot-onderzoek niet goed realiseerbaar. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag hoe plausibel de in hoofdstuk 3 gemaakte veronderstellingen zijn.

Hoe de vijf beroepsgroepen in elk der vijf woonlandschappen gehuisvest zijn. Een vijftal beschrijvingen

Het landschap van de nieuwkomers van de culturele sector

Museumbuurt en Willemspark in Amsterdam (ook wel genoemd Concertgebouwboulevard of Oud Zuid); en Archipelbuurt en Statenkwartier, alsmede Belgisch Park in Den Haag
Deze twee gebieden (gebouwd tussen 1870 en 1910) hebben een aantal gezamenlijke kenmerken: niet alleen hebben ze veel culturele voorzieningen in de buurt zélf (musea, concertaccommodatie) maar ook beschikken ze beide in de nabije omgeving over een

* Omdat de foto's tijdens kantooruren zijn gemaakt, zijn de auto's op de foto's heel vaak de auto van 'mevrouw': kleine auto's (veel Peugeots 205, kleine vw's en kleine Japanners) veelal van een destijds al oud model. Slechts in de top-2 stadswijken staan veel grote (maar ook niet al te nieuwe) modellen op de foto's.

Top-2 stadswijken: Oud-Zuid in Amsterdam. Drie-kapper villa's aan de rand van het park.

Top-2 stadswijken: Statenkwartier in Den Haag. Villa aan de rand van het park.

Top-2 stadswijken: Oud-Zuid in Amsterdam. Doorkijk in gewone straat: huizen met erkers en balkons. Opvallend is de grootte van de geparkeerde auto's (een Volvo, een Mazda, een Mercedes en een Saab).

Top-2 stadswijken: Oud-Zuid in Amsterdam. Pandsgewijze bouwstijl.

flink park (het Vondelpark te Amsterdam en de Scheveningse Bosjes te Den Haag). Het is duidelijk dat de buurten opgezet werden als woongebieden – de bedrijven en stichtingen die hun intrek in deze buurten namen (of naderhand hebben genomen) hebben de herenhuizen of villa's niet van vorm doch slechts van functie doen veranderen. Deze buurten zijn nu te typeren als *gentrification-buurten* en wel als gentrification-buurten van een bepaald type: buurten met welstandelijke huizen die betrekkelijk kort na hun ontstaan een periode van morfologisch en sociaal verval doormaakten die zich kenmerkte door verhuur per kamer (onderverhuur, hotels, pensions). In die periode die waarschijnlijk al ruim voor de Tweede Wereldoorlog aanbrak, verloren ze hun hoge sociale positie onder de stadsbuurten ten gunste van de door Berlage gebouwde stadsbuurten (voor het Haagse Statenkwartier: zie Schmal 1995: 170). Sinds de jaren zeventig begonnen ze in meerdere opzichten aan een comeback.

De wijken zijn stedelijk gebouwd: de Amsterdamse panden tellen doorgaans vier lagen. De Haagse panden zijn gemiddeld een verdieping lager dan de Amsterdamse, maar dat is iets dat voor heel Den Haag geldt. De woningdichtheid is, het park niet meegerekend, hoog. Ook de villa's aan de parkranden tellen veel verdiepingen, zijn van het type twee- of meer onder één kap en hebben lang niet altijd voortuinen. De buurten in beide steden worden, zo bleek uit de intra-stedelijke analyse in hoofdstuk 4 niet op topniveau bewoond, maar ze vormen toch een goede subtop. Het bouwkundige karakter (gevelbreedte, afwerking) doet behoorlijk welstandelijk aan, ofschoon daarin variatie per straat bestaat.

In de oudste delen vertonen de huizen in beide steden classicistische kenmerken met uniforme panden achter doorlopende glad witgepleisterde (onder)wanden (bijvoorbeeld de Vossiusstraat in Amsterdam en de Malakkastraat in Den Haag). Een plein met een klassiek aandoende grondvorm vormt de overgang naar de binnenstad (respectievelijk het Museumplein te Amsterdam en Plein 1813 met het Willemspark te Den Haag). De Amsterdamse buurt kent een afwijkend nieuwer gedeelte (onder meer bij de Harmoniehof, de J.J. Coenenstraat en de Bronckhorststraat). Hier heeft 'De Samenwerking' (een van de weinige woningbouwverenigingen in deze stad die ook in deze tijd nog actief ballotage toepast) rond 1930 een aantal complexen neergezet in de stijl van de Amsterdamse school met doorlopende gevelwanden. Het zwaartepunt in beide buurten ligt echter bij de gedeelten die rond de eeuwwisseling werden bebouwd.

Hoe zitten deze buurten in elkaar? Langs de rand van het park zijn een aantal losstaande of twee-onder-een-kap villa's gesitueerd, terwijl in de rest van de buurt uitsluitend herenhuizen staan. In Amsterdam werden veel daarvan van meet af aan toegerust met een dubbele voordeur om apart toegang te geven tot het dubbele bovenhuis (tweede plus derde etage). De meervoudige bewoning in Den Haag moet, getuige het groter aandeel van panden met enkele voordeuren, vooral achteraf de praktijk zijn geworden.

De afwerking van de blokken in het grootste deel van het gebied is bepaald fijn van korrel te noemen: de huizenbouw onderstreept bij bijna elk pand de individualiteit van de eigen gevel, hoewel de panden in een straat toch ongeveer gelijktijdig gebouwd werden. Ze passen wel in dezelfde stijl, een stijl die we met een blik naar het buitenland betitelen als laat-Victoriaans. De gevels, opgetrokken in ongepleisterde baksteen, zijn veelal van individuele variaties voorzien in de vorm van horizontale sierstroken

en boogaccenten en ze zijn opgesierd met veel *uitsteeksels* zoals erkers en balkons en vaak met puntgevels. In wezen echter lijken de huizen in het hele gebied nog vrij veel op de chiquere huizen in de oude stad (zoals bijvoorbeeld die aan de grachten). Ze hebben vaak nog de souterrains met de grote keuken erin die pasten bij het 'upstairs-downstairs'-leven met veel personeel. Aan de interne structuur van de huizen lijken de huidige bewoners niet veel gewijzigd te hebben: uit de interviews blijkt dat veel huizen nog bijna in hun oorspronkelijke staat zijn gehouden met niet-geïntegreerde keukens. Souterrain-bezitters van nu hebben op een hogere verdieping soms een extra pantry geïnstalleerd. De hoge ramen wijzen op een grote verdiepingshoogte, in Amsterdam zijn ze hoog tot aan de tweede etage. De gevelbreedte van de huizen is net als in de oude stad vrij smal: bijna nog naar middeleeuws model.

Buiten de aanleg van het park en de parkrand (waar een deel der villa's in een speciaal gecreëerde curvenrijke plattegrond werd ondergebracht) lijkt de stedenbouw zich om het luxe karakter van de wijk te onderstrepen niet met de verdere verkaveling te hebben ingelaten. Er zijn geen echte pleinen of fraaie doorkijken gecreëerd. Pleintjes worden gevormd door kruisingen waarvan de hoeken wat zijn afgerond. Het stratenpatroon in de Concertgebouwboulevard volgt het oude slotenpatroon (eigendomsgrenzen) en dat heeft geleid tot straten als eindeloze pijpenladen met wat flauwe krommingen erin (zie bijvoorbeeld Heinemeijer & Wagenaar 1987: 149) waarvan weinig visueel effect uitgaat. De straten in de Haagse buurten werden weliswaar iets sierlijker en ruimer opgezet (het gebied was vóór de verkaveling eigendom van enkele grootgrondbezitters), maar ze zijn toch voornamelijk bepaald door de hoogtelijnen van het oude duin waarop gebouwd werd. Groene gedeelten (plantsoenen) buiten het grote park zijn ook daar niet veel te vinden. Behalve bij de villa's ontbreken voortuinen en zicht op achtertuinen is er vanaf de straat ook niet. Wat dat betreft is in deze buurten de afscheiding tussen het bebouwde gebied en het groen scherp, grootschalig en rigoureuus te noemen. Her en der trachten de bewoners van nu met een gevelbegroeiing aan hun eigen huis deze scheiding wat te verzachten.

Wat is de plaats van de auto ten opzichte van het huis in de gentrification-wijken? De huizen beschikken niet over garages en ook zijn er vrijwel geen garages in de buurt te huur. Waar de bovenlaag in de oude stad destijds zijn paard en wagens in onmiskenbaar mindere achterstraatjes bij het huis (in Engeland 'the mews' genaamd) kon herbergen (en waar ook nu nog kleine parkeergarages bestaan), zijn zulke plekken vanwege van de opzet van deze wijken, als tamelijk eenzijdig hoog statusgebied echter zonder stallen, daarin komen te vervallen. Men moet in de huidige tijd de auto dus gewoon ergens in de straat kwijt, wat betekent dat hij niet in alle gevallen voor de eigen voorkeur staat. Het autobezit in deze buurten is overigens, zoals al eerder opgemerkt, naar rato van de inkomens aan de lage kant. Dat het huishouden meestal slechts één niet al te kleine of zelfs grote andere auto heeft die in de straat staat omdat óf de fiets gebruikt wordt óf thuis gewerkt wordt, is op de foto's zichtbaar. Op een enkele plek zijn fietsenrekken opzichtig op het trottoir geplaatst: ze lijken de voorkeur voor de fiets visueel te onderstrepen.

Top-2
stadswijken:
Oud-Zuid in
Amsterdam.
Souterrain.

Top-2 stadswijken: In etages bewoond
pand in de Archipelbuurt, Den Haag.

Top-2 stadswijken: Oud-Zuid in Amsterdam. De in het interbellum in afwijkende stijl gebouwde Harmoniehof met gladde doorlopende gevels: woonplaats van veel literatoren, met name vertalers. De auto's zijn er wat bescheidener doch wel Europees. De Mercedes links is stokoud.

Top-2 stadswijken: Statenkwartier in Den Haag. Mini-terras op een afgerond kruispunt van twee straten.

Waar wonen de vijf beroepsgroepen in deze buurten? Het waren immers (zie tabel 5.08) vooral hoogleraren (uit de alfa-, de juridische én de sociale faculteiten) en kunstenaars (literatoren en beeldende kunstenaars) die een voorkeur bleken te hebben voor het wonen in deze buurten. In Den Haag waren de verschillen tussen deze beroepsgroepen vrij diffuus, in Amsterdam (waar beide groepen in beduidend grotere aantallen bijeenwonen) is meer verschil tussen hen zichtbaar. Hoogleraren bewonen veel vaker de onderste etages en kunstenaars vaker de bovenste etages. In dat laatste geval is de woning lang niet altijd eigendom, iets dat de vaak vervelozige trappenhuisen kan verklaren. Opvallend is ook de concentratie van kunstenaars in de (huur!)huizen in dat ene kleine gebiedje in de Amsterdamse schoolstijl. Als een lid van een raad van bestuur uit het bedrijfsleven in dit gebied woont dan woont hij vrijwel altijd aan de parkrand zelf, vaak in een der villa's. Slechts in het Belgisch Park (de parkrand van Scheveningen-Bad) zijn het hoogleraren die de villa's bewonen. Het ene pand in de Amsterdamse buurt waar een accountant woont en tevens kantoor houdt, kenmerkt zich door een uitzonderlijke en opvallend goede staat van onderhoud met geheel schoongespoten gevel, waardoor het duidelijk afsteekt bij de beslagen gevels van de buurpanden. De leden van de rechterlijke macht die in dit type buurt gevestigd zijn, blijken enige voorkeur te hebben voor de bewoning van de wat nieuwere panden (of etages daarin) met doorlopende gevels.

Top-2 stadswijken:
Oud-Zuid in Amsterdam. Pand met erker,
gevelbegroeiing en fietsenrek ervoor. De
auto is een kleine oude Volvo.

We werpen nog even een blik op de bewoningskaarten van stadsbuurten die gezamenlijk een groot gedeelte van de kunstenaars en de hoogleraren herbergen, onder andere op die van de bohèmewijken, (zie de analyse van de binnenstedelijke variatie in hoofdstuk 4). Deze geven de duidelijke impressie dat beide beroepsgroepen zeer vaak woonachtig zijn op, wat men pleegt te noemen, *de gouden randjes* van deze buurten: aan de Amstel of aan het midden in de Pijp gelegen Sarphatipark, enzovoorts. Ook buiten de centrale wijken worden in de stad gouden randjes bewoond, zoals de Bakhuizen van den Brinkhof in Amsterdam West en de gehele IJ-dijk in Amsterdam Noord. Helaas was het ondoenlijk om dit gegeven adequaat voor beide steden te presenteren.

Het landschap van de arrivé's van de culturele sector

Apollobuurt in Amsterdam; stadsdeel Benoordenhout plus buurt Duttendel in Den Haag, alsmede de absolute top elitebuurt van Nederland: de Amsterdamse Grachtengordel

De Apollobuurt in Amsterdam en het stadsdeel Benoordenhout in Den Haag hebben gemeen dat ze in ongeveer dezelfde tijd door Berlage werden geconcipieerd en in ongeveer dezelfde periode werden volgebouwd (namelijk grotendeels tussen de twee wereldoorlogen en gedeeltelijk tussen de jaren vijftig en zeventig). Deze top-1 stadsbuurten zijn de plaatsen waar leden van de rechterlijke macht wonen en waar ook de top van het bedrijfsleven graag een woning heeft, indien in de stad gewoond wordt.

Top-1
stadswijken:
Apollobuurt in
Amsterdam. Villa
met geminia-
turiseerde tuin
van het type dat
tegenwoordig
'watervilla' heet.

Top-1 stadswijken: Stadsdeel Benoordenhout in Den Haag. Herenhuizen met BMW ervoor geparkeerd.

Top-1 stadswijken: Apollobuurt in Amsterdam. Plantsoen met speelplaats tussen herenhuizen.

Top-1
stadswijken:
Apollobuurt in
Amsterdam.
Middelhoog-
bouw met
gladde gevels
en planten-
bakken rond
monumentaal
plein. De auto's:
een oude Ford
Escort, een VW
Polo, een Suzuki
Swift en een
Ford Scorpio.

Hoogleraren van alfa- en juridische faculteiten zijn er oververtegenwoordigd. Er is wel wat functionele menging in die zin dat er in diezelfde tijd grote gebouwen werden neergezet die van oorsprong af bedoeld waren als kantoor. Verkantoring van woonpanden komt echter ook voor. Culturele functies van formaat zijn er weinig en het winkelbestand lijkt minder in staat om attractie op buitenstaanders uit te oefenen dan het geval is in de gentrification-buurt. Er gaat, behoudens in de Amsterdamse Beethovenstraat, een rustig beeld van de buurten uit.

De buurten zijn bepaald stedelijke buurten te noemen: ze hebben een duidelijk verticaal accent. Etagewoningen reiken bij pleinen en brede doorgaande straten tot boven de vier verdiepingen (de verdiepingshoogte is op elke etage gelijk). De herenhuizen en villa's tellen niet extra veel verdiepingen maar zijn vaak met imposant hoge dakkappen uitgevoerd.

De straatbreedte van de rechte straten en lanen varieert sterk, maar zelfs in de smalste straten opent zich aan het eind nog een vergezicht in de vorm van een plein of plantsoen. Het groen en de vergezichten zijn op die wijze tamelijk democratisch verdeeld over het hele gebied. Interessant is ook hoezeer het groen als het ware *nagelvast* in de aanleg van de buurt is opgenomen. Zo zijn op de stukken openbaar groen in deze buurten niet alleen kinderspeelplaatsen, maar ook buitensportaccommodaties te vinden, zoals de hockeyvelden van Klein Zwitserland (Den Haag) en de atletiekbaan op het Olympiaplein (Amsterdam). De voortuinen of -tuintjes (die hier vrij vaak voorkomen) zijn vaak beschermd en in de straat verankerd door stevige bij de huizen passende muurtjes. Als voor voortuintjes de ruimte ontbreekt zijn even massieve, in de gevel opgenomen plantenbakken langs de muren aangelegd.

Top-1
stadswijken:
Apollobuurt in
Amsterdam.
Detail van een
blok middel-
hoogbouw:
entreepartij in
natuursteen.

Top-1 stadswijken: Stadsdeel Benoordenhout in Den Haag. Vroeg-moderne middelhoogbouw waarin goed zichtbaar is dat de middeleeuwse gevelbreedte is verlaten.

In dit gebied komen diverse woningtypen voor: appartementen met en zonder lift (als zodanig gebouwd en enigszins zichtbaar vanwege hun zeer brede gevelfronten), eengezins rijtjeshuizen in enkele vorm (in dit soort buurten plegen die *herenhuizen* te heten), maar ook in dubbele (gestapelde) vorm. Garages zijn bij deze huizen een zeldzaamheid. Ook villa's zijn er te vinden (waarvan de meeste van het twee-onder-een-kap-type), meestal niet speciaal gelegen aan de rand van een park of aan een plein, doch ook aan doorgaande brede wegen of vaarten of in een miniatuur-villawijkje.

De afzonderlijke panden zijn in de blokwand glad vormgegeven, zodanig dat niet van verre zichtbaar is waar het ene pand ophoudt en het andere begint. De bouwblokken in het meest karakteristieke gedeelte van het gebied zijn gesloten en glad afgewerkt. Zelden namelijk treft men er uitstekende gedeelten zoals balkons of erkers en wat de daken betreft treft men er doorgaans een doorlopende rechte daklijst aan of een zadeldak. Dit gaat zowel op voor de herenhuizen als voor de naast elkaar staande percelen met identieke appartementen: welk raam nog bij welk huisnummer hoort is van de straat af vaak moeilijk te bepalen. De villa's staan keurig in het gelid en zijn doorgaans onder overeenkomende architectuur vormgegeven. Omdat de tuinen zowel vóór als achter krap bemeten zijn, trekt deze bouwstijl sterk de aandacht.

Top-1 stadswijken: Stadsdeel Benoordenhout in Den Haag. Hoogbouwflats zonder franje in Duinzigt. De auto op de voorgrond is een Toyota Starlet.

Deze buurten is hun hoge status niet direct aan te zien is. Men moet er wonen of op zijn minst in de stad zijn groot geworden om te weten dat een simpel randje natuursteen bij een entreepartij bijvoorbeeld (net als op de grachten) staat voor hoge status. De gentrification-buurten, dat is mijn ervaring, communiceren hun (betrekkelijk) hoge status gemakkelijker aan een breder publiek dan deze Berlagebuurten. Al met al zijn dit, zoals reeds geschetst, duidelijk dicht gebouwde wijken met een grove korrel.

Helemaal homogeen naar stedenbouw zijn deze gebieden overigens ook niet. Binnen het Haagse gebied Benoordenhout vormt de zogenaamde Nassau-bastaardenbuurt een stukje meer speculatieve woonbebouwing langs een paar brede doch kale straten. Dit gedeelte is reeds rond de eeuwwisseling neergezet in pandsgewijze stijl, zodat het veel weg heeft van het Statenkwartier. Ook de buurt Duttendel wijkt af van het aangrenzende Benoordenhout. Duttendel is veel meer een stukje ooit opgeslokte warrige buitenrand van de stad. De villa's staan daar waar vroeger kwekerijen lagen en waar zelfs nu nog een enkele verbouwde boerderij is te zien. Er lijkt nauwelijks de hand van een stedenbouwkundige overheen te zijn gegaan. In het gedeelte van Benoordenhout dat Duinzigt heet, staan zeer hoge en tamelijk lange blokken flats bijeen, die in de laatste dertig jaar zijn gebouwd, meest verzorgingsflats. In de gewone flats aldaar treffen we een enkele maal een lid van de nog werkende elite aan. Deze bebouwing is weer wél uitgevoerd in de progressivistische vormtaal die bij dit slag bewoners verondersteld werd.

Voor de auto is in deze buurten wat meer plaats dan in de gentrification-wijken, ofschoon de parkeerdruk vanuit de kantoren het moeilijk maakt om altijd voor de deur te parkeren. Bij de villa's vindt men meestal enkele vrij krappe garages, bij de rijtjeshuizen hoort soms een apart complexje van een rijtje garages.

Waar woont wie in deze topbuurten? We bevinden ons hier in het *heartland* van leden van de rechterlijke macht en deze personen bewonen woningen die tot het interbellumgedeelte behoren. Ze bewonen er allerlei typen woningen, ofschoon niet vaak villa's. Alle vijf de beroepsgroepen blijken overigens in dit type landschap geregeld woonachtig in appartementen (de aanduiding in chique buurten van etagewoningen). De kunstenaars (hier bijna uitsluitend literatoren) wonen uitsluitend in dit woningtype. Deze buurten verkiezen leden van raden van bestuur als ze stedelijk willen wonen. Op deze plaatsen is ook voor deze meest verdienende groep zo'n etage blijkbaar heel aanvaardbaar. De paar registeraccountants die in dit type buurt hun adres hebben zijn zelfs vooral te vinden in etagewoningen.

Opvallend is dat de stedenbouwkundige variatie in Den Haag nog aanleiding geeft tot uitsortering naar beroep. Veel hoogleraren die in stadsdeel Benoordenhout hun adres hebben, blijken tamelijk geconcentreerd te wonen in de Nassau-bastaardenbuurt, het deel dat het meest op het Statenkwartier lijkt. De leden van de rechterlijke macht, voor zo ver die eveneens in dit stukje wonen, hebben vrijwel steeds de paar panden uitgezocht waarvan de buurpanden nagenoeg identiek zijn of die met hun gevels in ieder geval een geheel vormen. De vrij suburbaan ogende wijk Duttendel herbergt veel leden van raden van bestuur.

De Grachtengordel van Amsterdam, een gebied dat dateert uit de zeventiende eeuw, sluit in vormgeving niet aan bij de Berlagewijken. De structuur wordt bepaald door hoofdgrachten die een langzame, maar zelfs 'op het maaiveld' goed zichtbare kromming hebben: ze vormen de destijds in één keer geconcipeerde reeks van concentrische halve cirkels die zich om de oude binnenstad héénkrommen. Deze cirkels worden doorsneden door enkele nog tamelijk brede zijgrachten en door enkele stegen. Slechts een enkele smalle straat (de Kerkstraat) loopt krom mee met de Grachtengordel en vormt bebouwing aan de tuinzijde der huizen: 'the mews' (heden ten dage treft men er nog steeds veel garages aan). De bouwblokken aan de grachten zijn tamelijk groot, de gevels maken (zeker op afstand gezien) een tamelijk platte indruk: vanaf de bel-etage zijn er zelden uitstekende delen op aangebracht. *De korrel in de blokken, echter, is absoluut fijn te noemen te noemen: elk pand in elk blok is afzonderlijk waarneembaar door puntgevels, hoogte- of breedteverschillen, andere kleur of materiaalgebruik, verspringende raamhoogten of plotselinge verschillen in bouwstijl.* De verdiepingshoogte neemt vrijwel altijd af: vanaf de bel-etage naar de zolder. Kenmerkend zijn de vele souterrains, waarvan een aantal niet alleen als keuken- of bedrijfsruimte dienst doen, doch die inmiddels al dan niet afzonderlijk duidelijk bewoond zijn. Het openbare groen in de grachtengordel bestaat eigenlijk alleen uit de grote bomen langs de grachten; door de gesloten bouwblokken is privaat groen binnen het blok van buitenaf niet zichtbaar. Wat de functionele menging betreft: kantoren treft men vooral aan de hoofdgrachten, winkels in de radiale stegen.

De kartering laat zien dat alle beroepsgroepen vrijwel steeds aan de hoofdgrachten zelf wonen: het Singel, de Heren-, Keizers- en Prinsengracht. De Keizersgracht is duidelijk favoriet. Zelfs van de in het algemeen wat 'armer' te achten beeldende kunstenaars en literatoren blijkt binnen dit gebied nog zelfs drie kwart aan de grachten zelf te wonen. Leden van de rechterlijke macht wonen *altijd* aan de hoofdgrachten of aan de dichtbij het gerechtshof gelegen Leidsegracht. Dit laatste geldt ook voor de hoogleraren, met dien verstande dat voor hen de Leliegracht nog enige betekenis heeft (nota bene: de Leliegracht behoort *niet* tot de Jordaan). De weinige vertegenwoordigers van de economische sector in dit gebied wonen aan de hoofdgrachten, een enkeling aan de Leidsegracht. Er zijn ongetwijfeld nog verschillen aan te geven in de hoeveelheid en de aard van de ruimte die beroepsgroepen er tot hun beschikking hebben (een heel pand of slechts een etage, woonruimte aan de achterzijde of aan de voorzijde, een nieuw aangebrachte lift in het pand of niet, enzovoorts). Dergelijke verschillen zijn niet verder uitgewerkt omdat geen eigen interview-onderzoek in dit gebied werd gedaan.

Wat overigens opviel is dat het juist in deze buurt meerdere elite-leden in hetzelfde pand woonruimte hebben of er dezelfde woonruimte delen. Op sommige stukken gracht staat het ene pand met elite-bewoners naast het andere. Dat maakt dat van het Grachtengordelmilieu niet alleen een elite-expressie uitgaat, maar dat de top elkaar daar voortdurend tegenkomt bij de bakker, de slager en de bewonersvereniging van hun pand.

De absolute top-stadsbuurt: De Amsterdamse grachtengordel. Wand van een zijgracht die tamelijk regelmatig is vormgegeven in pandsgewijze stijl. Auto midden: een Chrysler Cherokee. Auto links: een Mitsubishi Colt.

De absolute top-stadsbuurt: De Amsterdamse grachtengordel. Wand van een hoofdgracht met gevels van zeer verschillende maten.

De absolute top-stadsbuurt: De Amsterdamse grachtengordel. Dit poortje aan een der hoofdgrachten leidt naar achterbebouwing waar zich ongeveer acht huisnummers van die gracht bevinden.

De absolute top-stadsbuurt: De Amsterdamse grachtengordel. Detail van de achterbebouwing van de vorige foto.

De absolute
top-stadsbuurt:
De Amsterdamse
grachtengordel.
Tot atelier omgebouwde
garages in een straat
tussen de hoofdgrachten.

Het landschap van de nieuwkomers van de economische sector

De gemeenten Haarlemmermeer (met name met Hoofddorp en Badhoevedorp), Uithoorn, Woerden, Vleuten-De Meern in de regio Amsterdam; en de gemeenten Zoetermeer en Alphen aan den Rijn in de regio Den Haag

De groeigemeenten zijn volgens Dignum c.s. een woonmilieu dat zich kenmerkt niet alleen door nieuwe bebouwing en jonge bevolking, maar ook door betrekkelijk lage inkomens en tamelijk weinig eigen woningbezit. Er bestaan in deze gebieden aparte woonwijken en aparte werkzones; verkantoring is op de rondtocht zelden aangetroffen. Van de hier behandelde elitaire beroepen vertonen de register-accountants een speciale affiniteit met deze gemeenten, een affiniteit die ze overigens delen met technische en bèta-hoogleraren. Dat hun woningen en woonplek binnen dit landschap een specifieke plaats innemen ligt voor de hand.

De ontstaansachtergrond van deze groeigemeenten heeft geleid tot een geheel eigen en herkenbaar landschap. Vanwege hun taak in de 'overloop' werden in het kader van de gebundelde deconcentratie waartoe de groeikernen werden opgezet, zijn door de steden op deze gemeenten flinke contingenten woningwetwoningen 'afgeschoven'. Het huidige verschil tussen een groot dorp dat nooit een groeitaak had (bijvoorbeeld Mijdrecht) en een groeikern (bijvoorbeeld Uithoorn) wordt vooral zichtbaar in de aanwezigheid van grote flats en een grote hoeveelheid goedkopere

Groeigemeenten: Zoetermeer. Sfeerbeeld. Kleine plas met aanlegsteiger en vrije sector-woningen.

rijtjeshuizen. De flats in groeigemeenten zijn bijna altijd van de goedkopere soort (tegenwoordig vaak bewoond door allochtonen) – echt dure flats zijn in zulke omgevingen een zeldzaamheid (zie ook De Wijs-Mulkens 1989: 24). Voor zover er luxe flats zijn, stammen die uit een zeer recente periode. Dat neemt niet weg dat groeigemeenten altijd *getracht* hebben om flink wat in de vrije sector te bouwen, want dat is voor de gehele financieringsbasis van een gemeente meestal gunstig. Het uiteindelijke aandeel daarvan op de in totaal gerealiseerde woningen loopt tussen de aangewezen gemeenten sterk uiteen (indicaties daarvoor geven Nozeman 1986 en Ministerie VROM 1986). Het komt er op neer dat, als mensen die vanwege hun beroep tot de bovenlaag zijn te rekenen in groeigemeenten wonen, zij altijd in hun directe woonomgeving omringd zijn door ‘het gewone volk’. Ze wonen, zo blijkt, meestal binnen de bebouwde kom en slechts af en toe aan de uitvalswegen. Alleen Badhoevedorp vormt binnen de gemeente Haarlemmermeer een vrij homogeen vrije sector-woongebied in laagbouw. Op andere plaatsen liggen de wijkjes waarin ‘ons soort mensen’ woont verspreid over het gehele gebied: aan de rand van de gemeente, bij water, bij park: kortom steeds kleine stukjes vrije sector tussen goedkopere woningen. Aangenomen mag worden dat de *methodiek van het verschrijven* aan deze menging heeft bijgedragen. Deze methodiek hield in dat de grondexploitatie in plaats van *woningsgewijs* in feite *wijksgewijs* plaatsvond, een exploitatie waaraan de vrije sectorwoningen bij hun verkoop meer dan evenredig moesten bijdragen om de exploitatie van de goedkopere woningen rond te krijgen. Enige compensatie bestond dan vaak uit een mooier uitzicht, maar lang niet altijd. Deze officieel verboden techniek schijnt overigens nog steeds een rol te spelen en dat resulteert in dergelijke landschappen. De planmatigheid die aan de plaatsing van de vrije sector-woningen ten grondslag ligt, heeft kortom zijn voor-

Groeigemeenten:
Zoetermeer.
Vrijstaand huis
dat aan deze
voorzijde uitziet
op de plas met
aanlegsteiger
van de vorige
foto.

naamste wortels in de wijksgewijze calculatiebasis. Het is niet moeilijk om de vrije sector-huizen van de goedkopere eengezinswoningen te onderscheiden: goedkope typen hebben altijd beduidend smallere gevels, heel vaak schuurtjes die aan de voorkant zijn (vast)gebouwd en meer kunststof in het front. Verder vormen ze vrijwel steeds rijen van flinke aantallen uniforme woningen gebouwd in andere steensoorten. Was in de afgelopen paar decennia een vrije sector-woning heel vaak uit gele steen opgetrokken en de woningwet of premiewoning uit rode, thans kunnen we de nieuwste vrije sector-huizen buiten de steden onderscheiden door de toepassing van witte steensoorten. Slechts van sommige woningen die vijftientwintig jaar geleden gebouwd in de vrije sector is de welstandelijke expressie inmiddels niet meer duidelijk voelbaar. Het gaat dan om rijtjeshuizen met zadeldaken in rode of gele steen met een kleine gevelbreedte. Eigenlijk zijn de meeste woningen waarin de beroepsbeoefenaren wonen (zolang het niet om alleenstaande woningen gaat) onopvallend in tamelijk korte blokken geplaatst doordat ze van doorlopende zadeldaken zijn voorzien: het maakt de korrel enigszins grof. Eventuele garages tussen de woningen (bij de twee-onder-een kap complexen) verlenen meteen wat meer individueel accent. Echt fijnkorrelig zijn pas de eigenbouw-vrijstaande woningen, maar zo heel kenmerkend voor de groeigemeenten zijn die ook weer niet. Individuele expressie lijkt in de groeigemeenten inderdaad meer uit te gaan van het auto- en garagegebeuren dan van de woningen zelf.

Groeigemeenten: Alphen aan den Rijn. Modern in witte steen uitgevoerd vrijstaand huis. De Toyota Corolla ervoor behoort waarschijnlijk aan de burens.

Groeigemeenten: Hoofddorp. Rijtje (semi-) onder eigen architectuur gebouwde vrijstaande woningen. De loodrecht op het huis geplaatste groene erfscheidingen vormen geen belemmering voor een blik op de gevels.

Groeigemeenten: Hoofddorp. Slechts één van 250 gefotografeerde panden was een boerderette. Buiten het Groene Hart, in de Achterhoek en Brabant, komt dit type vaker voor. Het huis staat ook op de vorige foto als tweede van links. Aan de bijna in het front geïntegreerde garage ziet men dat het een nostalgisch ontwerp is. Erbij hoort eigenlijk een losse schuur.

Groenigemeenten: Schakelvilla's van het splitlevel-type dat in de jaren zeventig populair was. Zulke complexen zijn ook aangetroffen in rijke oude suburbs en dorpen.

Groenigemeenten: Zoetermeer. Verticaal opgestuwde eengezinswoningen: een typische woonplaats voor huishoudens uit de culturele sector in dit landschap (bèta-hoogleraar of literator).

Voor de auto is in de groeigemeenten flink wat ruimte bij het huis gereserveerd. Eigen garages bij het huis zijn vrij gewoon, behalve bij de rijtjeshuizen (waarvoor ook elders in de buurt geen garages zijn). Maar overal is er wel gelegenheid om de auto frontaal te parkeren al of niet onder een carport. Bij de vrijstaande huizen en de twee-onder-één-kap-types is de garagedeur óf een onderdeel van de frontgevel óf hij springt slechts een weinig naar achteren of zelfs naar voren uit. Het is goed gebruik om de auto minstens een groot deel van de tijd op de oprit vóór de garage te zetten of hem zelfs helemaal nooit binnen te zetten. Op die manier is de bewoner van het huis goed te taxeren, want met zijn auto erbij gaat dat een stuk gemakkelijker.

Bij hoog opgestuwde woonvormen is de relatie auto-huis soms dubieus. Bij drive-ins ontbreekt het zicht op het huis zelf – dit staat namelijk op één hoog: boven de garage. In Zoetermeer bestaan complexen waarbij eengezinswoningen bovenop een gezamenlijke parkeergarage gestapeld zijn en de garage-ingang op die manier ver van de voordeur verwijderd is. In een donkere ruimte onder de huizen staan de auto's, opgeborgen achter gaas als proefdieren in een laboratorium, tevergeefs te glimmen.

Wonen in de groeigemeenten bepaalde soorten beroepsbeoefenaren in bepaalde type woningen? Er zijn wel wat verschillen aan te geven, maar die zijn niet erg sterk. Alles bij elkaar gaat het om diverse soorten eengezinshuizen, om twee-onder-één-kap woningen, om vrijstaande woningen die soms villa-achtig zijn en soms om bungalows. De register-accountants maar ook de bèta- en technische hoogleraren (van wie de groeigemeenten *de biotoop* is) treffen we in elk geval in allerlei huisenvormen aan. Zelfs werd een literator aangetroffen in een nieuw vrijstaand huis dat uitgevoerd was in een actuele witte steensoort. Toch is duidelijk dat de beroepsbeoefenaren met een werkring aan de culturele kant van de samenleving (met name bèta-hoogleraren en

Groeigemeenten:
Hoofddorp. Rijtje
bescheiden
eengezins-
woningen van
niet al te recente
datum. Op de
voorground een
stokoude Opel
Kadett, aan de
overkant een
VW Polo
(model '86).

ook enkele kunstenaars) juist vaak wonen in de verticaal opgestuwde woonvormen die hier en daar in dit landschap voorkomen zoals drive-in woningen, smalle, vrij hoge rijtjeshuizen met puntgevels, eengezinswoningen gebouwd bovenop parkeerdekken evenals licht gestapelde woningvormen. De enkele keer dat een register-accountant wordt aangetroffen wonend bovenop zo'n parkeerdek doet vermoeden dat deze man nog maar heel recent vennoot is geworden of wellicht kortgeleden een scheiding doormaakte. De private kant van de samenleving (en vooral de leden van raden van bestuur) treft men namelijk vrijwel altijd aan in de zichtbaar meer grond in beslag nemende woningtypen met garages *naast* het huis.

Het landschap van de arrivé's van de economische sector

De gemeenten Bloemendaal en Heemstede bij Amsterdam; en de gemeente Wassenaar bij Den Haag

De rijke oude suburbs vormen het meest favoriete woongebied van leden van raden van bestuur. Men denkt bij rijke oude suburbs aan woningen van rond de eeuwwisseling, tot de tweede wereldoorlog en een weinig daarna. Toch blijken raden van bestuur nog vrij vaak te wonen in duidelijk nieuwe panden: vrijstaand (na sloop van het oude

Rijke oude suburbs: Bloemendaal. Villa in villapark Duin en Daal, daterend van eind jaren negentig van de vorige eeuw. Op de foto zijn enkele losse bijgebouwen zichtbaar.

Rijke oude suburbs: Aerdenhout. Begin van een oprijlaan van een kapitale villa die geheel aan het oog van de voorbijganger onttrokken is.

pand?) of in een klein nieuw buurtje bij elkaar staand. Dat zij er gemiddeld veel nieuwere huizen bewonen dan de andere beroepsgroepen wordt overigens door de interviewgegevens bevestigd. Binnen al deze gemeenten bestaan overigens wel degelijk grote verschillen in dichtheid en in datering. Een goede beschrijving hiervan wordt gegeven door Hoekveld (1964) aan de hand van de morfologie van de gemeente Baarn. Een goed beeld van de interne differentiatie van de oude rijke suburbs in de vs geeft Wyckoff (1990). Aparte aandacht is voor deze gebieden (en in het algemeen in Nederland) gegeven aan het verschijnsel *villaparken* (De Haan 1986, Provinciaal Bestuur Noord Holland 1990, 1991a-1991e, 1992a, 1992b, Venema-Wildeboer 1984). Op grond van bovengenoemde literatuur en aanvullende bronnen over Wassenaar (Beckers 1984 en Janson 1967), en op grond van eigen observaties in Wassenaar en Zuid Kennemerland onderscheiden we een aantal sublandschappen:

1 *Villa's in villaparken die tussen 1880 en 1914 ontstonden* na de opsplitsing van grote landgoederen (in Zuid-Kennemerland eerder dan in Wassenaar). De villa's werden, behoorlijk gespatieerd geplaatst in een nieuw, in één keer aangelegd parkgebied in Engelse landschapsstijl met meestal romantisch slingerende wegen. Voorbeelden van zulke villaparken in het onderzochte gebied zijn Duin en Daal in Bloemendaal en Groot Haesebroek in Wassenaar. Een deel van de zeer grote kavels in de door particuliere bouwmaatschappijen ontwikkelde en ontsloten villaparken werd pas tussen de

wereldoorlogen verkocht en bebouwd, waardoor de villa's onderling veel verschillen in stijl vertonen. Ofschoon in dit gebied de villa's van buiten soms strenge gladde classicistische trekken vertonen, zijn veel villa's inderdaad 'pittoresk' of 'romantisch' te noemen. Door de grote spatiëring tussen de villa's en door de hoge bomen en struiken springen de architectonische contrasten niet sterk in het oog.

2 *De 'nieuwe' middenstandswijken: ontstaan tussen 1918 en 1950.* Voor een deel werden ze eveneens nog door particulieren ontwikkeld als villapark, maar met de Woningwet (1901) kregen de gemeenten meer bevoegdheden om als ontwikkelaar op te treden. Deze wijken bevatten ruime huizen met hoge, zware, uitstekende kappen (ofschoon: zadeldaken met af en toe een puntje ertussen) uitgevoerd in een rijtje, doch afgewerkt met mooie hoekoplossingen of als twee-onder-één-kap huizen met voor beide een in-middels krappe garage. Volgens weekblad Elsevier is deze tweekapper het type huis waar iedereen die buiten wil wonen eigenlijk van droomt en om die reden haalt deze tweekapper uit de jaren dertig op 13 maart 1995 hun cover (De Hen 1995). De wijken zijn verwant aan de lagere gedeelten van de luxe stedelijke Berlage-buurtten. Ze hebben weliswaar curvenrijkere plattegronden, kennen geen gestapelde woningbouw en zijn voorzien van meer grote plantsoenen in plaats van pleinen, maar ze hebben gemeen dat veel openbaar groen tussen de huizen verankerd is in duidelijk afgebakende voortuinen en mini-plantsoentjes. Dit ondanks de grote hoeveelheden beschermd natuurgebied die in de directe omgeving buiten de woonwijken liggen. Voorbeelden zijn het Bispinckpark in Bloemendaal, de buurt rond de Chopinstraat in Heemstede en Deyleroord in Wassenaar (met name de Deylerweg en de Middelweg).

Rijke oude suburbs: Bloemendaal. Sfeerfoto. In geen der landschappen vinden zoveel ingrijpende verbouwingen aan de huizen en tuinopknappingen plaats als in de rijke oude suburbs.

Rijke oude suburbs: Bloemendaal. Villa in de Amsterdamse school-stijl met imposante glad geschoren heg ervoor. De heg doet vermoeden dat hier iemand van de private sector woont.

3 Een aantal overige vormen:

- a restanten uit de tijd van het nog niet gesplitste grootgrondbezit van vóór 1870: landhuizen en bijgebouwen vaak in klassiek vroeg negentiende eeuwse stijl met donkergroene luiken en wit gepleisterd: het decor van Hildebrands verhaal *Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout* (1839).
- b 'oude' middenstandswijken (1870-1918): villaatjes zonder garage op relatief kleine kavels met weinig voor- en achtertuin, gelegen aan simpele straten zonder plantsoenen of groenstroken – qua architectuur zijn ze Victoriaans: elk pand een beetje anders en meestal voorzien van sterk uitstekende erkers en balkons in sprekende kleuraccenten. Als villaatjes vindt men ze meer in Het Gooi dan in de bestudeerde gemeenten in Zuid-Kennemerland. In het laatste gebied vormen ze vaker rijtjes van aan elkaar vastzittende verschillende herenhuizen of kleinere woningen aan wegen richting kust en ook aan de huidige buitenrand van de gemeente Haarlem. In Wassenaar ontbreekt dit type nagenoeg, een type waarvan het verschijnen waarschijnlijk gebonden was aan vroege spoorverbindingen (en die heeft Wassenaar slechts tussen de beide wereldoorlogen gekend). Ze doen in de verte denken aan de bestudeerde gentrification-wijken in de grote steden.
- c nieuwbouwwijkjes die sinds de jaren zeventig ontwikkeld werden op minder gunstige stukken klei-veenland met luxe eengezins- of schakelwoningen met

Rijke oude suburbs: Heemstede. Twee-onder-een-kap woningen uit het interbellum. Met 'hondenhok'-garage (te klein, met puintdak naast het huis achteraan de kavel).

Rijke oude suburbs: Wassenaar. Villa met garage van het van het type 'hondenhok'. De ongeorganiseerde voortuin wijst in het algemeen op bewoning door iemand uit de culturele sector. Links een Opel Omega Station, rechts een Fiat Panda.

Rijke oude suburbs: Aerdenhout. Sfeerfoto. Het huis is een poging tot nationale suburbane architectuur die zich inspireerde op inheemse voorbeelden en die niet veel voorkomt (circa 1919-1925). Op de affiche een aankondiging van de Mattheus Passion.

garage (Strawinskylaan Heemstede, van Polanenpark Wassenaar) of met luxe flats (Bartoklaan Heemstede). Ze zijn van nieuwbouwtypen die men ook in dorpen, groeigemeenten of stadsranden kan aantreffen.

d recente luxe flatbouw gesitueerd in een villapark, op de plek waar een villa was afgebroken.

De absolute meerderheid der adressen van de vijf beroepsgroepen is overigens te vinden in de deellandschappen 1 en 2. Kenmerkend voor de oude rijke suburbs als geheel is de grote omvang van het hoge-status-gebied: het strekt zich niet alleen over bijna de hele gemeente uit, maar het grenst ook aan andere rijke oude suburbane gemeenten. Eigenlijk vormen Wassenaar en Zuid-Kennemerland samen met Oegstgeest en Noordwijk een bijna doorlopend gebied. Binnen deze gebieden zijn wel enkele gedeelten met goedkoper gebouwde woningen doch deze zijn als geheel beperkt van omvang. Slechts de gemeente Bloemendaal (dat ook de woonplaats Aerdenhout omvat) telt in het geheel geen complexen arbeiderswoningen. Dit verklaart waarom juist Bloemendaal bij veel statistieken als de rijkste gemeente van Nederland uit de bus komt en niet bijvoorbeeld de gemeente Wassenaar.

Wie zich op een doordeweekse dag door de villabuurt en de nieuwe middenstandswijken beweegt, kan constateren dat zo'n oud woonlandschap zich niet vanzelf aan de top handhaaft. Op allerlei plaatsen vinden kapitale verbouwingen plaats: stort-

bak voor het huis en de bewoners (nog) niet in het huis. Bouwvakkers, stoffeerdere en energieke tuinploegen vullen het landschap. De grootscheepse opknappbeurt, die we vooral waarnamen rond adressen van de economische sector, moet in dit mooie gebied de woning op peil houden. Helaas worden daarbij de oorspronkelijke gevefde kozijnen dan nogal eens vervangen door lompe edoch onderhoudsarme kunststofkozijnen.

De huizen zijn in veel gevallen afgeschermd voor personen die graag details willen waarnemen van het interieur of van auto's en naar de mensen willen kijken die het huis binnengaan of naar buiten komen. Deze afscherming wordt bijvoorbeeld bereikt door zeer grote voortuinen met eindeloze oprijlanen. Details zijn nog slechts met een verrekijker waar te nemen. Ook hoge heggen en ander struweel zorgen voor die afscherming. In de zogenaamde 'nieuwe' middenstandswijken vindt deze afscherming in veel mindere mate plaats. Over het geheel genomen is onze indruk dat in Wassenaar de voortuinen verhoudingsgewijs dieper zijn dan in Zuid-Kennemerland.

Welke plaats heeft de auto in deze gebieden? Het percentage rijtjeshuizen is in de door de vijf beroepen bewoonde gebieden vrij klein – hierdoor zijn garages bij het huis in de rijke oude suburbs vrij gewoon zijn te noemen. Het is niet gebruikelijk dat de garage geïntegreerd is in het front van het huis. Een heel enkele keer vindt men bij

Rijke oude suburbs: Bloemendaal, Bispinckpark. In dit middenstandsvillapark uit het interbellum staan korte rijtjes huizen die als één geheel zijn vormgegeven. De auto staat in de schaduw van het huis, maar is nog juist te identificeren als een destijds oud model VW Golf.

oudere villa's de garage achter het huis, normaler is dat bij villa's de garage opzij van het huis ligt: eraan vast maar niet geïntegreerd. Vaak vindt men bij zulke huizen aparte toegangen voor voetgangers en voor auto's. In combinatie met dichte begroeiing leidt dit ertoe dat voor de toevallige passant óf het autopark in de kijker komt óf het huis, maar niet beide tegelijk. Bij de middenstandshuizen uit het interbellum staat de voor tegenwoordige begrippen kleine garage vaak aan het eind van de kavel, als een soort apart hondenhok, achteraan en opzij van het huis (De Wijs-Mulkens 1995). En hoewel bij de meeste nieuwe huizen in dit gebied de garage in het front geïntegreerd is (op dezelfde manier als in groeigemeenten), is de gewoonte om de garage achter het huis te hebben hier soms ook volgehouden bij nieuwbouw. In ieder geval staan de auto's in dit gebied op hun oprijlanen gemiddeld genomen verder van de openbare weg af dan bij de nieuwere zeer luxe panden in de dorpen en de groeigemeenten. Aangekend moet worden dat deze lay-out ten koste gaat van de omvang van de geheel privé-afgeschutte achtertuin.

Waar wonen de vijf beroepsgroepen? Hoewel we hier te maken hebben met homogeen hoge statusgemeenten, waarin alle beroepsgroepen in enige mate vertegenwoordigd zijn, wil dat nog niet zeggen dat de culturele en de economische beroepsbeoefenaren door elkaar heen wonen en elkaars burens zijn. De leden van raden van bestuur en de register-accountants bewonen vaker villa's die duidelijk ooit in een villapark werden gebouwd. Hoogleraren (alle faculteiten zijn hier vertegenwoordigd) en rechters wonen vooral in de 'nieuwe' middenstandswijken uit het interbellum: in de zeer ruime woningen die in korte rijtjes of als twee-onder-één kap vrij dicht bijeen staan. De paar kunstenaars (meestal schrijvers) in deze rijke oude suburbs wonen enigszins verspreid in allerlei middenstandsbouw uit diverse perioden. Eén van de literatoren woonde, aan het aantal naamplaatjes te zien, in een grote villa die was opgesplitst.

Een landschap van de economische elite van verschillende komaf

De gemeenten Ouder Amstel, De Ronde Venen, Nieuwveen, Ter Aar, Nieuwkoop, Rynwoude, Jacobswoude en Alkemade in het ommeland van Amsterdam; en de gemeenten Zoeterwoude, Pynacker, Berkel en Rodenrys, Boskoop en Reeuwijk in het ommeland van Den Haag

Op zoek naar het adres van een beroepsbeoefenaar die in een van de dorpen zou moeten wonen, komt men vrijwel nooit uit bij één van de ongesorteerde unieke panden of pandjes in de kern van het dorp of bij pittoresk bewoonde ooit overtoollig geworden schooltjes of pastorieën. Verreweg de meeste elitaire beroepsbeoefenaren die in dorpsgemeenten wonen hebben een pand betrokken in 'de nieuwe vrije sector uitbreidingswijk' met bij elkaar staande op elkaar lijkende panden die (al naar gelang) dateren uit de jaren zestig, zeventig, tachtig of negentig. Het valt op dat de kavels in deze complexjes, die bijna verloren liggen tussen de agrarische velden niet extra ruim bemeten zijn. Wél vaak ruim bemeten is de gemeentegrond tussen de huizen: overdreven brede stoepen en dito (vaak erg simpele) groenstroken. Deze scheppen in elk geval wel de mogelijkheid om de objecten van veraf goed te kunnen bekijken. Vergeleken met de

groeigemeenten wijken de woningtypen waarin de beroepsbeoefenaren zijn gehuisvest niet al te zeer van wat bijvoorbeeld in groeigemeenten staat, maar wel de omgeving waarin ze staan. Ze zijn namelijk minder vaak omringd met goedkope eengezinshuizen uit dezelfde periode en goedkope flatbouw ontbreekt helemaal. Hun uiterlijk varieert van rijtjeshuizen met opvallende gladde zadeldaken in gele steen, van meer individualiteit oproepende tweekappers of schakelwoningen in witte steen tot losstaande panden die zelden het predikaat 'villa' verdienen. Van de verticaal opgestuwde typen eengezinswoningen komt alleen het drive-in type voor. Verkantoring doet zich sporadisch voor.

Na wat oefening kan men ook buiten de bebouwde kom aanvoelen waar de beroepsbeoefenaren wél of niet zullen wonen. Er is geen sprake van dat ze zouden wonen in een van de vele bungalows of semi-bungalows aan de rand van de weg met veel agrarisch land erom heen. Daarin wonen ongetwijfeld boeren en kwekers, al of niet in ruste. Wanneer voormalige boerderijen bewoond worden door een beroepsbeoefenaar dan is aan de buitenkant goed zichtbaar gemaakt dat hier niet serieus wordt geboerd. Ofwel de tuin is extreem wild en dichtgegroeid ofwel juist heel verzorgd: keurig opgeschilderd hekwerk, ordelijke grindpaden en goed bijgehouden heggen zonder gaten erin. Nieuwe opvallend grote ramen, ingezet in pui of dak, zijn een ander middel om de suggestie te bereiken dat de bewoner zijn werkkring niet in de agrarische sector heeft. Losstaande villa's of andere typen woonhuizen worden buiten de bebouwde kom nauwelijks aangetroffen.

Buiten hun tuin hebben de meeste bewoners overigens weinig contact met 'de natuur'. Een mooi weiland met koeien of schapen erin vormt lang niet altijd hun einder. Heel vaak wordt het decor gevormd door kassen en nog eens kassen: tot vlak bij

Dorpen in en om het Groene Hart: De Ronde Venen. Kapitaal verbouwde boerderij met bijgebouwen en geschoren heggen. In het midden een oude kleine VW.

Dorpen in en om het Groene Hart: Reeuwijk. Villa aan de plas in de witte stijl van de jaren vijftig. De begroeiing staat een royale blik op het huis toe.

het luxe woonerf en tot bij de ‘herenboerderij’ die ooit zonder veel grond erbij aan mensen uit de stad werd overgedaan in het kader van een of andere sanering. Die situatie is kenmerkend voor het dorp Pynacker, dat overigens buiten het echte groene hart ligt, maar dat wél de woongemeente is van bijna een kwart van de Delftse hoogleraren.

Gunstige uitschieters met het oog op de ruimtelijke natuurbeleving zijn er ook. De eerste wordt gevormd door de dorpen aan de plassen, het meest uitgesproken in het plassengebied van Reeuwijk. Op smalle dammen tussen de plassen liggen allerlei woonpanden, vrijwel steeds met een ruime tuin eromheen. De variatie in de stijl van de panden en tuinen is er groot. Er staan zowel verbouwde boerderijen met knotwilgen aan de sloten en weilandachtig gras erbij, maar ook wit gekalkte villa-achtige panden zoals men die ook in Bloemendaal zou kunnen aantreffen met bijbehorende Engelse parktuin inclusief fluweelzacht gazon en garage los opzij van het huis. Deze typen worden afgewisseld met nieuw gebouwde huizen die mede door hun kale tuin weinig verbergen over de afmetingen van pand en kavel.

Een tweede uitzonderingssituatie komt men tegen in het groenste deel van het groene hart: de omgeving van de Kromme Mijdrecht. Daar blijken zich adressen te bevinden op plaatsen die niet als woongebied op de kaart staan. Eén beroepsbeoefenaar bleek te wonen aan een niet gekarteerd en nogal geïmproviseerd paadje waar een dozijn zeer verschillende woningen schots en scheef bij elkaar stonden: extreme wildbouw. Een paar anderen bleken te wonen in zogenaamde recreatieparken. Dit laatste

Dorpen in en om het Groene Hart: Buiten de bebouwde kom van Pynacker. Verbouwde boerderij tussen de kassen.

Dorpen in en om het Groene Hart: bij Pynacker. De verbouwde boerderij (die ook op de vorige foto staat) laat door opvallende nieuwe raampartijen zien dat hier geen agrariër meer woont.

Dorpen in en om het Groene Hart: Buiten de bebouwde kom bij Pynacker. Semi-bungalow van het type dat nooit door elite-beroepsbeoefenaars wordt bewoond, maar door mensen met bindingen aan de agrarische bedrijfssector, bijvoorbeeld in de glastuinbouw.

Dorpen in en om het Groene Hart:
Mijdrecht, binnen de bebouwde kom.
Nieuw gebouwd huis met sterk
vooruitgeschoven dubbele garage
en brede oprijlaan/parkeerruimte. Met vier
P's is de omvang van de parkeerruimte in
het front gemarkeerd.

Dorpen in en om het Groene Hart: Pynacker. Moderne kleine twee-onder-een-kap woningen met garage in het front en lage daklijst. De auto ervoor is van een oud model Lada. Op de achtergrond kassen.

Dorpen in en om het Groene Hart: Mijdrecht. Twee-onder-een-kap woningen van een ouder type met nog naar achterliggende garage en hoge daklijst. Auto: Opel Corsa.

fenomeen behelst, naar het lijkt, tweede woningen die op een gezamenlijk terrein staan met een slagboom ervoor. Auto's staan bij elkaar op een gezamenlijk parkeerterrein waar ook de gehele verzameling postbussen staat. Om wat voor huizen het daar gaat is niet precies waargenomen, want het hele terrein is Verboden Toegang. Erg klein en provisorisch lijken de huizen er in elk geval niet. In hoeverre onze beroepsbewoners hier eigenlijk tijdelijk of permanent wonen is niet verder nagegaan.

Misschien hebben we bij die recreatieparken te maken met een zelfde functie als het volkstuincomplex had dat Maarten 't Hart in 1980 beschrijft in *De Droomkoningin*, en dat blijkt 's nachts bevolkt te zijn door gescheiden mensen en zonderlingen. Maar misschien is hier toch wel, wat men zou kunnen noemen, een sluipende kolonisatie van het Groene Hart door suburbanen aan de gang.

Hoe staat het met de zichtbaarheid van de auto in het dorpslandschap? Bij de oudere vrijstaande huizen en boerderijen zijn de auto's (meestal in meervoud) op het erf niet altijd zichtbaar door heggen en struiken. Bij de nieuwere vrijstaande huizen is door de veelal in het front geplaatste garage met oprit het wagenpark blijvend goed zichtbaar. Dubbele garages zijn in dit landschap beslist niet ongewoon, maar uiteraard zijn er ook veel rijtjeshuizen waar de garage ontbreekt en waar de auto langs de trottoirband voor het huis geparkeerd wordt. Behalve voor hen die (al of niet tijdelijk)

Dorpen in en om het Groene Hart:
Nieuwkoop. Drive-in-woningen zijn een
variant van verticaal opgestuwde
woningtypes die buiten de stad
voorkomen. Ze staan zowel in de dorpen
als in de groeikernen en zijn geliefd bij de
culturele sector met een bèta-achtergrond.

Op de eerste etage boeken
in plaats van vitrage.

hun woonadres in een recreatiepark hebben, is het in de dorpen altijd mogelijk om de auto dicht bij huis te hebben. Een uitzondering vormt het Delftse hooglerarendorp Pynacker, dat een flinke wijk omvat met voetgangerspaden en gezamenlijke parkeerplaatsen.

Het algehele beeld van het landschap in de dorpen is dat het laag is en een horizontale indruk maakt, een indruk die wordt versterkt door een iets grotere spatiëring van de openbare ruimte bij de straten. Maar ook hier vinden we een enkel verticaal effect wanneer een rijtje drive-ins opdoemt. Andere vormen van gestapeld wonen komen nauwelijks voor.

Wie woont waar in de dorpen? Het aantal kunstenaars dat in de dorpen van het Groene Hart woont is te klein om er wat over te zeggen. Nu is het niet zo dat kunstenaars nooit in dorpen wonen, maar dat is dan wel buiten de randstedelijke provincies (zie figuur 4.02). Verder wordt geconstateerd dat alleen hoogleraren en raden van bestuur weleens losse boerderijen bewonen doch register-accountants niet of nauwelijks. Dat ook in de dorpen de hoogleraren de enige beroepsgroep vormen die vrij vaak in drive-in woningen woont is een andere observatie. Om het beeld te completeren: leden van raden van bestuur bewonen binnen de bebouwde kom met name de geheel vrijstaande of geschakelde panden, register-accountants en hoogleraren ook twee-onder-een-kap huizen, terwijl de laatsten ook wel eens een rijtjeshuis bezitten zonder garage. Bij de verborgen suburbanisatie is uitsluitend de culturele sector betrokken: het gaat om een paar hoogleraren en een enkele magistraat.

Over de mooie plassegebieden is een aparte opmerking op zijn plaats. De Reeuwijkse plassen zijn zeer in trek bij leden van raden van bestuur, terwijl de Vinkeveense plassen (gemeente De Ronde Venen) voor deze beroepsgroep nauwelijks meetellen. Dit is wellicht te verklaren door de situering van de gebieden. In hoofdstuk 4 werd al opgemerkt dat zich in de directe Rotterdamse invloedssfeer erg weinig hoge status woongemeenten bevinden. De omgeving van Amsterdam biedt meer keus en wellicht zou om die reden aan het meest nabije plassegebied een aparte *niche* kunnen zijn ontstaan voor (laten we maar even zeggen) *het lichtere nieuwe geld* (beroemde Vinkeveners zijn of waren Johan Cruijff en Ria Valk). Hierdoor zou het zijn aantrekkingskracht op de zwaargewichten uit het bedrijfsleven verloren kunnen hebben.

Enkele bevindingen naar aanleiding van de beschrijving

Aan de hand van de beschrijvingen van de vijf soorten landschappen die elk een eigen relevantie hebben voor de vijf gekozen beroepsbeoefenaren, kunnen we een aantal vragen beantwoorden en opmerkingen toevoegen.

Inmiddels weten we dat geen enkel woonlandschap helemaal homogeen is naar stedenbouwkundige stijl, naar type woningen of datering. Dit is wel haast vanzelfsprekend omdat ruime statistische gebieden als afbakening werden gekozen. Wel is mede aan de hand van de exacte spreiding van de woonadressen op de kaarten van de *Straten-atlas van Nederland (1889, 1993a, 1993b)* duidelijk geworden dat de beroepsgroep die als meest toonaangevende werd aangemerkt, inderdaad vooral woonachtig is in het meest karakteristiek geachte deellandschap. Een uitzondering op deze regel zijn de kunst-

naars die in de Amsterdamse Museumbuurt bijeenwonen in woningen achter doorlopende Amsterdamse schoolgevels rond de Harmoniehof.

Er zijn echter een paar ontdekkingen gedaan die tot heroverweging van de gedachte dat de vormtalen van Choay systematisch zijn aan te treffen in een bij de mate van anciënniteit van de bevolking passende vormtaal. De eerste is de ontdekking dat de korrelgrootte van de huizenblokken voorzover die voorkomen in de meest favoriete woongebieden van de culturele arrivé's extreem verschillend is: de huizenwanden van de Grachtengordel zijn extreem fijnkorrelig, terwijl die van de Berlage-wijken in het algemeen grofkorrelig is te noemen.

De tweede ontdekking is dat de korrel van de meest typerende delen van de rijke oude suburbs (de villaparken in lage dichtheid niet voldoen aan de eis dat ze een grove textuur zouden hebben. Losstaande villa's in het groen kan men met de beste wil van de wereld geen grove textuur noemen: het is een fijne korrel bij extreem lage dichtheid.

De derde ontdekking is dat buiten de stad het type woningen met aaneengesloten zadeldaken in elk van de drie onderscheiden woongebieden opduikt. Het is een type dat de individualiteit van elk pand bepaald niet onderstreept of, anders gezegd: het vormt blokken met een enigszins grove korrel.

Bovenstaande observaties hebben uitsluitend betrekking op de korrelgrootte van de bebouwing; Choay's hoofdkenmerk van verschil in vormtaal tussen de *Gemeinschaft* en de *Gesellschaft*. Het blijkt echter dat ook *andere* vormtegenstellingen, die we zouden mogen verwachten volgens Choay's indeling in culturalistisch en progressivistisch, *niet* zijn aangetroffen zoals ze verwacht hadden mogen worden.

Dat de grachten in een arrivé-gebied als dat van de Gordel krom zijn in plaats van recht zou men nog een 'classicistisch-barokke' vorm kunnen noemen, een vorm die misschien bij uitbreiding nog tot het progressivisme mag worden gerekend. Dat het wegensysteem in de dunst bebouwde gedeelten van de rijke oude suburbs (de oudste villaparken) onregelmatig krom is in plaats van recht moet echter beslist tot de *romantiek* worden gerekend. Romantiek is iets dat Cieraad (zie hoofdstuk 2 bladzijde 32) weliswaar soms tot de gesellschaftliche vormuitingen wil rekenen (als *romantisch elitaire vormuiting*), doch Choay rekent onregelmatig kromme lijnen beslist tot 'culturalisme': voor haar de vormtaal van de *Gemeinschaft*.

De balans luidt als volgt:

In het algemeen blijkt uit de landschapsverkenningen dat de dichtheid wél overeenstemt met de vernieuwde veronderstelling hierover (ofschoon, dat moet gezegd, in dichtheid in sommige hoofdmilieu zeer grote interne verschillen blijken te bestaan: zowel in de rijke oude suburbs als in de dorpen).

Maar dat was eigenlijk al geconstateerd. Op welke wijze dichtheid *expressie* aan verschil in statusoriëntatie geeft behandelen we aanstonds.

Wat betreft de stijl van vormgeving (naar culturalistische of progressivistische in het algemeen en naar aard van de geleiding in het bijzonder): uit de landschapsverkenningen is gebleken dat de overeenstemming met de vernieuwde veronderstelling onvoldoende is.

Het laatste betekent, kortom, dat anciënniteit in het landschap niet wordt uitgedrukt in een vast verschil in vormtaal. Er zal een nieuwe poging worden gedaan om het verschil in landschappen wél te typeren in termen van Gemeinschaft-Gesellschaft, echter niet door middel van een vast verband met een vormtaal. Gekozen wordt voor een typering die past bij de interpretatie die voor de 'mobiele' leefstijlprofielen is gegeven.

De betekenis van dichtheid en stijl van het landschap voor de expressie van individuele bewoners

Het verschil tussen landschappen in *dichtheid*, oftewel het verschil tussen stedelijke en meer landelijke landschappen hangt duidelijk samen met het onderscheid tussen een culturele en economische oriëntatie van de middelen die de respectievelijke bewoners hebben om hun status aan te geven. Bij het aangeven van die status zal niet alleen het horizontaal goed zichtbare eigen eigendom (de eigen woning en het eigen afgegrensde erf en de garage ernaast) de expressie bepalen, maar ook de *communale* (meestal gemeentelijke) onbebouwde grond die eraan grenst, zoals in de dorpen te zien valt. In villabuurtten met lage dichtheid laat men heel vaak na om de grens met het perceel van de burens te markeren. In laatste instantie is de dichtheid der woningen dus maatgevend.

Het is opvallend dat in de lagere dichtheidsgebieden de beroepsbeoefenaren uit de culturele sector afwijken van het overwegende horizontale patroon. De technische en vooral de bèta-hoogleraren in groeikernen en dorpen (evenals kunstenaars aldaar) wonen vaak in *verticaal hoog opgestuwde woningvormen* (als daar zijn: drive-ins, gestapelde eengezinswoningen, woningen boven gezamenlijke parkeergarages en huizen die de gedaante hebben van grachtenhuizen met een smal front en veel etages).

Ook Steemers (1992: 13-14) vindt het nodig om ten behoeve van de marktsector zulke verticale woningtypen apart te onderscheiden en in een recente studie naar nieuwe buitenwijken krijgt het type 'stadswoning in de buitenwijk' eveneens aparte aandacht vanwege zijn afwijkende bewoners 'met boekenkasten en boekenwanden' (Reijndorp c.s. 1998: 196). Naar verluidt zou voor drive-ins (die vaak zeer behoorlijke kubieke maten hebben) op het moment minder vraag bestaan dan naar vergelijkbare meer horizontaal aangelegde woningen, waardoor ze verhoudingsgewijs goedkoop zouden zijn. Of dit effect uitsluitend is terug te voeren op verschil in omvang van de kavel of dat er van deze verticaal georiënteerde bebouwingswijze een geheel verkeerde expressie uitgaat voor de rijkere mensen van de economische sector, zou apart moeten worden uitgezocht, maar vermoedelijk is het een samenspel.

De manier waarop de stijl van het landschap expressie geeft aan de anciënniteit van de bewoner(s)

Hoewel enkele van de meest belangrijke kenmerken van het culturalisme en progressivisme weliswaar in de realiteit inderdaad niet in alle opzichten bijeen werden aangetroffen op de wijze zoals het meest passende ideaaltype van Choay die aangeeft, wil dat niet zeggen dat er helemaal niets van die indeling is terug te vinden. Ik ga opnieuw

trachten eigen profielen te maken van landschappen van arrivé's en landschappen van nieuwkomers. Zo was in de oude rijke suburbs (en vooral in de villawijken aldaar) wél een behoorlijk kleinschalige menging van bebouwing en groen aangetroffen, een mening die past bij een progressivistisch ontwerp (ofschoon uitgevoerd met kronkelige wegen). Wat deze wegenpatronen betreft: deze zijn zichtbaar in de wegenpatronen van de *in één keer ontworpen villaparken* van zeer lage dichtheid uit de periode 1870-1910, waarvan Het Spiegel in Bussum het meest gekende voorbeeld is. Dit type *ontworpen landschap* is geen puur Nederlands gegeven. Ook als men kijkt naar de ontwerpen voor suburbs in de Anglo-Amerikaanse wereld is die kronkelig-romantische vormgeving in de vorige eeuw bij ontwerpen voor een zeer lage woningdichtheid een regelmatig terugkerend gegeven (Stern c.s. 1981). *Vermoedelijk is het beter om te stellen dat 'in één keer ontworpen zijn' een kenmerk is van de huidige arrivé-buurtten*. Verder valt vast te stellen dat de als culturalistisch aangeduide 'rigoureuze scheiding tussen stad en platteland' ook binnen het stedelijk territorium kan worden aangewezen in de *rigoureuze scheiding tussen het grote groen van het stadspark en de betreffende 'groenloze' buurtten ernaast* (de gentrification-buurtten!).

Een ander kenmerk dat naar voren komt is de (overigens niet expliciet door Choay genoemde) *mate van rigoureuze stedenbouwkundige planmatigheid en herverkaveling* die bij de oude rijke suburbs de Berlageaanse buurtten hoger en bij de Amsterdamse Grachtengordel hoger is dan bij de andere drie typen landschappen.

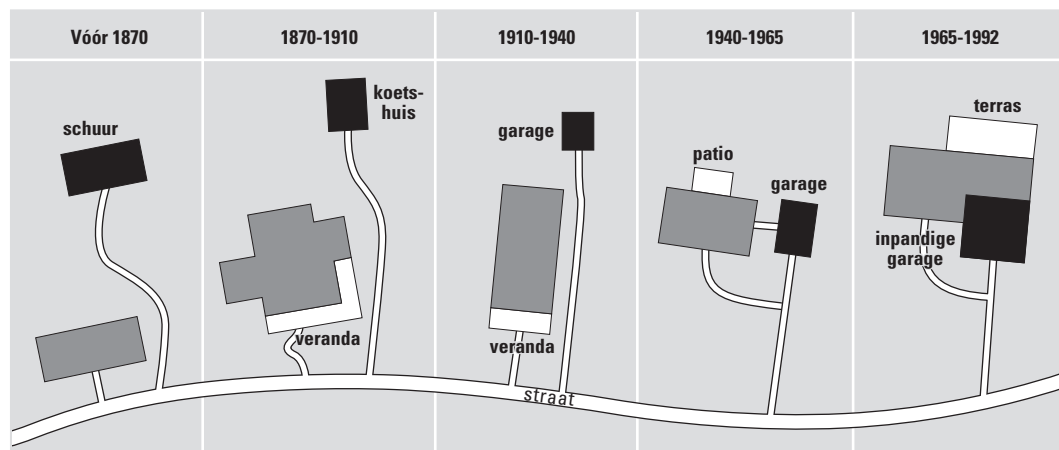
Ik zal ook voor de landschappen moeten nagaan of het verschil tussen nieuwkomers en arrivé's (net zoals bij de 'mobiele' lifestyle) misschien wél de principes uitdrukt van het verschil in oriëntatie (gemeenschappelijk of gesellschaftlich), zonder dat er aan beide oriëntaties een vaste vormtaal verbonden wordt verondersteld. Het is verstandig om daarvoor op den duur om te zien naar *andere indicatoren*. Een voorbeeld van een dergelijke indicator (of liever een zogenaamd 'gidsfossiel') is: *de plaats van de auto en de garage in elk landschap*. Om didactische redenen weid ik over dit onderwerp uit.

De aandacht die bij de beschrijving is gegeven aan de plaats van de auto bij het huis, blijkt niet voor niets te zijn geweest. In de landschappen accentueren afwezigheid of aanwezigheid van auto en garage bij het huis in horizontaal-materiële zin de dimensie hoge dichtheid versus lage dichtheid. In een landschap met hoge dichtheid ontbreekt de garage doorgaans en staat de auto maar zelden dicht bij het huis. Terwijl in landschappen met een lage dichtheid het autopark blijkt uitgedijnd en de garage vaak een dubbele garage is.

Het blijkt verder dat de garage en de auto vooral buiten de stad iets van het verschil tussen de woonlandschappen van arrivé's en die van nieuwkomers markeren. In de oude rijke suburbs is de garage en de auto vanaf de openbare weg veel minder zichtbaar, presenteren ze zich veel terughoudender dan in de groeikernen. De dorpen nemen door hun verschillende deellandschappen binnen en buiten de bebouwde kom een tussenpositie in.

Het gaat bij die zichtbaarheid van de auto vooral om een leeftijdsverschijnsel: in welke periode werd de suburb of de groeikern neergezet? De plaats van het wagen- of koetshuis (en later de garage) is ten opzichte van het huis in de loop van anderhalve eeuw voortdurend gewijzigd op de manier die figuur 7.01 aangeeft en die beschreven is door Jackson (1976) en Keiffer (1994, 1995).

Figuur 7.01 De verhuizing van de garage (1850-1990)

Bron: A. Keiffer 1994, 50

Bij de oudste plattegronden staat dit gebouwtje achter het huis. De publieke ontvangstgedeelten van het private huis buiten de stad waren destijds meestal aan de voorkant van het huis gelegen. De situering van koetshuis alias garage aan de achterzijde van het huis (alwaar zich ook de keukenvertrekken bevonden) hield onder meer verband met het feit dat bij de voertuigen (ook bij de eerste auto's) lange tijd speciaal technisch geschoold personeel hoorde dat onderhoud verzorgde en ook als chauffeur optrad: net zoals dat voorheen met de koets en de paarden gebeurde. Dat de auto ook geruime tijd na zijn introductie (toen speciaal personeel niet meer gebruikelijk was) geen geïntegreerd bestanddeel van het huis werd, hield, behalve met gewoon wennen aan dit fenomeen, ook verband met stankoverlast en ontploffingsgevaar. In de overgangsfase staat de garage als een los hok *naast* het huis, maar zover mogelijk naar achteren geplaatst: een situering die naar verhouding veel van de potentiële achtertuin in beslag nam.

Tenslotte verscheen de garage als geïntegreerd bestanddeel in het front van het huis of zelfs enigszins eruit naar voren geschoven, zodat ook de oprijlaan frontaal kwam te liggen en de auto anders in het zicht kwam. Het ontvangstgedeelte bevond zich toen aan de achterkant van het huis (en het ontvangen aan huis had rond die tijd een meer besloten inhoud gekregen (zie ook hoofdstuk 2 bij Martin op bladzijde 29).

We zien dat het verloop van een technologische innovatie zoals die van de auto in de landschappen gemarkeerd is. Aan de architectuur die uit de diverse perioden bewaard is gebleven is namelijk zichtbaar op welke wijze de huizen aan dit nieuwe element werden aangepast (Keiffer 1994: 204 in parafrase).

In het geval van de garage hebben we nu gezien hoe de ouderdom van de bebouwing buiten de steden althans een specifiek aspect toevoegt aan de tegenstelling tussen nieuwkomers en arrivé's. Het wonen in een oud huis met een oude garage is misschien iets dat op een retro-smaak wijst (zoals nieuwkomers uit de culturele sector die hebben). Anderzijds is het zo dat wie heel vroeg al een auto en een garage bezat

zowel progressief genoemd kon worden als ook enigermate bemiddeld. Het wonen in een huis met een vroeg type garage suggereert derhalve een hoge afkomst: die der vroegere bewoners. Een dergelijke garage heeft dan kennelijk ook *antiekwaarde* en draagt bij aan een waardering van het uiterlijk van het bijbehorende huis als *antiek*. Dit niet-tegenstaande het feit dat de bewoners niet altijd veel aan de garage zullen hebben omdat hij voor de auto's van nu inmiddels vaak veel te klein is. En zoals men van tuinstijlen of auto's een classificatie kan maken, zo kan men iets dergelijks doen met garages. Of met een ander item uit het landschap natuurlijk.

Het verband tussen lifestyle en woonlandschap vanuit het perspectief van de individuele bewoner

Hoe is de voorkeur voor een bepaald landschap op individueel niveau te beschouwen? Uiteindelijk moeten individuele bewoners ergens gaan of blijven wonen. Zij laten daarbij – naast economische en persoonlijke overwegingen – ook sociale overwegingen gelden. Bewoners kiezen hun woonsituaties min of meer bewust omdat deze voor hen expressieve waarde hebben. Mensen willen op een of andere wijze 'op stand' wonen. In deze paragraaf bezien wij het verband tussen lifestyle en woonlandschap vanuit dit micro-perspectief: vanuit de individuele bewoner.

Het materiaal daarvoor komt uit onze telefonische interviews, aangevuld met waarnemingen tijdens het foto-veldwerk.

De expressie die van de woonsituatie uitgaat is al eerder (zie hoofdstuk 2) uiteengelegd in een *drietal ruimtelijke niveaus*: de expressie die uitgaat van de standplaats, de sociale (of liever: de sociaal-semiotische) positie van het adres binnen diverse rayons rondom dat adres; de expressie die uitgaat van het eigen domein (woning en erf aan de buitenkant) en de expressie van het verblijf (de woning aan de binnenkant). Mijn vermoeden was eigenlijk a. dat het accent binnen de ruimtelijke representatie verschilt naar het type mix van iemands middelen om status aan te geven en b. dat de keuze van een speciaal ruimtelijke accent aansluit bij iemands 'mobiele' lifestyle.

De aanvankelijke gedachte was dat de indeling van Choay doorlopende verbanden zou geven (bijvoorbeeld: een goed zichtbaar eigen domein bij een fijne korrel voor de nieuwkomer, een slecht zichtbaar domein voor de arrivé). Maar nu geen doorgaand verband is aangetoond tussen de stijl van de buurt en de anciënniteit van de bewoners moet deze gedachte in zijn algemeenheid worden verworpen. Daarom zocht ik het meer in de richting van de tweede mogelijkheid en ik presenteer hier gegevens om aan te geven in hoeverre de woonsituatie aansluit bij de 'mobiele' lifestyle van de dominante bewoners van dat landschap en daarmee als het ware een *Diderot-eenheid* (zie hoofdstuk 2 bladzijde 19) vormt. Heeft, bijvoorbeeld, een woonsituatie in een gentrification-buurt trekken die aansluiten bij de 'mobiele' lifestyle van de nieuwkomer uit de culturele sector?

Het ligt op het eerste gezicht voor de hand om de culturele nieuwkomer te vergelijken met de cultureel gearriveerde (twee categorieën stedelingen). Toch lijkt dat niet de vergelijking die mensen in werkelijkheid maken. Men kan hoe dan ook niet aan de indruk ontkomen dat de culturele nieuwkomers zich vooral profileren ten opzichte

van de economische nieuwkomers. Dat komt niet alleen uit hun 'mobiele' lifestyles naar voren (de correspondentie-analyse uit hoofdstuk 6 (figuur 6.17) wijst er duidelijk op dat in die richting de tegenstellingen het scherpst zijn) maar ook in hun woonsituaties. De overeenkomsten tussen deze beide smaakgebieden zijn goed aan te geven. Interieurs waarvoor zo veel mogelijk nieuw aangeschaft wordt, passen bij een voorkeur voor een nieuw huis en zelfs bij een voorkeur voor een geheel nieuw woonlandschap. Interieurs waarvoor men graag in rommelwinkels kocht, sluiten aan bij het tweedehands voordeelidee dat ook van gentrificationbuurten uitgaat. De contrasten in expressie die van de buurten als geheel uitgaat, positioneert ze uitmuntend. Een buurt waarin geen plaats is ingeruimd voor de auto, het autobezit laag is terwijl de fietsen hier en daar pontificaal op het trottoir staan uitgesteld, is een zichtbare tegenstelling tot een buurt waarin de zwaarste nieuwe personenauto's of tamelijk opzichtige middenklassers te pronk staan voor het huis op de oprit van de enkele of de dubbele garage. In beide gevallen wordt de voorbijganger ondubbelzinnig geïnformeerd over het soort mensen dat er woont.

Interieur en auto's maar ook de sfeer in het huis (zoals in hoofdstuk 6 onderzocht) lijken de meest veelzijdige vergelijkingscategorieën op te leveren met de expressie van hun woonsituatie. De lage plafonds in de 'gezellige' en praktische huizen van de nieuwere landschappen waarin de vrouw bijna de hele dag thuis is, staan tegenover de interieurs van de ouderwetse statige huizen van de gentrificationwijken. De bewoners van het laatste type huizen duiden hun interieurs aan als *niet gezellig*, waarmee ze duidelijk maken dat het huis niet alleen is om te wonen maar ook om te werken – en dat ook nog door man én door vrouw.

Er lijkt zelfs sprake van dat de culturele nieuwkomer zijn identiteit wat heftiger in de richting van cultuurdeelname wil afficheren dan de culturele arrivé. Namen als 'Concertgebouwbuilt' en 'Statenkwartier' zijn in dat opzicht expressieve standplaatsen omdat algemeen bekend is dat er enige gerenommeerde cultuurpaleizen in die buurten staan. Deze standplaatsexpressie lijkt van groot belang voor kunstenaars aldaar: al wonen ze dan niet in de meest kenmerkende panden van deze buurten, ze delen met de andere bewoners toch ongeveer dezelfde stedelijk-culturele standplaats.

Er zijn aanwijzingen voor dat het imago van 'gentrification-wijk' niet hangt aan alle in de centrale stad gelegen, ooit afgezakte en nu opgeknapte wijken met tamelijk elitaire bewoners. Bewoners van recentelijk opgeknapte buurten die aanliggen tegen continu-elitair bewoonde stadsgedeelten prefereren vaak om daarvan stilzwijgend als een extensie te worden gezien (Winters 1979). Er mag hier worden gewezen op het feit dat vooral de *trendy* gegentrificeerde woonbuurten in het buitenland eveneens heel vaak te typeren zijn als woonbuurten met vooral inderdaad *Victoriaanse* huizen (zie Fusch & Ford (1983) over San Diego alsmede Cole (1985) over Melbourne).

Zou van groeikernen ook zo'n eigen standplaatsroep uitgaan voor de economische nieuwkomers? Dit lijkt niet waarschijnlijk. Groeikernen lijken sterk onderling uitwisselbaar, een kwaliteit die al naar voren kwam toen we in hoofdstuk 4 de woonadressen der register-accountants bekeken. Deze beroepsgroep houdt van dit type woonmilieu, maar welke gemeente het nu precies is, maakt kennelijk niet zoveel uit, zolang de

woongemeente maar dicht bij het werk is. Een expressieve standplaatskwaliteit die een verreikende verwijzing bevat naar ruime economische middelen, hebben deze huizen op de gouden randjes namelijk niet: ze staan immers in een zee van mindere huizen. Wie in zo'n gebied woont zet, zoals we in hoofdstuk 6 zagen, zijn niveau als 'gestudeerde mens' kracht bij door al zijn boeken in de huiskamer te zetten en bordjes aan de deur te bevestigen met 'Dr' of 'Prof.' vóór of 'RA' áchter de naam. Het wonen in een groeikern duidt voor de bovenlaag misschien iets anders aan: de schouders willen zetten onder een nieuwe gemeenschap, aanzien verwerven in de lokale gemeenschap. We stuiten hier op een typisch trekje van de bovenlaag in een Gemeinschaft: de burgerij wil iets doen voor de gemeenschap. Een veelbetekenende aanwijzing voor deze expressie is dat de bovenlaag in deze gemeenten significant sterk in regionale dagbladen is geïnteresseerd.

Wat de onderscheidende kracht van een huis in een groeikern (lang niet altijd dus een losstaand huis, doch heel vaak een eengezinshuis of twee-kapper in een glad rijtje) oplevert, is enigszins duidelijk: wie er op bezoek gaat kan het maatschappelijk succes (behalve aan de auto voor het huis) altijd nog afmeten aan de hand van het contrast van dit rijtje met rijtjes van de kleinere of iets kleinere woningen uit ongeveer dezelfde periode. De binnenkant van het huis (het verblijf) met zijn nieuw aangeschafte interieur en natuursteen op de vloer moet de rest doen.

In hoeverre in de gentrification-wijken het eigen individuele woondomein, het pand, dat toch echt altijd duidelijk afgebakend is van de buurpanden nog een speciale betekenis heeft voor de lifestyle is minder goed te zeggen. Toch heeft dat pand wél het type gevel dat *bij het gewone publiek* gemakkelijk de indruk van hoge stedelijke status oproept. De verticale geveldetailering is in elk geval een wijze van afbakening die althans binnen de stad verwijst naar die van oude grachten – verschil is dat de gevels hier zijn opgesmukt met balkonnetjes en erkers. Nog steeds zijn het geen gevelwanden die verschillen in financiële middelen goed uitdrukken: men kan er nog rustig een etage op twee hoog bewonen zonder dat dat erg opvalt. Opgemerkt werd reeds dat culturele beroepsgroepen met relatief veel nieuwkomers ook vaak wonen op allerlei kleine gouden randjes in andere delen van de stad. Het geeft aan dat ook zij waarschijnlijk hun hoge status soms toch graag afgemeten willen zien aan mindere (of gewonere?) huizen om hen heen. Wie op de hoogte is van stedelijke onroerend markten weet uit de losse pols dat huizen aan gouden randjes (per vierkante meter van het perceel of van het woonoppervlak) goedkoper zijn dan vergelijkbare huizen in homogene hoge statusbuurten en dat ze zeker goedkoper zijn dan woningen in de absolute topwijk of in top-1 buurten. Dit prijsverschil geeft de mogelijkheid om verhoudingsgewijs ruim te wonen: om over een ruim verblijf te beschikken.

Wat nu zijn karakteristieken ten aanzien van de woonsituatie die de twee soorten stadsbewoners (de nieuwkomers en gearriveerden in de culturele sector) van elkaar doen verschillen? Ook hier zoeken we de eerste analogie in het interieur: *oma's antiek versus echt antiek of binnenkort antiek*. Laten we het maar aandurven om ook het verschil in stedenbouw en architectuur van de gentrification-wijken en de allere exclusiefste stadswijken nieuwkomerswijken op deze wijze te kenschetsen.

Veel sterker dan in de gentrification-wijken vindt in de Berlagebuurten *domeinverdoezeling* plaats. Het individuele pand is soms helemaal niet meer traceerbaar in de niet perceelsgewijs gearticuleerde gevelwanden. De gearriveerde bewoners van deze wijken drukken daarmee hun sociale exclusiviteit uit: *het horen bij een exclusieve groep, bij de bovenlaag*. Een dergelijke markering van de scheidslijn naar onderen toe mag een typisch gesellschaftlich trekje heten.

Deze stadsbuurten uit het interbellum hebben van de vijf beroepsgroepen bewoners aangetrokken die sterk op de stad georiënteerd zijn. Het zijn (evenals in de gentrification-wijken) veel tweeverdieners en ook wel alleenstaanden, die veel thuis werken en goed op de hoogte zijn van culturele zaken. De tijd- en geldbudgettaire consequenties van hun huishoudstructuur zijn door de bewoners van deze buurten kennelijk niet alleen op het niveau van de standplaats (de stad in plaats van het land) doch tevens op dat van het verblijf en het domein opgelost, namelijk door vaak in de hoogte te wonen in vroegmoderne horizontale woonunits, zonder de aansluiting met de economisch gearriveerden in de oude rijke suburbs te verliezen. Hun ontvangstruimte (waarin onder andere het antiek kan staan) heeft ongeveer dezelfde maten als die van een mooi huis buiten de stad. De aansluiting houden ze door ook in de 'mobiele' lifestyle overeenstemming te zoeken, waar nodig in geminiaturiseerde vorm. Zie hiervoor figuur 6.17. De stedenbouw en architectuur van hun wijken doen bij de gedeelten met lagere dichtheid enigszins denken aan de nieuwe middenstandswijken van de oude rijke suburbs. Kortom: het woonlandschap van de gearriveerden van de culturele sector heeft, evenals hun mobiele lifestyle, in het sociaal-semiotisch systeem van de samenleving een onduidelijke plaats. Het lijkt er echter op alsof de bewoners op die onduidelijkheid ook uit zijn en het zou uiteindelijk de zeer hoge dichtheid van hun woonlandschap moeten zijn die aangeeft dat de bewoners hier eigenlijk op de culturele hiërarchie in de culturele sector georiënteerd zijn.

Vindt domeinverdoezeling óók plaats aan de Grachtengordel? In zekere zin is dat het geval. Men mag namelijk aannemen dat het grootte van het woonoppervlak onder de bewoners van de Gordel sterk uiteenloopt. Ook zeer verschillend is op welke etage gewoond wordt, of iemand vóór, achter, in het souterrain of misschien wel in het tuinhuis woont. Op zichzelf zou dat in expressie schelen. Aan de deur is dat meestal niet te zien: bellenpanelen met acht tot tien uniforme bellen zijn er geen uitzondering. Maar wie een adres heeft bemachtigd aan één der grachten weet het zeker: hij hoort erbij, bij de Grachtengordel-elite!

Wat doet het landschap van de rijke oude suburbs zo goed aansluiten bij de lifestyle van de economisch gearriveerde? Er heerst in die lifestyle veelal een herinnering aan de Engels romantische sfeer met park- en bordertuinen, asymmetrische inrichtingen en lage, gezellige plafonds. We moeten ons realiseren dat deze sfeer-aspecten slechts in alle hevigheid te vinden zijn in een deel van het landschap en wel in het meest antieke deel van het landschap: in de kronkelige wegen tussen de oudere villa's, maar minder in de latere middenstandswijken. Deze laatste buurten dragen wel de zware lage kappen met zware daklijsten die eveneens de sfeer van romantische geborgenheid oproepen. Maar zelfs moderne panden binnen dit soort gebieden profiteren van de standplaatsexpressie die het wonen speciaal in de oude villaparken van zulke gemeenten oproept. Evenals in de Berlageaanse stadswijken slagen de bewoners van de oude rijke suburbs erin

zich enigszins af te schermen tegen de belangstelling van voorbijgangers: doordat hun huizen en tuinen verborgen zijn achter veel groen of door verberging achter tamelijk gladde rijen gevels. Ook hier gaat dus domeinverdoezeling in een uitsluitend voor de bovenlaag opgezet landschap gepaard aan een ‘mobiele’ lifestyle die gericht is op het aangeven van exclusiviteit (antiek, exclusieve automerken). Domeinverdoezeling maakt het mogelijk om de werkelijke identiteit, de werkelijke middelen waarover men beschikt en de werkelijke lifestyle enigszins verborgen te houden. Domeinverdoezeling blijkt, in elk geval bij de bovenlaag van de bevolking, een gesellschaftlich trekje.

Slotsom

In dit hoofdstuk hebben we kunnen vaststellen dat voor ieder van de vier basisleefstijlen die we eerder konden onderscheiden in principe *een eigen heartland* bestaat, een landschap dat niet voor niets aansluit bij de ‘mobiele’ lifestyle van de mensen die er wonen. Daardoor wordt niet zozeer het woon*milieu* maar vooral het woon*landschap* symbolisch voor de lifestyle.

Het lot van een fel begeerd, hoog geklasseerd landschap is dat het niet alleen duur wordt, maar ook dat het wordt gekopieerd: ofwel door het na te bouwen ofwel door in een bestaand landschap de ontwikkeling een bepaalde kant op te sturen. Stedenbouw en architectuur hangen nu eenmaal van imitaties (met aanpassingen) aan elkaar. Het is echter niet zeker of het kopiëren van sterke voorbeelden uit het verleden op willekeurige plaatsen in Nederland automatisch leidt tot het aantrekken van bewoners met dezelfde statusmix als de oorspronkelijke voorbeelden.

In Helmond wordt op dit moment een vrije sector-wijk, Dierdonk genaamd, opgezet in de stijl van de middenstandswijken uit de oude rijke suburbs anno 1930. Het stedenbouwkundig plan, de architectuur en de uitvoering van de huizen zijn bijna identiek. Het is zeer interessant om de ontwikkeling van deze wijk te volgen, want de vraag is natuurlijk of deze imitatiewijk net als de rijke oude suburbs van het westen op de lange duur bewoners van het vooraf ‘arrivé-economische type’ zal aantrekken. Dat zou een verrassende ontwikkeling zijn want *nostalgisch* wonen past eigenlijk in het geheel niet bij de lifestyle van deze categorie.

Dat neemt niet weg dat ook deze vergelijking niet is staat is gebleken op een systematische wijze aan te geven waaraan het meest succesvolle elite-landschap aller tijden (de Amsterdamse Grachtengordel) haar succes aan dankt. Aan de hand van de algemene conclusies in hoofdstuk 8 kan men daar misschien ooit een bespiegeling over opzetten.

Conclusies en aanbevelingen

De woonsituatie als statusexpressie van de bewoner

In dit onderzoek naar de expressieve betekenis van het wonen is gebleken dat mensen hun woonsituatie inderdaad gebruiken om er hun status mee aan te geven. De woonsituatie is echter niet een instrument dat op eendimensionale wijze hun status aan geeft, doch op meerdimensionale wijze. De woonsituatie vertegenwoordigt voor de bewoner een bundel van statusattributen die het mogelijk maakt om allerlei nuances in zijn status op gedetailleerde wijze te afficheren. Daarmee wordt niet alleen het algehele niveau (tot welke sociale laag hij behoort) en de oriëntatie van zijn middelen uitgedrukt: van zijn algehele niveau wordt apart nog eens *zijn sociale afkomst* aangegeven.

Bepaalde typen van woonsituaties treft men bij uitstek aan in bepaalde woonmilieus en deze zijn zelfs vastgelegd in de woonlandschappen van die woonmilieus. En niet alleen de vorm van die landschappen, maar ook hun ontstaans- en bewoningsgeschiedenis draagt bij aan de expressie die ze bewerkstelligen. Bovendien heb ik (in elk geval voor de bovenlaag in Nederland) kunnen vaststellen dat bepaalde woonlandschappen (en de woonsituaties erin) goed aansluiten bij bepaalde lifestyles. Daarmee is opnieuw de stelling van Bourdieu bewezen dat de lifestyle van de bewoner (inclusief nu het landschap waarin hij woont) bepaald wordt door zijn meerdimensionale statusachtergrond (waaronder zijn afkomst). Door de goede aansluiting van een landschap bij een bepaalde lifestyle blijken de landschappen een plaats in Bourdieu's veld van smaken te hebben en *daarmee zijn niet alleen de 'mobiele' lifestyles, maar ook de landschappen geklasseerd*. Deze blijken daardoor geschikt om hiërarchie mee aan te duiden: een bepaald landschap is hoger of lager geplaatst dan een andere landschap (naar niveau, afkomst) terwijl het ook een positie inneemt ter linker- of ter rechterzijde (waarmee het zijn oriëntatie op de culturele dan wel op de materiële hiërarchie in de samenleving uitdrukt).

De bijzondere opzet van het onderzoek, waarbij vrijwel uitsluitend hoog opgeleide personen werden ondervraagd, heeft aangetoond dat voor het effect dat uitgaat van de oriëntatie van iemands middelen (meer cultureel of meer materieel gericht) niet zo zeer de *hoogte van zijn opleiding* doorslaggevend is doch vooral de *inhoudelijke oriëntatie van zijn opleiding en/of beroep*. Dat is relevant voor de ruimtelijke ordening, zeker nu het algemene opleidingspeil van de bevolking voortdurend stijgt. Het betekent bijvoorbeeld dat een slecht verdienende technisch opgeleide academicus een voorkeur houdt voor buitenwonen, terwijl een alfa met een iets hoger inkomen toch eerder stedeling blijft.

Dat iemands afkomst in het wonen zo duidelijk naar voren komt, heeft te maken met een kwalitatieve omslag. Mensen die door de positie van hun ouders reeds in de

bovenlaag geboren werden, beijveren zich veel meer om in sociaal hoge, homogene woonmilieus te wonen of te blijven wonen, en zulke woonmilieus blijken landschappen te bezitten van een kenmerkende signatuur. De dominante expressie die ze zoeken is het aangeven van sociale exclusiviteit: ze zoeken aansluiting bij de voor hen hoogst bereikbare sociale laag in de samenleving met wie ze eveneens hun naar exclusiviteit neigende 'mobiele' lifestyle delen. *Gearriveerden* leggen in hun expressie niet al te veel nadruk op hun verschil in oriëntatie, zodat hun 'mobiele' lifestyles en hun woonlandschappen enige verwantschap vertonen.

Nieuwkomers in de bourgeoisie hebben veel meer de neiging om niet al te veel afstand te nemen van de lagere sociale lagen waaruit ze zijn voortgekomen. Men kan het 'onvolledige socialisatie' noemen, maar de consequenties daarvan voor hun expressie zijn typologisch gezien anders. Ze wonen in heterogenere woonmilieus en daarmee in woonlandschappen van een andere stijl. Ook hun verdere lifestyle (hun 'mobiele' lifestyle) blijkt veel 'populairder'. Nieuwkomers geven daarnaast in hun expressie hun (sectorale) oriëntatie veel duidelijker aan dan arrivés: ofwel ze geven aan dat ze gericht zijn op vertoon van inkomen en bezit (door 'conspicuous consumption') ofwel ze geven aan dat ze gericht zijn op vertoon van kennis van de cultuur van de samenleving en/of het benadrukken van zuiverheid en ascese: met name door het kiezen van een bijzondere, extreme, daarmee geassocieerde standplaats. Hun niveau als geheel is te hoog om *hun niet op exclusiviteit gerichte lifestyle* aan te duiden met 'de queest voor het noodzakelijke' maar de lifestyle past wél bij ideologieën van ogenschijnlijk diverse aard die we alle eveneens tegenover de ideologie van sociale exclusiviteit mogen plaatsen. Ik noem daarvan enkele waarvan in dit onderzoek sporen zijn gevonden: *populisme, familisme, regionalisme* en *parochialisme of corporatisme*. Omdat vooral bij nieuwkomers dus zowel niveau (afkomst) als oriëntatie in de middelen om status aan te geven in combinatie met elkaar scherp tot uitdrukking worden gebracht, zijn juist onder nieuwkomers de verschillen in zowel 'mobiele' lifestyle als in woonlandschap aanzienlijk groter. In overeenstemming met de visie van Cieraad op lifestyle (zie hoofdstuk 2 bladzijde 31) typeren we de lifestyle van leden van de elite die exclusiviteit nastreven en zich daarbij geheel afzijdig houden van het gewone volk en zijn levensuitingen als *gesellschaftlich*, terwijl we de lifestyle van zulke mensen die zichzelf in hun uitingen definiëren als staand in enige relatie tot het gewone volk of als één met het volk typeren als *gemeinschaftlich*.

Milieudifferentiatie op basis van lifestyles

Een dimensie van dichtheid en een dimensie van stijl

Nu er een verband is aangetoond tussen de expressie van het landschap en de lifestyle van zijn bewoners kan een typologie van landschappen gemaakt worden die in elk geval relevant is voor de lifestyles van bewoners uit de bovenlaag en die de basis vormt voor de milieudifferentiatie op basis van lifestyles. Dit onderzoek leidt tot de volgende conclusies:

- 1 Het verschil tussen een culturele en een materiële oriëntatie van de middelen der bewoners blijkt vooral verbonden met woonlandschappen met een verschillende dichtheid: respectievelijk de hoge dichtheid die 'in de stad' heerst en de lage dichtheid 'buiten de stad'.
- 2 Wat betreft het onderscheid in bouwstijl blijkt er een verband te bestaan met een aspect van de aloude statusset, te weten met de afkomst. Er zijn veel aanwijzingen dat de regel moet luiden dat landschappen die vooral bewoond worden door nieuwkomers in de bovenlaag (zowel in de stad als in de suburbs) tot stand zijn gekomen vanuit de waardenoriëntatie die bij de Gemeinschaft hoort. Er zijn ook veel aanwijzingen dat aan de totstandkoming van landschappen die vooral worden bewoond door, vanwege hun afkomst, reeds gearriveerden in de bourgeoisie (zowel in de stad als in de suburbs) de waardenoriëntatie van de Gesellschaft ten grondslag ligt.

Voor verband 2 geldt dat het vooral opgaat als men de definitie van de verschillen in bouwwijze, zoals Choay die geeft, enigszins herformuleert. Zowel de dimensie 'dichtheid' als de dimensie 'stijl' zullen nu worden ge(her)formuleerd vanuit de betekenis die ze hebben voor het aangeven van de status van bewoners.

Ad 1: het verschil stad – land in de expressie

In expressieve zin blijkt het grote verschil stad-land tussen de beroepsgroepen van de culturele en de economische sector (binnen de bovenlaag) samen te vallen met de mogelijkheid om daarin aan te geven aan welke middelen men vooral status ontleen kan. Stadsgrond is altijd duur geweest en daarom biedt de stad, waarvan de bouw der woonhuizen permanent neigt naar smalle kavels en naar verticale bouw met weinig of geen grond erom heen weinig expressiemogelijkheid aan het bezit van veel economische middelen. Dit geldt zeker in een tijd dat wonen in de stad niet meer een bijzondere status vanwege veiligheid of burgerrechten geeft. De stad biedt echter nog steeds wél expressie-ondersteuning aan een hoog cultureel niveau.

Eigenlijk al aan het begin van de zeventiende eeuw begon in West-Europa een adres binnen de stad (hoe luisterrijk dan ook) onvoldoende te worden om hoge economische status aan te duiden. De huizen in de steden met hun tamelijk verplichte smalle gevelfronten (en daardoor een verticale geleding van de bouwblokken) en hun beperkte hoogte verdoezelden de bestaande verschillen in status waardoor kleine nuances in placering, breedte en materiaalgebruik grote verschillen in status plachten te impliceren. In de stad kon men zijn rijkdom verder slechts laten blijken door bijvoorbeeld een raam aan de kerk te schenken of een vergelijkbaar soort donatie te doen aan een stedelijke institutie. (Meuwissen (1993: 175-183) schetst dit soort van expressie aan de hand van de gecondenseerde opzet van het huidige Place des Vosges te Parijs.) Pas later, toen het land ook buiten de stadsmuren veiliger werd, ontstond de mogelijkheid om een zomerverblijf in grote en weidse stijl buiten de stad te bewonen, waarmee rijke industriëlen, groothandelaren en bankiers de oude adel naar de kroon konden gaan steken: door voornamelijk buiten de stad een lifestyle-competitie met hen aan te gaan.

Het stedelijke landschap heeft in de huidige tijd zijn voornaamste relevantie behouden voor hen die vooral beschikken over een overmaat aan culturele middelen, zodat het aangeven van hun plaats relevant is binnen de culturele sector, oftewel: binnen de culturele hiërarchie. Bij een dergelijk dicht bebouwd landschap met historie zijn namelijk op een relatief klein terrein minuscule verschillen in placering, afmetingen en detaillering mogelijk. Men moet zich dat voorstellen als het oude streven van iemand met ambitie om begraven te worden in de kerk, liefst zo dicht mogelijk bij het altaar van de Heer, opdat zijn plaats in de hiërarchie tot op de jongste dag gebeiteld zou staan op de wand of in de vloer van de kerk. Op die manier wil de extreem culturele top nog steeds voornamelijk wonen dichtbij het brandpunt van cultuur: in de stad, in het stadscentrum en dan voor extreem cultureel georiënteerden (de kunstenaars) het liefst in het stadscentrum van de stad der steden: Amsterdam. Ook de plaats in de culturele hiërarchie der steden telt: wie op extreem cultureel aanzien uit is woont natuurlijk in Parijs of New York. Hoe hoger de standplaats geklasseerd is hoe hoger de expressie van het individu mikt.

Buiten de stad wonen heeft onder de economische beroepsgroepen uit de bovenlaag niet zo zeer de betekenis van: groter wonen (dus op meer vierkante meters woonoppervlak) maar vooral van: op meer *grond* wonen, dus op horizontaal goed zichtbaar en afmeetbaar materialistisch eigendom. Het is waarschijnlijk zo dat voor de meer materieel georiënteerden een maat in expressie bestaat die uiteindelijk terug te voeren is op het ideaal van (feodaal) grootgrondbezit – de grootgrondbezittende klasse waarmee de rijke stedelijke bourgeoisie zich op een gegeven moment sociaal gezien ging meten.

Kortom: er bestaat alle reden om de dimensie van dichtheid of stedelijkheid op te vatten als basis voor de expressie vanuit het landschap voor Bourdieu's dimensie van oriëntatie der middelen. We kunnen onze buiten de stad gelegen woonmilieus (rijke oude suburbs, groeigemeenten, dorpen) ook langs de weg der morfologie van het landschap en zijn expressie aanmerken als woonmilieus voor de economische elite. Maar zoals niet elke stad een belangrijke culturele hoofdstad is, zo heeft ook niet elke grote lap grond dezelfde uitstraling: veel grond om het huis heen heeft in gebieden waarin uitsluitend rijken bijeenwonen heeft een andere betekenis dan wanneer datzelfde complex in een arm agrarisch ligt buiten het Randstadgebied.

Ad 2: het verschil in stijl tussen de landschappen

Dat het verschil in waardenoriëntatie tussen Gemeinschaft en die van de Gesellschaft niet leidt tot twee complete vaste vormtalen (zoals Choay veronderstelt) is in hoofdstuk 7 duidelijk geworden. Hoe het verschil dan wel aan te merken valt (in ideaaltypische zin wel te verstaan) wordt uiteengezet in de komende paragrafen en geadstrueerd aan de hand van de in hoofdstuk 7 bestudeerde landschappen. De interpretaties berusten voor een deel op analogieën met de dominante 'mobiele' leefstijlen die in deze landschappen werden aangetroffen.

De kenmerken van landschappen in gesellschaftliche stijl: de landschappen van de arrivé's in de bovenlaag

De kenmerken van gesellschaftliche landschappen voor de bovenlaag die passen bij een arrivé-lifestyle zijn:

- progressief;
- met antiekwaarde of antiekwaarde in de toekomst;
- zelfbewust en zelfverzekerd;
- homogeniteit qua bestemming en beveiliging van die homogeniteit door groot-scheepse aanpak vanuit de infrastructuur, een grote homogeniteit in bouwstijl en reguleringen voor de instandhouding daarvan;
- homogeniteit over grote gebieden;
- democratische verdeling van groen en uitzichten: menging van rood en groen;
- verbergen van details aan de buitenkant die informatie geven over de individuele bewoner en diens lifestyle.

Hieronder passeren deze kenmerken de revue.

Mijn stelling is dat het hier in West-Nederland vooral om *ooit progressieve* woonlandschappen gaat, om de woonlandschappen die in de tijd van hun ontstaan een nieuw antwoord gaven op nieuwe behoeften en speciaal op behoeften van nieuw opgekomen beroepsgroepen die over tot dan toe zelden gekende ‘pakketten van middelen’ beschikten en er andere leefwijzen op na hielden. De aanleg appelleerde gelijktijdig zowel aan hun functionele behoeften als aan hun behoeften in expressieve zin. In wezen was de woonplaatskeuze van deze mensen destijds als *neolokaal* te betitelen.

Tot in onze tijd zijn juist die eerste, oorspronkelijke landschappen van vrij groot-schalige nieuwe trends, continu in trek gebleven bij de bovenlaag. Om die reden kan men zeggen dat deze gebieden een stamboom hebben. Ze bezitten *antiekwaarde*.

Deze progressieve landschappen voor de bovenlaag waren zelfbewust en zelfverzekerd geschapen landschappen. Het betrof verkaveling die afweek van het oude patroon en die ondanks veel kosten werd doorgevoerd. De grote omvang van het plan, dat in één keer werd opgezet, valt ook nu nog op: de bebouwing (of liever de verkaveling) is daardoor homogeen van stijl. Deze *originaliteit in combinatie met het gegeven dat de eerste bewoners tot de bovenlaag behoorden*, verleende zo’n woongebied antiekwaarde voor de toekomst.

Om zoveel mogelijk homogeen voor de hoogste groepen in de samenleving te bouwen, werd alleen dáár in huisvesting voor personeel voorzien waar het echt nodig was. Beveiliging pleegde en pleegt men niet alleen onderling, ook instanties moeten die garanderen. Gesellschaftliche landschappen voor de bovenlaag zijn te herkennen als *beveiligde landschappen*, beveiligd door reguleringen als keuren, servituten en bestemmingsplannen, waardoor ze duidelijk behoed zijn voor verankering door nijverheid en door ongewenste woonbebouwing voor het mindere publiek. Deze beschermingen werden gegeven door de gezaghebbende instanties van elke tijdsperiode: grootgrondbezitters, steden, villaparkmaatschappijen, suburbane gemeenten met veel VVD-stemmers. Die zelfde attentie qua beveiliging kreeg (en krijgt nog steeds) ook het gebied eromheen. Liefst werd en wordt aangesloten op een gebied dat een soortgelijke

bestemming had of dat tot beschermd natuurgebied kan worden gerekend. (Voor een behandeling van deze materie in de huidige tijd raadplege men Ostendorf 1988.)

Kenmerkend is dat vrijwel ieder huis in het (voormalig) plangebied profiteert van een stuk ruimte en groen in zo'n kleinschalige menging van groen en rood (en niet alleen de woningen op gouden randjes). Deze opzet maakt het mogelijk om exclusieve milieus van grote omvang te bereiken.

Kenmerkend is ook dat de persoonlijke identiteit voor zover die buiten het huis zichtbaar kan zijn, enigszins wordt verborgen. In gebieden met lage dichtheid verstoppen de woningen en de erven zich achter groen, hekken en oprijlanen of uitgestrekte voortuinen en lopen de tuinen vaak ongemerkt in elkaar over. In gebieden met hoge dichtheid hebben de individuele panden de neiging om in de gevel van het blok weg te vallen of (in het geval van stedelijke villa's) zich achter een uniforme architectuur te verschuilen. Aan de buitenkant van de woningen althans lijkt groepsidentiteit de overhand te willen hebben boven individuele identiteit. Deze stijlprincipes worden toegelicht aan de hand van de ontstaansgeschiedenis van de drie progressieve topmilieus uit dit onderzoek.

De Grachtengordel van Amsterdam is nog steeds de Amsterdamse en de Nederlandse absolute stedelijke topbuurt. Dit was het gebied, waarin (in de tijd van zijn ontstaan), zich vooral de kooplui vestigden, die in de groeiende stapelmarkt een ongekende rijkdom hadden vergaard. Het was een gloednieuwe, speciaal voor hen aangelegde zone. De traditionele plaats voor vestiging was tot die tijd de middeleeuwse Warmoesstraat (Van Gelder & Kistemaker 1993: 15-17), een nauwe straat waarin zij houthandelaren, gildehoofden en wijnkopers tot burens of overburens zouden hebben gehad. De twee laatste groepen vormden, met de uitbreiding van de handel op de Levant en de koloniën, een sociaal dalende bovenlaag. Op de vele mooie plekken aan de hoofdgrachten wonend, konden de kooplieden, die langzamerhand een regententklik begonnen te vormen, in allerlei opzicht afstand nemen van deze oude wereld. Strengere keuren (maar ook belastingen) hielden de gevelwanden glad en strak en een aantal van de woonblokken (keurblokken) werden bestempeld tot gebieden waarin geen onaangename nijverheid mocht worden verricht, maar waar wel kantoor mocht worden gehouden.

Enkele eeuwen later verloor Amsterdam bewoners uit de bovenlaag aan de gebieden die we nu oude rijke suburbs noemen en ook aan diverse wijken buiten de singelgracht. Toch is er aan de Grachtengordel zelf continu elite-bewoning gebleven, zelfs op het hoogtepunt van de verkantoring van de binnenstad (de cityvorming) in de jaren 60-70. Dat op het huidige moment de van oudsher beste delen van de grachtengordel van Amsterdam weer de ultieme stedelijke topwoonlocatie vormen voor de arrivé-bovenlaag, die zelfs landelijk gezien aan de kop gaat, kwam al ter sprake.

In de *oude rijke suburbs op de zandgronden* werd het stedelijke verticaal opgestuwde en ongezonde landschap ontvlucht in villaparken op verkaveld voormalig grootgrondgebied. Hier werd het forenzen uitgevonden en hier kon men opnieuw weer als bovenlaag in voldoende aantallen bijeen wonen om er een eigen coterie te vinden. Op een stamboom kan dit gebied mede bogen omdat het vóór zijn bebouwing een zandrig jachtgebied vormde van de adel en latere grootgrondbezitters, dat nooit werd aangeraakt door 'het zwetende volk' (het boerenbedrijf was er weinig uitgeoefend en ook

arbeiderswoningen hebben er maar weinig gestaan). Woningen én tuinen die de kenmerken dragen van de oude tijden zijn nu een kostbaar bezit voor de individuele en de gezamenlijke bewoners.

Tenslotte komen de nieuwere topbuurten aan de orde: de *Berlageaanse hoge statuswijken* (we noemden ze in dit onderzoek *top-1 stadsbuurten*), gebieden die aan Amsterdam en Den Haag werden toegevoegd in het interbellum, toen de ergste sanitaire kwalen van de stad goeddeels waren opgelost en de mogelijkheden van de gemeente om grond te onteigenen waren toegenomen (Woningwet van 1901). Er kwam een ten opzichte van de binnenstad en van het aloude slotenpatroon moderne verkaveling met duidelijke hoofd-, zij- en bijstraten. Was Berlage voor een deel geïnspireerd door oude Italiaanse steden, voor een ander deel haalde hij zijn inspiratie uit het veel modernere Amerika en projecteerde hij in zijn eigen ontwerpen enkele brede doorgaande 'parkways' met het oog op de auto. Er kwamen veel appartementen met lift en in Den Haag werd geëxperimenteerd met woonhotels, ook in flatvorm, met royale woonruimte op slechts één enkele etage. Zo werd een nieuw breed front op één etage voor deze flats geïntroduceerd: een volstrekte doorbraak met de tot dan toe vooral verticale geleding van de straatwanden in de stad. Sterker nog: deze wanden gingen nu ook nog in elkaar overlopen. Kleine, op de begane grond zichtbare luxe details zijn de in marmer uitgevoerde liftportalen en de stukken natuursteen aan de gevel bij de portieken. Andere luxe-aspecten van individuele woningen vallen alleen binnen te aanschouwen. Opvallend is een bepaalde overeenkomst met de suburbs uit die tijd die mogelijk bewust door de architecten werd nagestreefd om de eenheid van de bovenlaag te handhaven en te adverteren: lage plafonds en zware uitstekende dakkappen.

Hierboven zijn drie woonlandschappen in stad en ommeland geschetst, die continu een elitaire bewoning hebben gehandhaafd. Deze continuïteit alleen al maakt de kans groot dat men er op dit moment bewoners van hoge afkomst zal aantreffen.

De kenmerken van landschappen in gemeenschappelijke stijl: de landschappen van de nieuwkomers in de bovenlaag

De kenmerken van gemeenschappelijk bouwen voor de bovenlaag zijn:

- stedenbouw van de 'gouden randjes';
- vaak 'laissez faire'-bouw;
- soms wel vernieuwend (geweest), maar naar tersluiks aangepaste oude modellen;
- groen en uitzichten niet democratisch verdeeld;
- scherpe scheiding tussen 'rood en groen', ook binnen de bebouwde gebieden.

Een toelichting is ook hier op zijn plaats. In de gemeenschappelijke landschappen waarin de bovenlaag gehuisvest is (als meerderheid of als minderheid) treft men enerzijds de zogenaamde 'laissez-faire'-gebieden, anderzijds bewuste stedenbouwkundige en architectonische concepten die voornamelijk op het verleden geïnspireerd zijn.

Voor een groot deel zijn het landschappen waarin de bovenlaag mondigesmaakt voorkomt, op 'gouden randjes' woont, want de woonlandschappen in hun geheel werden niet speciaal voor hen geschapen. Heel vaak bepalen de oude eigendomsgren-

zen de verkaveling en het stratenpatroon. Dat geldt niet alleen voor oudere stadswijken zoals de Amsterdamse Jordaan en Nieuwmarkt, maar ook voor de vele dorpen in het Groene Hart die er van tijd tot tijd in slagen om op een perceel weiland een wijkje huizen in de vrije sector neer te zetten. Dat laatste soms inclusief een nieuw gegraven vijver maar ook zonder dat vaak gewoon tegen de weilanden en de kassen aan. We lopen hieronder de ontstaansgeschiedenis na van twee meer culturalistische landschappen die in het onderzoek voorkwamen.

De *laat-Victoriaanse wijken van rond de eeuwwisseling (we noemden ze in dit onderzoek top-2 stadsbuurten of gentrification-wijken)* hebben veel weg van culturalistische buurten, ofschoon ze bewust gebouwd en in verordeningen beschermd werden als woonbuurten voor de betere stand. De bouw van deze soort buurten (men vindt ze niet alleen in Amsterdam (Concertgebouwbuurt) en Den Haag (Statenkwartier), maar ook bijvoorbeeld in Utrecht en Maastricht, was in feite een verdediging van de stadsgemeenten tegen het steeds toenemende suburbane wonen. Tot zelfbewust en progressief bouwen heeft het echter niet geleid. De buurt omvat een nieuw aangelegd stadspark met daarlangs villa's, terwijl de rest van de buurt er zonder verdere verfraaiing door plantsoenen of pleinen tegenaan werd gelegd, vaak op de oude verkaveling, om het nieuwe gebied zonder veel investeringen snel bebouwd en snel verkocht te krijgen. In deze culturalistische landschappen is het groen niet democratisch verdeeld. De door Choay genoemde scherpe scheiding tussen stad en land is dus eigenlijk ook binnen de stad doorgevoerd en dat er met zo'n concept buurten ontstaan die naast een paar 'mooie' straten ook automatisch veel 'lelijke' straten kennen, zal bijgedragen hebben tot hun korte succes. Bij de Volkstelling van 1947 blijkt in elk geval voor Den Haag dat het Statenkwartier en ook de nog wat oudere Archipelbuurt in algehele standing reeds ruimschoots voorbijgestreefd waren door het Berlageaanse Benoordenhout maar ook door de in stijl verwante doch minder dicht bebouwde Vogelwijk (Schmal 1995: 170).

Het concept van de huizen in deze latere gentrification-wijken-bij-het-stadspark lijkt, afgezien van hun nieuwe uiterlijk met erkers en balkonnetjes en dergelijke, terug te grijpen op de stadswoningen van vóór die tijd: smal front, heel diep, hoge verdiepingen en vaak nog met keukens in het souterrain, dus nog geschikt voor het oude 'upstairs-downstairs'-leven dat kort nadien zou verdwijnen. De derde dimensie (namelijk: flink de hoogte in) lijkt nog niet ontdekt: het aantal verdiepingen bleef beperkt tot drie of vier. Er werden nagenoeg geen liften toegepast, ofschoon die al wel operationeel waren in die tijd. Als dit soort weinig echt progressieve bouw verouderd, dan wordt het nooit waardevol antiek: het wordt *grootmoeders antiek*.

Dat gemeenschappelijk geïnspireerde ruimtelijke concepten zich erg op het verleden oriënteren blijkt uit de hele gedachte van de *groeikernen (hier meestal aangeduid met groeigemeenten)*: integrale delen van steden in het Westen werden geacht te deconcentreren en nieuwe satellieten te vormen. De primaire taak in de jaren zeventig en tachtig van deze op veen/klei gelegen groeigemeenten was om de inmiddels gepopulariseerde suburbanisatie ruimtelijk gezien te bundelen. Naast de vaak forse contingenten woningwetwoningen en de premiewoningen hebben deze gemeenten altijd getracht om, waar mogelijk, vrije sector-bouw te ontwikkelen. Het ontwikkelen van een grotere ratio koopwoningen dan in hun 'donorsteden' gebruikelijk was, hoorde immers

tot een van de doelstellingen die hun was opgelegd (Nozeman 1986: 55-60). De enorme terreinen opgespoten en nieuw verkavelde grond waren op zichzelf vrij in te delen. Er ontstonden evenwel geen aaneengesloten dure koopgebieden zoals we in de modernste tijd hadden mogen verwachten volgens Vance jr. (1971). Integendeel, de miniwijken werden haast als pepernoten over het gebied verspreid, vooral waar landschappelijke publieksattracties waren gesitueerd. Geen park zonder gouden randje en geen waterplas zonder 'uniek stukje woongebied met eigen aanlegsteigers'. Soms is de enige attractie het wonen bij de gemeentegrens met, naar men mag hopen, eeuwigdurend uitzicht over agrarisch land. In elke windstreek werd een combinatie van een goud randje aan de goedkope woningen opgezet, de ene wijk na de andere en steeds net voldoende om de huizen gezwind van de hand te kunnen doen. Anders dan in de Grachtengordel uit de Gouden Eeuw had die kleinschalige menging niets meer met behoefte aan personeel te maken. De wijken werden van elkaar werden gescheiden door tamelijk grote, meestal erg simpele wijkparken.

Het landschap van de dorpen in en om het Groene Hart

De *dorpen* zijn naar stijl tweeslachtig. Het buitengebied vertoont morfologisch gezien beslist trekken van een gesellschaftliche stijl in zeer lage dichtheid: grote woningen (hier dus boerderijen) temidden van groen. *Dat dit groen in het algemeen agrarisch groen is*, maakt de handhaving van dat groen sterk afhankelijk van ontwikkelingen in de agrarische sector, van de huidige en toekomstige planologische regelgeving in het algemeen en van de kracht die de planologische doctrine van het openhouden van het Groene Hart nog bezit in het bijzonder. De vrije sector-nieuwbouw in de bebouwde kom vertoont (afgezien van de spatiëring door royale brede straten) eerder culturalistische trekken: doordat uitbreiding er slechts af en toe en in kleine porties wordt toegelaten, vertoont dit gebied een laissez-faire karakter. Al met al is de aantrekkingskracht van het vrije sector-wonen in de beide deellandschappen van de dorpen slecht beveiligd, want ze zijn beide zeer gevoelig voor ongunstige veranderingen. Wonen in tot beschermd natuurgebied bestempelde landschappen (wat op dit moment zelfs de plassen van Vinkeveen, Nieuwkoop, de Kaag en Reeuwijk nog niet eens echt zijn) lijkt op dit moment de beste garantie te bieden voor handhaving van de huidige attractiviteit van het landschap. Dit zou dan leiden tot een meer permanent (want beschermd) progressivistisch milieu.

Wetenschappelijk betekenis van de onderzoeksuitkomsten

Bij dit onderzoek naar de expressieve betekenis van het wonen ben ik tot conclusies gekomen, die van belang zijn voor de verdere studie van de gebouwde omgeving, waarmee verschillende disciplines zich bezighouden: onder andere de sociale geografie, sociologie, bouweconomie en de geschiedenis van de stedenbouw. De conclusies liggen zowel op macro- als op micro-niveau.

De betekenis op micro-niveau: verbetering van het woningbehoefte-onderzoek

Bourdieu's kader waarmee hij op vruchtbare wijze smaakverschillen analyseerde, is goed bruikbaar is om verschillende smaakprofielen van consumenten ten aanzien van de gebouwde omgeving te achterhalen. Dit betekent dat we beschikken over een structureel-theoretisch model waarin het handelen van en de betekenis voor het individuele huishouden centraal staat en waarin het wonen als een onderdeel van iemands algehele lifestyle mag worden opgevat. Met behulp hiervan kan het bestaande woonbehoefte-onderzoek aanzienlijk verbeterd worden, juist omdat het ingepast kan worden in een algeheel lifestyle-kader. Dit betekent dat de onderzoeker een realistischer perspectief heeft op het *keuzepatroon* dat van een huishouden in tijd, ruimte en geld kan worden verwacht.

Van groot belang ten aanzien van het bestaande woonbehoefte-onderzoek is ook dat nu vooral duidelijk is geworden dat de functioneel-financiële benadering onvoldoende licht werpt op de motieven van bewoners. We geven een voorbeeld aan de hand van de stedenbouwkundige kwestie: auto bij het huis of auto op een parkeerplaats. Martin Dijst c.s. hebben trouwhartig uitgezocht dat een auto-standplaats op vijf minuten lopen van het huis betekent dat twee derde van de activiteiten éven goed gerealiseerd kunnen worden als wanneer de auto naast of voor het huis zou staan, waarbij dan bovendien belangrijk minder autokilometers worden gemaakt (Dijst c.s. 1998). Uit mijn onderzoek naar de expressieve kant van het wonen weten we inmiddels dat slechts bepaalde lifestyle-categorieën bewoners misschien gevoelig voor zulke argumenten zijn, want andere categorieën vinden simpelweg dat zij hun plaats in de samenleving pas goed kunnen aangeven wanneer hun huis ondubbeltzinnig visueel met hun auto in verband wordt gebracht. Sinds de aftrap van dit onderzoek in 1992 lijkt de belangstelling voor een lifestyle-benadering in het ruimtelijk onderzoek verder toegenomen. Bootsma deed een precieze longitudinale woningmarktstudie naar de aantrekkingskracht van de stad waarin hij in staat was vele structurele factoren en effecten tegen elkaar af te wegen. Afgezien van de vele uitspraken die hij wél weet te doen, komt hij tot de conclusie dat hij bij zijn onderzoeksgegevens uiteindelijk toch aparte metingen van lifestyle tekort kwam. Hij definieert en operationaliseert lifestyle vervolgens als *de houding met betrekking tot levenskeuzen* (Bootsma 1998: 162). Het onderzoek *Woonbeleving 1998* meent dat het 'lifestyle-gat' gevuld kan worden met onderzoek waarin het product 'woning-woonbuurt' op soortgelijke wijze aan imago-onderzoek wordt onderworpen als de automodellen in hoofdstuk 6 behandelde imago-onderzoek van Censydiam (Kolpron & MarketResponse 1998). Ofschoon de theoretische uitgangspunten van *Woonbeleving 1998* ver verwijderd liggen van die van mijn onderzoek, biedt dat onderzoek zeker in methodisch-technisch opzicht veelbelovende aanknopingsmogelijkheden.

Nieuwe inzichten op macro-niveau: een impuls voor de Social Area Analysis

Het vermoeden bestond dat de macro-ideeën van Bourdieu goed kunnen worden ingepast in de reeds bestaande wetenschappelijke beschrijving en duiding van residen-

tiële patronen van buurten in metropolitaine gebieden: de *Social Area Analysis*. (Zie hiervoor hoofdstuk 2, bladzijde 38-40). Daarvoor moest worden nagegaan of de meer-dimensionale statushiërarchie van Bourdieu het residentiële patroon beter verklaart dan een enkelvoudige dimensie naar sociaal niveau.

Residentiële patronen in stedelijke gebieden worden meestal verklaard met behulp van drie afzonderlijke, grotendeels van elkaar onafhankelijke factoren: 1. een dimensie naar sociaal niveau, waarin onder andere inkomens-, opleidings- en beroepsniveau samenvallen (sociale afkomst werd in dit verband nauwelijks of nooit onderzocht), 2. een 'family'-dimensie, waarin onder andere verschillen in gezins- en huishoudstructuur, vruchtbaarheid en rolpatronen samenvallen, 3. een etnische dimensie.

Het aantal dimensies dat bepalend is voor de differentiatie in het residentiële stedelijke patroon neemt toe naarmate de samenleving zich verder ontwikkelt in 'moderne' richting. Bourdieu heeft de verklaring van de uitkristallisering van zijn nieuwe 'culturele' dimensie eveneens gezocht in het optreden van nieuwe ontwikkelingen: in de opkomst van nieuwe klassen die minder identificeerbaar zijn door economisch eigendom en meer door diploma's en die meer danken aan posities in bureaucratische hiërarchieën.

Mijn verwachting was dat de openbreking van de sociaal-economische dimensie (de oude, oorspronkelijke 'status'-dimensie) zich eveneens zal manifesteren in de residentiële patronen op geaggregeerd niveau, in het bijzonder in hoogontwikkelde metropolitaine gebieden. Ik verwachtte dat de 'samenstelling van de middelen' daarin kon functioneren als nieuwe dimensie, als vierde factor.

De onderzoeksuitkomsten steunen het idee van de opbreking van de status-set, maar vallen toch tamelijk onverwacht uit. Want wat valt er te zien binnen het dichtbevolkte en verstedelijkte gebied van de westelijke drie provincies van Nederland bij onderzoek onder de bovenlaag? *Ten eerste* een uitsortering naar cultureel georiënteerden en naar economisch georiënteerden – deze leidt tot een uitsortering naar mate van stedelijkheid: hoe stedelijker hoe cultureler – en hoe landelijker hoe meer economisch georiënteerd. *Ten tweede* een daarvan onafhankelijke uitsortering naar niveau van afkomst (naar 'ancienneté dans la bourgeoisie') volgens de stijl van het landschap.

Voor de eerste uitsortering vergt een toelichting. In metropolitaine gebieden wordt de dimensie 'stedelijk-niet stedelijk' in het algemeen gekoppeld aan mate van familisme: daar waar individualisme overheerst, wordt in de stad gewoond; waar gezinsverband overheerst, wordt buiten gewoond. Vastgesteld kon nu worden dat de huishoudens met een culturele oriëntatie het meest individualistisch georiënteerd zijn (meer alleenstaanden, meer tweeverdieners, weinig verschil in opleidingshoogte tussen partners), terwijl huishoudens met een meer economisch/financiële oriëntatie het meest een asymmetrische, afhankelijke taakverdeling kennen (weinig alleenstaanden, huishoudens met één kostwinner, asymmetrie in opleiding tussen de partners). Hieruit volgt dat de familisme-dimensie heden ten dage: 1. duidelijk wordt geschraagd door het verschil in sectorale oriëntatie, 2. dat de mate van individualisering *binnen* het huishouden (dat wil zeggen de mate van symmetrie van de partners ten opzichte van elkaar) hierin meetelt. Individualisering in culturele huishoudens betekent onder andere een grote vraag naar ruimte in huis (studeerkamers voor beiden!), een wens die

voor deze huishoudens dominant blijkt boven die voor ruimte buitenshuis. Deze vraag blijkt vooral in de stad gerealiseerd te worden, waar je zonder tuin of auto's in een aanzienlijke buurt kunt wonen. Het verdient aanbeveling om deze gehele cluster van samenhangen grondiger te verkennen.

Los hiervan mag als een winstpunt worden gezien dat de dimensies en de gebiedstypen die uit de Social Area Analysis naar voren komen op den duur ook in expressieve zin interpreteerbaar zijn, omdat ze verwijzen naar de algehele lifestyles van de bewoners in de afzonderlijke gebieden. Dit is tot nu toe aangetoond voor de bovenlaag.

Stimulans voor de culturele geografie

De vraag is verder: in hoeverre heeft dit onderzoek een bijdrage geleverd aan de verdere ontwikkeling van de *culturele geografie*, een vakgebied dat in Nederland onder de sociale geografie valt? Hoewel de Amerikaanse cultureel geografen James Duncan en David Ley (zie hun werk uit 1993) alsook de sociologe Sharon Zukin (1991) door mij worden beschouwd als voortrekkers van de gedachte om de expressieve kant van 'het landschap' centraal te stellen, staat de beste indeling van dit veld van onderzoek in een textbook voor urban studies van Short. De cultureel antropoloog Rapoport (1990) vat dit veld als volgt samen:

De gebouwde omgeving houdt betekenis in. Er zijn drie niveaus van betekenis: betekenis van het hoge niveau haakt aan bij kosmologieën en wereldbeschouwingen; betekenis van het midden-niveau geeft aanduiding van status en rijkdom, terwijl betekenis van het lage niveau aanhaakt bij het alledaagse gebruik van de ruimte. Elk gebouw of elke groep gebouwen zal die drie niveaus van betekenis samenvatten. (Short 1996: 393).

Dit onderzoek heeft aangetoond dat de smaaktheorie van Bourdieu goed bruikbaar is voor research waarin het middelste niveau van betekenis centraal staat en waaraan deze theorie structuur verleent. Dat studie van het middelste niveau vaak als vanzelf inzichten genereert ook op het hoge niveau, mag eveneens uit deze dissertatie zijn gebleken.

De betekenis van de onderzoeksuitkomsten voor ruimtelijke ordening en architectuur

Landschapsdifferentiatie voor vier basistypen van lifestyle in de vrije sector

Dit boek is bepaald niet de eerste publicatie waarin gepleit wordt voor een grote plaats voor lifestyles in de ruimtelijke planning van het metropolitaine gebied van Nederland en voor een milieudifferentiatie die daarop aansluit. Meestal wordt die variatie bepleit op grond van (combinaties van) functionele en financiële vereisten en mogelijkheden van huishoudens, waarbij de laatste jaren de nadruk is gaan liggen op leefwijze-verschillen in type huishouden en de typen woonmilieus of woonlandschappen

die daarbij zouden horen. De kennis daarover is langzamerhand aanzienlijk geworden, maar nog steeds is het inzicht in de afwegingen die groepen consumenten maken op de woningmarkt niet erg groot. Dit onderzoek geeft wat dat betreft meer richting aan het geheel. Het heeft duidelijk laten zien dat consumenten al dit soort afwegingen wel degelijk maken in het kader van de expressie door hun lifestyle, waarmee ze hun precieze sociale status aangeven.

De aanwijzingen, dat heden ten dage in stadsgewesten zowel in stedelijke woonmilieus als in meer landelijke woonmilieus een grote belangstelling bestaat voor echte topmilieus, zijn in dit onderzoek versterkt (Meulenbelt 1997; Musterd & Ostendorf 1998). Het is echter goed dat men zich realiseert dat wanneer mensen kiezen voor het wonen in de stad of juist voor daarbuiten zij daarmee hun statusoriëntatie aangeven: of ze meedoen in een hiërarchie aan de culturele dan wel in een hiërarchie aan de materiële kant van de samenleving. Topmilieus in beide hiërarchieën worden namelijk, ondanks stijlovereenkomsten, op geheel andere wijze gedefinieerd.

Dat nu en in de nabije toekomst eigenlijk uitsluitend belangstelling zou bestaan voor het wonen in naar sociale status *homogene* woonbuurten (een stelling van Vance uit 1971, die laatstelijk weer opdook in een tweetal essays, te weten in Musterd & Ostendorf 1998: 28-29 en in Van Engelsdorp Gastelaars 1999) is strijdig met de bevindingen in dit proefschrift. *Er bestaan huishoudens die graag homogeen wonen en er bestaan huishoudens die graag heterogeen wonen. Deze twee typen huishoudens treft men aan zowel binnen de stad als buiten de stad.* De aanwijzingen zijn sterk dat het naar status homogeen-hoge woonmilieu zich ontwikkelt in vrije sector-woonlandschappen die naar stijl als progressivistisch of liever nog als progressief zijn aan te duiden, terwijl vrije sectorbouw in een culturalistisch vormgegeven landschap hoe dan ook, vroeger of later, meer kans geeft op een sociaal heterogeen woonmilieu.

De vier grondtypen van woonlandschappen uit de typologie naar dichtheid en stijl dekken samen de basisvariatie waaraan consumenten op de woningmarkt in een metropolitaine regio in expressief opzicht behoefte hebben.

De vraag welk van de vier woonlandschappen men in de komende tijd *vooral* moet scheppen hangt af van de voorraad die er al is: bij nieuw te bouwen milieus is vooral van belang welke woonmilieus in de nabije toekomst het beste kunnen worden toegevoegd aan de totale voorraad. Het is daarom niet verstandig om in elke regio blindelings in alle vier de grondvormen bij te bouwen.

Nu is de bouw in een bepaalde periode vaak een reactie op de bouw in de periode daarvoor: een reactie die sterk ideologisch geladen is en een verband legt met een bepaalde lifestyle waarvoor meer ruimte moet worden geschapen en dus met het scheppen van vooral één bepaald type woonmilieu. Aan de woonlandschappen in een bepaalde regio is die omslag en de datering ervan vaak af te zien (zie het relaas van Ley over Vancouver in hoofdstuk 2 op bladzijde 33 en 34). We constateren voor West-Nederland dat tot voor kort diverse varianten van culturalistisch bouwen duidelijk de overhand hebben gehad. Na elkaar doch elkaar ook enigszins overlappend hebben we nieuwbouw in de volgende vorm gehad: groeikernen, bouwen voor de buurt in de stad en de compacte stad. De bouw van grondgebonden vrije sector-woningen werd in hoge mate gerealiseerd in zeer kleine eenheden: aan gouden randjes en in kleine uitbreidingswijken van dorpen.

Wat dat betreft lijken we de omslag al gekregen te hebben met de VINEX-gebieden aan de stadsranden. De VINEX-invulling begint nu vorm te krijgen: erg veel eengezinswoningen in de vrije sector van één bepaalde dominante prijsklasse. De homogeniteit met name van grote gebieden in deze bouw golf zou ons kunnen doen denken dat we hier met een progressivistische aanpak te maken hebben.

Er zijn drie soorten reacties op deze ontwikkeling: a. de VINEX-landschappen zouden niet stedelijk genoeg zijn, want behalve voorzieningen ontbreekt etagebouw er vrijwel steeds, b. de kavels zouden te klein zijn dus het zou niet landelijk genoeg zijn, c. naar de woningen zou in de toekomst te weinig vraag blijken te bestaan in de top van de markt, oftewel: de VINEX-gebieden zouden geen topmilieus gaan worden.

Na lezing van dit boek valt in te zien dat c een gevolg is van a en b samen: de VINEX-landschappen plaatsen zich in elk geval te weinig uitgesproken op de dimensie 'stedelijk-landelijk', waardoor het noch een favoriet milieu kan worden voor de culturele elite noch voor de economische elite.

Een andere vraag is of het VINEX-landschap naar stijl wel in voldoende mate tegemoetkomt aan de eisen die een gesellschaftlich-homogeen landschap stelt. Alleen een goed gesellschaftlich landschap biedt het vooruitzicht (althans: naar de inzichten uit dit onderzoek) om het eenmaal ontvangen hoge statusniveau te handhaven en niet na een paar decennia af te zakken. Men kan daarvoor de criteria die gegeven zijn in dit hoofdstuk nalopen. Zonder ons in de feitelijke stijl van deze VINEX-vormgeving te verdiepen, noemen we één criterium voor een status-stabiele progressivistische wijk in overwegend laagbouw in het bijzonder: een kleinschalige (democratische) verdeling van het groen (inclusief water) ten opzichte van alle woningen.

Het belang van de verdeling en de bescherming van het groen voor de statusstabiliteit van woonmilieus

Uit het onderzoek is gebleken dat de wijze waarop het groen in woonlandschappen verdeeld is, van grote betekenis is. Nu zijn er vele soorten groen te bestemmen (*Planologische Kengetallen* 1992, 1993). In de eerste plaats is er het uitgeefbare groen (het niet bebouwbare deel van de kavels: voor-, zij- en achtertuinen). In de tweede plaats is er het niet uitgeefbare groen, dat weer onderverdeeld is in het groen voor recreatie (van divers schaalniveau en afmetingen), het kijkgroen (siergroen, verkavelingsgroen) en het verkeersgroen (bermbeplanting en straatbomen).

Een attractief woonlandschap voor mensen die zichzelf omhoog hebben gewerkt en/of als eerste generatie in de familie hoge opleidingen genoten (de zogenaamde nieuwkomers in de bovenlaag) lijkt eerder een gebied te zijn waarin het private groen (de tuin) gemaximaliseerd is (lieft de achtertuin), het huis goed zichtbaar is vanaf de openbare weg en de auto ervóór gestald kan worden. Hoe dat preferentiepatroon uitwerkt zagen we met name in de nieuwe wijken van groeigemeenten. De panden (al of niet met garage) zijn zo ver mogelijk naar voren geplaatst aan de straatkant van de kavel en de eventueel nog resterende voortuin is in vele gevallen door de bewoners verhard. Wat betreft het niet uitgeefbare groen vallen twee zaken op. Het eerste is dat op snippergroen tussen de woningen (siergroen of plantsoenen, bermen en straatbomen)

zwaar is bezuinigd. Het tweede is dat (daarbij vergeleken) het grotere recreatieve groen kolossaal is. Op plattegronden is goed te zien dat dit groen een scheidingsfunctie heeft en de verschillende wijken van elkaar scheidt – in veel gemeenten ziet men hierin het uit de stedenbouw zo bekende ‘vingerpatroon’ zich manifesteren. Dit groen dat als thema ‘park’ in bijna elk nieuwbouwgebied in het westen te vinden is, manifesteert zich, als we afgaan op het fotoboek van Adriaan Geuze (1995) vooral als *king-size hondengrasland*. Het vergezelt laagbouwgebieden met een overigens zeer hoge woningdichtheid en het werkt ook na twintig jaar nog nauwelijks decoratief voor de wijk. De stedenbouwers zouden beter eerlijk kunnen toegeven dat het in wezen toekomstig bouwland is, want dit zeer royale hondengrasland (evenmin als het uitzicht erop) lijkt in die omvang niet alleen nergens goed voor, het lijkt bovendien geen stabiel landschapselement.

Een continue hoge statusbewoning gedurende meer dan ten minste een halve eeuw blijkt in dit onderzoek juist woonlandschappen op te hebben geleverd, waarin het groen een stabiele vorm heeft en waarin juist het snippergroen (of de snipperruimte) een voorname plaats inneemt: plantsoentjes tussen de huizen en bovendien ruim groen langs doorgaande wegen (in plaats van geluidswallen). *Verankering van het groen in de structuur van de wijk* is een belangrijk middel om downgrading in de toekomst te vermijden en de statusstabiliteit van het gebied te bevorderen. Dit geldt ook ten aanzien van het private groen. In de succesvolle jaren dertig-wijken zijn de voortuinen nagelvast gemaakt door middel van bakstenen markeringen. Wat betreft het grote niet uitgeefbare groen: in de dichtbevolkte gebieden als de randstedelijke provincies kozen (en kiezen) de gearriveerden uit de economische elite als woonplaats in gebieden met wérkelijk ‘groot groen’: ze wonen dichtbij of zelfs binnen de vroeg erkende en nog steeds beschermde natuurgebieden en enkelen daar middenin.

Het aanwijzen van nieuwe woongebieden van absolute topkwaliteit

Het scheppen van nieuwe, sociaal homogeen hoge topmilieus is echter een lastige opgave: zowel in de stad als daarbuiten. Er lijken op het eerste gezicht geen geschikte terreinen meer voor aanwezig en in elk geval is het altijd moeilijk om een *maatschappelijk draagvlak* te vinden voor het *bestemmen* van nieuwe terreinen als zodanig. Afgezien daarvan: men doet nieuwe ideeën voor projecten op door ze expliciet af te stemmen op de expressieprofielen voor homogeen topmilieus *in* de stad en zulke milieus *buiten* de stad. Als houvast voor de stedenbouw mag gelden dat bij zulke topmilieus *in* de stad naar bij de huidige elite-gebieden aansluitende terreinen gezocht moet worden. Daarbij mag de expressie die van stedelijke dichtheid uitgaat, benut worden en mag er gerust een zwaarder accent op de derde (de verticale) dimensie komen, in plaats van uitsluitend te denken aan verdichting op het maaiveld of uitbreiding van de stad. Het betekent dat op sommige daarvoor geschikte plaatsen (park- of waterranden) in de bestaande topmilieus zonder veel bezwaar aan hoogbouw gedacht mag worden, desnoods hier en daar ten koste van de huidige, lage bebouwing.

Als houvast voor het scheppen van topmilieus *buiten* de stad gelden twee soorten voorwaarden 1. *een expressie van een zeer lage woningdichtheid*, 2. *voldoen aan de eisen*

die aan een goed nieuw progressief landschap moeten worden gesteld. Ik geef daarvoor hieronder een voorzet en put inspiratie uit voor handen zijnde planologische concepten met betrekking tot de *nieuwe buitenplaatsen of nieuwe landgoederen.*

Nieuwe woonparken van zeer lage woningdichtheid

Bij de bestemming van het huidige nog grotendeels onbebouwde gebied van het Groene Hart en zijn randen heerst op dit moment een overwicht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij. Dit wordt duidelijk bij lezing van het proefschrift van Olivier Lingbeek (1998). Het zijn in het bijzonder de subsidiepotten van dit ministerie in combinatie met het reeds wettelijke betekenis bezittende Structuurschema Groene Ruimte die daarvoor verantwoordelijk zijn. In de boezem van hetzelfde ministerie werd het concept ontwikkeld van de *nieuwe buitenplaatsen*. Gedetailleerde behandelingen van dit concept treffen we aan bij Van den Berg & Wintjes 1997 en Barendregt & De Wit 1996, terwijl het idee aan de kamer werd aangeboden in de discussienota *Visie Stadslandschappen* (Ministerie LNV 1995a, 1995b, 1995c, 1996). Kort en goed komt het er op neer dat deze nieuwe buitenplaatsen als privaat initiatief geschikt worden geacht om met name in de Randstad in de eerste plaats een bijdrage te geven aan de bestendiging van ruimtelijke kwaliteit en een bijdrage te geven aan natuur, milieu en recreatie. Daarnaast komt de gedachte om de hoek kijken dat de nieuwe buitenplaatsen in het Westen des lands een bijdrage kunnen leveren aan een internationaal wervend vestigingsklimaat (villa's, flats of kantoren in het groen).

De constructie van een nieuwe buitenplaats ziet er ongeveer als volgt uit. Op een stuk land van maximaal vijf hectare mag spaarzaam woonbebouwing worden neergezet als duidelijk is dat daarmee een nieuwe exploitatiebasis voor die gebiedseenheid wordt gevonden waarmee ofwel nieuwe natuur of groen van een bestendige en enigermate publiek-toegankelijke aard zal ontstaan of zal worden gehandhaafd.

De bedoeling is dat het omringende gebied in principe geheel of beperkt toegankelijk is, terwijl de bebouwde kavels van het gebied privé zijn (sprake is van maximaal 10 tot 20% van het gehele project). Het bebouwd oppervlak (het 'rood') mag niet meer dan 5% van het totale gebied bedragen. Bij berekeningen voor de financiële haalbaarheid van zo'n project fungeert het 'rood' dus eigenlijk als kostendrager voor het 'groen' (Keers & Seijkens 1995). Hoe kleiner het aandeel 'rood' hoe exclusiever (duurder) het bewonen van zo'n gebied naar verhouding wordt.

Inmiddels zijn een aantal experimenten met deze constructie van start gegaan onder de hoede van het BEP (Bureau Experimenten Buitenplaatsen). Ze worden genoemd bij De Poel & Wintjes 1998. Daarbij blijken een aantal situaties geschikt om met dit instrument te worden aangepakt. Dat zijn: transformatie van ingesloten geraakte landbouwgronden, van onrendabele of anderszins af te stoten kassengebieden, opruiming van regionale vuilstortplaatsen (op de belt zelf wordt niet gebouwd), verbetering van reeds bestaande natuurgebieden (waterhuishouding, toegankelijkheid) alsmede het maken van groene afrondingen aan de rand van stedelijk gebied. Combinaties doen zich vaak voor. Bij bijna alle experimenten draait het om woningbouwprojecten.

Ofschoon er in veel kringen enthousiasme leeft voor deze nieuwe mogelijkheid om in lage dichtheden in het groen te bouwen, is mij uit informele gesprekken over de ervaringen met de nieuwe buitenplaats-constructie gebleken dat er twee bottlenecks zijn.

Het eerste bezwaar behelst de voorgestelde bovengrens van vijf hectare. In de praktijk vallen de gebiedseenheden al gauw groter uit. Bovendien zou een nieuwe buitenplaats van boven de vijf hectare kunnen gaan vallen onder de definitie van *landgoed in de zin van de Natuurschoonwet* en dat gebeurt als er voor een vijfde deel van het gebied 'opgaande begroeiing' (bos) aanwezig is of wordt aangeplant. De status van landgoed in de zin van de Natuurschoonwet geeft voor de exploitatie van een gebied grote voordelen: er zijn meer fiscale voordelen en subsidie-regelingen van kracht. Ook erfrechtelijk is die status interessant (vrijstelling van successierechten). Men ziet dan ook de neiging ontstaan om van een landgoed meerdere buitenplaatsen te maken maar ook wel om meerdere buitenplaatsen aaneen te rijgen tot een landgoed. Mits deze neiging niet leidt tot het ontstaan van grote plakken 'rood' in zo'n landgoed zou deze de gedachte achter het geheel niet hoeven aan te tasten. Aanvullende regelgeving aangaande de aard en omvang van het 'rood' wordt daarom verwacht.

Het tweede knelpunt is dat voor de totstandbrenging van een nieuwe buitenplaats de medewerking nodig is van de gemeente en provincie, onder andere omdat de te bouwen woningen vallen onder de vastgestelde woning-quota. Vaak zijn toezeggingen van de woningen bijvoorbeeld reeds lang te voren in andere richtingen gedaan, zodat nieuwe initiatieven geen kans maken. Ooit heeft Arcadis Heidemij Advies nv voor de randen van de Gemeente Haarlemmermeer nieuwe buitenplaatsen ontworpen en daar zelfs een prijsvraag mee gewonnen (zie Donkers 1996). Naar verluidt is uitvoering ervan afgesprongen om een dergelijke reden. Indien van de bouw van woningen binnen het kader van nieuwe buitenplaatsen of nieuwe landgoederen werkelijk voordelen worden verwacht voor het verbeteren, het ankervast maken en het publiek toegankelijk houden of maken van groen en natuur, dan verdient het aanbeveling daar per provincie aparte quota voor in het leven te roepen.

Aanbevelingen voor verder onderzoek ten behoeve van praktijk en wetenschap

Bij de verkenning van de smaak van culturele en economische top-professionals is slechts een handvol woonmilieus verkend. Dit onderzoek werd immers niet opgezet met het doel om onmiddellijk en over de hele linie maatschappelijk bruikbaar of toepasbaar te zijn. Niettemin zullen de inzichten die eruit voortkomen interessant zijn voor de ruimtelijke ordening, de architectuur en bouw van woningen alsmede het beheer van woningen en woongebieden. Het aantal categorieën huishoudens op de Nederlandse woningmarkt dat een eigen karakteristiek pakket prioriteiten heeft, is aan het toenemen. In het algemeen wordt deze diversificatie door het woningmarktonderzoek alleen maar benaderd in classificaties en schattingen die samenhangen met strikt functionele eisen. Wij zien echter dat huishoudens niet alleen steeds meer uiteenlopende eisen aan het wonen stellen op functioneel gebied, maar

ook ten aanzien van de expressie die van hun woonsituatie uit gaat: ze zijn gevoelig voor de 'lifestyle'-symboliek die hun woonmilieu vertegenwoordigt.

Om werkelijk maatschappelijk bruikbaar te zijn moet verder onderzoek in de eerste plaats gericht zijn op uitbreiding van de nu verzamelde kennis voor andere beroepen en vooral van andere statusniveaus in de huidige samenleving.

De vier typen van expressiestijl die in dit boek geschetst zijn mogelijk onvoldoende om de diversiteit in statustypen voor de gehele samenleving weer te geven: statusprofilering *lager* op de sociale ladders kán een andere systematiek vertonen.

Vooral bij een hoog algemeen welvaartsniveau is het mogelijk dat een grote diversiteit van statustypen in het wonen tot uitdrukking komt. In zo'n situatie kan profilering naar het uiterlijk van wijken tamelijk bizarre vormen aannemen en van een stadsgewest een Disneyland maken (zie hoofdstuk 1). Berry & Waddell (reeds geciteerd in hoofdstuk 2) geven evenwel een aanwijzing dat achter elk type decor bewoners met een eigen type structurele identiteit schuil gaan, ofschoon het decor *niet op het eerste gezicht* iets met zijn bewoners uitstaande hoeft te hebben.

Verder onderzoek moet in de tweede plaats gericht zijn op het verkennen van nieuwe subsectoren en nieuwe beroepen in de samenleving: op hun lifestyles inclusief hun feitelijke woonsituaties.

In de macro-visie van Bourdieu wordt de ontwikkeling van nieuwe beroepen en het afsterven van de oude genoemd als de motor achter de ontwikkeling in de lifestyles gezien, omdat in dát proces *nieuwe combinaties van middelen gaan voorkomen bij andere aantallen mensen*. Wanneer men in de ruimtelijke ordening van Nederland landenschappen wil ontwikkelen die (kwalitatief en kwantitatief) passen bij de lifestyles van 2030 en daarna, dan is daarvoor gericht onderzoek nodig waarin de middelenprofielen en de lifestyles van vooral nieuwe, snel in aantal beoefenaars toenemende beroepen centraal staan, opdat daaruit nieuwe trends in het wonen duidelijk worden. Een vergelijking met karakteristiek verdwijnende beroepsgroepen zal het kompas nog verder verbeteren.

In de derde plaats moet historisch onderzoek gericht zijn op het verstevigen van de kijk op de samenhang tussen veranderingen in de algehele beroepsstructuur (van mannen, vrouwen en huishoudens) op bepaalde momenten in de tijd en het optreden van omslagen in de ruimtelijke ordening en in de feitelijke woningbouw: naar mate van stedelijkheid en naar stijl.

Ten aanzien van de wijze waarop het onderzoek naar de expressieve kant van het wonen verricht moet worden vloeien er twee aanwijzingen uit deze studie voort:

- a Het onderzoeken van concrete beroepsgroepen of beroepssectoren moet centraal staan.
- b Het onderzoek (vooral het soort onderzoek dat in de eerste plaats genoemd is) moet verricht worden voor een aantal strata van sociale status afzonderlijk.

Het is niet verstandig om relevante beroepsgroepen te vervangen door anonieme combinaties van opleidings*hoogte* en inkomens*hoogte*. Dit is een op het oog voor analyses comfortabele vervanging van het beroep die ooit door Wippler en opnieuw door Ganzeboom werden geïntroduceerd om lifestyle-verschillen te traceren en die nog steeds in gebruik is (zie hoofdstuk 3 bladzijde 49). Men ziet dat gebruik helaas optreden in de nota *Woonverkenningen. Wonen in 2030* (VROM 1997: 39-43). Uit de hier gerapporteerde onderzoeksresultaten (met name van een vergelijking van hoogleraren van verschillende faculteiten) blijkt dat verschillen in de *inhoudelijke* aard, in de oriëntatie van beroep en opleiding (meer georiënteerd op de geestelijke kant van de samenleving of meer op de materiële kant ervan) tot grote verschillen in lifestyle leiden. *Verschillend is vooral of men een landelijk dan wel een stedelijk milieu kiest*. Dat betekent dat het antwoord op de altoos klemmende vraag van de RPD: ‘gaat *de* Nederlander kiezen voor wonen in de stad of kiest *de* Nederlander voor buiten wonen?’ – zie de Inleiding) er afhankelijk van de meetmethode significant anders uitziet. Met name snel groeiende beroepsgroepen moeten derhalve op hun inhoudelijke oriëntatie op de samenleving worden ingeschat. Tussen automatiseringsberoepen onderling, zo komt uit een proefneming van Zandvliet & Brey uit 1987 naar voren, blijkt bijvoorbeeld al meer verschil te bestaan dan men zou verwachten. De hier gehanteerde onderzoeksmethode biedt de mogelijkheid om ook beroepen uit andere maatschappelijke lagen te bestuderen en hun woonvoorkeuren te vergelijken met die van de bovenlaag. En wanneer het hier ontluikende perspectief op ruimtelijke ordening en woningbouw in voldoende mate uitgewerkt en uitgetest is, zou een volgende stap kunnen zijn om het landelijke Woningbehoefte-onderzoek (dat tot nu toe slechts karige beroeps- en opleidingsgegevens verzameld heeft) in de geschetste zin bij te stellen of het op een verstandige manier in verband te brengen met de landelijke Beroepstelling.

Zelf ben ik ervan overtuigd dat de uitwerking van de statusmix (het specifieke pakket aan middelen om status aan te geven) op de lifestyle (inclusief de woonpreferenties) nauwelijks goed in beeld komt als vanuit een afspiegelingsgetrouwe totaalsteekproef voor het hele land zou worden gewerkt. *Het effect van afkomst op de keuze van het woonlandschap* is namelijk een aparte dimensie in de ruimtelijke differentiatie. Immers, was de aanvankelijke gedachte dat de ruimtelijke differentiatie zou zijn bepaald door de dimensies ‘algemene niveau van de middelen’ en ‘oriëntatie van de middelen om status aan te geven’, het blijkt uit dit onderzoek dat afkomst onafhankelijk van beide andere dimensies is een rol speelt. Dit betekent dat men die ‘derde dimensie’ als landschapsaspect van de lifestyle pas zal ontwaren als dit onderzoek herhaald wordt voor verschillende totaalniveaus van middelen: óók voor de middelste en onderste lagen van de samenleving.

Dit is bepaald niet overbodig. De mogelijkheid is groot dat deze afkomst-dimensie bij andere lagen van de samenleving anders aangeduid moet gaan worden als in dit onderzoek onder de bovenlaag. Niet onverwacht zou zijn dat deze dimensie daar veel systematischer het geografische verschil in herkomst gaat aanduiden: ‘*nieuwkomers in het gebied*’ tegenover ‘*oud-ingezetenen*’.

In elk geval is met dit onderzoek een begin gemaakt met het verzamelen van kennis over de expressieve kant van het wonen. Uitbreiding van het onderzoek in de gekozen richting zal meer inzicht bieden in woonmilieu-differentiatie op basis van lifestyles. Hierdoor kan de stedenbouwkundige planning geoptimaliseerd worden in variatie naar dichtheid van bebouwing, mate van homogeniteit in sociale bestemming, de wijze waarop 'rood en groen' gemengd zijn, enzovoorts. Dit alles door gebruik te maken van kennis over de smaak van de 'doelgroepen'. Wanneer, zoals in dit pilot-onderzoek naar de expressieve kant van leefstijlen, wordt vastgehouden aan een overzichtelijke relatie met enerzijds de maatschappelijke structuur en anderzijds enkele meer algemene karakteristieken van woonmilieus en hun landschappen, zullen de inzichten goed te vertalen zijn in marktsegmenten en woningvolumes. Hoe meer mensen er kunnen wonen in het landschap dat bij hun lifestyle past, hoe meer mensen het idee zullen hebben dat ook zij op stand wonen of in ieder geval dat hun woonsituatie enigszins strookt met hun identiteit. En dat zou, als ze allemaal wakker worden uit misschien wel dezelfde droom over een vrijstaand huis, toch een hele opsteker zijn.

Literatuur

- Abu-Lughod, Janet
1969 'Testing the theory of social area analysis: the ecology of Cairo.' *American Sociological Review* 34: 198-212.
- Aldeghi, Isa, Frédéric Chateau, Thierry Lambert, Nicole Tabard
1988 *Ressemblance et diversité sociales des quartiers de l'Ile-de-France*. Parijs: Credoc (Centre de Recherche pour l'Étude et l'Observation des Conditions de Vie).
- Altman, Irwin
1975 *The environment and social behavior. Privacy. Personal space. Territory. Crowding*. Monterey, ^{ca}: Brooks/Cole.
- Anderiesen, Gerard en Arnold Reijndorp
1989 *Gescheiden werelden: sociale segmentering in 19e eeuwse stadswijken*. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, Universiteit van Amsterdam (Stedelijke Netwerken werkstuk 17).
- Barendregt, G. en M.A. de Wit
1996 *Nieuwe landgoederen en buitenplaatsen: doorwerking bij overheden en afweging bij private actoren*. Werkdocument IKC Natuurbeheer nr. W-105. Wageningen: Informatie- en KennisCentrum Natuurbeheer, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- Beckers, Ch.
1984 *Wassenaar 1910-1940. Een historisch geografische analyse*. Scriptie sociale geografie Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Beekenkamp, G.G. & J. Dronkers
1984 'Rotterdam, Delft, Leiden. De plaats van het onderwijs in de rekrutering van president-directeuren'. In: J. Dronkers en F.N. Stokman (red.): *Nederlandse elites in beeld. Rekrutering, samenhang en verandering*. 85-100. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Bell, Wendell
1968 'The city, the suburb, and a theory of social choice'. In: Scott Greer et al. (eds.) *The New Urbanization* 132-168. New York: St. Martin's Press.
- Berg, L.M. van den & A.L.W. Wintjes
1997 *Speelveld voor nieuwe buitenplaatsen. Een verkennende studie naar de invloed van hun variabele eigenschappen op ruimtelijke kwaliteit en rentabiliteit*. Wageningen: Dienst Landbouwkundig Onderzoek, Staringcentrum, rapport 511.
- Bergvelt, Ellinoor & Frans van Burkom ed.
1996 *Van neorenaissance tot postmodernisme. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs*. Rotterdam: oio.
- Bernard, Yvonne
1992 *La France au logis. Étude sociologique des pratiques domestiques*. Luik: Mardaga.
- Berry, Brian J.L. & Paul A. Waddell
1990 'The processes driving residential differentiation'. In: Leon Deben, Willem Heinemeijer & Dick van der Vaart, eds.: *Residential Differentiation*, 16-71. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek.
- Bessy, Pascale, sous la direction de Nicole Tabard
1990 *Typologie socioprofessionnelle de l'Il-de France: 22 types de communes*. Parijs: Insee (Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques).
- Blees-Booij, A.
1994 *Culturele en economische beroepsstatus van mannen en vrouwen: een tweedimensionele ordening*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Bootsma, Hans
1998 *The Myth of Reurbanization. Location dynamics of households in the Netherlands*. Amsterdam: Thela-Thesis/NethurD Publications.
- Bourdieu, Pierre
1979 *La Distinction. Critique sociale du jugement*. [Tevens in het Engelse vertaling.] Parijs: Minuit.
1990a 'Un placement de père de famille. La maison individuelle; spécificité de produit et logique du champ de production'. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 81/82: 6-33.
1990b 'Le sens de la propriété. La genèse sociale des systèmes de préférences'. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 81/82: 52-63.
- Brunt, Lodewijk
1996 *Stad*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Burie, J.P.
1972 *Wonen en woongedrag. Verkenningen in de sociologie van bouwen en wonen*. Meppel: Boom.
- Carter, Harold
1972 *The Study of Urban Geography*. Londen: Edward Arnold.
- CBS
1994 *Wijk- en buurtregister 1993* (herziene oplage). Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
1997 *Regionale gegevens over arbeid, onderwijs en sociale zekerheid 1996*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Choay, Françoise
1965 *L'urbanisme, utopies et réalités. Une anthologie*. Parijs: Seuil.
- Christaller, Walter
1933 *Die Zentrale Orte in Süddeutschland: eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena: Gustav Fischer.
- Cieraad, Irene
1988 *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over Cultuur*. Muiderberg: Coutinho.
1993 *The material world of five Dutch households*. Paper for the conference The Local and The Global: Consumption and European identity on the topic: The household and consumption. Amsterdam, 8-11 sept. 1993.
- 1999 'Dutch windows: female virtue and female vice.' In: Irene Cieraad (ed. met een voorwoord van John Rennie Short) *At Home. An Anthropology of Domestic Space*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, pp. 31-52.
- Cole, David B.
1985 'Gentrification, social character, and personal identity'. *The Geographical Review* 75: 142-155.
- Colomina, Beatriz
1993 'De gespleten muur: voyeurisme thuis'. In: Heynen, Hilde ed. *Wonen tussen gemeenplaats en poëzie. Opstellen over stad en architectuur*, 81-112. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Conzen, Michael P. ed.
1994 *The making of the American landscape*. Londen/New York: Routledge.[1990]
- Cortie, C. & J. van de Ven
1981 "'Gentrification'. Keert de woonelite terug naar de stad?' *Geografisch Tijdschrift* xv(5): 427-444.
- Deurloo, M.C., P. Dingemanse & S. de Vos
1991 'Ruimtelijke informatie en GIS, een onverbreekelijk duo?' In: H.P.J. Timmermans e.a. red. *Modelontwikkeling en Geografische Informatie Systemen* 362: 47-67. Amsterdam: SISWO.
- Diderot, Denis
1951 'Regrets sur ma vieille robe de chambre, ou avis à ceux qui ont plus de goût que de fortune'. In: *Diderot Oeuvres. Bibliothèque de la Pléiade, édition établie et annoté par André Billy, 1951*, 941-948. Parijs: Gallimard. [1772]
- Dignum, K., S. Musterd & W. Ostendorf
1991 *Woonmilieus in Nederland. Naar een geneste woonmilieutypologie*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie (Amsterdamse sociaal-geografische studies).
- Donkers, Henk
1996 'Het landgoed als nieuwe toplocatie'. *NRC*, 11 april 1996.
- Doorn, J.J.A. van & C.J. Lammers
1969 *Moderne sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

- Douglas, Mary
1966 *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. Londen: Routledge.
- Douglas, Mary & B. Isherwood
1979 *The world of goods*. New York: Basic Books.
- Douma, W.H. & C. de Hoog
1978 *Wie past bij wie? Informatie over de keus van een levenspartner*. Wageningen: L.J. Veen.
- Dronkers, J., H. Schijf, B. van Wolput
& J.C.C. Rupp
1998 'University degree as gateway to the Dutch political and administrative elites from 1815 to 1960.' *Netherlands Journal of Social Sciences* 32(2).
- Droogleever Fortuijn, Joos
1993 *Een druk bestaan. Tijdbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- 1973 'Landscape taste as a symbol of group identity. A Westchester county village.' *Geographical Review* 63: 334-355.
- Duncan, James S. ed.
1981a *Housing and Identity. Cross-cultural Perspectives*. Londen: Croom Helm.
- 1981b 'From container of women to status symbol: the impact of social structure on the meaning of the house.' In: *Housing and identity, cross-cultural perspectives*, Londen: Croom Helm, 36-59.
- Duncan, James S. & Nancy G. Duncan
1976a 'Social worlds, status passage and environmental perspectives.' In: Gary T. Moore & Reginald G. Golledge: *Environmental knowing. theories, research, and methods*, Stroudsburg, PA: Dowden, Hutchinson, 206-213.
- 1976b 'Housing as presentation of self and the structure of social networks.' In: Gary T. Moore & Reginald G. Golledge: *Environmental knowing. theories, research, and methods*, Stroudsburg, PA: Dowden, Hutchinson, 247-253.
- Duncan, James & David Ley ed.
1993 *Place/Culture/Representation*. Londen/ New York: Routledge.
- Dijst, M. & C. Cortie
1987 *Universiteit en revitalisering. De betekenis van de Universiteit van Amsterdam voor een economische en residentiële revitalisering van Amsterdam*. Amsterdam: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap; Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam (Nederlandse Geografische Studies no. 51).
- Dijst, Martin, Tom de Jong, Kees Maat
& Jan Ritsema van Eck
1998 *Wonen en mobiliteit op VINEX-locaties. Hogere inkomenscategorieën in Zoetermeer-Rokkeveen*. Utrecht/Delft: Ministerie VROM-DGVH/NETHUR partnership 4.
- Eerhart, Ben
1980 *Wat heet mooi? Beschouwingen over de ontwikkeling van architectuur en stedenbouw na 1900*. Den Haag: Staatsuitgeverij, reeks Architectuur en Stedenbouw 1.
- Elias, Norbert & John L. Scotson
1965 *The established and the outsiders: a sociological inquiry into community problems*. Londen: Cass.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van
1980 *Niet elke stadsbewoner is een stedeling. Een typologische studie naar ruimtegebruik van bewoners van Amsterdam*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- 1999 *Nieuwe trends in de verhuisbehoeften. Een essay in opdracht van NVM Nederlandse vereniging van makelaars in onroerende goederen*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, AME.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van & W.F. Beek
1972 'Ecologische differentiatie binnen Amsterdam: een factor-analytische benadering'. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 62-78.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van, W.F. Heinemeijer
& E. de Wijs-Mulkens
1971 'Amsterdammers, hun woonplaats en beroepsniveau. Het dilemma Burgess-Hoyt'. *Geografisch Tijdschrift* 409-421.

- Engelsdorp Gastelaars, R. van, J.C. Maas-Droogleever Fortuyn & E. de Wijs-Mulkens
1983 *Het dagelijks leven in een stadsgewest. Een onderzoek onder bewoners van 13 woonmilieus in het stadsgewest Amsterdam naar de invloed van de woonsituatie op het dagelijks leven.* Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van & M. Wagenaar
1981 'The Rise of the Randstad, 1815-1930'. In: H. Schmal, ed., *Patterns of European Urbanisation since 1500*, London: Croom Helm.
- Form, William & Gregory Stone
1957 'Urbanism, anonimity and status symbolism'. *American Journal of Sociology* 62: 504-514.
- FRW Rijksuniversiteit Utrecht
1994 *Wonen op maat. Een onderzoek naar de voorkeuren en motieven van woonconsumenten en de te verwachten ontwikkeling daarin.* Deel 1 (door H. Floor en R. van Kempen), Deel 2 (door H. Floor en R. van Kempen m.m.v. A.B.C.M. Hooijmaijers), Deel 3 (door R. van Kempen, H. Floor en F.M. Dieleman). Utrecht: Faculteit Ruimelijke Wetenschappen, Universiteit van Utrecht.
- Fusch, Richard & Larry R. Ford
1983 'Architecture and the geography of the American City'. *The Geographical Review* 73: 324-340.
- Gans, Herbert
1967 *The Levittowners. Ways of Life and Politics in a New Suburban Community.* New York/Toronto: Pantheon Books.
- Ganzeboom, Harry
1988 *Leefstijlen in Nederland. Een verkennende studie.* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau; Alphen aan den Rijn: Samson. (Cahier Sociaal en Cultureel Planbureau nr 60.)
- Gelder, Roelof van & Renée Kistemaker
1983 *Amsterdam 1275-1795: de ontwikkeling van een handelsmetropool.* Amsterdam: Meulenhoff.
- Gemeentebestuur 's-Gravenhage
1948 *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage.* 's-Gravenhage: Gemeentebestuur 's-Gravenhage.
- Gerritsen, Jan-Willem Gerritsen
1989 'Het verloren paradijs'. *Intermagazine*, Speciaal Najaarsnummer november.
- Geuze, Adriaan / West 8
1995 *In Holland staat een huis.* Rotterdam: NAI.
- Goffman, Erving
1974 *The presentation of self in everyday Life.* New York: Garden City. [1959]
- Graaf, Paul M. de & Matthijs Kalmijn
1995 'Culturele en economische beroepsstatus. Een evaluatie van subjectieve en objectieve benaderingen'. *Mens en Maatschappij* 70: 152-165.
- Groot-van Leeuwen, L.E. de
1991 *De rechterlijke macht van Nederland. Samenstelling en denkbeelden van de zittende en staande magistratuur.* Arnhem: Gouda Quint.
- Grünfeld, F.
1970 *Habitat and habitation. A pilot study.* Amsterdam: Samsom.
- Haan, Jannes de
1986 *Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940.* Haarlem: Schuyt & Co.
- Hägerstrand, Torsten
1970 'What about people in regional science?' *Papers of the Regional Science Association* 24: 7-21.
- Halle, David
1993 *Inside culture. Art and class in the american home.* Chicago/London: University of Chicago Press.
- Hamers, P., T. IJdens & H. Vinken
1993 *Kunstuitleen. Kunstenaars, collecties en publiek. Samenvattend rapport.* Rijswijk: Ministerie van wvc.
- Hannerz, Ulf
1980 *Exploring the city. Inquiries toward an urban anthropology.* New York; Guildford: Columbia University Press.
- Hart, Maarten 't
1980 *De droomkoningin.* Amsterdam: Arbeiderspers.

- Haumont, Nicole
1994 *New socio-professional categories and architectural innovation*. Paper presented at the Conference of the ENHR (workshop Housing Quality), Glasgow, 29 augustus – 2 september 1994.
- Heek, F. van, e.a.
1958 *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder: een onderzoek naar verticale sociale mobiliteit*. Leiden: Brill.
- Heinemeyer, W.F. & M.F. Wagenaar e.a.
1987 *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede- Antwerpen: Zomer & Keuning.
- Hen, Paul de, m.m.v. Xander van Uffelen
1995 'Waar Nederlanders willen wonen. Tweekapper in het groen blijft hoogste ideaal'. *Elzevier*, 13 mei 1995: 68-76.
- Hezewijk, Jos van
1986 *De top-elite van Nederland. Leefwijze en familierelaties, ondernemingen en dubbelfuncties van de meest invloedrijke mensen van ons land*. Amsterdam: Balans
- Hezewijk, Jos van & Marcel Metze
1998 *XXL: de macht, het netwerk, de prestatie en de wereld van de Nederlandse topmanagers*. Nijmegen: Sun.
- Hildebrand
1961 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout'. In: *Camera Obscura*. Haarlem: De Erven F. Bohn n.v. [1839]
- Hoekveld, G.A.
1964 *Baarn. Schets van een villadorp*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Hulsman, Bernard
1999 'Tevreden in de Instantstraat. Architecten ontdekken de cataloguswoning'. *NRC Handelsblad*, 15 januari 1999: 19.
- Huzen, Bertil
1997 'Wir setzen uns mit Tränen nieder. De populariteit van de Matthäus Passion'. *Intermediar*, 33(13): 52-53.
- Jackson, J.B.
1976 'The domestication of the garage.' *Landscape* 20(2): 11-19.
- Jacobs, Jane
1961 *The death and life of great American cities*. New York: Vintage.
- Janson, E.M.C.M.
1967 *Wassenaar. Historische verkenningen*. Bussum: C.A.J. van Dishoeck.
- Janssen, M.
1982 *Het Benoordenhout*. Scriptie sociale geografie Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Karp, David A. Gregory Stone & William Yoels
1977 *Being urban. A social psychological view of city Life*. Lexington, Mass.: Heath.
- Keers, G & T. Seijkens
1995 *Financiering van regionaal groen*. Den Haag: Ministerie van LNV, directie voorlichting en externe betrekkingen.
- Keiffer, A.
1994 *Architectural evolution as a result of technological innovation: An architectural geography of single-family homes in Akron, Ohio*. Unpublished doctoral dissertation, Kent State University, Kent, Ohio.
- 1995 *Incorporating technology into the home: the evolution of architectural design in residential living spaces*. Cultural Geography Specialty Group, Doctoral Paper Competition, Dep. of Geography, Kent State University, Kent, Ohio.
- Kempen, E. van
1982 'Amsterdam als centrum van cultuurproductie.' *Geografisch Tijdschrift* 16(4): 380-393.
- Kempen, Ric van
1993 *Alle auto's 1994. KNAC-Autojaarboek*. Alkmaar: De Alk.
- Kengetallen 1, Planologische
1992 *Wonen. Ruimtegebruik voor spel en recreatie: groen*. 1654: 19-21.
- 1993 *Wonen. Ruimtegebruik voor woon- en niet woningbouwbestemmingen: uitgeefbaar terrein, kavels en tuinen*. 1653, 3-II.
- Klein, M.O.L.
1963 *Statusonderscheiden. Wijzen waarop sociale niveaunderschillen worden vastgesteld*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Knox, Paul L.
1991 'The restless urban landscape: economic and sociocultural change and the transformation of metropolitan Washington, DC.' *Annals of the Association of American Geographers* 181-209.

- Kolpron & MarketResponse
1998 Woonbeleving 1998. Rotterdam/Amersfoort. Het onderzoek is verricht in opdracht van private partijen en niet openbaar gemaakt.
- Kosterman, Letty
1991 *Ver van huis. Verhalen.* Amsterdam: Amber.
- Lawrence, Roderick J.
1995 'Deciphering home: an integrative historical perspective.' In: Benjamin, David N. ed. *The Home: Words, Interpretations, Meanings, And Environments.* Aldershot: Avebury, 53-68.
- Leliveld, T.A.L. & H.M. Kruythoff
1995 *Mozaiek woningmarkt stadsregio Rotterdam. Deel 3. De vraag naar nieuwe woningen op Vinexlocaties.* Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Levi, Albert
1994 'Le système résidentiel urbain et son fonctionnement socio-sémiotique: connotations sociales de l'espace et styles de vie.' *Espaces et Sociétés* 73: 99-115.
1995 *Mutation du système résidentiel parisien: transformations socio-spatiales et évolution sémantique des espaces.* Paper gepresenteerd op het Colloque International van het C.R.H. van 21-22 september 1995 te Parijs-Nanterre.
1996 'Pour une socio-sémiotique de l'espace. Problematique et orientations de recherche.' In: Sylvia Ostrowetsky ed., *Sociologues en ville*, Paris: L'Harmattan, 161-177.
- Ley, David
1987 'Styles of the times: liberal and neo-conservative landscapes in inner Vancouver, 1968-1986.' *Journal of Historical Geography* 13(1): 40-56.
1994 *Gentrification and Youth Movements of the 1960s.* Paper presented to the IGU Commission on Urban Life and Development, Berlin, Aug. 1994.
- Lexicon, Financieel economisch
1991 Dordrecht: Delwel.
- Lingbeek, Olivier
1998 *De Macht van de Metafoor. Een analyse van de planning voor het Groene Hart.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, AME.
- Lofland, Lyn H.
1973 *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space.* New York: Basic Books.
- Lynch, Kevin
1960 *The image of the city.* Cambridge, MA/Londen: The M.I.T. Press.
- Mamadouh, Virginie
1992 *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging.* Amsterdam: SUA.
- Martin, Bernice
1981 *A sociology of contemporary cultural change.* Oxford: Blackwell.
- McCann, Eugene J.
1995 'Neotraditional developments: the anatomy of a new urban form.' *Urban Geography* 16(3): 210-233.
- McCracken, Grant
1988 *Culture and consumption. New approaches to the symbolic character of consumer goods and activities.* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Metz, Tracy
1996 'Utopie van het dorpsplein. Het historisch model voor de nieuw toekomst van Amerika.' *NRC Handelsblad*, Z bijlage, 4-5.
- Meulenbelt, Karin
1997 *Van een één- naar een tweetoppige woningmarkt. De opkomst en neergang van woonbuurten in het Amsterdamse en Rotterdamse stadsgewest.* Amsterdam: AME, 291-311.
- Meuwissen, Joost
1993 'Koningsplaats. Stad en representatie aan het begin van de zeventiende eeuw.' In: Heynen, Hilde ed. *Wonen tussen gemeenplaats en poëzie. Opstellen over stad en architectuur, 175-183.* Rotterdam: OIO.
- Michelson, W.
1985 *Environmental choice, human behavior and residential satisfaction.* New York: Oxford University Press.
- Mills, Caroline
1993 'Myths and meanings of gentrification.' In: James Duncan & David Ley ed. *Place/Culture/Representation*, London and New York: Routledge, 149-170.
- Ministerie LNV
1995a *Visie Stadslandschappen. Discussienota.*

- 1995b *Visie Stadslandschappen. Themarapport 3: Groene hoofdstructuur in het stadslandschap.*
- 1995c *Visie Stadslandschappen. Nieuwe buitenplaatsen in het stadslandschap.*
- 1996 *Visie Stadslandschappen. Balans Visie Stadslandschappen.* Den Haag: Ministerie van Landbouw, Visserij en Natuurbeheer, directie Natuurbeheer.
- Ministerie vrom
- 1986 *De toekomst van de groeikernen. Een verkennende studie.* Studierapporten Rijkplanologische Dienst 36. 's-Gravenhage: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- 1997 *Woonverkenningen MMXXX. Wonen in 2030.* Herziene druk. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Directoraat-Generaal van Volkshuisvesting.
- Mitchell, A.
- 1983 *The nine American lifestyles.* New York: Warner.
- Monasch-van Sloten, Hans
- 1990 'Nieuwe en oude elite in Oud en Nieuw Zuid. Een onderzoek naar smaakverschillen binnen en tussen de buurten.' In: *de documentatiemap voor de studiedag over het Plan Zuid van H.P. Berlage op 17 november 1990 van de Amsterdamse Raad voor Stadsontwikkeling.* Amsterdam: Amsterdamse Raad voor Stadsontwikkeling.
- Montijn, Ileen
- 1998 *Leven op stand 1890-1940.* Amsterdam: Thomas Rap.
- Bestuur Noord-Holland, Provinciaal Monumenten Inventarisatie Project (MIP) Noord Holland.
- 1990 *Bergen.*
- 1991a *Bloemendaal.*
- 1991b *Bussum.*
- 1991c *Hilversum.*
- 1991d *Laren.*
- 1991e *Zuid-Kennemerland.*
- 1992a *Blaricum.*
- 1992b *Gooi en Vechtstreek.*
- 1992c *Heemstede.* Haarlem: Provinciaal Bestuur Noord-Holland.
- Musterd, Sako & Wim Ostendorf
- 1998 *Toekomstige woonmilieus in suburb en stad. Een essay in opdracht van NBM-Amstelland Projectontwikkeling & Vastgoed BV.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, AME.
- Nas, P.J.M. & M.L. van der Sande
- 1985 'Stedelijke levensstijlen: een biografische benadering.' *Sociologische Gids* 32(2): 152-162.
- Nas, P.J.M. & F. van den Eerenbeemt eds.
- 1987 *Levensstijlen. Resultaten van een Leids onderzoeksprogramma.* Leiden: Instituut voor Culturele Anthropologie en Sociologie der Niet-Westerse volken (ICA publicatie nr. 79).
- Nasar, Jack L.
- 1989 'Symbolic meanings of housing styles.' *Environment and Behavior* 21(3): 235-257.
- Nauta, A.P.N.
- 1973 *Contact en controle tussen burens.* Alphen a/d Rijn: Samsom.
- NIVRA-gids
- 1992 *Praktijk Register Accountants/NIVRA-gids '92.* 's-Gravenhage: Delwel.
- Nozeman, Ed. F.
- 1986 *Nieuwe bouwlocaties in het licht van enkele doelstellingen van ruimtelijke ordening. Een evaluatie-onderzoek naar de bijdrage van nieuwbouw in het stadsgewest Utrecht aan overheidsintenties omtrent mobiliteit en bevolkingsamenstelling.* Amsterdam: Planologisch en demografisch instituut Universiteit van Amsterdam.
- Olsen, Donald J.
- 1986 *The city as a world of art.* Londen/Parijs/Wenen/New Haven: Yale University Press.
- Ostendorf, Wim
- 1988 *Het sociaal profiel van de gemeente. Woonmilieudifferentiatie en de vorming van het stadsgewest Amsterdam: het ruimtelijk beleid van een achttal gemeenten na de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.

- Pahl, R.E.
1989 'Housing, work and life style.' *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 80(2): 75-81.
- Pennartz, P.J.J.
1981 *De kern van het wonen op het spoor*. Muiderberg: Coutinho.
- Pinçon, Michel & Monique Pinçon-Charlot
1989 *Dans les beaux quartiers*. Parijs: Seuil.
- Poel, K.R. de & A.L.W. Wintjes m.m.v. L.M. van den Berg
1998 Experiment Nieuwe Buitenplaatsen: analyse, typering en bijdrage voor de ontwerpdiscussie. Wageningen: DLO-Staringcentrum.
- Ponsioen, J.A.
1955 'Typen van stratificatie.' *Sociologische Gids* 82-87.
1992 *Praktijk Register Accountants/NIVRA-gids '92*. 's-Gravenhage: DELWEL.
- Pratt, Gerry
1981 'The house as an expression of social worlds.' In: James Duncan ed. *Housing and identity: cross-cultural perspectives*, 135-180. Londen: Croom Helm.
- Proshansky, H.M., W.H. Ittelson & L.G. Rivlin, eds.
1970 *Environmental psychology: man and his physical settings*. New York: Holt, Reinhart and Winston.
- Pyttersen
1998 *Pyttersen's Nederlandse Almanak 1998-'99*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Rapoport, Amos
1981 'Identity and Environment: a Cross-cultural Perspective.' In: James S. Duncan ed. *Housing and Identity*, Londen: Croom Helm, pp. 6-35.
1990 *The meaning of the built environment*. Tucson AZ: University of Arizona Press.
- Reed, Christopher ed.
1996 *Not at home. The suppression of domesticity in modern art and architecture*. Londen: Thames and Hudson.
- Reijndorp, Arnold, Vincent Kompier, Stefan Metaal, Ivan Nio & Birgitt Truijens
1998 *Buitenwijk: stedelijkheid op afstand*. Rotterdam: NAI.
- Robson, Brian T.
1975 *Urban social areas. Theory & Practice in Geography*. Oxford: Oxford University Press.
- Rullmann, J.C.
1930 *De Vrije Universiteit. 1880 - 20 oktober 1930. Haar ontstaan en bestaan*. Amsterdam: NV Dagblad en Drukkerij De Standaard.
- Rupp, Jan C.C. en Loes Haarmans
1994 Leefstijlen binnen de arbeidersbevolking en de theorie van het cultureel kapitaal. *Mens en Maatschappij* 69(1): 69-83.
- Schama, Simon
1988 *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de gouden eeuw*. Amsterdam: Contact. [1987]
- Schein, Richard H.
1997 'The place of landscape: a conceptual framework for interpreting an american scene.' *Annals of the Association of American Geographers*, 87(12): 660-680.
- Schmal, Henk
1995 *Den Haag of 's Gravenhage? De 19e eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen*. Utrecht: Matrijs.
- Semprini, Andrea
1994 'Espaces privés, espaces publics. Privé et public comme catégories pratiques.' *Espace et Société* 73: 139-164.
- Shevky, E. & W. Bell
1955 *Social Area Analysis*. Stanford: Stanford University Press; Londen: Geoffrey Cumberlege; Oxford University Press.
- Short, John Rennie
1996 *The urban order. An introduction to cities, culture, and power*. Oxford: Blackwell.
- Sixma, Herman en Wout Ultee
1983 'Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig.' *Mens en Maatschappij* 58(4): 360-382.
- Soja, Edward W.
1989 *Postmodern Geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Londen/New York: Verso.
- Staël, Madame de
1993 *Over Duitsland. Een journalistieke reis 1803-1808*. [Geselecteerd, ingeleid en vertaald door Nelleke van Maaren.] Amsterdam/Antwerpen: Contact. [1813]

- Steeemers, Theo
1992 'De woningplattegrond vanaf de jaren zestig tot heden. Marktconform en marktgericht.' *Bouw* 47(7): 10-14.
- Stern, Robert A.M. (Guest Editor with John Montague Massengale)
1981 *The Anglo American Suburb. Architectural Design Profile*. London: Architectural Design.
- Stokkink, Theo ed.
1989 *De cultuur-elite van Nederland. Wie maken en breken de kunst*. Amsterdam: Balans.
- Stratenatlas van Nederland
1989 *Deel 2 Utrecht*. Antwerpen: Standaard. 1993
1993a *Deel 1 Zuid-Holland*. Antwerpen: Standaard.
1993 *Deel 3 Noord-Holland*. Antwerpen: Standaard
- Strauss, Anselm
1959 *Mirrors and masks. The search for identity*. Glencoe, Ill: Free Press.
- Suttles, Gerald D
1972 *The social order of the slum*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tabard, Nicole, Isa Aldeghi, Frédéric Chateau, Thierry Lambert & Suzanne Saidemann
1987 *Espace et modes de vie. L'enquête essonne 1985-1986*. Parijs: Credoc (Centre de Recherche pour l'Etude et l'Observation des Conditions de Vie). (cahier no.4960).
- Tazelaar, F.
1985 *De kwaliteit van het stedelijke leefmilieu: Reacties van bewoners op tekorten*. Utrecht: Rijksuniversiteit van Utrecht, Vakgroep Theorie en Methodologie van de sociologie.
- Timms, D.W.G.
1971 *The urban mosaic: towards a theory of residential segregation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tulder, J.J.M. van
1962 *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 - 1954: een sociaal-statistische studie*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Universiteiten en Onderzoeksinstituten in Nederland 1992
1991 Den Haag: sdu.
- Urhahn, G & M. Bobic
1994 *A pattern image: a typological tool for quality in urban planning*. Bussum: Thoth.
- Vance Jr., J.E.
1971 'Land assignment in the precapitalist, capitalist and postcapitalist city.' *Economic Geography* 101-120.
1994 'Democratic utopia and the american landscape.' In: Conzen, Michael P. ed. *The Making of the American Landscape*. Londen/New York: Routledge, 204-220.[1990]
- Venema-Wildeboer, G.C.
1984 'De wijk Duin en Daal in Bloemendaal; van buitenplaats tot villapark.' In: A.P. de Klerk, H. Schmal, T. Stol & A.J. Thurkow: *Historische geografie in meervoud. Historisch-geografische opstellen aangeboden aan prof. dr. M.W. Heslinga, 174-185*. Utrecht: Matrijs.
- Vet, Dominique de & Marlou Steenbergen
1989 *Vrouwen op zicht. Een onderzoek naar foto's in vrouwenbladen*. Scriptie communicatiewetenschappen, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vink, A.M.E.
1986 *Ontloken talent. Onderzoek naar de sociale herkomst van studenten aan de Universiteit van Amsterdam* (Scriptie M&T). Amsterdam: Sociologisch Instituut.
- Vinken, Henk & Ludo van Dun m.m.v. Henri Senders
1994 *Beeldende kunstbeleid WVC (1994) Subsidies, opdrachten en aankopen 1984-1991*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Vlugt, Fred van der
1995 *Auto '95. Een overzicht van meer dan driehonderd auto's op de Nederlandse markt*. Leidschendam: Wereld op wielen Productions b.v.
- Vrij Nederland
1991 'De rechterlijke macht van Nederland: een geruststellend gezelschap.' *Vrij Nederland*, 2 november (themanummer).
- Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars
1986 *Stedelijke bevolkings-categorieën in opkomst. Stijlen en strategieën in het alledaags bestaan*. Amsterdam: Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap/Universiteit van Amsterdam. (Nederlandse Geografische studies nr 22.)

- 1992 *Centrum, stadsrand, groeikern; bewonersprofielen en leefpatronen in drie woonmilieus binnen het gewest*. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek Universiteit van Amsterdam. (Stedelijke netwerken Werkstuk 40.)
- Wagenaar, Michiel
- 1998 *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*. Bussum: Thoth.
- Wassenberg, F.A.G., H.M. Kruijthoff, T.A.L. Leliveld & J.E.H. van der Heyde
- 1994 *Woonwensen en de realisatie van VINEX-locaties in de Randstad*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Weeber, Carel
- 1998 *Het Wilde Wonen*. Met een bijdrage van Wouter Vanstiphout. Rotterdam: NAI.
- Werforst, Herman van de, Gerbert Kraaykamp & Nan Dirk de Graaf
- 1997 'Opleidingsrichting en leefstijl. Het belang van opleidingshulpbronnen versus beroepskenmerken voor leefstijlkeuzes.' *Mens & Maatschappij* 72(4), 335-351.
- Williams, Peter
- 1987 'Constituting class and gender: a social history of the home, 1700-1901.' In: Nigel Thrift & Peter Williams eds. *Class and Space: The making of urban society*, 154-204. Londen/New York: Routledge & Kegan Paul.
- Winters, Christopher
- 1979 'The social identity of evolving neighborhoods.' *Landscape* 23(2): 8-14.
- Wippler, R.
- 1968 *Sociale determinanten van vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorkum.
- Wirth, L.
- 1938 'Urbanism as a way of life.' *American Journal of Sociology* 44: 1-24.
- Wijs-Mulkens, E. (Elleke) de
- 1972 *Verhuizen in Amsterdam, wensen en werkelijkheid. Theoretische opzet voor een vervolgonderzoek op het Woningbehoeften-onderzoek Amsterdam 1968 van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting*. Doctoraalscriptie sociologie. Universiteit van Amsterdam.
- 1994 'On 'expressive aspects of housing preferences in The Netherlands among 'elite' sections'. In: *Choice in the owner occupied housing market*. Papers from the ENHR Post-Graduate Seminar, Glasgow, August 1994. Centre for Housing Research & Urban Studies in Glasgow, Occasional Paper 15(2): 41-51.
- 1995 'Het huisadres als visitekaartje van de bewoner'. *Agora* 11(5): 12-13.
- 1998 *Variety in historical neighbourhood townscapes as an aspect of lifestyle differentiation. The preferences of top professionals of the cultural and the economic sector in Amsterdam and The Hague*. Paper presented at the international conference City and Culture: Sustainability and Cultural Processes (Cultural and Ethnic Diversity), Stockholm 13-17 May 1998.
- Wijs-Mulkens, Elleke de, Paul Schindeler, Dirk Schravendeel & Rob van Engelsdorp Gastelaars
- 1989 *Hoog en Laag in Den Haag. Waar woont jong en oud in de compacte stad?* Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Wyckoff, William K.
- 1990 'Landscapes of private power and wealth.' In: M.P. Conzen ed. *The making of the American landscape*. Chicago: University of Chicago.
- Zandvliet, Lenie & Ineke Breij
- 1987 *Hoe urban zijn young professionals? Een onderzoek met het computerprogramma Midas naar de woonpreferentiestructuur van jonge, goed verdienende huishoudens*. Doctoraalscriptie Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Zukin, Sharon
- 1991 *Landscapes of power. From Detroit to Disneyland*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

Bijlagen

Bijlage 1 Aanvullende informatie over de deelonderzoeken

Bijlage 1.1 De gebruikte woonmilieu-typologie naar gemeenten

Zoals in de tekst reeds vermeld, is gebruik gemaakt van de milieu-typologie van Dignum c.s. uit 1991. Deze werd geconstrueerd met behulp van negentien indicatoren. Tabel B1.01 bevat de componentenladingen ervan in hun (geroteerde) componentenanalyse op de drie belangrijkste componenten: stedelijkheid, bouwperiode/levensfase en welstand.

Tabel B1.01 Componentenladingen in de woonmilieu-typologie

	Stedelijkheid	Bouwperiode/ levensfase	Welstand
Onbewoonbare woningen	+06	+25	-.03
Nieuwbouw	+08	-.76	-.06
Koopwoningen	-.76	-.23	+30
Misdrijven	+82	+01	+09
Leegstaande woningen	+09	+54	-.06
'Site disamenities'	+70	-.04	-.19
'Site amenities'	+72	+04	+12
'Situation amenities'	-.04	+20	+21
Woningen per oppervlak met bestemming wonen	+75	-.18	+12
Bevolkingsaantal	+71	+11	-.07
Gescheiden vrouwen	+85	+21	+06
Gezinnen met 2 of meer kinderen	-.11	-.01	+07
Gehuwde jonge vrouwen	-.14	-.60	+52
Levend geborenen	-.26	-.20	-.05
Jongeren (leeftijd 20 - 34 jr)	+38	-.56	-.48
Ouderen (leeftijd 55 jr en ouder)	-.15	+90	+13
Vermogenden	-.02	+26	+84
Hoge inkomens	+01	-.14	+91
Empty nest gezinnen	+44	+70	-.10

Bron: Dignum c.s. (1991)

Indeling van de Nederlandse gemeenten per 1 januari 1986 volgens de gebruikte milieutypologie¹

Alle steden ('Steden')

10 Delfzijl 106 Assen 301 Zutphen 388 Enkhuizen 400 Den Helder 718 Vlissingen 748 Bergen op Zoom 828 Oss 957 Roermond 983 Venlo 91 Sneek 119 Meppel 141 Almelo 150 Deventer 200 Apeldoorn 794 Helmond 796 's-Hertogenbosch 899 Brunssum 906 Geleen 928 Kerkrade 968 Sittard 14 Groningen 80 Leeuwarden 153 Enschede 193 Zwolle 202 Arnhem 268 Nijmegen 758 Breda 772 Eindhoven 855 Tilburg 917 Heerlen 935 Maastricht 361 Alkmaar 512 Gorinchem 995 Lelystad 307 Amersfoort 375 Beverwijk 384 Diemen 392 Haarlem 453 Velsen 457 Weesp 479 Zaanstad 502 Capelle aan de IJssel 503 Delft 505 Dordrecht 513 Gouda 546 Leiden 597 Ridderkerk 600 Rozenburg 606 Schiedam 622 Vlaardingen 642 Zwijndrecht 344 Utrecht 363 Amsterdam 518 Den Haag 599 Rotterdam

Oude rijke suburbs ('Oude welgestelde woonmilieus')

239 Gorssel 725 Westerschouwen 17 Haren 277 Rozendaal (G) 373 Bergen 376 Blaricum 305 Abcoude 310 de Bilt 315 Doorn 332 Maarn 372 Bennebroek 377 Bloemendaal 397 Heemstede 417 Laren 425 Naarden 579 Oegstgeest 629 Wassenaar

Groegemeenten ('Jonge stedelijke woonmilieus')

293 Westervoort 441 Schagen 532 Stede Broec 856 Uden 915 Heel en Panheel 209 Beuningen 226 Duiven 255 Huissen 289 Wageningen 296 Wijchen 753 Best 761 Cuijk en Sint Agatha 777 Etten-Leur 834 Raamsdonk 860 Vegheel 861 Veldhoven 878 Zevenbergen 398 Heerhugowaard 405 Hoorn 484 Alphen aan den Rijn 530 Helvoetsluis 534 Hillegom 553 Lisse 608 Schoonhoven 34 Almere 311 Breukelen 321 Houten 333 Maarssen 352 Wijk bij Duurstede 353 IJsselstein 356 Nieuwegein 393 Haarlemmerliede-spaarnwoude 394 Haarlemmermeer 396 Heemskerk 406 Huizen 423 Monnickendam 431 Oostzaan 437 Ouder-amstel 439 Purmerend 450 Uitgeest 451 Uithoorn 531 Hendrik-Ido-Ambacht 537 Katwijk 542 Krimpen aan de IJssel 547 Leiderdorp 548 Leidschendam 556 Maassluis 584 Oud-Beijerland 590 Papendrecht 612 Spijkenisse 620 Vianen 627 Waddinxveen 632 Woerden 637 Zoetermeer

Jonge welvarende woonmilieus ('Jonge welgestelde woonmilieus')

50 Zeewolde 184 Urk 253 Hoevelaken 252 Heumen 303 Dronten 751 Berkel-Enschot 820 Nuenen 848 Son en Breugel 866 Waalre 312 Bunnik 317 Eemnes 318 Harmelen 327 Leusden 328 Linschoten 335 Montfoort 336 Mijdrecht 337 Nigtevecht 341 Snelrewaard 349 Willeskop 350 Wilnis 478 Zeevang 489 Barendrecht 490 Benthuisen 492 Bergschenhoek 493 Berkel en Rodenrijs 495 Bleiswijk 499 Boskoop 519 Gravenzande, 's 524 Hazerswoude 552 de Lier 555 Maasland 565 Naaldwijk 567 Nieuwerkerk aan de IJssel 576 Noorwijkerhout 577 Nootdorp 594 Pijnacker 595 Reeuwijk 602

1 De benamingen van Dignum e.a. staan tussen aanhalingstekens.

Rijnsburg 607 Schipluiden 625 Voorhout 630 Wateringen 635 Zevenhoven 638 Zoeterwoude

Oudere welvarende woonmilieus ('Oudere woonmilieus met aanzienlijke welstand')

88 Schiermonnikoog 144 Bathmen 152 Diepenveen 165 Holten 262 Lochem 286 Vorden 287 Vuren 382 Callantsoog 463 Wieringermeer 657 Bruinisse 660 Domburg 688 Middenschouwen 694 Liesveld 717 Veere 720 Valkenisse 113 Eelde 133 Vries 169 Markelo 171 Noordoostpolder 179 Stad Delden 256 Hummelo en Keppel 275 Rheden 282 Ubbergen 689 Giesenlanden 693 Graafstroom 707 Zederik 824 Oisterwijk 865 Vught 357 Egmond 383 Castricum 399 Heiloo 444 Schoorl 473 Zandvoort 614 Westvoorne 308 Baarn 316 Driebergen-Rijsenburg 325 Langbroek 326 Leersum 329 Loenen 330 Loosdrecht 334 Maartensdijk 342 Soest 346 Vinkeveen en Waverveen 347 Vleuten-de meern 355 Zeist 358 Aalsmeer 362 Amstelveen 370 Beemster 380 Broek in Waterland 381 Bussum 390 Graveland 402 Hilversum 407 IJpendam 409 Katwoude 415 Landsmeer 424 Muiden 426 Nederhorst den Berg 491 Bergambacht 501 Brielle 526 Heerjansdam 562 Monster 575 Noordwijk 585 Binnenmaas 603 Rijswijk 604 Sassenheim 613 Albrandswaard 623 Vlist 624 Voorburg 626 Voorschoten 628 Warmond 644 Ouderkerk

Platteland ('Stagnerend platteland' alsmede 'Bloeiend platteland')

alle overige gemeenten

Bijlage 1.2 De gemeenten waar recht wordt gesproken naar aard van de rechtspraak

A Gewone rechtbanken

62 Kantongerechten:

Alkmaar, Almelo, Alphen a/d Rijn, Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Assen, Beetsterzwaag, Bergen op Zoom, Boxmeer, Breda, Brielle, Delft, Deventer, Dordrecht, Eindhoven, Emmen, Enschede, Gorinchem, Gouda, 's Gravenhage, Groenlo, Groningen, Haarlem, Harderwijk, Heerenveen, Heerlen, Den Helder, Helmond, 's Hertogenbosch, Hilversum, Hoorn, Leeuwarden, Leiden, Lelystad, Maastricht, Meppel, Middelburg, Nijmegen, Oud-Beyerland, Roermond, Rotterdam, Schiedam, Sittard, Sneek, Sommeldijk, Terborg, Terneuzen, Tiel, Tilburg, Utrecht, Venlo, Wageningen, Winschoten, Zaandam, Zevenbergen, Zierikzee, Zuidbroek, Zutphen, Zwolle.

19 Arrondissementsrechtbanken:

Alkmaar, Almelo, Amsterdam, Arnhem, Assen, Breda, Dordrecht, 's Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's Hertogenbosch, Leeuwarden, Maastricht, Middelburg, Roermond, Rotterdam, Utrecht, Zutphen, Zwolle.

5 Gerechtshoven:

's Hertogenbosch (NB L), Arnhem (O GE), Amsterdam (NH U), Leeuwarden (GR F DR), 's Gravenhage (ZH en Z)

1 Hoge Raad:

's Gravenhage

B Bijzondere colleges van rechtspraak

Centrale Raad van Beroep te Utrecht

(de beroepsinstantie ten aanzien van sociale zekerheidszaken, bijstandzaken en ambtenarenzaken, alsmede de instantie die belast is met de rechtspraak inzake diverse pensioenaangelegenheden)

College van Beroep voor het bedrijfsleven te Den Haag

(belast met de administratieve rechtspraak die in afzonderlijke wetten die betrekking hebben op de organisatie van het Nederlandse bedrijfsleven, aan het College is opgedragen)

College van beroep Studiefinanciering te Groningen

Tariefcommissie te Amsterdam

(de gespecialiseerde administratieve rechter inzake het invoerrecht)

Bron: Pyttersen's 1998-'99 (de lijst is identiek aan die van 1992-'93)

Bijlage 1.3 De vragenlijst van het telefonisch interview-onderzoek

Nr. : .. / . /

1 Vragen vooraf

Voordat ik met de vragenlijst kan beginnen wil ik voor de goede orde nog iets weten

- 1 Woont U hier alleen of met meerdere personen? (Indien met meerdere:)
Uit hoeveel personen bestaat uw huishouden, uzelf inbegrepen?

1. alleenwonend
2. huishouden van .. personen

- 2 (Indien met meerdere)
U woont hier met Uw (levens)partner?

1. ja
2. nee
3. anders (LAT en dergelijke):

- 3 (vervallen)

- 4 In wat voor type woning woont U?

1. vrijstaand huis
2. schakelvilla
3. 2-onder-een kap
4. eengezinshuis (rijtje)
5. dubbele etage
6. flat/etagewoning/appartement
7. anders, namelijk:

- 5 (Indien flat of dubbele etage)

- Op welke verdieping /verdiepingen woont U?
1. begane grond wordt bewoond → TUIN vragen!
 2. uitsluitend boven wordt gewoond → GEEN TUIN

- 6 In welk jaar werd dit pand/huis gebouwd? (ongeveer)
in:

- 7 In welk jaar bent U hier komen wonen?
in:

- 8 Is dit een koopwoning? / Dit is een koopwoning?

1. koop
2. huur
3. anders, namelijk:

II Verhouding tussen woonsfeer en werksfeer in huis (werk beroepsbeoefenaar)

We spraken aan het begin van het gesprek over uw werk

.. Als beoefenaar van de letteren → vraag 9.a

.. Als zelfstandige registeraccountant → vraag 9.b

.. Als partner bij een accountantsbureau → vraag 10

.. Als raad van bestuur (directeur bij) een groot bedrijf → vraag 10

.. Als hoogleraar → vraag 10

Ik wil graag weten in hoeverre iemand als u het wonen mengt met het werken of juist het wonen gescheiden houdt van het werken. Daarover ga ik nu een aantal feitelijke vragen stellen.

9.a (alléén voor literatoren:)

Verricht U uw literaire arbeid aan huis of

hebt U daarvoor een werkruimte buitenshuis?

(Indien buitenshuis informeer wat voor soort ruimte of werkgever hier speelt.)

9.b (alléén voor zelfstandige accountants:)

Klopt het dat U uw werkring als accountant buitenshuis hebt

of hebt U soms uw kantoor aan huis?

1. buitenshuis

2. aan huis

3. beide

9. weet niet/moeilijk te zeggen

.....

10 (vraag voor iedereen!)

Hebt U daarnaast nog andere beroepsmatige betaalde bezigheden?

2e beroep/beroepsactiviteiten:

2e soort bedrijf/instelling:

11 Hebt U dat tweede werk buitenshuis of hebt U dat aan huis?

1. buitenshuis

2. aan huis

3. beide

9. weet niet/moeilijk te zeggen

12 Hoeveel uur per week werkt U (alles bij elkaar gemiddeld?

Bedoeld wordt de feitelijke werktijd echter zonder vaste reistijden, maar inclusief de uren die U eventueel thuis werkt.

(ENQ eventueel toevoegen: van 1e en 2e werk samen),

(bij literatoren met 2e werk heet het:

‘van uw schrijverschap/uw vertaalwerk en uw andere werk samen’)

.. uren per week totaal

13 (indien literator met 2e job)

Hoeveel uur daarvan besteedt U ongeveer per week aan uw schrijverschap- of vertaalwerk?

.. uren per week schrijven/vertalen

- 14 (allen)
Hoeveel uur per week bent U daarvan (1e en 2e werk weer elkaar genomen) thuis aan het werk?
.. uren per week
- 15 (Vraag voor ALLEN exclusief voor literatoren en voor accountants die uitsluitend thuis werken)
Verricht U uw werkzaamheden buitenshuis gewoonlijk op een vast adres, dan wel: hebt U een vast adres waar U wekelijks of dagelijks even heen moet?
1. wel vast werkadres
2. geen vast werkadres → vraag 17
- 16 Waar is dat vaste werkadres?
(eventueel een apart adres voor de tweede beroepsbezigheid opnemen)
1e werkadres
1. gemeente:
2e werkadres
1. gemeente:
- 17 Hoeveel kamers of vertrekken van uw huis hebt U speciaal voor uw werkzaamheden in gebruik?
0. geen
1. .. kamer(s)
2. .. ander(e) vertrekken, namelijk:
9.
- 18 Werkt U wel eens de woonkamer of de zitkamer?
(lees STUKJE classificatie voor en tast af. Zoek de geschikste klasse, bijvoorbeeld: Is dat: minder dan .. ? Nog minder dan .. ?)
1. nooit of vrijwel nooit
2. een of meer keer per jaar
3. een of meer keer per maand
4. een of meer keer per week
5. dagelijks of vrijwel dagelijks
6. anders, namelijk:
9. weet niet/wil niet zeggen
- 19 Hebt U hier thuis voor uw werk de beschikking over een:
a. personal computer? 1. ja 2. nee
b. een modem? 1. ja 2. nee
c. een fax? 1. ja 2. nee
- 20 Ontvangt U op dit adres (uw huisadres wel eens mensen min of meer in verband met het werk? Zo ja, hoe vaak komt dat voor?
(eventueel antwoordcategorieën opnoemen)
1. vrijwel dagelijks
2. een maal per week
3. een keer per maand
4. een paar keer per jaar

- 5. bijna nooit
- 6. nooit → vraag 22

- 21 Zo ja, in welk gedeelte van het huis ontvangt U deze mensen overwegend:
in uw werkruimte of in andere vertrekken van het huis
(= in woongedeelte of salon)?
- 1. vooral in de werkruimte (indien aanwezig)
 - 2. (vooral) in andere vertrekken van het huis
 - 3. zowel in de werkruimte als in andere vertrekken van het huis
 - 9. weet niet/wil niet zeggen
- 22 Als U van uw werk thuis komt of met werken klaar bent, kleedt U zich dan gewoonlijk om? Doet U dat meestal wel of meestal niet?
- 1. ja, meestal wel
 - 2. dat wisselt/hangt er vanaf
 - 3. nee, meestal niet
 - 9. weet niet, wil niet zeggen

III *Verhouding tussen woonsfeer en werksfeer in huis (werk partner)*

zonder partner: → vraag 33

(afsluiting wonen-werken)

Om nog een beter beeld te krijgen van de verhouding woonsfeer-werksfeer bij iemand zoals u thuis, wil ik een paar soortgelijke vragen over uw partners bezigheden stellen.

- 23 Verricht uw partner op het moment betaalde arbeid?
- 1. ja
 - 2. nee → vraag 29
- 24 Wat is het beroep van uw partner? En bij wat voor soort bedrijf of instelling werkt uw partner?
(bij meerdere werkkringen: alleen ingaan op de voornaamste)
beroep:
soort bedrijf/instelling:
- 25 Heeft uw partner dat werk aan huis of heeft uw partner kantoor/bedrijf/atelier buitenshuis?
- 1. buitenshuis
 - 2. beide
 - 3. aan huis
 - 9. weet niet/niet te zeggen
- 26 Hoeveel uur per week werkt uw partner gemiddeld?
(bedoeld wordt de feitelijke werktijd zonder reistijd, maar inclusief de uren die uw partner eventueel thuis werkt).
.. uren per week werk

- 27 Hoeveel uur werkt uw partner daarvan gemiddeld thuis?
.. uren per week werk thuis
- 28 Hoeveel kamers of vertrekken van uw huis heeft uw partner speciaal voor zijn/haar werkzaamheden in gebruik?
1. geen
2. .. kamer(s)
3. ... ander(e) vertrekken, nl.:
- 29 (indien partner niet werkt)
Heeft uw partner in het verleden wel betaald werk verricht?
1. ja
2. nee → vraag 32
- 30 (indien partner gestopt is met werken)
In welk jaar is uw partner gestopt met betaald werken?
in 19..
- 31 (indien partner gestopt is met werken)
Wat was het beroep van uw partner? En bij wat voor soort bedrijf of instelling werkte uw partner?
beroep:
werkzaam bij:
- 32 (indien partner niet werkt of nooit gewerkt heeft)
Heeft Uw partner in huis de beschikking over een eigen werkkamer?
1. nee
2. ja
3. anders, nl.:
- (ENQ: blok-afsluitende vraag 33 VOOR ALLEN!)
- 33 Ik heb nu uitgebreid afgetast of bij u thuis in de praktijk wonen en werken gescheiden worden gehouden of juist niet gescheiden worden. Maar wat is los daarvan uw eigen smaak?
Welke uitspraak geeft het beste uw eigen mening weer:
1. Ik houd er van om mijn werken en mijn wonen zo veel mogelijk gescheiden te houden.
2. Ik houd ervan als wonen en werken in elkaar overlopen.
3. Er tussenin
9. Wil niet zeggen/begrijp niet/niet van toepassing
(ENQ: help een beetje: kijkt u meer naar de eerste of naar de tweede mening?)

IV Inrichting

Nu enkele vragen over de wijze waarop u uw huis op dit moment hebt ingericht.

Eerst zou ik nog wat afmetingen van uw huis willen vragen.

- 34 Hoeveel kamers telt uw huis/woning op dit moment?
(de keuken, de hal, badkamer en dergelijke niet meegerekend, de zolder alleen wanneer die als kamer is ingericht).
.. kamers
- 35 Is dat inclusief (eventuele) werkvertrekken?
1. ja
2. nee, namelijk:
- 36 Hoeveel vierkante meter bruto woonoppervlak telt uw woning ongeveer in zijn geheel?
(ENQ: Wanneer respondent dat niet snel weet, vervolg dan: U neemt het grondvlak van uw woning/huis en dat vermenigvuldigt U met het aantal verdiepingen
1. ca.m²
2. grondvlak is x .. verdiepingen = ca. m²
9. weet niet/wil niet/te moeilijk
- 37.b Zijn daarin garages, schuren of bergzolders inbegrepen? Zo ja, wat is inbegrepen?
(ENQ: meerdere rubrieken aankruisen mag)
1. schuur inbegrepen
2. garage inbegrepen
3. bergzolder inbegrepen
4. geen schuur, garage of zolder inbegrepen
9. weet niet/begrijp niet/wil niet zeggen
ca.....m²
- 38 Hoeveel vierkante meter is de woonkamer? (hierbij reken ik ook een eventuele aparte eetkamer of salon)
cam²

Nu over de stijl van uw inrichting

- 39 Hoe is uw interieur tot stand is gekomen:
vormen de eettafel en de stoelen één geheel, een stel of juist niet?
1. ja, een stel
2. nee, juist los
3. geen echt stel, maar wel harmoniërend
9. anders/weet niet
- 40.a U hebt in het woongedeelte van uw huis waarschijnlijk een zitje of zithoek of misschien zelfs meer dan een? Wat is bij U het geval?
(zitjes: = gegroepeerde zitmeubelen: van banken, fauteuils of zitstoelen en lage tafels)
1. geen zithoek of zitje
2. één " "
3. meer dan één zithoek of zitjes

- 40.b Hebt U de meubels voor de (zo'n) zithoek overwegend apart gekocht of gekregen, of was het een bijpassend stel dat U gelijktijdig neerzette?
(doorvragen: wat overweegt?)
1. apart gekocht maar duidelijk een stel vormend
 2. apart gekocht maar geen stel vormend
 3. gelijktijdig gekocht, maar geen stel vormend
 4. gelijktijdig gekocht en wel een stel vormend
- 41 Wat is de herkomst van eet- en zit meubels: Hebt U ze overwegend:
- of 1. nieuw gekocht
 - of 2. op veilingen aangeschaft
 - of 3. in rommelwinkels en op vlooiemarkten
 - of 4. bij antiquairs
 - of 5. zelf gemaakt of zelf ontworpen
 - of 6. gekregen dan wel geërfd
 - of 9. weet niet/wil niet zeggen
- (ENQ.: desnoods meerdere rubrieken aankruisen)
- 42 Nu iets over de wijze waarop uw meubelen en lampen op dit moment staan gerangschikt. Zijn ze, waar mogelijk, vooral symmetrisch gerangschikt (dus in spiegelbeeld gerangschikt óf staan ze asymmetrisch, dus niet spiegelbeeldig? Wat kan ik daarover noteren? Staat de inrichting ...
- (ENQ: Lees antwoordcategorieën voor. Eventuele voorbeelden van symmetrie: twee precies dezelfde banken tegenover elkaar, twee precies dezelfde lampen aan weerszijde van een bank of schoorsteenmantel)
1. grotendeels symmetrisch
 2. af en toe symmetrisch
 3. grotendeels asymmetrisch of
 4. helemaal asymmetrisch
 -
 9. weet niet/begrijp niet/wil niet
- 43 Wat is, los van de huidige inrichting uw eigen smaak op dit punt: houdt U van symmetrie in de inrichting van een huis houdt U het liever asymmetrisch?
1. liever asymmetrisch
 2. liever symmetrisch
 3. gecombineerd: asymmetrisch en symmetrisch
 4. kan me niet schelen
 - 9.
- 44 Hoeveel planken met boeken hebt U ongeveer in uw woonkamer(s) staan. Zou U dat kunnen aangeven in strekkende meters boekenplank?
- (eventueel ter aanmoediging toevoegen:)
- Een gewone boekenplank is meestal tussen de tachtig centimeter en de één meter. Rekent U voor het gemak één meter. Het hoeft niet zo nauwkeurig: ik ga U een paar noemen:
- Is het, alles bij elkaar meer dan 50 meter of minder dan 50 meter?
- (ENQ: beetje aftasten, maar vul in zoveel mogelijk in klassengrenzen)
- o. geen boeken in woonkamer(s)

1. ongeveer 10 meter
2. 10 tot 25 meter
3. 25 tot 50 meter
4. 50 tot 75 meter
5. 75 tot 100 meter
6. 100 tot 150 meter
7. 150 tot 200 meter
8. meer dan 200 meter
- opgave in andere grootheid:
9. weet niet/wil niet zeggen

- 45 Hoeveel boeken hebt U (nog) op andere plaatsen in uw huis staan?
(ENQ: eventueel: Die van andere huisgenoten meegerekend)
lengte klasse nr.: ...
opgave in andere grootheid:
(ENQ: duidelijk vermelden welke)
o. geen boeken elders in huis
9. weet niet/wil niet zeggen

- 46 Wat voor soort vloerbedekking hebt U in de living?
(indien nodig: twee soorten omcirkelen)
1. vaste vloerbedekking
 2. parket
 3. lamellen, parketlamellen
 4. planken vloer
 5. antieke plavuizen
 6. nieuwe plavuizen/tegels
 7. marmer of andere natuursteen
 8. zeil, linoleum, marmoleum en dergelijke
 10. anders, namelijk:
 99. weet niet/wil niet zeggen

- 47 Wat voor keuken hebt U? Is het:
1. een inbouwkeuken
 2. een keuken die vooral bestaat uit losse onderdelen (ijskast los, fornuis los, kasten los)?
 3. er tussenin
 9. geen idee/wil niet zeggen

- 48 Wat zijn de drie bijvoeglijke naamwoorden die uw interieur het beste omschrijven? Ik ga nu tien van die omschrijvende woorden noemen.
Wilt U daaruit de drie noemen die het beste uw interieur omschrijven?
(ENQ: lees letter plus adjectief(ven) beide voor. Herhaal de hele lijst eenmaal.)
- a. comfortabel
 - b. praktisch
 - c. klassiek
 - d. rommelig
 - e. gezellig
 - f. fantasierijk

- g. opgeruimd
- h. doordacht
- i. sober
- j. harmonieus

(Tuinvragen 49 t/m 50 alleen stellen indien de begane grond bewoond wordt.
Zo niet: → vraag 52)

- 49 U heeft een tuin bij uw huis?
- 1. wel tuin
 - 2. geen tuin → vraag 52
 - 3. anders, namelijk:
 - 9.
- 50 Ik zou graag weten wat voor soort tuin U heeft, dus de stijl ervan. Dat gaat per telefoon wat moeilijk. Daarom noem ik de namen van soorten tuinen, van tuinstijlen op en geef een omschrijving. Wilt U daarna zeggen welke benaming wellicht het beste bij Uw tuin past? Vaak is er sprake van menging van twee stijlen. Dat kunt U dan óók zeggen. Ik noem zes typen:
- 1. Een patio-tuin is een ingebouwde tuin, met veel tegels of klinkers en nauwelijks gazon. Bloemen en bomen in afzonderlijke perken of in losse potten.
 - 2. Een border-tuin heet ook wel cottage-tuin is een tuin met een gazon, met vooral aan de randen bloemen – de grenzen tussen de borders geen strakke maar juist golvende lijnen. (Engelse stijl).
 - 3. Een parktuin is een tuin ook met een gazon waarin grote struikpartijen en losse bomen of boomgroepen domineren. Ook hier geen strakke maar juist golvende lijnen (Engelse landschapstijl).
 - 4. Een formele tuin, heet ook wel Franse tuin, is een tuin waarin wel rechte lijnen voorkomen, maar ook geometrische lijnen en vormen zoals cirkels en waarin ook symmetrische patronen voorkomen. Daarbij omgrenzen gesnoeide heggen of heggetjes de perken. Een eventueel gazon is eveneens streng afgegrensd.
 - 5. Een ecologische tuin, heet ook wel wilde tuin is een tuin zonder echt gazon of tegelgedeelte, met paden die niet nadrukkelijk door de tuin aangelegd zijn. Nadruk op vaste planten en planten die zichzelf goed uitzaaien en zo doorelkaar mengen. Eventueel gras is eerder een bloemenwei.
 - 6. Een natuurtuin is een tuin die langzaam overgaat in de het huis omringende natuur van duin, bos, heide of weiland.

Wat voor stijl heeft uw tuin ongeveer?

(ENQ: maximaal één of twee nummers te noteren en noteer in welke elementen wordt afgeweken van het type. Schrijf anders de naam op van de tuinstijl die respondent zelf noemt.

Tuinstijl:

Afwijking:

Eigen aanduiding:

(ENQ: eventueel helpen. Vraag naar gazon ja/nee, geschoren heggen, golvende of strakke lijnen, naar symmetrie en doorelkaargroeien. Besluit bijvoorbeeld tot border-tuin met strakke afgrenzingen of border-tuin met wilde borders.)

- 51 Iets over het onderhoud van de tuin: wordt die helemaal gedaan door U (of uw huisgenoten óf hebt u daar betaalde hulp bij?
Indien hulp: 1 of 2 keer per jaar of vaker?
1. helemaal zelf
 2. 1 of 2 maal per jaar betaalde hulp
 3. vaker betaalde hulp
 9. weet niet/wil niet zeggen

Tot slot van dit blok over interieur iets over het onderhoud van het huis.

- 52 Als er iets in huis moet gebeuren (schilderen, behangen, kleine reparaties, doet U dat dan zelf of besteed U dat uit?
(zelf = ook huisgenoten)
1. (bijna) nooit zelf
 2. soms zelf
 3. (bijna) altijd zelf
 9. Weet niet/wil niet zeggen
- 53 Hebt U hulp in de huishouding en zo ja, voor hoeveel uur in de week?
1. ja, namelijk voor .. uur
 2. nee
 - 9.

V Smaak op andere terreinen

Om uw stijl van wonen beter te kunnen plaatsen wil we dit onderzoek deze simpelweg kunnen vergelijken met uw smaak op enkele terreinen daarbuiten. We kozen daarvoor terreinen waarover relatief veel bekend is. Ik ga u nu nog enkele vragen stellen over het type auto dat u koos, over uw dagblad en over uw belangstelling voor muziek en beeldende kunst.

- 54 Heeft Uw huishouden de beschikking over een auto? Zo ja over hoeveel auto's? die van alle huisgenoten samengeteld? (N.B. auto's van de zaak die privé gebruikt worden tellen ook mee, evenals vrachtauto's)
0. geen auto/soms/half auto → vraag 65
 1. een auto
 2. twee auto's
 3. drie of meer, namelijk
 9. weet niet/wil niet zeggen
- 55 Van welk merk is die auto/zijn die auto's, van welk type en van welk bouwjaar? (Indien meer dan één:) en ook welke auto wordt meestal door U gebruikt, en welke meestal door uw partner?
merk	type	bouwjaar	van wie?
1.			resp/partner/overig
2.			resp/partner/overig
3.			resp/partner/overig
4.			resp/partner/overig

- 56.a Hebt U OVERIGENS een garage bij uw huis?
(bedoeld wordt: een garage die op hetzelfde stuk grond als het huis staat)
(alleen indien woning van respondent is alleenstaand of 2 onder 1 kap e.d)
Zo ja, is het een enkele of een dubbele garage?
1. ja, enkel
 2. ja, dubbel
 3. nee → vraag 57
 4. anders, namelijk:
 - 9.
- 56.b Gebruikt U uw garage elke nacht als autostalling, alleen 's winters of tijdens vakantie als autostalling, of staat het 'wagenpark' vrijwel altijd buiten?
1. wagenpark elke nacht binnen
 2. 1 auto elke nacht binnen, andere (meestal, of altijd) buiten
 3. wagenpark 's winters binnen
 4. 1 auto 's winters binnen, andere altijd buiten
 5. anders, namelijk:
 - 9.
- 57 Op welk dagblad of dagbladen bent U hier in huis geabonneerd?
(Indien geen abonnement): Welk dagblad leest U geregeld?
(N.B. meer dan één mogelijkheid is toegestaan)
0. geen
 1. De Telegraaf
 2. NRC/Handelsblad
 3. De Volkskrant
 4. Het Nieuws van de Dag
 5. Het Parool
 6. Trouw
 7. Algemeen Dagblad
 8. Het Financieel Dagblad
 9. een regionaal dagblad
 10. een buitenlands dagblad
 11. anders, namelijk...
 99. weet niet/weet niet zeker

Vervolgens iets over muziek.

- 58 Van wat voor genre muziek houdt U persoonlijk het meest? Indien U van meer dan één genres houdt wilt U dan de voor U twee of drie belangrijkste noemen?
- genre 1:
- genre 2:
- genre 3:
9. geen muziekliefhebber/weet niet/wil niet
- 59.a (ENQ: Indien onder andere populaire genres of jazz genoemd zijn)
welke twee musici of zangers, groepen orkesten zijn bij u favoriet?
-
-
- 59.b (ENQ: Indien onder andere klassiek genoemd is)
Wie zijn in het/de klassieke genre(s) uw drie favoriete componisten?

componist 1:

componist 2:

componist 3:

(ENQ: kies nu uit intro A. of B.)

A. Ik zou graag uw belangstelling (speciaal) voor klassieke muziek nog wat preciezer willen kennen. De volgende vraag informeert allereerst naar uw kennis van zwaardere en lichtere klassieke muziek; òf:

B. Ik zie dat (speciaal klassieke) muziek niet uw echte belangstelling heeft. Toch heb ik daarover nog wat te vragen. Ik wil informeren wordt naar de aard van uw kennis op het gebied van de klassieke muziek: de zwaardere en de lichtere. Ik zou het zeer prijs stellen als ik deze vragen toch mag stellen. Hebt u daar geen bezwaar tegen?

1. geen bezwaar

2. wel bezwaar → vraag 63 of 64

- 61 Ik noem U de namen van een twaalfstal muzikale werken. Ik noem ze eerst achter elkaar op. De tweede keer vraag ik U bij elke naam of U het werk kent en of U zo mogelijk de naam van de componist kunt noemen.

Kent het werk ja nee*)

1. Rhapsody in blue ja nee Ger

2. La Traviata ja nee Ver

3. Tristan und Isolde ja nee Wag

4. Le Nozze di Figaro ja nee Moz

5. De Mattheus Passie ja nee Bac

6. De Vuurvogel ja nee Str

7. Verklärte Nacht ja nee Schö

8. Das Wohltemperierte Klavier ja nee Bach

9. De Vier Jaargetijden ja nee Viv

10. Die Unvollendete ja nee Schu

11. Einstein on the Beach ja nee Glass

12. Die schöne blaue Donau ja nee Stra

99. geen voorkeur voor een van de 12 werken/wil niet zeggen/weet niet

* (ENQ: omcirkel als deze componist genoemd werd)

- 62 Wat zijn van de bovengenoemde werken de drie waar U NAAR VERHOUDING nog het meest van houdt?

(ENQ: omcirkel maximaal 3 nummers)

- 63 Maakt U ook zélf muziek, een paar maal per jaar of vaker?

Zo ja, op welk instrument of met welke stem?

1. nee

2. ja, namelijk:

Van muziek naar beeldende kunst.

- 64.a Wat is uw favoriete beeldende kunstenaar of stroming in de beeldende kunst? Ik doel op de schilderkunst of andere beeldende kunst van de moderne tijd en van vorige eeuwen.

(ENQ: maximaal twee namen opnemen)

- stroming/kunstenaar:
 stroming/kunstenaar:
 9. geen voorkeur /houdt niet van beeldende kunst/weet niet

Ook al hebt u geen eigen voorkeur op dit gebied/ook al liggen uw interesses niet op dit gebied, toch wil ik daarover graag nog een vraag stellen.

- 65 Ik ga U nu de namen van een dertiental schilders opnoemen. Mijn vraag is of U daarna kunt aangeven van welke twee U NAAR VERHOUDING zelf het meest houdt.
 (ENQ: zonodig lijst herhalen en maximaal twee letters omcirkelen)
a. Leonardo	DA VINCI
b. Auguste	RENOIR
c. Andy	WARHOL
d. Johannes	VERMEER
e. Francisco	GOYA
f. Marthe	RÖLING
g. Marcel	DUCHAMP
h. Marlène	DUMAS
i. Willem	DE KOONING (of DE KOENING)
j. Wassily	KANDINSKY
k. Carel	WILLINK
l. George	BRAQUE
99. geen voorkeur/houdt niet van beeldende kunst/weet niet/
 afgehaakt voor de vraag.

VI Achtergrondvragen

Ik nader gelukkig het eind van de vragen. Maar omdat de woonstijl ook van een beroepsbeoefenaar zoals U niet alleen te maken heeft met het soort beroep dat uitgeoefend wordt, heb ik aan het slot nog wat simpele vragen naar uw overige achtergrond (en naar die van uw partner). Eerst vraag ik u naar het niveau van uw financiële middelen.

- 66 Zou U ONGEVEER willen zeggen wat het totale netto-inkomen per maand van uw huishouden is? (dus van U en uw partner samen?)
 (voeg eventueel toe : eventueel in bruto per jaar) (noem zo nodig wat klassengrenzen: is het hoger dan ...? lager dan ...?, maar vul zo veel mogelijk in klassen in.
a. f per maand netto	c. BRUTO per jaar
b. NETTO per maand	1. minder dan f 25.000
1. minder dan f 1500	2. f 25.000 t/m f 40.000
2. f 1500 t/m f 2500	3. f 40.000 t/m f 70.000
3. f 2500 t/m f 3500	4. f 70.000 t/m f 100.000
4. f 3500 t/m f 5000	5. f 100.000 t/m f 160.000
5. f 5000 t/m f 7500	6. f 160.000 t/m f 200.000
6. f 7500 t/m f 10.000	7. f 200.000 t/m f 300.000
7. f 10.000 t/m f 12.000	8. f 300.000 t/m f 500.000
8. f 12.000 t/m f 16.000	9. meer dan 5 ton
9. meer dan f 12.000	

- 67 Wat is de hoogste opleiding die U gevolgd heeft?
1. lagere school
 2. lager beroepsonderwijs (huishoudschool, lts,
 3. voortgezet algemeen onderwijs (mavo, havo, mulo, etc.)
 4. voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (hbs, atheneum, gymnasium)
 5. middelbaar beroepsonderwijs (mts, meao, grafische school,
namelijk:
 6. hoger beroepsonderwijs (hts, heao, pa, lerarenopleiding, hbo,
kunstonderwijs, bedrijfsopleiding tot register accountant van NIVRA)
namelijk:
 7. universiteit, hoge school
namelijk richting: → vraag 68
 8. anders, namelijk:
(Indien 1 t/6 of 8, → vraag 70)
- 68 (Indien universiteit of hoge school)
Aan welke universiteit of hogeschool was dat:
- 69 (alleen voor literatoren zonder titel op het adres)
- a. U bent daarin afgestudeerd
 1. ja
 2. nee → vraag 70
 - b. Bent U daarna nog gepromoveerd?
 1. ja 2. nee
- 70 Wat was het beroep van uw vader? En in wat voor soort bedrijf of instelling was hij werkzaam? (Eventueel toevoegen: toen U ongeveer veertien jaar was?)
- beroep:
- werkzaam bij:
- 71 In welke woonplaats bent U opgegroeid?
(eventueel toevoegen: toen U ongeveer veertien was)
-
- N.B. voor Amsterdam, Rotterdam en Den Haag extra vragen:
In welke buurt was dat vooral?
.....

Nu nog een paar van deze vragen uw partner betreffend.

- 72 Wat is de hoogste opleiding die uw partner gevolgd heeft?
1. lagere school
 2. lager beroepsonderwijs (huishoudschool, lts, leao, etcetera)
 3. voortgezet algemeen onderwijs (mavo, havo, mulo, etcetera)
 4. voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (hbs, atheneum, gymnasium)
 5. middelbaar beroepsonderwijs (mts, meao),
namelijk:
 6. hoger beroepsonderwijs (hts, heao, pa, hbo, opleiding tot
register-accountant, rijksacademie),
namelijk:

7. universiteit, th, + postdoc accountancy
richting namelijk:
8. anders, namelijk:
- 74 Wat was het beroep van uw partners vader? (eventueel toevoegen: toen zij/hij ongeveer veertien jaar was)? In wat voor soort bedrijf of instelling was hij werkzaam?
beroep:
werkzaam bij:
- 75 In welke plaats is uw partner opgegroeid?
(eventueel toevoegen: toen zij/hij ongeveer veertien jaar was)
n.b. voor Amsterdam, Rotterdam en Den Haag extra vragen:
en in welke buurt met name?
plaats:
buurt in Amsterdam/Rotterdam/Den Haag:
9. weet niet
- 76 Mag ik weten in welk jaar U geboren bent
(ENQ tevens geslacht van respondent zelf invullen)
geboortejaar beroepsbeoefenaar
19 ..
geslacht:
1. man
2. vrouw

Dit waren de vragen wat ons betreft...

Voordat ik u heel hartelijk ga bedanken is er nog een verzoek. Nadat deze gegevens verwerkt zijn wil men met een klein aantal ondervraagden nog een nader gesprek voeren over smaak in het wonen. In dat geval wordt een gesprek aan huis gevoerd (onder andere met beeldmateriaal en gegevens van kadaster of bouw en woningtoezicht erbij. Zou u daar interesse hebben?

Slotvraag: Bent u bereid nog verder aan dit onderzoek mee te werken?

1. JA (bedank respondent hartelijk voor
2. NEE zijn/haar medewerking aan de enquête)

Opmerkingen over het verloop van het gesprek:

.....

Bijlage I.4 De samenstelling van de steekproef van het interview-onderzoek

Tabel BI.02 Aantallen telefonische enquêtes naar beroep en naar onderzoeksbuurt voor de regio's Amsterdam en Den Haag afzonderlijk

10 steekproef-gebieden	literatoren	hoog-leraren	leden raden van bestuur	register-accountants	totaal
top-1 stadsbuurt Amsterdam	3	10	5	2	n= 20
top-2 stadsbuurt Amsterdam	15	10			n= 25
groeiemeenten regio Amsterdam	2	10	6	11	n= 29
rijke oude suburbs regio Amsterdam	3	10	11	13	n= 37
dorpen regio Amsterdam		8	3	8	n= 19
top-1 stadsbuurt Den Haag		5	8	1	n= 14
top-2 stadsbuurt Den Haag	2	8	4		n= 14
groeiemeenten regio Den Haag	2	7	8	8	n= 25
rijke oude suburbs regio Den Haag		10	11	5	n= 26
dorpen regio Den Haag		10	7	8	n= 25
	n=27	n=88	n=63	n=56	N=234

Tabel B1.03 De hoogleraren in de steekproef onderverdeeld naar faculteit
(telefonische interviews)

		aantallen	%
Letteren		12	14%
Recht		15	17%
Sociale wetenschappen (inclusief psychologie)		9	10%
Economie		7	8%
Medicijnen		12	14%
Bèta		11	13%
Techniek (niet nader aangeduid)	5	17	22%
Civiele techniek en werktuigbouwkunde	2		
Luchtvaart	6		
Electrotechniek	4		
Bouwkunde		3	3%
Totaal		88	100%

Tabel BI.04a De gemiddelde leeftijden in de steekproef: verschillen tussen de beroepsgroepen

	literatoren	hoog- leraren	leden raden van bestuur	register- accountantss	totaal
leeftijd (gem.)	59,8	55,2	52,9	50,2	53,9
N=234					
eta=0,26 p=0,001					

Tabel BI.04b De gemiddelde leeftijden in de steekproef: verschillen tussen de woonmilieus

	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
leeftijd	54,6	56,6	51,6	54,6	53,0
N=234					
eta=0,15 p=0,25					

Tabel BI.04c De gemiddelde leeftijden in de steekproef: verschillen tussen de woonmilieus (uitsluitend hoogleraren)

	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
leeftijd	52,4	54,8	51,6	59,7	56,3
N=88					
eta=0,29 p=0,11					

N.B. De leeftijdsverschillen tussen de faculteiten der hoogleraren zijn gering (N=85 eta=0,20 p=0,79)

Bijlage 1.5 De opzet van het foto-veldwerk

In elk van de onderzoeksgebieden (inclusief de Amsterdamse Grachtengordel) werden alle adressen van de beoefenaren van alle vijf de beroepsgroepen (inclusief de rechtelijke macht en beeldende kunstenaars) gekarteerd op kaarten van de *Stratenatlas*, zodat zichtbaar werd hoe de voornaamste clusters van adressen waren samengesteld. Aan de hand daarvan werd een route gemaakt langs de adressen waarvan het woonpand gefotografeerd zou worden. Er is naar gestreefd om allereerst de woningen goed in beeld te brengen van de voor het type gebied meest kenmerkende beroepsgroep, terwijl van de andere beroepsgroepen (indien aanwezig) minimaal één adresopname werd gemaakt. Gemaakt werd een zogenaamde makelaarsfoto: een opname vanaf de openbare weg die een indruk geeft zowel van de gehele voorgevel als van de breedte van de kavel; bij niet-vrijstaande huizen werd een gedeelte van de aangrenzende panden meegephotografeerd; bij etages of appartementen werd in elk geval ook het gehele pand een keer gefotografeerd; soms werd ook van de achterzijde een opname gemaakt. Als fototoestel werd gebruikte een Nikon EM body met een Sigma 28-70 mm lens. Gemiddeld werden vijftientwintig panden per gebied gefotografeerd en samen vormden deze zwart-wit foto's een uitgebreide studiecollectie. De foto's werden in het algemeen gemaakt op werkdagen tussen 10 uur en 16 uur in het voorjaar van 1995 en van 1996 (de Grachtengordel van Amsterdam werd pas in 1999 gefotografeerd, deels op zondag). In elk gefotografeerd pand dat in het boek is afgedrukt (al of niet verwerkt in een overzichtsfoto), woonde indertijd een beroepsbeoefenaar. Terwille van de privacy is niet precies aangegeven uit welke beroepsgroep, doch aanwijzingen daarvoor geeft wel de tekst van hoofdstuk 7.

Bijlage 2 Toelichting op de techniek van de correspondentie-analyse

Correspondentie-analyse is een ruimtelijke presentatie van een groot aantal kruistabellen in één figuur. Als voorbeeld voor de uitleg worden de automobiel-diagrammen van bureau Censydiam gebruikt uit het begin van hoofdstuk 6. Ten behoeve van de diagrammen met de automerken heeft het bureau een supertabel gemaakt waarin alle dertig merken zijn afgezet tegen alle andere variabelen (de associaties met beroepen, dieren en eigenschappen). De kolommen en rijen van deze supertabel worden weergegeven als punten in een ruimte met zo weinig mogelijk dimensies, zodanig dat uit de positie van de punten zowel verschillen tussen rijen als verschillen tussen kolommen als samenhangen tussen rijen en kolommen zo 'perfect' als mogelijk zichtbaar worden. Meestal wordt gewerkt met de projecties van de punten op een tweedimensionale ruimte, waarbij men de minder belangrijke dimensies weglaat. Weliswaar verliest men hierdoor aan informatie, maar men wint aan overzichtelijkheid. De mate van verlies van informatie is overigens precies bekend (de t-waarde).

Bij de interpretatie van de plots letten we in de eerste plaats op de afstanden van de punten ten opzichte van de oorsprong (punt 0,0). Hoe verder bepaalde merken afliggen van de oorsprong, hoe meer deze merken van elkaar afliggen, hoe meer deze afwijken van het gemiddelde profiel der merken. Hoe verder twee merken van elkaar afliggen, hoe meer ze van elkaar verschillen voor wat betreft hun profiel. Hoe verder twee associaties van elkaar afliggen, hoe meer verschil ze maken tussen de merken. Hoe meer een merk en een associatie vanuit de oorsprong gezien in dezelfde richting liggen en hoe verder ze vanuit de oorsprong vandaan liggen, des te duidelijker heeft de bij dat merk en die associatie horende cel in de supertabel een oververtegenwoordiging. Liggen het merk en de associatie vanuit de oorsprong gezien in tegenovergestelde richting dan is juist sprake van een ondervertegenwoordiging in de betreffende cel.

Het is niet verplicht bij deze techniek om door de plots heen assen te trekken en deze te benoemen. Censydiam deed dat echter wel, Bourdieu deed het en bij de eigen correspondentie-diagrammen aan het eind van hoofdstuk 6 is dit eveneens gebeurd.

De presentatie van afzonderlijke kruistabellen blijft zinvol omdat ze precies aanduiden welk gedeelte van de mensen een merk met een bepaald beroep, dier of eigenschap heeft geassocieerd.

Wat Censydiam met de dertig automerken deed, is door dit bureau herhaald voor de vijftientig modellen. Bourdieu zette ten behoeve van zijn diagram (figuur 2.1) voor meer dan twintig beroepsgroepen twee aparte supertabellen op: één met de structurele variabelen en één met de smaakvariabelen. De twee plotpatronen combineerde hij.

De resultaten van de eigen gestandaardiseerde interview-vragen zijn verwerkt 1. in een supertabel voor vier beroepsgroepen, 2. in een supertabel voor vijf woonmilieus (de experimentele steekproef maakt combineren van beide onmogelijk) en 3. in een supertabel als in 2, echter dan alleen voor hoogleraren. Hiervan zijn drie aparte diagrammen gemaakt (figuren 6.16 tot en met 6.18).

Gang van zaken

In SPSS is hiervoor op basis van de individuele gegevens een bestand gemaakt waarin de rijen de vier beroepsgroepen (dan wel de vijf woonmilieus) zijn, de kolommen voor alle verschillende eigenschappen en voorkeuren staan, en in de cellen staat hoeveel mensen uit die beroepsgroep (dan wel dat woonmilieu) die eigenschap of voorkeur hebben. De hierbij gebruikte procedure heet AGGREGATE.

Vervolgens is op deze tabellen de correspondentie-analyse uitgevoerd. De daarbij gebruikte procedure heet ANACOR.

(Bij het formuleren van deze praktische beschrijving is gebruikgemaakt van Deurloo e.a. 1991: 49-50 en van De Vet & Steenbergen 1989: 42-43.)

Bijlage 3 Tabellen en figuren bij hoofdstuk 4

Tabel B3.01 Beroepsgroepen naar provincie van de woonplaats (in %)

	kunste- naars	hoog- leraren	rechter- lijke macht	bestuur- ders v. grote bedrijven	accoun- tants	Ned. bevolking 1/1/'95
Groningen	2,6	7,3	3,5	,4	1,8	3,6
Friesland	1,8	,3	3,1	1,6	2,2	4,0
Drenthe	1,2	3,2	2,4	,9	2,0	2,9
Overijssel	1,0	2,3	5,5	2,4	3,2	6,8
Flevoland	,5	,4	,2	,2	,4	1,7
Gelderland	4,7	7,7	14,7	9,7	9,8	12,1
Utrecht	6,0	12,8	8,0	13,5	14,0	6,9
Noord-Holland	53,8	21,4	18,6	25,9	20,0	16,0
Zuid-Holland	15,3	29,2	25,9	26,6	24,8	21,6
Zeeland	1,1	,1	1,8	1,1	1,4	2,4
Brabant	8,3	10,2	11,1	13,0	16,2	14,8
Limburg	3,7	5,1	5,3	4,7	4,4	7,4
V=0,18 p=0,000	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	n=1065	n=2046	n=1302	n=548	n=501	n=15,4 miljoen

Tabel B3.02 Beroepsgroepen naar provincie van het werkadres (in %)

	hoog- leraren	rechter- lijke macht	bestuur- ders v. grote bedrijven	accoun- tants	banen werkn- mers in to- taal 1995*
Groningen	10,9	3,0	1,5	2,8	3,6
Friesland	-	3,7	1,3	2,0	4,0
Drenthe	-	2,0	,9	,6	2,9
Overijssel	2,8	6,1	2,8	4,6	6,8
Flevoland	-	,2	,4	,4	1,7
Gelderland	6,1	12,3	6,4	7,5	12,1
Utrecht	10,5	7,7	13,4	12,1	6,9
Noord-Holland	23,7	19,8	33,6	23,4	16,0
Zuid-Holland	31,5	26,0	24,4	29,0	21,6
Zeeland	-	2,0	,9	1,0	2,4
Brabant	10,3	12,3	9,9	12,9	14,8
Limburg	4,3	4,9	4,4	3,6	7,3
V=0,18 p=0,000	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	n=2041	n=1270	n=544	n=496	n=5,6 miljoen

* Bron: Enquête werkgelegenheid en lonen 1995 (zie CBS 1997, tabel 31)

Tabel B3.03 De vijf beroepsgroepen naar het type van hun woonmilieu op basis van hun woongemeente (geheel Nederland)

	kunsten- beroepen	hoog- leraren	rechter- lijke macht	leden raden v. bestuur	register- accountants	Ned. bevolking 1/1/'86
stagnerend platteland	8	7	12	10	17	25,0
bloeiend platteland	4	6	8	10	12	12,9
drie grote steden	55	15	18	11	6	39,9
overige steden	20	29	33	16	17	
oude rijke woonmilieus	3	13	8	21	8	1,7
groeigemeenten	4	8	5	9	15	10,0
jonge welvarende woonmilieus	1	8	2	6	7	3,2
oude welvarende woonmilieus	6	15	14	18	17	7,4
V=0,25 p=0,000	100%	100%	100%	100%	100%	100,0%
(N=5435)	n=1061	n=2033	n=1299	n=546	n=496	n=14,4 miljoen

Tabel B3.04 De vijf beroepsgroepen naar het type van hun woonmilieu op basis van hun woongemeente (drie Randstadprovincies)

	kunsten- beroepen	hoog- leraren	rechter- lijke macht	leden raden v. bestuur	register- accountants	Ned. bevolking 1/1/'86
stagnerend platteland	1	1	1	1	2	4
bloeiend platteland	1	2	1	3	6	6
drie grote steden	73	23	35	16	11	26
overige steden	10	21	22	8	13	25
oude rijke woonmilieus	4	17	12	30	13	3
groeigemeenten e.d.	4	10	8	10	22	17
jonge welgestelde woonmilieus	1	8	4	6	8	6
oudere welgestelde woonmilieus	7	19	18	24	25	13
V=0,27 p=0,000	100%	100%	100%	100%	100%	100%
(N=3420)	n=800	n=1288	n=681	n=360	n=291	(n=6,4 miljoen)

Tabel B3.05 De vijf beroepsgroepen naar het type van hun woonmilieu op basis van hun woongemeente (voor de provincies buiten de Randstad)

	kunsten- beroepen	hoog- leraren	rechter- lijke macht	leden raden v. bestuur	register- accountants	Ned. bevolking 1/1/'86*)
stagnerend platteland	30	18	25	30	39	41
bloeiend platteland	12	12	15	23	22	19
overige steden	50	53	44	29	23	31
oude rijke woonmilieus	2	6	3	2	1	1
groeigemeenten	3	6	2	5	4	3
jonge welgestelde woonmilieus	-	7	1	6	3	17
oudere welgestelde woonmilieus	3	8	10	7	6	6
V=0,17 p=0,000	100%	100%	100%	100%	100%	100%
(N=2015)	n=261	n=745	n=618	n=186	n=205	(n=8.1 miljoen)

Tabel B3.06 Beroepsgroepen naar werkmilieu (drie Randstad-provincies)

	hoog- leraren	rechter- lijke macht	leden raden v. bestuur	register- accountants
drie grote steden	45	66	50	57
overige steden	54	34	26	24
groeigemeenten	1	-	12	6
overige werkmilieu's	-	-	13	13
V=0,26 p=0,000	100%	100%	100%	100%
(N=2613)	n=1294	n=665	n=360	n=294

Figuur B 3.01 Buurtcombinaties van Amsterdam

00. Burgwallen-Oude Zijde	26. Diamantbuurt	52. Scheldebuurt	77. Slotermeer-Zuidwest
01. Burgwallen-Nieuwe Zijde	27. Weesperzijde	53. IJselbuurt	78. Geuzenveld
02. Grachtengordel-West	28. Oosterparkbuurt	54. Rijnbuurt	79. Eendracht
03. Grachtengordel-Zuid	29. Dapperbuurt	55. Frankendael	80. Lutkemeer/Ookmeer
04. Nieuwmarkt/Lastage	30. Transvaalbuurt	56. Middenmeer	81. Osdorp-Oost
05. Haarlemmerbuurt	31. Indische Buurt West	57. Betondorp	82. Osdorp-Midden
06. Jordaan	32. Indische Buurt Oost	58. De Omval	83. De Punt
07. De Weteringschans	33. Oostelijk Havengebied	59. Volewijk	84. Middelveldsche Akerpolder/Sloten
08. Weesperbuurt/Plantage	34. IJ-eiland e.o.	60. IJplein/Vogelbuurt	85. Slotervaart
09. Oostelijke Eilanden/Kadijken	36. Sloterdijk	61. Tuindorp Nieuwendam	86. Overtoomse Veld
10. Westelijk Havengebied	37. Landlust	62. Tuindorp Buiksloot	87. Westlandgracht
11. Bedrijventerrein Sloterdijk	38. Erasmuspark	63. Nieuwendammerdijk/Buiksloterdijk	88. Sloter-/Riekerpolder
12. Houthavens	39. De Kolenkit	64. Tuindorp Oostzaan	90. Buitenveldert-West
13. Spaarndammer- en Zeeheldenbuurt	40. De Krommert	65. Oostzanerwerf	91. Buitenveldert-Oost
14. Staatsliedenbuurt	41. Van Galenbuurt	66. Kadoelen	92. Amstel III/Bullewijk
15. Centrale Markt	42. Hoofdweg e.o.	67. Nieuwendam-Noord	93. Bijlmer Centrum
16. Frederik Hendrikbuurt	43. Westindische Buurt	68. Buikslotermeer	94. Bijlmer Oost
17. Da Costaebuurt	44. Hoofddorppleinbuurt	69. Banne Buiksloot	95. Nellestein
18. Kinkerbuurt	45. Schinkelbuurt	70. Nieuwendammerham	96. Holendrecht/Reigersbos
19. Van Lennepbuurt	46. Willemspark	71. Waterland	97. Gein
20. Helmersbuurt	47. Museumkwartier	72. Spieringhorn	98. Driemond
21. Overtoomse Sluis	48. Stadionbuurt	73. Slotermeer-Noordoost	
22. Vondelbuurt	49. Apollobuurt		
24. Oude Pijp	50. Duivelseiland		
25. Nieuwe Pijp			

Figuur B3.02 Buurtcombinaties van Den Haag

00. Duindorp
 01. Oud Scheveningen
 02. Vissershaven
 03. Scheveningen badplaats
 04. Visserijbuurt
 05. Van Stolkpark/Scheveningse Bosjes
 06. Waldeck-Zuid
 07. Statenkwartier
 08. Geuzenkwartier
 09. Vogelwijk
 10. Rond de energiecentrale
 11. Kortenbos
 12. Voorhout
 13. Uilebomen
 14. Zuidwal
 15. Schildersbuurt-West
 16. Schildersbuurt-Noord
 17. Schildersbuurt-Oost
 18. Huygenspark
 19. Laakhaven-Oost
 20. Moerwijk-Oost
 21. Groente- en Fruitmarkt
 22. Laakhaven-West
 23. Spoorwijk
 24. Laakkwartier-West
 25. Laakkwartier-Oost
 26. Noordpolderbuurt
 30. Rustenburg

31. Oostbroek-Noord
 32. Transvaalkwartier-Noord
 33. Transvaalkwartier-Midden
 34. Transvaalkwartier-Zuid
 35. Oostbroek-Zuid
 36. Zuiderpark
 37. Moerwijk-West
 38. Moerwijk-Noord
 39. Moerwijk-Zuid
 40. Nieuw-Waldeck en Tuinenbuurt
 41. Zorgvliet
 42. Stadhoudersplantsoen
 43. Sweelinckplein e.o.
 44. Koningsplein e.o.
 45. Zeeheldenkwartier
 46. Archipelbuurt
 47. Willemspark
 48. Nassaubuurt
 49. Haagse Bos
 50. Bloemenbuurt-West
 51. Bloemenbuurt-Oost
 52. Bomenbuurt
 53. Vruchtenbuurt
 54. Heesterbuurt
 55. Valkenboskwartier
 60. Binckhorst
 61. Mariahoeve (landen)
 62. Rivierenbuurt-Zuid

63. Rivierenbuurt-Noord
 64. Bezuidenhout-West
 65. Bezuidenhout-Midden
 66. Bezuidenhout-Oost
 67. Mariahoeve (kampen)
 68. Marlot
 69. Mariahoeve (burgen en horsten)
 70. Oostduinen
 71. Belgisch Park
 72. Rijslag
 73. Westbroekpark
 74. Duttendel
 75. Uilennest
 76. Duinzigt
 77. Waalsdorp
 78. Arendsorp
 79. Van Hoytemastraat e.o.
 80. Morgenstond-Zuid
 81. Bosjes van Pex
 82. Rozenburg
 83. Eykenduynen
 84. Leyenburg
 85. Kerketuinen en Zichtenburg
 86. Burgemeesterswijk en Houtwijk
 87. Venen, Oorden en Raden
 88. Morgenstond-Oost
 89. Morgenstond-West
 90. Ockenburgh

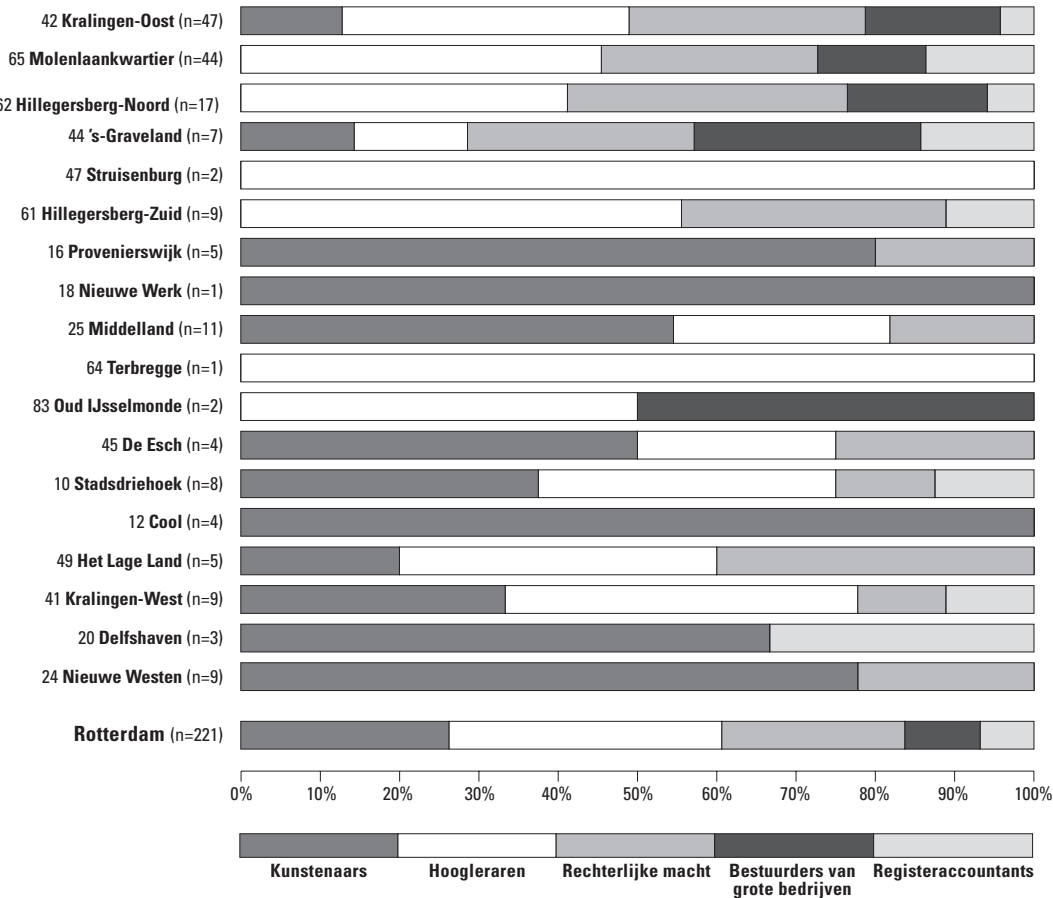
Figuur B3.03 Elitebuurten van Rotterdam

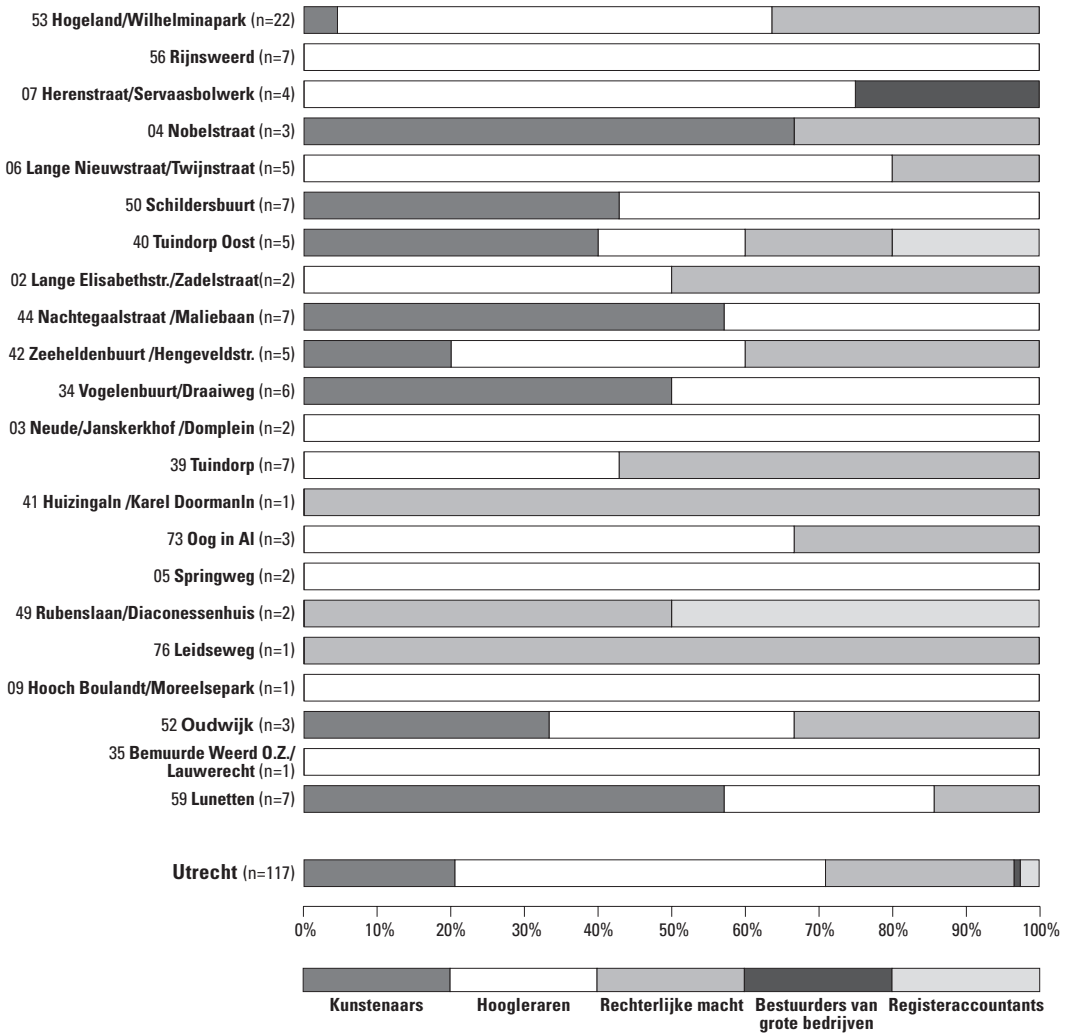
Figuur B3.04 Elitebuurten van Utrecht

Figuur B3.05 Elitegroepen in buurten van Rotterdam

Figuur B3.06 Elitegroepen in buurten van Utrecht

Bijlage 4 Tabellen en een figuur bij hoofdstuk 5 en hoofdstuk 6

Tabel B4.01a Woningtype van de woningen der beroepsbeoefenaren naar beroepsgroep

	literatoren	hoogleraren	leden raden van bestuur	register- accountants
vrijstaand pand, villa		21	63	44
twee onder een kap of schakelvilla	8	22	19	29
huis in een rij, hoekhuis, herenhuis of middenwoning	15	38	13	
op etage(s) met tuin	19	6		22
op etage(s) zonder tuin	58	13	5	6
totaal	100%	100%	100%	100%
N=230	n=26	n=87	n=62	n=55
(V=0,39 p=0,000)				

Tabel B4.01b Woningtype van de woningen der beroepsbeoefenaren naar woonbuurt

	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
vrijstaand pand, villa	18		37	55	50
twee onder een kap of schakelvilla	12	8	32	25	23
huis in een rij, hoekhuis, herenhuis of middenwoning	38	26	26	17	25
op etage(s) met tuin	3	24			
op etage(s) zonder tuin	29	42	6	3	2
totaal	100	100	100	100	100
N=234	n=34	n=38	n=54	n=60	n=44
(V=0,36 p=0,000)					

Tabel B4.02 Enige gegevens over het middelenbezit van vijf typen elitaire woonmilieus (alleen hoogleraren)

	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V of eta	p
Bestanddelen van het middelenbezit der beroepsbeoefenaar							
<i>opleiding</i>							
% hbo en hbo+	-	-	-	-	-		
% wo en wo+	100%	100%	100%	100%	100%		
<i>inkomen</i>							
gem. bruto jaarink. v.h. huishouden (x f 1.000)	193	199	237	251	214	0,17	0,700
<i>anciënniteit</i>							
prestige beroep vader (Sixma & Ultee-schaal)						0,29	0,089
% laag (cat. 1 + 2)	20	29	61	32	33		
% midden (cat. 3)	20	35	27	26	50		
% hoog (cat. 4)	60	35	13	42	17		
% totaal	100%	100%	100%	100%	100%		
Bijdrage aan het middelenbezit door de partner							
% dat met partner leeft	94	83	88	90	100	0,19	0,520
<i>opleiding partner</i>						0,31	0,059
% lager dan hbo	7	13	27	33	33		
% hbo en hbo+	22	40	53	17	44		
% wo en wo+	71	47	20	50	22		
% totaal	100%	100%	100%	100%	100%		
<i>bijdrage van partner aan het h.h. inkomen</i>							
% van wie partner werkt	86	60	27	56	44	0,37	0,023
<i>anciënniteit partner</i>							
prestige beroep schoonvader						0,31	0,082
% laag (cat.1)	29	13	33	25	65		
% midden (cat.2+3)	36	53	25	31	29		
% hoog (cat.4)	36	33	42	44	6		
% totaal	100%	100%	100%	100%	100%		

Tabel B4.03 Materiële en culturele verworvenheden in vijf elitaire woonmilieus (alleen hoogleraren)

	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- gemeen- ten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V of èta	p
<i>Aard van de woning</i>							
aantal kamers in woning (gem.)	7,0	7,6	5,0	6,7	5,9	0,45	0,001
oppervl. woonkamer (gemiddeld in m2)	69	71	52	49	48	0,26	0,222
(aantal personen in het huishouden gem.)	2,7	2,8	2,3	2,4	2,6	0,21	0,462
met tuin (%)	73	83	82	90	100	0,25	0,238
<i>Omvang van het wagenpark</i>						0,22	0,395
% zonder auto	7	11	6	5	-		
% met 1 auto	73	67	41	50	50		
% met 2 of meer auto's	20	22	53	45	50		
% totaal	100%	100%	100%	100%	100%		
<i>Culturele bagage</i>							
aantal componisten dat men gemiddeld kent van 12 werken	9,8	7,9	7,2	7,6	6,5	0,36	0,063
totaal aantal strekkende meters planken met boeken in huis (gem.)	45	50	35	51	39	0,36	0,086
	n= 15	n= 18	n= 17	n= 20	n= 18		

Tabel B4.04 De mate van scheiding tussen de woonsfeer en de zakelijke werksfeer in de huizen en huishoudens der vijf elitaire woonmilieus (alleen hoogleraren)

	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V of èta	p
Verdeling van de betaalde arbeidstijd							
<i>beroepsbeoefenaar</i>							
uurtotaal per week van betaalde arbeid van beroepsbeoefenaar (gem.)	57	58	56	56	57	0,07	0,977
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	17	22	14	19	18		
<i>partner</i>							
aandeel van partners die wel betaalde arbeid verrichten(%)	86	60	27	56	44	0,19	0,536
uurtotaal per week betaalde arbeid van alle partners (gem.)	33	20	11	16	12	0,38	0,021
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	8	7	1	7	2	0,36	0,039
<i>werkende partners</i>							
uurtotaal betaalde arbeid van werkende partners (gem.)	40	33	40	28	26	0,36	0,283
waarvan thuis gewerkt wordt (gem.)	10	11	3	13	4	0,39	0,202
Verdeling van de ruimte in huis tussen wonen en werken							
totaal aantal kamers in huis (gem.)	7,0	7,6	5,1	6,7	5,9	0,45	0,001
% beroepsbeoefenaren met eigen werkkamer	80	100	82	94	89	0,24	0,319
% van alle partners met eigen werkkamer	64	71	40	65	56	0,22	0,475
% van werkende partners met eigen werkkamer	58	63	25	70	75	0,28	0,550
gemiddeld aantal werkkamers van beroepsbeoefenaar en partner samen	1,6	2,0	1,3	1,8	1,6	0,34	0,059

Tabel B4.05 Woningtype van de woningen der hoogleraren naar woonmilieu

	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
V=0,30 p=0,010)					
% vrijstaand pand, villa	7		18	35	39
% twee onder een kap of schakelvilla	13	18	41	20	17
% huis in een rij, hoekhuis, middenwoning of herenhuis	47	41	29	35	44
% etage(s) met tuin	7	24		10	
% etage(s) zonder tuin	27	18	12		
% totaal	100%	100%	100%	100%	100%
N=87	n=15	n=17	n=17	n=20	n=18

Tabel B4.o6 Gegevens over het middelenbezit van hoogleraren naar facultaire richting *

	Letteren	Rechten	Gamma weten- schap.*	Eco- nomie	Medi- cijnen	Bèta weten- schap.	Tech- nische fac.**
inkomen							
gem. bruto jaarinkomen van het huishouden (x f 1.000)	162	224	273	386	223	165	193
anciënniteit beroepsbeoefenaar							
<i>prestige beroep vader</i>							
% laag (cat. 1+2)	25	13	75	14	33	10	53
% midden (cat. 3)	33	20	13	43	42	60	29
% hoog (cat.4)	42	67	13	43	25	30	17
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=84	n=12	n=15	n= 9	n= 7	n=11	n=11	n=19

* inclusief psychologie

** exclusief bouwkunde en industrieel ontwerpen

Tabel B4.o7 Woningtype van de woningen der hoogleraren naar facultaire richting*

	Letteren	Rechten	Gamma weten- schap.*	Eco- nomie	Medi- cijnen	Bèta weten- schap.	Tech- nische fac.**
in vrijstaand pand	8	7	11	86	18	18	21
in twee onder een kap of schakelvilla	8	20	33	14	46	18	21
in huis in een rij,hoekhuis, herenhuis of middenwoning	25	53	33		18	64	47
op etage(s) met tuin	25	7			9		
op etage(s) zonder tuin	33	13	22		9		11
totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=84	n=12	n=15	n= 9	n=7	n=11	n=11	n=19

(V=0,37 p=0,004)

* inclusief psychologie

** exclusief bouwkunde en industrieel ontwerpen

Tabel B4.o8 Aandeel liefhebbers van afzonderlijke muzikale genres per genre naar woonmilieu (uitsluitend hoogleraren)

% liefhebbers van elk genre/rubriek	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V	p
uitsluitend klassiek	60%	56%	65%	70%	53%	0,13	0,832
(o.a.) klassiek	93%	83%	88%	90%	100%	0,19	0,527
jazz & blues	20%	22%	12%	5%	35%	0,27	0,176
popmuziek & chansons	7%	11%	12%	10%	12%	0,06	0,99
lichte muziek (o.a. musicals en operette)	7%	6%	0%	0%	6%	0,16	0,675
volks- en wereldmuziek	7%	6%	6%	5%	0%	0,11	0,898
geen liefhebber van muziek	7%	11%	12%	10%	0%	0,16	0,704
N=87	n=15	n=18	n=17	n=20	n=17		

Tabel B4.o9 Aandeel dat een bepaald dagblad regelmatig leest, naar woonmilieu (uitsluitend hoogleraren)

Dagblad	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V	p
Telegraaf	7%	6%	6%	15%	17%	0,16	0,716
NRC	79%	94%	69%	90%	56%	0,35	0,032
Volkskrant	43%	22%	25%	20%	6%	0,27	0,165
Parool	7%	6%	0%	0%	6%	0,16	0,678
Trouw	0%	0%	19%	5%	28%	0,36	0,023
AD	0%	0%	0%	5%	11%	0,24	0,290
Financieel Dagblad	0%	6%	6%	5%	0%	0,15	0,757
Buitenlands dagblad	0%	6%	6%	5%	6%	0,10	0,932
Regionaal dagblad	13%	6%	12%	15%	11%	0,10	0,921
N=86	n=14	n=18	n=16	n=20	n=18		

Tabel B4.10 Herkomst van de zitmeubelen naar woonmilieu (uitsluitend hoogleraren)

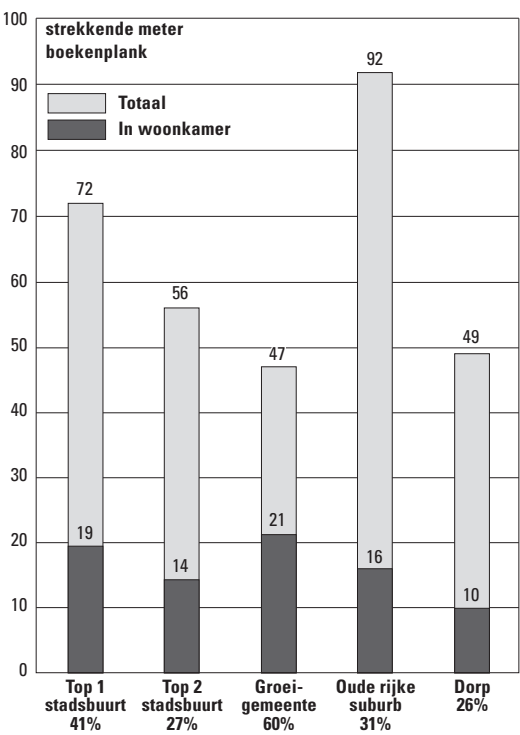
% betreffende herkomst	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V	p
Nieuw	93%	78%	94%	100%	100%	0,33	0,049
Van veilingen	7%	17%	12%	5%	0%	0,21	0,402
Uit rommelwinkels of van vlooiemarkt	20%	6%	6%	10%	0%	0,24	0,299
Van antiquair	27%	39%	12%	30%	17%	0,22	0,355
Zelf gemaakt/ontworpen	7%	6%	12%	15%	6%	0,14	0,801
Gekregen/geërfd	53%	39%	18%	25%	22%	0,27	0,168
<i>Samenvatting</i>	33%	33%	71%	45%	72%	0,34	0,036
Alles nieuw gekocht							
Niets nieuw gekocht	7%	22%	6%	0%	0%	0,33	0,049
n=88	n=15	n=18	n=17	n=20	n=18		

Tabel B4.11 De vloerbedekking* in de woningen naar woonmilieu (uitsluitend hoogleraren)

soort vloerbedekking (%)	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V	p
vaste vloerbedekking	39	33	27	40	38	0,32	0,102
parket	54	60	40	50	25		
laminaat					6		
planken	8						
plavuizen			20		19		
natuursteen (o.a marmer)		7		10	13		
zeilsoort			13				
n=79	100%	100%	100%	100%	100%		
	n=13	n=15	n=15	n=20	n=16		

* Steeds als % van het aantal respondenten met slechts een enkele soort vloerbedekking op de grond

Figuur B4.01 De vertoning van het boekenbezit naar woonmilieu
(uitsluitend voor hoogleraren)

	eta	p
totaal boekenbezit	0,36	0,086
boeken in woonkamer	0,23	0,460

Tabel B4.12 Vormtaal binnenshuis: verschillen tussen vier woonmilieus van hoogleraren

aspect van de vormtaal	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
<i>Vormen eetkamermeubels: een stel?</i>					
eetkamermeubels zijn niet als stel aangeschaft	71	67	41	40	39
eetkamermeubels zijn als stel aangeschaft	29	33	59	60	61
V=0,28 p=0,148	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Type keuken</i>					
losse onderdelen	13	28	0	20	17
er tussenin	20	22	6	10	6
inbouwkeuken	67	50	94	70	78
V=0,24 p=0,229	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Asymmetrie of symmetrie in inrichting?</i>					
woonkamer overwegend asymmetrisch	87	63	77	63	94
woonkamer overwegend symmetrie	13	38	24	37	6
V=0,30 p=0,103	100%	100%	100%	100%	100%
N=88	n=15	n=18	n=17	n=20	n=18

Tabel B4.13 Voorkomende tuinstijlen naar woonmilieu (steeds gepercenteerd op het aantal tuinbezitters) (voor hoogleraren)

voorkomende tuinstijlen (%)	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
patiotuin	9	29	14	-	17
bordertuin	64	21	50	44	17
parktuin	9	-	-	6	6
formele (Franse) tuin	9	-	-	11	-
ecologische tuin	9	7	-	-	11
natuurtuin	-	7	-	6	-
afwijkend of mengvorm	-	36	36	33	50
($V=0,31$ $p=0,216$)	100%	100%	100%	100%	100%
N=75	n=11	n=14	n=14	n=18	n=18

Tabel B4.14 Mate van scheiding tussen woonsfeer en werksfeer gezien binnenshuis: een vergelijking op enkele aspecten daarvan tussen vijf woonmilieus (uitsluitend hogleraren)

	Top-1 stadsbuurten	Top-2 stadsbuurten	Groei- gemeenten	Oude rijke suburbs	Dorpen
<i>Omkleden na werk</i>					
meestal niet/nooit	60	71	47	65	61
wisselt/hangt er vanaf		6	12	5	6
meestal wel/altijd	40	24	41	30	33
V=0,15 p=0,868	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Werkt (ook) in woonkamer</i>					
dagelijks	-	11	12	15	11
paar x per week tot					
paar x per maand	29	28	47	25	67
(bijna) nooit	71	61	41	60	22
V=0,27 p=0,119	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Ontvangst van mensen uit het werk aan huis</i>					
dagelijks of wekelijks	33	39	24	30	22
maandelijks of jaarlijks	60	44	41	45	50
(bijna) nooit	7	17	35	25	28
V=0,17 p=0,727	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Deel van het huis waar bezoek vanuit het werk ontvangen wordt</i>					
(vooral) in woonkamer	43	50	39	41	56
in beide	29	17	31	24	25
(vooral) in werkkamer	29	33	31	35	19
V=0,12 p=0,967	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Bereikbaarheid thuis</i>					
heeft thuis wel een fax	43	44	29	35	39
heeft thuis geen fax	57	56	71	65	61
V=0,11 p=0,899	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Mening over scheiden wonen en werken</i>					
liever in elkaar overlopen	36	33	47	70	50
er tussenin	21	17	6	10	22
liever gescheiden	43	50	47	20	28
V=0,23 p=0,342	100%	100%	100%	100%	100%
N=87	n=14	n=18	n=17	n=20	n=18

Tabel B4.15 Voorkomende interieurtyperingen naar woonmilieu (voor hoogleraren)
(maximaal 3 keuzes per huishouden)

% betreffende typering vermeld	Top-1 stads- buurten	Top-2 stads- buurten	Groeige- meenten	Oude rijke suburbs	Dorpen	V	p
Comfortabel	87%	82%	77%	60%	82%	0,23	0,334
Praktisch	53%	35%	35%	45%	35%	0,14	0,779
Klassiek	7%	18%	12%	20%	12%	0,14	0,809
Rommelig	7%	12%	24%	15%	18%	0,15	0,735
Gezellig	53%	35%	65%	30%	82%	0,39	0,010
Fantasierijk	20%	12%	6%	10%	6%	0,16	0,689
Opgeruimd	7%	6%	24%	30%		0,34	0,042
Doordacht	20%	24%	12%	15%	12%	0,12	0,854
N=86	n=15	n=17	n=17	n=20	n=17		

Landscapes and lifestyles of the cultural and economic elite

The theme of the study

This study on landscapes tries to answer the question: is it true that rising incomes always result in a stronger degree of suburbanization? At the same time this study is an effort to bring about more consistency in the housing market research of the consumers.

Attention is focused on the expressive qualities of housing: to what extent does the resident indicate to others his/her identity and social position by using his/her individual housing situation? Also, does that housing situation fit in with his/her general tastes, with his/her lifestyle?

In order to find an answer to these questions, Pierre Bourdieu's theory on taste has been elaborated for the housing market. Bourdieu shows that someone's taste in a certain field (for instance, music) is determined by the simultaneous position of this individual in a pair of dimensions of social status. The first one is formed by the *total* of his assets to indicate social status (financially, educationally, social background). The second is formed by the *orientation* of these assets: with either more emphasis on assets that are of a material character (income, property), or on assets that are more of a cultural character (knowledge, especially knowledge of society's culture). A person who owes his status in society just to his financial situation will have an inclination towards a style of conspicuous consumption; someone who owes his status to his education will try to fix the attention on his good taste and moral standards. Combinations of tastes in different fields (the so called lifestyles) refer to specific social positions; and at every social position specific occupations are paramount. In this view, Bourdieu conceives two hierarchies of social status: occupations from high to low in the cultural and the public sector of society, and occupations from high to low in the private economic sector of it. A universal rule that applies to these rankings is: the higher the social status of the occupation, the higher the social background is of the people who practice it.

Design of the research

The upper part of the Dutch housing market among five top professions was examined: art professionals (writers and visual artists), professors, magistrates (judges and prosecutors), members of boards of directors (top companies only) and chartered accountants (partners in firms or self-employed). Together, they represent a spectrum as to the orientation of their assets: ranging from an extreme cultural profession to professions in the private economic sector.

Five professions have been selected, of which the practitioners, generally speaking, have a high level of education, but that are different in the orientation of the profession or in their education. The difference in average income between the professions was constantly checked whether it accounts for the differences in lifestyle and in residential pattern or whether other differences in their status assets explain them. This is why an extra analysis was carried out in which only professors of varying faculties have been compared.

During the first phase of the research 5481 residential addresses of these professions at the national level have been mapped. Initially, this mapping revealed that the typical cultural professions (e.g. the Arts and magistrates) have very urban residencies. The professions of the private economic sector (top directors of big companies and chartered accountants) happen to live outside the cities, whereas the professors as one group, have taken an intermediate position. Further, there is the over-representation of all these professions in the densely populated western part of the Netherlands: in the Randstad and the Groene Hart. Each profession manifests a preference for a residence in a special type of municipality. Within the four largest cities specific preferences for certain types of neighbourhoods have been demonstrated.

In the second phase, more detailed research has been carried out in landscapes that are found in both urban regions in and around Amsterdam and The Hague:

- 1 The most exclusive residential urban neighbourhoods: both designed by H.P. Berlage and dating from the period between the two World Wars: the preferred cityscape of the magistrates.
- 2 The penultimate exclusive urban neighbourhoods, that date from around 1900 and that are situated near a large city park. These neighbourhoods, after a period of decay, are now 'in vogue' again, they are characterized as late Victorian 'gentrification' neighbourhoods. These are the neighbourhoods in which the Arts (of Letters especially) and urban professors are abundant.
- 3 Popular new towns: the typical landscape of chartered accountants.
- 4 Rich old suburbs: the typical landscape of members of boards of directors of big companies.
- 5 Villages in and near the Groene Hart have also been incorporated in the second phase of the research. They are popular among both professions of the private economic sector.

234 extended interviews have been conducted with members of all professions in these areas. In order to be able to interpret the differences in the landscapes as differences in lifestyle, responses also yielded information on the lifestyle of *other* aspects. In addition to this, information was gathered on the level of the personal status assets as well as on some structural details about the organization of their households. Systematically conducted foto field work was the foundation for the interpretation of the landscapes in a morphological way.

Structure of the segregation according to types of environments

It was found that the segregation is connected with differences in the status assets that accompany each profession. In the first place segregation is connected with orientation. The Arts and the magistrates, as well as the alpha and gamma professors live in the city, more often than the total population of the Netherlands. On the other hand, the extremely well paid professions of the private sector, as well as professors in the beta sciences and in engineering live outside the city more often than the average.

A further contrast in type of housing area that was chosen as a residential base is connected with the level of the social background. Both in the city and outside the city different characteristics housing landscapes have been identified for newcomers in the bourgeoisie and for those people that had already arrived in the upper layer of society by the position of their father. Professions of the cultural sector that count comparatively more newcomers (literators, professors in social sciences) have their residential addresses in some of the heterogeneous high status neighbourhoods of the city. Those who belong to professions with more established members live more often in the homogeneous high status urban neighbourhoods. Professionals of the private economic sector as well as professors in engineering and the beta sciences (newcomers mostly!) more often live in socially heterogeneous and recently developed housing areas: in the new towns. Those who belong to professions of the private sector characterized by a comparatively higher proportion of established members (top directors of big companies) generally live in the rich old suburbs.

The sharp contrast 'city-country' between the cultural sector of society and the private economic sector appears to be connected with differences in the organization of the households in both sectors. The 'cultural' households usually have symmetrical roles for men and women. Very often they belong to dual-earning households, both partners with a comparatively low income per hour. The 'private sector' households are rather characterized by asymmetric roles and one wage earner, based on a high wage per hour for the man. These households separate the place of their living and the place of their work; multiple car ownership helps to overcome the frictions in time and space due to this separation.

Differences in 'mobile' lifestyles

The classification of housing areas of the professions according to sector and social background offered the opportunity to discover the differences in lifestyle realms that do not directly have a connection to the choices that people make in the housing market. In the questionnaire, attention was paid to the brand and the type of the car, the taste for music, the favorite journals and to the design of the interior of the house as well as the garden.

The housing areas with many newcomers to the bourgeoisie, as well as professions with many newcomers appear to stress their distinctive features through the dimension of 'cultural-material'. The style of the chartered accountants was found to be diametrically opposed to the taste of the literators.

The lifestyle of chartered accountants looks like the lifestyle found in the new towns, their typical housing area. This style is characterized by a preference for more popular and light forms of music and a poorly developed taste for classical music, a preference for regional journals, a preference for marble or other natural stone as floor covering and a preference for buying furniture in new and matching sets for example, a complete dining-table and chairs and sitting room furniture. The first car of the family, preferably parked in front of the house, is best characterized as 'expensive, solid and big but not of a classy brand'.

The lifestyle that best fits the Arts is especially found in the late Victorian 'gentrification' neighbourhoods of the city. The typical style is a thorough knowledge of classical music, which manifests itself in a taste for modern classical music. However, their preference for music is not restricted to the classics, but it extends itself also to pop, chansons and jazz. Their house interiors contain comparatively few new items. Usually these people display a composition of newly bought furniture with furniture that they have inherited or hand-me-downs, combined with purchases from the flea markets or junkshops.

The lifestyles that best suit an 'established' background are far less characterized by orientation 'cultural-material'. It is more likely to be the higher social background that is stressed in the expression. Each of the 'established' professions, however, tends to exhibit the higher social background in a different way. The professors quite often stress this asset in a cultural sense; their musical interest is restricted almost completely to classical music, whereas the top directors manifest a lighter and more popular musical taste. The houses of both professions are furnished with both newly bought and old or inherited items. Whereas, especially the top directors of the private sector, reinforce the patina of the family by completing it with furniture bought from antique shops or at auctions.

The features of these established lifestyles are at its best found in the rich old suburbs and in the exclusive urban neighbourhoods that date of the Interbellum.

Formulated in a more theoretical way, the conclusion is as follows. Newcomers in the upper layer of both sectors express their position towards the common people in another way than those who already belonged to the upper layer since their youth. Newcomers tend to connect more closely with the common people. They are inclined to express their identity clearly: either by showing their solvency or their enormous cultural knowledge.

Those already established in the upper layer are characteristically more cut off from the common people through their lifestyle. Their lifestyle hardly shows any overlapping with the popular taste. The theme of the taste in both sectors is now showing exclusiveness: the 'established' stress their high social background by choosing items or music that are associated with a former top layer in society. At the same time (as they give little expression to their sectoral orientation) they stress the unity of the top in society.

The fact that differences in lifestyle really matter to the segregation in different types of housing areas is demonstrated in the special analysis of professors: the differentiation with respect to their social background and the orientation of their education

between alpha, gamma and beta professors leads them to take up residence in divergent housing areas.

This is a clear indication of the influence of lifestyle differences in the housing market. The last question that still has to be answered is whether the landscapes of the housing areas themselves (and the housing situations that they offer to individual residents of the upper layer of society) match the sketched lifestyle differentiation in a systematic way.

Differences in individual housing situations in the landscapes

The landscapes (in and outside the city) in which newcomers are often found in fact offer housing situations that meet their longing for not living exclusively among people of the upper layer of society: in the social respect these landscapes offer them heterogeneous housing areas. In some of the areas external differences between their houses and the size of their lot (their domain) and the domains of socially lower ranked people, is clearly visible and well comparable. In the city their housing situation underlines their cultural superiority because of its association with the temples of cultural life or with the origin of the city.

The cityscapes and landscapes in which established people live offer their residents much more individual housing situations that give the opportunity to accentuate their feelings of unity with other people that belong to the exclusive upper layer. In the first place, of course, these are homogeneous high status housing areas. In addition, these are areas in which the character and the dimensions of the individual domains are blurred. This blurring of the domain occurs in different ways: by continuous façades, by an impression of common gardens; or the lack of external boundaries on the facade (is it a whole house? an apartment? an apartment in the back?).

Lifestyle differentiation in the construction of houses for the upper layer of society

If housing construction in the free sector would seriously wish to accommodate the demands that originate from lifestyle differences, it is advisable to provide housing in four basic types of landscapes: socially homogeneously planned housing areas of high social status, in high and low density; housing areas that are socially more heterogeneously planned, both as an urban and a more suburban variant. The assumption, that modern western housing preferences always tend towards housing areas that are as socially homogenous as possible, or towards housing areas that are in a morphological respect homogeneous, is not supported by the results of this study. To each of the professions in this research that all belonged to the upper layer of society 'My house is my castle' means living in their own type of housing area with the typical landscape that goes with it.

Styles de vie et types d'habitat de l'élite culturelle et économique

Thème de l'étude

La question à laquelle cette étude des types d'habitat tente de donner une réponse est de savoir si une augmentation des revenus conduit automatiquement à une plus forte suburbanisation. Il s'agit en même temps d'essayer de structurer davantage l'étude de la demande des consommateurs concernant le marché du logement.

L'élément d'expression dans l'habitat est ici un point central: dans quelle mesure l'habitant montre-t-il à d'autres son identité et sa position sociale au travers de sa situation d'habitat ; dans quelle mesure sa situation d'habitat correspond-elle à ses goûts dans d'autres domaines et à son style de vie ?

Pour répondre à ces questions, il a été fait appel à la théorie de Pierre Bourdieu concernant le goût, en l'adaptant au marché du logement. Selon Bourdieu, les goûts d'une personne découlent de la position simultanée de cette même personne sur une double grille de lecture de sa position sociale. La première des dimensions de cette grille est formée par le total des ressources dont dispose une personne pour indiquer sa position sociale: son niveau de formation, son niveau de revenus et le niveau de son origine sociale. La seconde dimension concerne plus spécifiquement l'orientation des ressources dont dispose quelqu'un pour indiquer sa position sociale. Bourdieu fait la distinction entre les ressources d'ordre essentiellement matériel (les revenus, les biens) et celles qui sont d'ordre plutôt intellectuel (le savoir, en particulier la connaissance de la culture de la société). Quelqu'un qui fonde sa position sociale uniquement sur l'argent aura tendance à mener un style de vie consumériste ostentatoire. Quelqu'un qui au contraire, doit sa position sociale à son niveau d'éducation tentera par tous les moyens d'attirer l'attention sur son raffinement intellectuel ou artistique et sa conscience morale. Les combinaisons de ces expressions de goût (les styles de vie) renvoient chez Bourdieu à des positions sociales spécifiques; à chaque classe sociale correspondent à nouveau des groupes professionnels déterminés. Il en découle selon Bourdieu une double hiérarchie de prestige: une dans le secteur culturel et la fonction publique et une autre dans le secteur économique privé. En général, plus le statut de la profession est élevé, plus l'origine sociale de ceux qui l'exercent est en général élevée également.

Conduite de la recherche

L'étude est consacrée à la partie supérieure du marché du logement néerlandais; elle a été conduite pour cinq catégories professionnelles du haut de l'échelle sociale: des écri-

vains et des artistes, des professeurs d'université, des magistrats, des membres de conseils d'administration de grandes entreprises et des experts-comptables. Quant à l'orientation de leurs ressources, ces cinq professions représentent un éventail allant des professions du secteur culturel à des professions du secteur économique privé.

Ces cinq professions ont été délibérément choisies parce que le niveau de formation de ceux qui les exercent est élevé, mais que l'orientation de la formation ou la profession diffère. Il a soigneusement et constamment été observé dans quelle mesure les grandes différences de moyennes de revenus entre ces professions peuvent expliquer les différences de style de vie et de type d'habitat, ou si d'autres facteurs d'explication entrent en jeu. C'est la raison pour laquelle une analyse supplémentaire portant uniquement sur les professeurs d'université (de spécialités d'enseignement différentes) a été faite.

Dans la première phase de recherche, on a dressé au niveau national la carte de 5481 lieux de résidence des membres de ces groupes professionnels. Il en ressort que les personnes ayant des professions typiquement culturelles (les artistes et les magistrats) ont un habitat très citadin. Plus l'orientation de la profession est culturelle, plus l'habitat est urbain. Il s'avère que les professions du secteur économique privé (les administrateurs de grandes entreprises et les experts-comptables) vivent en général en dehors des villes, alors que les professeurs d'université prennent dans leur ensemble une position intermédiaire. En outre, il ressort que ces groupes professionnels sont surreprésentés dans la partie occidentale des Pays-Bas, qui est densément peuplée: le 'Randstad'¹ et le 'Groene Hart'.² Chaque groupe professionnel a une préférence pour un certain type de communes de résidence. On peut de même, dans chacune des quatre grandes villes, établir des préférences marquées pour certains quartiers.

Dans le cadre de la seconde phase de l'étude, les environnements rencontrés dans les régions d'Amsterdam et La Haye ont été étudiées plus spécifiquement. Il s'agit des environnements suivants:

- 1 Les beaux quartiers, conçus dans les deux cas par Berlage et datant principalement de l'entre-deux guerres : c'est un paysage dans lequel on rencontre surtout les magistrats.
- 2 Les quartiers un peu moins huppés datant du début du siècle et situés autour des grands parcs publics des deux villes. Comme ces quartiers sont de nouveau très demandés après une période de déclin, ils peuvent être caractérisés comme étant des quartiers de 'gentrification'. Dans ces quartiers, on rencontre surtout des hommes et des femmes de lettres et des professeurs d'université.
- 3 Les villes nouvelles : l'habitat typique des experts-comptables.
- 4 Les banlieues huppées traditionnelles, caractéristiques de l'habitat des administrateurs de grandes entreprises.
- 5 Les bourgs situés dans ou près du 'Groene Hart'. Ce sont des lieux de résidence très demandés pour les deux professions du secteur économique privé.

1 Conurbation formée par Utrecht, Amsterdam, La Haye et Rotterdam.

2 Littéralement: le cœur vert, c'est à dire une zone encore rurale entre les villes du Randstad.

Des personnes de chaque catégorie professionnelle habitant dans ces environnements ont été interviewées par téléphone, au total 234. Pour pouvoir interpréter les différences d'environnement comme étant des différences de style de vie, les questions avaient attiré à quelques autres aspects du style de vie. En outre, le niveau des ressources personnelles relatives à la position sociale et quelques autres facettes du style de vie du ménage ont également fait l'objet de questions. Un travail photographique systématique sur le terrain dans les espaces de recherche a formé la base de l'explication de la morphologie des environnements.

Structure de la répartition des catégories professionnelles selon les types d'environnement

La répartition s'avère être en relation avec l'ensemble des positions sociales caractérisant en moyenne les professions étudiées. En premier lieu, un lien existe quant à la différence d'orientation. Les artistes et les magistrats, ainsi que les professeurs d'université en sciences humaines, résident fréquemment en ville, plus que ce n'est le cas pour l'ensemble de la population néerlandaise. Les personnes employées dans le secteur économique privé ayant des revenus très élevés, mais également les professeurs d'université de disciplines scientifiques et techniques résident par contre plus que de moyenne en dehors des villes.

Une autre différence de type d'environnement s'avère être en relation avec l'origine sociale: tant en ville qu'en dehors des villes, il existe des milieux typiques pour les nouveaux venus dans les couches sociales élevées et des milieux caractéristiques pour ceux qui y sont de naissance (du fait de la position sociale de leur père). Les personnes appartenant à des groupes professionnels du secteur culturel avec relativement beaucoup de nouveaux venus dans les hautes couches sociales (les hommes et femmes de lettres, les professeurs d'université en sciences humaines) habitent dans des quartiers urbains de statut élevé socialement moins homogènes. Les membres des groupes professionnels de ce même secteur, mais avec plus de personnes d'origine sociale élevée (les magistrats et les professeurs d'université en littérature) résident en général dans des quartiers urbains de statut élevé plus homogènes. Les personnes exerçant des professions typiques des nouveaux venus dans les hauts échelons de la société dans le secteur économique privé, ainsi que les professeurs d'université de disciplines techniques et scientifiques (qui sont également souvent des nouveaux venus dans les couches sociales supérieures) résident surtout dans des milieux socialement hétérogènes et assez récents: les villes nouvelles. Les membres de groupes professionnels dans lesquels on trouve beaucoup de personnes d'origine sociale élevée dans le secteur économique privé (les membres de conseils d'administration) habitent surtout dans les banlieues huppées traditionnelles.

La différence très nette entre ville et campagne que l'on observe entre les secteurs culturel et économique privé s'avère être en relation avec des différences de style de vie entre les ménages des deux secteurs. Les ménages du secteur culturel ont des rôles symétriques pour homme et femme. Ce sont en grande partie des ménages avec deux salaires, tous deux cependant relativement modiques (par heure). Les ménages dans le

secteur privé sont plus asymétriques, et basés sur un salaire horaire élevé pour l'homme. Ces ménages dissocient le lieu de leur habitat du lieu de son travail. Grâce à la possession de plusieurs voitures, les difficultés de temps et de lieu de liées à cette séparation sont surmontées.

Les différences de styles de vie généraux

La classification des milieux d'habitat d'après le secteur et l'origine sociale des personnes exerçant certaines professions a permis de découvrir également des différences de style de vie qui ne sont pas directement liés au choix d'un lieu de résidence. La marque et le modèle du véhicule, le goût musical, les quotidiens préférés et l'aménagement de l'intérieur et du jardin ont ainsi été étudiés.

Surtout les résidents de milieux caractérisés par la présence de nombreux nouveaux venus dans les couches sociales supérieures, mais également les groupes professionnels avec beaucoup de ces nouveaux venus dans les couches sociales supérieures, s'avèrent se profiler nettement sur la dimension culturelle-économique. L'ensemble des goûts des experts-comptables est diamétralement opposé à celui des hommes et femmes de lettres.

Le style de vie des experts-comptables est bien adapté à celui des villes nouvelles, le milieu d'habitat dans lequel on les trouve le plus souvent. Il se caractérise par une préférence pour les formes de musique plus légères et populaires et bien moins d'affinité pour la musique classique, une préférence pour les quotidiens régionaux, une prédilection pour le marbre ou d'autres pierres naturelles pour le revêtement au sol et en ce qui concerne le reste de l'aménagement, une préférence pour l'achat d'ensembles mobiliers neufs: salle à manger et salon complets. Les automobiles qu'ils possèdent (parkées devant chez eux) sont du type 'grand, cher, de qualité et durable, mais pas d'une marque élitaire'.

Le style de vie qui correspond le plus aux hommes et femmes de lettres se trouve dans les quartiers urbains de 'gentrification'. On trouve chez ces personnes de solides connaissances de la musique classique, ce qui s'exprime à travers un intérêt pour les 'oeuvres classiques contemporaines. La préférence ne va cependant pas uniquement à la musique classique, mais également à la musique pop, aux chansons de variété, et au jazz. Pour l'intérieur, peu de meubles ont été achetés. Il est d'usage que l'intérieur soit composé de meubles hérités, reçus ou dénichés sur des marchés aux puces ou dans des brocantes.

Les styles de vie des personnes d'origine sociale élevée sont bien moins orientés sur la dimension culturelle-matérielle. C'est surtout à l'origine élevée elle-même que les styles de vie réfèrent. Ces personnes d'origine sociale élevée expriment cependant de manière différente leur classe sociale (élevée) à travers leur style de vie. Les professeurs d'université l'expriment davantage dans un sens culturel: leur intérêt musical va presque exclusivement à la musique classique, alors que les membres de conseils d'administration préfèrent plutôt des styles plus légers et plus populaires. L'ameublement trouvé chez ces deux groupes est constitué aussi bien de meubles neufs que de meubles hérités. Les administrateurs de grandes entreprises redoutent par contre surtout le

blason de la famille en complétant l'ameublement de pièces achetées chez des antiquaires et aux enchères.

On trouve ces styles de vie de personnes d'origine sociale élevée surtout dans les banlieues huppées traditionnelles et les quartiers urbains prisés datant de l'entre-deux guerres.

Pour conclure de manière plus théorique, l'on peut dire que dans les deux secteurs, les nouveaux venus dans les hauts échelons de société expriment, à travers leur style de vie, le fait qu'ils se sentent dans une position différente par rapport aux petites gens d'une manière différente de ceux qui sont en haut de l'échelle sociale depuis leur enfance. Les nouveaux venus dans les couches sociales supérieures prennent moins distance par rapport aux petites gens et ont des styles de vie qui ont des points en commun avec des styles de vie plus populaires. Ils ont tendance à exprimer nettement leur identité: en étalant soit leur solvabilité, soit leur grande connaissance culturelle.

Caractéristique des personnes d'origine sociale élevée est qu'ils (ou elles) ont bien plus coupé leur style de vie de celui des petites gens et de ses manifestations. L'ensemble de leurs goûts n'a presque plus de points en commun avec le goût populaire. Le leitmotiv concernant le goût pour les deux secteurs culturel et économique privé est l'affirmation de leur exclusivité et l'accentuation de leur haute origine sociale à travers le choix d'objets ou de musiques associés à l'ancienne haute société. En ne donnant que peu d'expression à leur orientation, ils soulignent l'unité de la couche supérieure de la société.

On peut vérifier que les différences de style de vie conduisent effectivement à une répartition d'après le type d'environnement puisque chez les professeurs d'université, les différences d'origine sociale et d'orientation de formation conduisent à l'installation dans des environnements divergents.

Ceci est une indication nette que les différences de style de vie ont bel et bien une influence sur le marché immobilier. La question est maintenant de savoir si les paysages eux-mêmes (et les situations d'habitat qu'ils procurent individuellement à chaque résident des couches sociales supérieures) se rattachent systématiquement à la différenciation des styles de vie esquissée ici.

Les différences de situations de logement dans les différents paysages

Les environnements (à l'intérieur et à l'extérieur des villes) dans lesquels résident surtout des nouveaux venus dans les hautes couches sociales s'avèrent être des situations d'habitat qui correspondent à leur souhait de ne pas vivre uniquement dans un milieu social élevé: ce sont des environnements socialement hétérogènes. Dans certaines situations, c'est surtout la différence artefactuelle entre leur habitat et les dimensions de leur parcelle (leur domaine) et les domaines de personnes socialement moins haut placées qui est bien visible et bien comparable (dans les nouvelles villes). En ville, leur situation d'habitat souligne leur supériorité culturelle grâce à l'association qui est faite avec les temples de culture.

Les environnements dans lesquels on trouve les personnes d'origine sociale élevée en ville et à la campagne offrent à leurs habitants des situations d'habitat individuelles bien plus nettes, qui permettent de mettre l'accent sur leur solidarité avec les autres personnes de cette couche sociale exclusive. Ce sont en premier lieu des espaces socialement homogènes et de statut social élevé. De surcroît, il est question d'espaces dans lesquels la nature et les dimensions du domaine individuel sont mal indiquées: le domaine s'estompe. Ceci se réalise de différentes façons: à travers les façades continues, à travers l'impression de jardins qui débordent les uns dans les autres, ou à travers le fait qu'il ne soit pas clair vu de l'extérieur quelle partie du bâtiment appartient à quelqu'un (tout le bâtiment? un étage? un appartement côté cour?)

La différenciation du style de vie dans la construction immobilière pour les couches sociales supérieures

Si l'on veut, dans le secteur privé de la construction, prendre en compte sérieusement les différences de style de vie, il est à recommander d'offrir des logements dans quatre types d'environnements urbains ou suburbains: des environnements créés pour des milieux socialement homogènes et pour des milieux socialement plus hétérogènes, dans les deux cas aussi bien dans les variantes suburbaines qu'urbaines. L'assumption entendue souvent, selon laquelle les préférences d'habitat occidentales modernes iraient toujours vers des milieux socialement le plus homogène possible, ou des paysages d'habitat de morphologie homogène, n'est pas corroborée par les résultats de cette étude. Habiter en rapport avec sa classe sociale signifie pour les professions de l'échelon social supérieur étudiées ici habiter dans un milieu caractéristique propre, avec une morphologie d'habitat qui y correspond.

Register

A

Abu-Lughod, Janet 39
accountants, *zie* register-accountants
adel en patriciaat 14
adresbestanden, -lijsten 50, 54
afdemping 18
afvlakking 101
Aldeghi, Isa 10, 50
alfa-hoogleraren 104, 105, 151, 163, 177, 180, 219
Altman, Irwin 7
ambachtelijkheid 26
Amsterdam-West 3
anciennté dans la bourgeoisie 15, 30, 44, 91, 106
anciënniteit 37, 47, 164, 210
Anderiesen, Gerard 10
antiek, grootmoeders 215
antiek, antiekwaarde 213, 215, 223, 226
antiquairs 140, 143
apprentissage precoce 15
Arcadis Heidemij Advies NV 235
architecten 24, 31, 45
architectuur 24
arrivé-milieu, *zie* oud
ascese 18, 220
asymmetrisch
– ordening van materie 34, 140, 144, 145, 147
– rolverdeling in huishouden 44, 87, 97, 99, 105
authenticiteit 22, 37, 41, 45
auto 22
– plaats in het landschap 174, 183 193, 200, 201, 207, 208, 211-213, 228
– type 109-117
– grille 114-115
– bezit 52, 94, 103, 106, 162
– autoloos 122
– autovoorkeur 6, 45, 118-123
automatiseringsberoepen 237

B

ballotage 30 173

Barendregt, G. 234
bebouwingsvormen, gesloten 26
bebouwingsvormen, open 26
Beckers, Ch. 195
bedrijfsleven, *zie* private sector
Beekenkamp, G.G. 14, 15, 54
beeldende kunstenaars 50, 54-56
België 60
Bell, Wendell 2, 23, 39-40, 164
Berg, L.M. van den 234
Bergvelt, Ellinoor 136, 145
Berlage-buurt 83, 217, 225
Bernard, Yvonne 10, 93, 137
beroep 16, 21, 42, 44
beroepsbeoefenaren 11, 13
beroepsgroepen 10, 30, 32, 40, 43, 51, 53, 101, 236
beroepsprestigeschaal 91
beroepsstatus 16, 42, 48
beroepsstructuur 13, 236
Berry, Brian J.L. 1, 25, 39, 236
Bessy, Pascale 10
bèta-hoogleraren 104, 105, 163, 188, 193
bezitsvorming 23
binnenkant van de woning 20, 41
binnenhuisinrichting 11, 28, 29, 32, 36, 45, 48, 53, 109, 136-147, 162
Blees-Booij, A. 91
boekenbezit 94, 95
boekenvertoon 137, 142-144
boerderette 191
boerderijen 203
bohème 29
bohème-wijken 82, 178
Bootsma, Hans 228
Bourdieu, Pierre 9, 10, 13-23, 32, 40, 41, 42, 49, 87, 95, 110, 125, 137, 167, 219, 228, 236
– over beroepsstructuur 13-15
– over ideologieën 18
– over smaak en leefstijl 15-20
bouwblokken 25

bovenlaag, bovenkant 10, 49, 50, 224
 brievenbussen 34
 Brunt, Lodewijk 30
 buiten-binnen 29, 149, 150
 buitenplaatsen, nieuwe 234-235
 Burie, J.P. 41
 burgerlijk-romantische visie 21, 32

C

Californisering 1, 5
 carrière gericht, *carrierism* 23, 164
 cataloguswoonhuizen, catalogusbouw 1, 35
 CBS-buurtten 72-73
 Censydiam III-III, 228, 275
 centripetie 23
 Choay, Françoise 25-28, 30, 31, 32, 44, 45, 167, 209, 211, 213, 221, 222, 226
 CIAM-stijl 3
 Cieraad, Irene 31-32, 137, 209, 220
 classicistisch, classicisme 31, 34, 173
 Cole, David B. 214
 collectief, het 37
 Colomina, Beatriz 150-151
 communicatieve kant, *zie* expressieve kant
 complexiteit in leefstijlen 13
 conditionele kant, conditionele betekenis 7
 congestiegebieden ontvluchten 67
conspicuous consumption 10
 consument(en), *zie* woonconsument(en)
 continuïteit 26
 Conzen, Michael P. 24
 correspondentie-analyse 16, III, 162, 275
 Cortie, C. 83, 104
 culturalistisch, culturalisme 25-28, 34, 37, 44, 45, 48, 168, 209
 cultureel-economische as 162
 culturele voorzieningen 170
 culturele geografie 230
 culturele profilering 97
 Culturele Revolutie 29, 33, 34
 culturele sector, *zie* kant van de samenleving
 curvenrijk, kronkelig 32, 36, 174, 196

D

dagbladen 52, 109, 131-136, 162, 163, 215
 daken (zadel-, punt-) 182, 196, 209
 daklijst 182
 decor 236
 Den Haag-Zuidwest 3

dichtheid van bebouwing 25, 28, 32, 44, 82, 167
 dichtheidsdimensie 25, 44, 45, 168, 209, 210, 222
 Diderot-eenheid, -effect 19, 213
 Dierdonk 217
 differentiërend sociologisch 7
 Dignum, K. 2, 69, 70, 72, 188, 252-254
 Dijst, Martin 104, 228
 Disneyland 1, 35, 236
doctes 20, 124, 130
 doelstelling 40
 domein 11, 20, 41, 47, 61, 213
 domeinverdoezeling 216, 217, 223
 Donkers, Henk 235
 dorpen in (en bij) het Groene Hart 85, 201-208, 227
 Douglas, Mary 31, 32
 drive-in 193, 208, 210
 Dronkers, J. 14, 15, 54
 Droogleever Fortuijn, Joos 3, 43, 49, 52
 droomhuis 1, 238
 dubbel bovenhuis 173
 Duncan, James S. 24, 34-37, 38, 137, 230
 Duncan, Nancy 36, 137

E

economische sector, *zie* kant van de samenleving
 Eerhart, Ben 7
 eerstgevestigd 35
 ego-centrische netwerken 37
 Elias, Norbert 38
 elite 16, 30, 31, 32, 60
 – culturele elite 60
 – economische elite 60
 elite-buurtten 75
 elite-gebieden 60
 elite-oriëntatie 31
 Engels romantische:
 – landhuisstijl 144
 – landschapsstijl 24, 144
 – tuin 144, 165, 216
 Engelsdorp Gastelaars, R. van 3, 41, 43, 49, 52, 78 231
 Erickson, Arthur 33
 erkers en balkons 182, 197, 215, 108, 226
 etnische dimensie 2, 39
 etnisch woonpatroon 39, 40
 exclusief, exclusiviteit 69, 115, 164, 165, 167, 220
 expressie 3, 5, 8, 41, 42, 45, 47, 155, 213, 221
 expressieve kwaliteiten 3, 11
 expressieve kant(en), betekenis 5, 7, 41, 44, 49, 69, 238

F

facultaire richtingen 54, 56, 89, 104-106
 familie gericht, familie-mens, *familism*, voor het
 gezin 23, 123, 164, 220
family-dimensie, huishoudens- gezinsdimensie 2, 39,
 49
 fax 151, 154
 financiële middelen 3
 flexwerkers 30
 Form, William 6
 forenzengebieden, forenzen 67, 224
 foto-onderzoek 11, 51, 52, 53, 54, 170, 274
 front, *zie* gevel
 FRW Rijksuniversiteit Utrecht 5
 functionele eisen 3, 236
 functionele aspecten 49
 Fusch, Richard 214
 fysieke behoeften 7

G

gamma-hoogleraren 105, 174
 Gans, Herbert 2
 Ganzeboom, Harry 9, 42, 237
 garage 41, 174, 182, 183, 193, 194, 196, 197, 200, 201,
 207, 208, 211-213, 214
 gazon 144, 147, 148, 163, 165
 gearriveerden in de bourgeoisie, reeds 220
 geestelijke middelen 10
 Gelder, Roelof van 224
 geledingswijze der bouwvolumes 25, 28
 Gemeentebestuur 's-Gravenhage 170
 Gemeinschaft, gemeinschaftlich 25, 26, 30, 31, 34, 48,
 83, 88, 164, 165, 220, 222, 223, 232
 gentrification 2
 gentrification-buurtten, -gebieden 83, 107, 173, 211,
 214, 215, 226
 geografische ruimte 21
 geografische (woon)positie(s) 15, 44
 Geomarktprofiel b.v. 74
 gepolijste materialen 31
 Gerritsen, Jan-Willem 14
 Gesellschaft, gesellschaftlich 25, 26, 31, 32, 34, 37, 48,
 83, 88, 164, 165, 220, 223, 232
 gesloten bebouwing 26
 Geuze, Adriaan 233
 gevels, fronten 25, 83, 173, 177, 184, 194, 209, 215,
 226, 238
 gezellig, gezelligheid, 149, 154, 155, 163, 164, 214
 gezin, *zie* familie

Goffman, Erving 6, 41

gordijnen 29
 gouden randje(s) 178, 215, 225
 Graaf, Paul M. 91
 Grachtengordel 79, 168, 184-187, 216, 217, 224, 227
 grenzen, grenzeloosheid, demarcaties 28-32, 38, 149
 groeigemeenten 69, 71, 85, 188-194, 215, 226
 groen:
 – agrarisch 227
 – hoeveelheid 25
 – openbaar 184, 232
 – privé-groen 184, 232
 – snippergroen 232, 233
 – verankering van 180, 235
 – groen en rood, *zie* rood en groen

Groene Hart 1

Groot-van Leeuwen, L.E. de 14, 54, 57, 93

Gropius, Walter 27

Grünfeld, F. 8

H

Haan, Jannes de 144, 195
 habitus 15
 Hägerstrand, Torsten 3
 Halle, David 133
 Hamers, P. 55
 Hannerz, Ulf 8
hardware van de woning 45
 Hart, Maarten 't 207
 Haumont, Nicole 10
 Heek, F. van, e.a. 91
 heggen 191, 197
 Heinemeyer, W.F. 174
 Hen, P. de 196
 Hezewijk, Jos van 58
 hiërarchie 9, 11, 21, 29, 47, 222, 231
 – top van de hiërarchie 18
 – bodem van de hiërarchie 18
 hiërarchisch systeem 9, 13
 hiërarchisch geordend, geklasseerd 9, 21, 87
 Hildebrand 197
 Hoekveld, G.A. 195
 homo statuszoeker 23, 164
 homo familiensis 23, 164
 hoogleraren 14, 50, 56-57
 horizontale verschillen:
 – positie-verschillen 24, 30, 33
 – smaakverschillen 32, 42, 48 49
 – sectorale oriëntatie 106

Howard, Ebenhaezer 27
 huishoudcategorieën, huishoudtypen 3, 44, 97
 huishouden(s) 22, 87
 huishoudfase 40, 97
 huishoudinkomen 56, 70, 72, 92
 hulp in huishouding of tuin 45, 53, 99
 Hulsman, Bernard 1
 huwelijk 43
 Huzen, Bertil 127

I

identiteit 5, 6, 110, 236
 ideologie(ën), ideologisch 18, 19, 32, 164, 231
 image(s), imago'(s) 5, 110, 112, 114-123, 228
in-company studie 59
 individualisering 3, 30
 inkomen, niveau van inkomen 2, 9, 13, 16, 30, 38, 40, 42, 47, 49, 219, 231
 inrichting van de woning, *zie* binnenhuisinrichting
 Intercity NS railnet 65
 intersubjectieve methode 170
 interview-onderzoek 11, 51, 52
 intra-stedelijk 72, 74-83
 investeringen 87

J

Jacobs, Jane 33
 Jackson, J.B. 211
 Janson, E.M.C.M. 195
 Janssen, M. 170

K

kameraantal 4, 94, 106
 kant van de samenleving:
 – culturele kant (culturele sector) 18, 22
 – economische kant (economische sector) 18, 22
 Karp, David A. 6
 kassen 202-203, 226, 234
 kavels, kavelvormen 36, 221, 227, 232
 Keers, G. 234
 Keiffer, A. 62, 211-212
 Kempen, E. van 61
 Kempen, Ric van 113
 kennis, vertoon van 16
 keuken 146, 147, 174
 klasseringen 19, 20
 klasseerbaar 22
 klassering van personen 20
 kleding 6, 38

Klein, M.O.L. 20
 kloosterlingen 13
 kloostertuin 144
 Knox, Paul L. 1, 25
 Kolpron 228
 korrel, korrelgrootte 25, 41, 44, 82, 83, 184, 209
 Kosterman, Letty 20
 kromme lijnen 26
 Kruythoff, H.M. 4
 kunstenberoepen 14, 45, 50, 54-56, 151
 kunstpausen 54

L

landgoederen, nieuwe 234-235
Landscape (tijdschrift) 24, 169
 landschap (*zie ook* woonlandschap) 8, 34, 35
 – landschapsdifferentiatie 1
 – historische variatie aan landschappen 3
 – homogeen-heterogeen naar type woonsituatie 208, 223
 Lawrence, Roderick J. 149-150
 Le Corbusier 150, 151
 leefstijl (*zie ook* lifestyle) 7, 8, 13, 18, 42, 47, 162
 leefstijl-attributen, *zie* lifestyle-attributen
 leefwijze 8, 11, 47, 53, 87
 Leliveld, T.A.L. 4
 Levi, Albert 9, 41
 Lévi Strauss, Claude 20
 Ley, David 24, 33-34, 43, 230, 231
 lifestyle (*zie ook* leefstijl, smaak) 3, 5, 8, 10, 11, 37, 42, 164, 218, 228, 230, 231, 238
 – lifestyle-aspecten 8, 16
 – lifestyle-attributen 4, 7
 – lifestyle-schakering 40
 – lifestyle-kant 44
 – ‘mobiele’ lifestyle 45, 170, 213, 214, 217, 218, 222
 Lingbeek, Olivier 234
 literatoren 50, 54-56
 localisme 26
 Lofland, Lyn H. 6
lower class 9, 28
 Lynch, Kevin 7

M

macro-benadering, in macro-zin, op macro-niveau 8, 10, 42, 48, 49
 magistraten, *zie* rechterlijke macht
 Mamadouh, Virginie 25
 man-vrouw, mannen-vrouwen 30, 37, 43-45, 56, 149

- marktsegmenten 238
Martin, Bernice 13, 28-30, 32, 34, 212
materieële cultuur 24, 30
Mattheus Passie 95, 126, 127, 130, 131, 164, 199
McCann, Eugene J. 1
McCracken, Grant 19, 20
Metz, Tracy 2
meubelen:
– herkomst 137, 140, 143, 162
– opstelling 140
Meulenbelt, Karin 231
Meuwissen, Joost 221
Michelson, W. 3, 43
micro-benadering, in micro-zin, op micro-niveau 8,
10, 42, 47, 48
middelenprofiel 13, 93, 236
middle class 9, 29, 39
milieudifferentiatie 10
miniaturisering 122, 148, 163
Ministerie LNV 195
Ministerie VROM 3, 189, 237
Mitchell, A. 8
modern patroon 30, 45
modernisme 26
Monasch-van Sloten, Hans 10, 107, 155
mondaines 19, 124
monotoon landschap 1
Montijn, Ileen 50
Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland
195
Morris, 27, 150
morfologie 2, 3, 42, 48, 167
morfologische variatie 3
mozaïek(vorm) 1, 2
Musterd, Sako 231
muziek:
– kennis van 95, 103, 106
– -voorkeuren 45, 52, 123-131, 162, 163
- N
Nas, P.J.M. 8
Nasar, Jack L. 36
natuursteen 140-142, 183, 215, 225
Nauta, A.P.N. 8
Nederlands Instituut van Register Accountants
(NIVRA) 59
Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak (NNVR)
57
neo-conservatief landschap 34
- New York 60, 222
niche 33, 208
nieuw:
– nieuw geld 35, 37
– nieuwe elite 36, 37, 38
– nieuwe kleine middenstand 13
– nieuwkomers in de bovenlaag 30, 35, 168, 220
– nieuwkomers in het gebied 35, 37, 238
– nieuwkomersberoepen 124
– nieuwkomers-woonmilieu 107
– landschappen van de nieuwkomers in de
bovenlaag 225-227
nieuw-oud 41, 45, 106, 140
nivellering van het landschap 1
nostalgie, nostalgisch 2, 191, 217
Nozeman, Ed. F. 189, 227
- O
Olsen, Donald J. 23
omkleden 151
onderkant van de samenleving 49
ongestructureerd 30
onregelmatigheid 26
ontvangstruimte 216
opdrachtgevers 24, 31
open bebouwingsvormen 26
opleiding, niveau van opleiding 2, 9, 13, 16, 30, 38,
40, 42, 47, 49, 219, 237
oriëntatie:
– van het beroep 16, 43, 47, 237
– van statusmiddelen 10, 16, 43, 168, 222
– culturele oriëntatie 43, 169
– economische oriëntatie 43, 169
Ostendorf, Wim 224, 231
oud:
– oud geld 35, 37
– oude elite 36, 37, 38
– oude kleine middenstand 14
– oud-ingezetenen 37
– arrivé-woonmilieus 108, 168
– arrivé-landschappen 223-225
Owen, Robert 27
- P
Pahl, R.E. 23, 164
paren van tegenstellingen 19-20, 41
park 174, 226, 227, 232
parkrand 177
partner (wederhelft) 87, 92, 102, 103

patina 31, 163
pedants 19
 Pennartz, P.J.J. 7
 pilot-onderzoek 49, 170, 238
 Pinçon, Michel 10, 22
 plafondhoogte 214, 216, 225
 plassen 203, 227
 platteland 71, 85
 Poel, K.R. de 234
 Ponsioen, J.A. 20
 postcode-gebieden 72
 postmodern 3, 24, 34, 35
 Pratt, Gerry 37, 137
 prognose(s) 4, 49
 progressief 223
 progressivistisch 25-28, 32, 34, 37, 44, 45, 168, 209
 Proshansky, H.M. 7
 psychologische invalshoek 7
 psychologische dimensie III
 publiek-privé 29, 149
 Pugin, Auguste 27

R

Randstad 2, 67, 68, 70
 Rapoport, Amos 137, 230
 raden van bestuur, leden van 50, 57-58
 rechtbanken 61, 255
 rechte lijnen 26
 rechterlijke macht, de leden van de 14, 50, 54, 57, 93
 recreatieparken 207
 Reed, Christopher ed. 149, 150
 regelmaat 26
 regionalisme 23, 220
 register-accountants 50, 59
 Reijndorp, Arnold 10, 210
 reli-familistic 164
 residentiële, *zie* woon-
 retro 43, 212
 rijke oude suburbs 85, 194-201, 224
 Rive Gauche, Rive Droite 22
 rococo 31
 – elitaire visie:
 gesellschaftlich 31
 romantisch elitaire visie 32, 209
 burgerlijk-romantische visie 31, 32
 rood en groen 26, 41, 174, 211, 223-226, 234, 235, 238
 Rousseau 32
 Rijks Planologische Dienst (RPD) 1, 5
 – slotenpatroon 174

Rupp, Jan C.C. 18
 Ruskin, 27, 150
 rustieke voorwerpen 31

S

savantes, *zie doctes*
 Schama, Simon 31
 Schmal, Henk 78, 170, 173, 226
 sector:
 – van werkgelegenheid 44
 – maatschappelijke 44, 48, 50, 158
 – culturele sector, *zie* kant van de samenleving
 – der beoefening van de vrije kunsten 50
 – ambtelijke, overheids- 50
 – privaat-economische 50
 – economische sector, *zie* kant van de samenleving
 Semprini, Andrea 137
 sfeer in huis 149-158
 Shevsky, E. 2, 39-40
 Site, Camillo 27
 Sixma, Herman 9, 91, 98, 287, 291
 slum 38
 smaak 5, 42 (*zie ook* lifestyle)
 – smaak voor wonen 48
 – smaakaspecten 16
 – smaakpatronen 47, 48 162, 167, 168
 – smaakverschillen 10, 23, 49, 158
 sociaal-economische dimensie 2, 38
 sociaal-semiotisch (systeem) 9, 24, 41, 47 169, 213, 216
 Social Area Analysis 2, 39, 40, 49, 69, 228-229
 sociale afkomst, achtergrond 7, 42, 44, 47, 48, 54, 92, 162-164, 218, 237
 – traject van sociale afkomst 14, 15
 – sociale afkomst en geografische afkomst 15
 sociale dimensie III
 sociale kaart 40, 41
 sociale netwerken 15, 20
 sociale positie(s) 10, 15, 16, 40, 44, 49
 sociale stratificatie, stratificatie- 20, 36, 38, 40
 sociale structuur 7, 238
 Soja, Edward W. 1, 25
 souterrains 174, 184
 spraak 6
 Stael, Madame de 28
 stad en ommeland (stad en platteland) 158, 211, 221, 225, 231, 232
 standaardisering 26
 standplaats 21, 41, 47, 213

- status, sociale 9, 10, 47, 110
- status aangeven 48
 - statusattribuut 43
 - status claimen 37
 - status-expressie 36, 136, 164, 169, 218, 236
 - statusinconsistentie 9
 - statusmix 48, 168, 169, 213
 - statusset 93
 - status-stabiel 232, 233
 - individueel statusvertoon 38
- stedenbouwers 24, 31, 45
- stedenbouwkundige modellen/visies, *zie* Choay
- stedenbouwkundige stijl 24, 40, 48, 208
- stedelijk-ruraal 103
- stedelijkheid, mate van 82
- steden, drie grote steden 71
- steden, overige 71
- steekproef:
- afspiegelingsgetrouwe 51
 - niet-afspiegelingsgetrouwe 51, 52
 - getrapte 50
 - ruimtelijke 53
 - steekproefgebieden 54, 83, 84, 170
- Steemers, Theo 137, 210
- stereotypen 7
- Stern, Robert A.M. 2, 211
- stijl (van de morfologie) der landschappen 34
- stijldimensie 167, 168, 209, 210, 220, 222
- stijlverschillen 11
- Stokkink, Theo 54
- Strauss, Anselm 6
- Structuurschema Groene Ruimte 234
- suburbaan, suburbane 34, 163, 164, 228
- suburbanisering 3, 224, 226
- Suttles, Gerald D. 37-38, 39
- symbolische waarde 22
- symboolsfeer 31
- symmetrisch:
- ordening van materie 34, 140, 144, 145, 147, 164
 - rolverdeling 44, 87, 97, 99, 105
- systeem van tekens 20
- T
- Tabard, Nicole 10, 50
- Tazelaar, F. 4
- technische hoogleraren 105, 163, 188, 219
- tekentafelnaadootsingen 27
- thuis werken 97, 99
- tijd-ruimtelijk 3, 47, 99, 104, 216
- toekomst, toekomstig gedrag 4, 40
- toenemende welvaart 1, 29
- top-1 stadsbuurten 82, 85, 178-183, 225
- top-2 stadsbuurten 82, 85, 170-176, 226
- topdirecteuren, *zie* raden van bestuur, leden van
- totaal van statusmiddelen 9, 15, 49
- traditie 26
- Tsjechov-achtig 68
- tuin 4, 94 103, 106
- type tuin, inrichting van 48, 53, 140, 147, 148, 164
 - voortuin, achtertuin 36, 170, 174, 180, 201, 232
- Tulder, J.J.M. van 91
- tweetoppige woningmarkt 231
- tweeverdieners 43, 93
- typologie van Nederlandse gemeenten 69, 252-254
- U
- uitsortering, ruimtelijke 39, 40, 45, 89, 167
- universalisme 26
- universitaire studierichtingen, *zie* facultair
- upper class* 9, 15, 34
- urbanisatiegraad, 106, 108 (*zie ook* mate van verstedelijking)
- Urhahn, G. 2
- V
- Vance Jr., J.E. 24, 35, 39, 227, 231
- Venema-Wildeboer, G.C. 195
- verblijf 47, 213, 215
- Vereniging van Letterkundigen (VvL) 54, 55
- verfijning 18
- verkeerde kant van het spoor 38
- verkennde studie 49
- verrijking van adressen 51
- versteningsgraad 25
- verstijving in stijl 165
- verticale verschillen 24, 33, 49
- vestigingsklimaat, internationaal 234
- Victoriaans 2, 150, 173, 197, 214, 226
- Vijgen, J. 3, 43, 49, 52
- villaparken 195, 196, 209, 211
- VINEX 4, 232
- Vink, A.M.E. 54
- Vinken, Henk 56
- vloerbedekking 137, 140-142, 162
- Vlugt, Fred van der 113
- volumes, bouwkundige 25, 82, 221, 238
- vormgeving (dimensie van) 169
- vormovereenkomst 165

vormtaal 31, 32, 45, 48, 164, 167, 209, 222
 vragenlijst 53, 256-270
 Vrij Nederland 57
 vrije beroepen 29
 vrije sector 230-231

W

Wagenaar, Michiel 23, 174
 Wassenaar 67
 Wassenberg, F.A.G. 4
 Weeber, Carel 1
 welvaartseffect 3
 Werfhorst, Herman van de 42
 werk – niet werk 28-30
 werkadres 60, 67
 werkkamer(s), studeerkamer(s) 96, 102, 154, 229
 Wijs-Mulkens, Elleke de 1, 3, 5, 43, 61, 97, 189, 201
 Williams, Peter 149
 Winters, Christopher 214
 Wintjes, A.L.W. 234
 Wippler, R. 49, 237
 Wirth, L. 2, 39
 witte huizen, witte steen 1, 36, 190, 193
 wonen-werken, 45, 163
 WoningBehoeftte Onderzoek 237
 woningbouwvereniging 173
 woningkeuze 43
 woningmarkt 45
 woningquota 235
 woningtypen 4, 33, 173-174, 183, 184, 188, 190, 193,
 194, 195-208, 210, 225-227, 331-332

woonadressenonderzoek 10, 51, 85
 woonconsumenten 4, 23, 45
 woondomein, *zie* domein
 woonexpressie 45
 woonkamer 94, 103, 106, 137, 164
 woonlandschappen (*zie ook* landschap):
 – woonlandschapsdifferentiatie 231
 – woonlandschapstypen 224-227
 woonmilieu(s) 8, 10, 11, 23, 36, 37, 40-42, 45, 48, 217,
 218, 238
 – -differentiatie 72, 238
 – homogeen-heterogeen naar status 32, 41 167, 168,
 231
 – homogeen-heterogeen naar functie:
 -typen 51, 69, 70
 typologie van 89
 woonpatronen 38
 woonsegregatie 42
 woonpreferenties 108
 woonruimte totaal 94, 103, 106
 woonsfeer-werksfeer 53, 99, 151, 154, 163
 woonsituatie 3, 6-8, 41-44, 47, 500, 214, 218, 236
 – expressieve kant van de 7
 woonwensen-onderzoek 4, 5
 Wright, Frank Lloyd 2
 Wyckoff, William K. 195

Z

Zandvliet, Lenie 237
 zelfexpressie 26, 29, 33
 Zukin, Sharon 24, 35, 230

